АПРАЎДАННЕ КРЫВІ

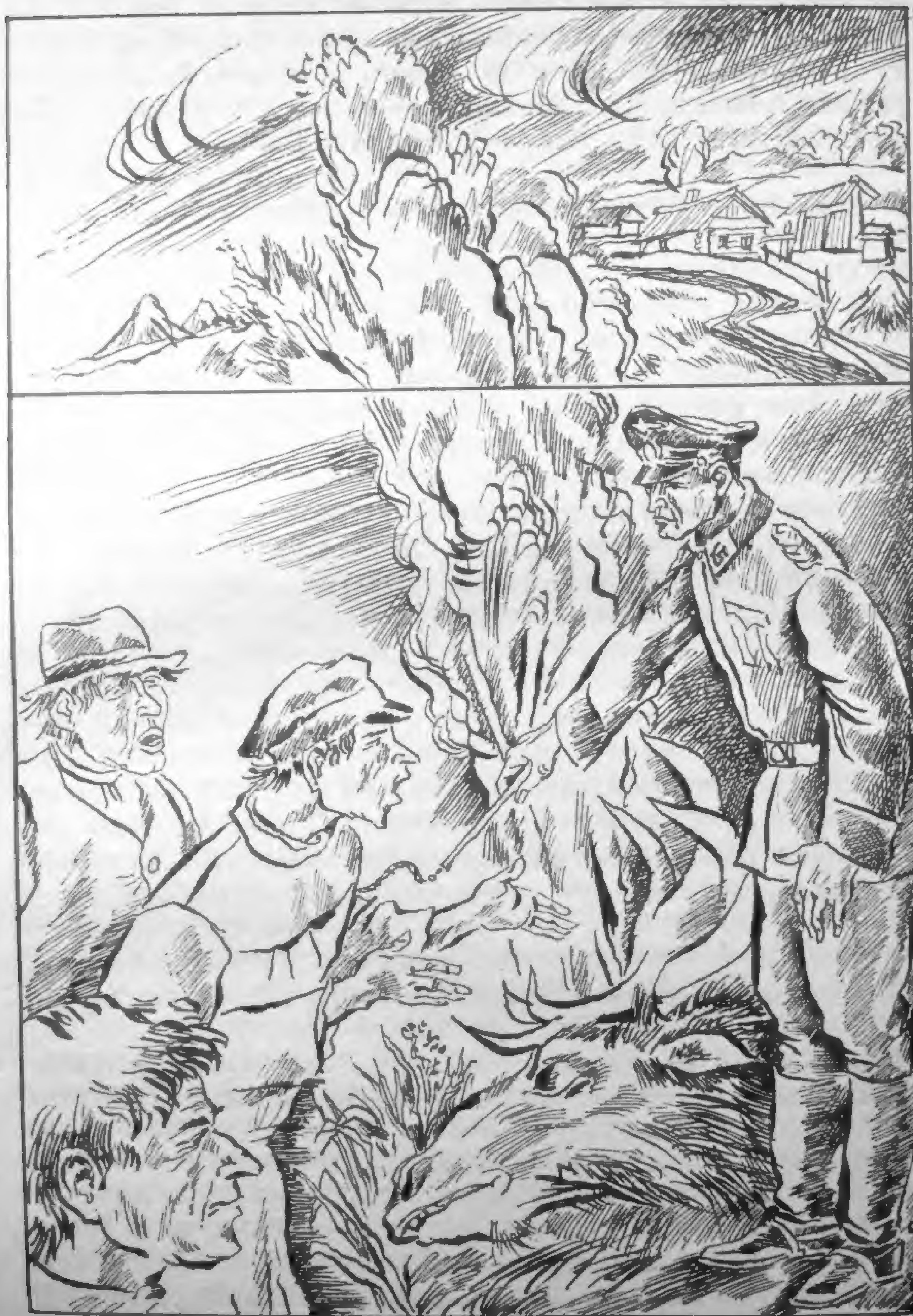

I

Маршавая нямецкая калона даўно ўжо ўступіла паўз Кандрусевічаву хату ў Верамейкі, а ў вёсцы мала хто свядома мог бачыць яе: амаль усё дарослае насельніцтва было ў Паддубішчы.

Першай згледзела немцаў старая бусліха, што адзінока і бездапаможна, нібыта падвешаная, стаяла на гняздзе каля могілак. Яна была дужа галодная, і нагогул — жыла гэты год заўсёды ў закарэлым голадзе, бо рэдка калі злятала з бярозы на зямлю, каб пашукаць паміж травы ці край балота ежы, таму ў глыбокім трызненні нямецкая калона ўнізе яшчэ здалёку здалася ёй зварушлівай вужакай.

II

— Ну вось, Зазыба, верамейкаўцы твае нарэшце паставілі скрозь віткі на полі, а скора ж разаруць, пабачыш, нанава межы, і тады зноў будзе як і даўней — кожны сваім дваром зажыве, кожны па сабе будзе. Словам, як і не было вашых дзесяці гадоў шчаслівага і заможнага жыцця!..

Так гаварыў тым часам Зазыбу — і як не ў самае вуха — Брава-Жыватоўскі, ідучы поплеч да крыніцы, дзе канаў у крывавай пене на тупкай лугавой сцежцы застрэлены лось. Чубар са свае сховы акурат убачыў тады паўзверх купчастага ядлоўцу: сапраўды, гэтыя два не спяшаліся бегчы, каб зірнуць, што раптам здарылася пасярод сухадолу; яны не паддаліся агульнаму настрою верамейкаўцаў, якія адразу пасля Рахімавага стрэлу сыпанулі з Паддубішча ўніз па схіле,— Брава-Жыватоўскі з Зазыбам ішлі, што завецца, нага за нагу, ажно здалёк нецярплівааму Чубару здавалася, што нават наўпрасткі пасля таго ўжо, як Брава-Жыва-

тоўскі з Зазыбам збочылі з гуцянскай дарогі, яны ці не знарок падаўжалі сабе шлях, лішне старанна абмінаючы тыя папорканыя мясціны, дзе можна па нязграбнасці альбо спатыкнуцца аб сухую, пабітую мурашкамі купіну, альбо трапіць нагой у прыхаваную палявою травой выбоіну ці быдлячы капыт. І калі Зазыбава марудласць Чубару была вядома — у гэтай непаспешнасці была сталая паважнасць, дарэчы, якая заўсёды чамусьці злавала Чубара, але якая ўсё ж адпавядала і паводзінам таго на кожны дзень, і рухам, і, нарэшце, што галоўнае, усёй Зазыбавай сутнасці як чалавека, то Брава-Жыватоўскага бачыць гэтакім жа было нязвычна, і, можа, перш за ўсё таму, што не было ніякага стасунку ў самой ягонай прысутнасці побач з Зазыбам, а тым больш ва ўзаемнасці, якая быццам ужо ўсталявалася паміж іх; ва ўсякім разе, у Чубаравай душы выгляд гэтай блізкасці раптам стварыў непрыемнае ўражанне, якое ў сваю чаргу выклікала раўнівае і памслівае пачуццё.

— Вядома, ён і калгас няроўны быў для ўсіх,— гаварыў Брава-Жыватоўскі,— як і ў жыцці што: аднаму бацька — другому той жа самы вотчым ужо, аднаму матка — другому мачыха. Гэта калі толькі пачыналі усесправу, дык на ўсю глотку крычалі: настае час усеагульнага дабрабыту ў мужыцкім раю. Адно — працуй, селянін. І селянін, паплакаўшы трохі на сваім загоне, з якім даводзілася развітвацца, ды і не трохі, а добраткі, першы ўзяўся быў за калгасную справу шчыра, а як пагаладаў адразу запар колькі гадоў, то зразумеў — не, у гэтым вашым котлішчы няйначай выпрастаеш к парогу ногі. Яны і бальшавікі твае, у каго розум, затым схамянуліся. Нездарма ж неўзабаве, у трыццаць пятым, увялі калгасны нэп. Нарэзалі прысядзібныя ўчасткі, кароў, авечак і ўсё такое іншае дазволілі трымаць, чаго раней не было. Гэта не важна, што палёгка тая не называлася калгасным нэпам. Важна — сутнасць сама. А сутнасць была ў тым, што разумныя людзі нарэшце скемілі — без прыватнай гаспадаркі ўсё роўна не падняцца пасля страшэннага голаду мужыкам, а значыць, не падняцца і ўсёй краіне, таму, як і пры Леніне, быў уведзены гэты калгасны нэп. Глядзіш, мужыкі зноў акрыялі трохі. А тады зноў камусьці засвярбела — як жа, каб у мужыка ды і кавалак хлеба не толькі на сённяшні, а і на заўтрашні дзень быў. Не памаглі на

гэты раз і разумныя людзі. Бо самі ўжо недзе сабалёў пасвілі. І вось у трыццаць дзевятым абкладаюцца і соткі тыя прысядзібныя, і на карову падатак уводзіцца, і за свінчо трэба плаціць дзяржаве: калгаснікам таксама пачалі прыносіць квіткі таго ж самага колеру, што і аднаасобнікам. Можа, спадзяваліся, тыя адмовяцца і ад сотак, і ад каровы. Але не, мужык ужо гатовы быў апошнія порткі прадаць, каб заплаціць, абы не пазбавіцца гаспадаркі ўласнай, бо добра ж помніў, як было без яе ў трыццаць першым, і ў трыццаць другім, і ў трыццаць трэцім, ды, лічы, і трыццаць чацвёртым.

Гаварыў Брава-Жыватоўскі голасам чалавека, які выпрабоўваў спадарожніка, жадаючы выклікаць таго на новую шчырасць, каб пасля займець належнае месца ў душы. Дзіва, але ў Зазыбы ягоная недарэчная балбатня зусім не нараджала ўнутранага пярэчання, можа, нават з тае прычыны, што горыч, якая была на душы сёння ад самага рання, змянілася за час дзяльбы калгаснага палетка стомленай абыякавасцю ад гарачага сонца і тлуму людскога, а яшчэ, відаць, і таму, што Зазыба разумеў — абвяргаць бязглуздзіцу Брава-Жыватоўскага адзін на адзін, таксама як і пераконваць яго ў адваротным, было справай дарэмнай, раз ужо ўсё гэта вынашана ў думках і складзена ў пэўную сістэму. Яму толькі як бы дзіўна трохі было, што аднавясковец, хоць і прышлы, але ж аднавясковец, гэтак складна ўмее гаварыць; здавалася, Брава-Жыватоўскаму ніякай цяжкасці не каштавала вольна абыходзіцца з такімі моўнымі зваротамі і такімі разумовымі панятцямі (адзін «калгасны нэп» чаго варты!), якія Зазыба дагэтуль мог вычытаць адно ў тайных кніжках альбо пачуць на не менш тайных сходках; калі ж улічыць, што нічога падобнага Зазыба не чытаў і не чуў, для яго ўсё гэта стала новым, упершыню сказаным цяпер Брава-Жыватоўскім, дык і зусім можна было пазайздросціць мужыку: няўжо хапала на абгрунтаванне такіх высноў той вяскова-гарадской адукацыі, якую верамейкаўскі прымак набыў некалі ў вёсцы, а затым у Баранавічах? Сваёй парадаксальнай гаворкай ён здзівіў і насцярожыў Зазыбу яшчэ ўчора, калі яны вярталіся на адным возе з Бабінавіч, тым больш нечаканай, нават не так нечаканай, як незвычайнай сваім зместам была яна сёння. Але яна — мы ўжо гэта ведаем — не выклікала ў Зазыбы належнага пярэчання. Яна толькі

вельмі гняла яго, лёгшы ўсярэдзіне, на самае сэрца, нейкім шчымлівым і неадольным цяжарам, акурат як здараецца перад небяспечнай хваробай, пра якую чалавек яшчэ не здагадваецца, але якая ўжо моцна патурбавала арганізм.

— Вядома, у цябе на душы, Зазыба, кошкі шкрабуць,— чоўп сабе Брава-Жыватоўскі, штораз, мусіць, проста дзеля забавы, шморгаючы сціснутымі пальцамі правай рукі — вялікім і ўказальным — па скураным, з аблезлаю жоўтаю фарбай рамяні бельгійскай вінтоўкі, якую ён нёс на плячы, кароткім ствалом уніз.— Як жа, пачалі раптам разбураць тое, што з тваёй дапамогай рабілася назаўсёды. Нездарма ж зямлю нават з дзяржаўнага карыстання не пашкадавалі перадаць на вечнае калгасам. А тут вось гэты немец! Як кажуць, чорт задумаў адно, а д'ябал узяў ды збунтаваў, нават невядома, з якой карты хадзіць, а каторую на казырную трымаць.— Брава-Жыватоўскі ўсміхнуўся — у яго маналогу ўсё выразней адчуваліся здзеклівыя ноткі, і голас яго паступова рабіўся злосны і нецярплівы, няйначай паліцэйскага раздражняла Зазыбава адмоўчванне, калі нават не абыякавасць; нарэшце Брава-Жыватоўскі ўспомніў, усё роўна як на ноч гледзячы, «чорта і д'ябла», якія бунтавалі карты, тады Зазыба раптам ачомаўся, быццам і папраўдзе толькі цяпер да канца сталі зразумелыя разважанні спадарожніка, задзірліва глянуў на верамейкаўскага прымака — нядаўна яшчэ асцярожнага і руплівага селяніна-калгасніка, а цяпер паліцэйскага-філосафа, і не менш задзірліва сказаў:

— Не кажы, Антон! — Яно б і грэх было Зазыбу не ўчапіцца за апошнія словы Брава-Жыватоўскага, сэнс якіх прагучаў няпэўна і нават дваяка.— Адмысловы гулёк заўсёды ведае, з якой карты калі хадзіць. Яго ні чорт, ні д'ябал не зблытае. Ты ж, гэта, мусіць, ні разу і не згуляў з нашымі мужыкамі ў карты?

Як у вялікім здзіўленні Брава-Жыватоўскі павярнуў галаву да Зазыбы, дапытліва прыжмурыўшы вочы, ажно стала відаць, як абапал іх пабралася дробнымі зморшчынамі скура.

— Не,— тым не менш проста і лёгка адказаў ён і яшчэ больш проста і лёгка спытаў: — А што? — мусіць, не надта здагадваючыся, чаму раптам Зазыбу, які маўчаў столькі часу і не адважваўся, а можа, і не

хацеў пярэчыць яму, зацікавіла такая няважная акалічнасць.

— А тое, што яны б цябе пэўна ўжо навучылі, з якой карты калі хадзіць, а якую на казырную трымаць,— адказаў Зазыба і таксама дапытліва паглядзеў на паліцэйскага.

Той адчуў скрыты сэнс Зазыбавай гаворкі, на момант сумеўся, мусіць, шкадуючы, што гэтак неасцярожна падставіў сябе.

— Пражывём як-небудзь і без іхняй навукі,— сказаў Брава-Жыватоўскі і перасмыкнуў ад прыкрасці левай шчакой.

— Ну, ну...

Тым часам вакол забітага лася варушыўся натоўп — усе, хто памеў цікавасць паглядзець, якога звера застрэліў татарын. Зазыбу відаць было, як нечага ажно нырaў у натоўп і тут жа выныраў адтуль, быццам сапраўды даставаў дна, Мікіта Драніца, а рахункавод Падзерын стаяў ужо супраць Рахіма, даводзіў штосьці «паляўнічаму», тыцкаючы ў грудзі рукой; трохі зводдаль ад верамейкаўцаў стаяў Сілка Хрупчык — няйначай, гэтаму дужа цікава было, як па лузе падлеткі ганяліся за палахлівым ласянём, быццам ён, як спрактыкаваны хіжак, пільнаваў той хвіліны, калі і асіроцелае ласяня, і яго мучыцелі выб'юцца з сіл, каб потым завалодаць ахвярай самому: нават Кузьма Прыбыткоў, з дубцом і на нядужых нагах-раскірэках, і той паспеў неяк апынуцца разам з іншымі верамейкаўцамі на сухадоле, мусіць, таксама прытупаў туды, падахвочаны цікавасцю. А ўсё гэта адбывалася непадалёку, можа, крокаў за семдзесят ад крыніцы, драўляная кадушка якой вытыркалася над зямлёй сваім краем гэтак высока, што яе відаць было простым вокам яшчэ ці не з гуцянскай дарогі.

Вакол Верамеек наогул багата крыніц — адны выкапаны гаспадарлівымі людзьмі, якім выпала дзе працаваць працяглы час, адчуваючы смагу, другія самі выструменілі на паверхню з сярэдзіны зямлі. Ва ўсякім разе, куды б ні ішоў з Верамеек у не лішне далёкую задарогу чалавек, ён не браў з сабою біклажку, бо заўсёды меў магчымасць напіцца з блізкай крыніцы. Гэту крыніцу выкапаў захожы салдат, яшчэ калі быў у вёсцы прыгон, а ў войску — рэкрутчына. Салдат трапіў у Верамейкі, ідучы па дарозе з Унечы — вяртаўся

з царовай службы ці то ў Маластоўку, якая была за трыццаць вёрст адсюль, ці то нават у Латоку. Пражыў ён у Верамейках... Але не. Якраз вось гэта ніхто не захаваў у памяці. Вядома толькі, што ўпадабаў салдат сабе ў вёсцы кабету, чужую ўдаву, наняўся касіць ёй пожню, ну і, як бывае звычайна ў лагодзе ды згодзе, прыжыў малое. Але памяць аб сабе пакінуў у Верамейках не тым, а гэтай вось крыніцай. Дужа прыдалася яна верамейкаўцам, ажно пачалі з тае пары клапаціцца, каб не звёўся кволы струменьчык, вада якога была заўсёды халодная і смачная. Былі таксама спробы зрабіць крыніцу святой. Адзін год нават крыж ставілі побач мужыкі. Але нехта адгаварыў вёску — маўляў, салдат, які знайшоў гэту ваду, быў чалавек грэшны, дык навошта працу яго рук ператвараць у святую справу? Крыж занеслі назад у вёску, а крыніцу неўзабаве раскапалі шырэй і ўзялі ў дубовую кадушку, каб было яе на доўгія гады. Такім чынам, крыніца стала падобная на звычайную студню, з якой можна было ўранні чэрпаць вёдрамі ваду ўсім вясковым канцом. Але з вёдрамі сюды верамейкаўцы не хадзілі — не так блізка. З гэтай крыніцы пілі ваду тады, як касілі гарачым летам сухадол. Другім жа часам, крадком ад людзей, карысталіся ёю звяры — насельнікі недалёкага лесу. Сёння вось наталіць смагу ішлі гэтыя ласі...

Нарэшце Зазыба адвёў вочы ў бок ад вірлівага натоўпу, спыніў позірк ужо на самой крыніцы і прыгадаў нечага, як Чубар загадаў пазамінулым летам, каб калгаснікі пачысцілі дно. Яго абурыла, што крыніца заплыла пяском акурат па самае дупельца, прасвідраванае для сцёку лішняй вады, да таго ж знутры сценкі кадушкі пабраліся травой-ліпучкай, накшталт водарасцяў ці нават звычайнай ціны, дзе хаваліся жабы-жарлянкі. Адным словам, у наяўнасці была, на яго думку, брыдкая безгаспадарлівасць, якая характарызавала верамейкаўцаў, самае лепшае, як дужа неахайных людзей — дзе ж гэта яшчэ дадуць, каб забрудзіўся калодзеж, і новы старшыня калгаса не прамінуў тыцкнуць Зазыбавых аднавяскоўцаў тварам у гразь. Ну, а сваволя горай няволі. Пачалі мужыкі раскопваць крыніцу, хоць і ведалі добра, што гэта небяспечна ёй: досыць няўмела патрывожыць верхні пласт намытага знізу пяску, як яна раптам пачынае чэзнуць, бо некуды прападае той пульсуючы ключ, што гоніць з глыбіні

сцюдзёны струмень, і тады колькі ні шукай яго, калупаючы грунт рыдлёўкай, усё дарэмна, аж пакуль сам, праз багата часу, не выб'ецца зноў на паверхню. Гэтак здаралася з крыніцай двойчы — першы раз, калі стаўлялі дубовую кадушку, тады яна высахла на доўгае лета, толькі ўвосень неспадзявана напоўнілася вадой, спярша верамейкаўцам нават падумалася, што наліло яе дажджамі: другі раз — пасля таго, як мужыкі паспрабавалі пачысціць крыніцу,— кадушка заставалася без вады яшчэ надаўжэй, здаецца, ці не да наступнай вясны. Пазалетась верамейкаўцам таксама давялося насіць біклажкі з вадой сюды і ў касавіцу, і ў жніво. Мужыкі, вядома, пацвельваліся — і з новага, ды вельмі прыткага старшыні, і з саміх сябе, а верамейкаўскія бабы клялі, выціраючы пот, тых жа мужыкоў, што не адгаварылі Чубара...

Адлегласць да крыніцы з кожным крокам змяншалася.

Зазыбу з Брава-Жыватоўскім заставалася адно абмінуць невялічкую балацявіну, акурат сажалку ці звычайную копанку, каб трапіць на сцежку і па ёй ужо датупаць да вяскоўцаў, што стоўпіліся вакол сахатага.

Здавалася б, нізкае барвовае сонца (яно ўжо ледзь не качілася па правым схіле верамейкаўскага кургана — бліжэй ды бліжэй к захаду), што высвечвала сухадол па ўсёй яго няроўнай, бы здзёртая звярыная шкура, шырыні, павінна было адпаведным чынам пафарбаваць і цёмна-зялёную атаву, якая недарасла да другога ўкосу, прынамсі, у самы звычайны, з надвячэрняй празалоццю колер, але наперадзе, якраз у прасцягу паміж крыніцай і лесам, сухадол быў акурат пасярэбраны, быццам там ужо выпала на ноч раса ці, наадварот, аднекуль выпаўз рэдкі, нясмелы туман, які цяпер, баючыся прыўзняцца і рассеяцца ў паветры, з усяе сілы чапляўся за вострыя, як у лясным змяёўніку, макаўкі кволай атавы.

Аглядаючы знаёмы краявід, Зазыба раптам адчуў шчымлівы неспакой у душы, які быў пакуль незразумелы нават самому — можа, той з'явіўся ад замілаванасці да ўсяго ўбачанага, што спярша зусім непрыкметна, бы ластаўчыным крылом, страпянула яму грудзі, а тады падступілася да сэрца нейкай амаль беспрычыннай малінавай журбой.

Перад тым як узысці нарэшце на торную сцежку,

Брава-Жыватоўскі быццам спахапіўся, што не паспее сказаць усяго, і зноў пачаў гаварыць, але нават галасам даваў зразумець, што нядаўняга Зазыбавага намёку сапраўды не прымае і нічагусенькі не баіцца.

— Я разумею, ты злуешся, што я гавару гэтак, можаш не пярэчыць, усё роўна злуеш. У цябе сёння сапраўды кошкі на душы шкрабуць — калгас рушаць. Але ты думаеш, што ўва ўсіх таксама гэтыя твае кошкі на шлунку сядзяць? Памыляешся. У мяне вочы ёсць — рады верамейкаўцы, што назад бяруць усё. Здаецца ж, пажылі ў калгасе, паспыталі раю, а вось жа зноў у пекла спяшаюцца. Не глядзі, што Вяршкоў ці другі хто ва ўсім табе патрапляюць, робяць выгляд, быццам аб адным з табою дбаюць. У іх у галаве сваё, Зазыба. Яны сёння, як на тым вяселлі, аднымі вачамі на жаніха глядзяць, а другімі на нявесту, адны словы табе кажуць, а другія пры сабе трымаюць. Пра гэта сказала б табе нават зямля, каб гаварыць умела. О, колькі яна сённяшні дзень пабачыла радасных вачэй! Вунь бабы, якія схіліўшыся жнуць палосы, разумееш, зноў свае палосы,— дык якія ў іх вочы? Ты б пацікавіўся ды глянуў. А зямля ўсё бачыць. Гэта толькі мужыкі ды бабы не хочуць перад табой радасць паказаць. Можа, шкадуюць нават цябе з павагі, а можа, гэтак хітруюць. Праўду ўчора ты сказаў на праўленні...

— Адкуль табе вядома, што я гаварыў на праўленні? — агрызнуўся Зазыба, нібыта яму і сапраўды няўцям было, што паліцэйскі яшчэ тады ж паспеў пра ўсё выведаць у Мікіты Драніцы.

— Каб мне ды не дазнацца цяпер, што ў Верамейках робіцца!

— Хіба што!

Гэтае злараднае Зазыбава «хіба што» неспадзявана збянтэжыла паліцэйскага. Мусіць, каб не выдаць сваёй збянтэжанасці, ён ад ніякаватасці нагнуўся і на хаду, амаль з-пад нагі, падхапіў плямісты, зусім падобны на птушынае яйка, дзіч, адкінуў прэч, нібыта невялікі камень стаў перашкодай у яго на шляху.

Зазыба адчуў збянтэжанасць свайго спадарожніка, усміхнуўся, здавалася, пасля гэтага Брава-Жыватоўскі альбо зусім пачне злаваць на Зазыбу, альбо перастане лезці са сваёй гаворкай у душу, але дарэмна. Ён зноў перасмыкнуў ад прыкрасці шчакой, выціраючы тым часам аб штаніну руку, якой браўся за дзіч, хоць на

ім ці было што, апрача сухога пяску, а тады пачаў:

— Помніш, ты гразіўся мне, як ехалі з мястэчка,— маўляў, сам па сваёй ахвоце лезу ў пятлю? А ты вось? Думаеш, па табе асіна ўжо наперад не плача, раз такія пратаколы асмельваешся пісаць?

— Значыць, абодвум нам пятлі не мінаваць.

— А гэта яшчэ як выйдзе. Нездарма ж кажуць, бабка на двох варажыла.

— На карты?

— А што?

— А тое, што дрэнны ты гулёк на картах.

— Ды ўжо як-небудзь...

— Ну, ну...

Брава-Жыва́тоўскі пагардліва ўсміхнуўся.

— Яшчэ пабачым, што ты адкажаш Гуфельду, чаму распусціў калгас?

— Якому Гуфельду?

— Каменданту.

— А-а-а...

— Я ж казаў табе, не чапаць.

— Ці мала што можна казаць. Распараджэння ж я ад каменданта твайго не палучаў.

— Затое я табе гаварыў.

— Хіба што. Але ж можна і так — нічога ты мне не гаварыў.

— Значыць, адмаўляешся?

— А і адмаўляюся.

— Ну што ж, пабачым.

— Дык не адна ж мая ахвота была зрабіць гэтак з калгасам. Збіралася праўленне, на ім і рашалі. Так што...

Ужо даляталі блізкія галасы ад натоўпу. А гэта значыць, што іхнюю гаворку мог пачуць хто-небудзь. Таму Брава-Жыватоўскі не стаў пярэчыць Зазыбу.

Мікіта Драніца, вядома, і тут не мог здрадзіць сваёй натуры, каб першаму не перастрэць верамейкаўскае начальства. Як толькі згледзеў блізка Брава-Жыватоўскага з Зазыбам, то выскачыў з натоўпу напярэймы.

— Гляньце вунь, як тэй таго, татарын аленя ўкокаў!

Мікіта, бадай, у захапленні быў, што Рахім гэтак спрытна застрэліў не бачаную дасюль у забяседдзі рагастую жывёліну, але губляўся, не ведаючы, каму з

двох, Зазыбу ці Брава-Жыватоўскаму, аддаць перавагу, таму вочы яго па-сабачы вінавата блукалі паміж адным і другім і былі маленькія, мусіць, таксама з тае прычыны.

— Не аленя, а бытта лася,— паспяшаўся на дапамогу Мікіту Сілка Хрупчык,— бо ў аленя...

Але Зазыба не стаў слухаць Сілкава ўдакладненне. Пакідаючы Брава-Жыватоўскага, які дапаў да Мікітавай гаворкі, ён хуценька прайшоў па жывым калідоры, што ўтварылі перад ім, якраз уздоўж сцежкі, верамейкаўскія мужыкі і бабы. Сапраўды, на сцежцы ляжаў нежывы лось. На момант Зазыба прыгадаў, як вазіў у Бабінавічы на спасаў дзень па даручэнні сакратара райкома Маштакова і незнаёмага вайскоўца Марылю і як па дарозе, за Гарбатым мастком, прыкмеціў круглы, не бачаны дасюль у забесядскім лесе памёт. «Значыць, гэта ласі завіталі да нас аднекуль»,— падумаў цяпер чамусьці зусім без жалю па забітым прышэльцы Зазыба і пільна, як і вымагала таго сапраўднае дзіва, агледзеў сахатага. Той ужо не падаваў ніякіх адзнак жыцця. Гарбаносая галава яго, у якую трапіла куля, бездапаможна ўткнулася шэрай пысаю ў сцежку, а з ноздраў тонкімі вяроўкамі сцякала, загусаючы, скрываўленая жыжка. Куды дакладна, у якое месца на галаве пацэліла куля, Зазыба не знайшоў, бо звер пасля стрэлу паваліўся на зямлю тым, прастрэленым правым бокам; нячыстая, як забруджаная, белая поўсць на магутных грудзях была вымазана ўжо крывёй, што нацякала на сцежку з нябачнай раны. Відаць, сахаты зусім не біўся ў перадсмяротных сутаргах, бо зямля вакол была не папорканая — ні там, дзе ляжалі цяжкія рогі, што яшчэ не паспелі як трэба адрасці ў гэтым годзе, і пасынкі тырчалі, бы чортавы пальцы, ні супраць капытоў, вузкіх і раздвоеных, як у звычайнага вала. Лёгкая смерць зусім не абязвечыла ляснога волата. І калі б не кроў на сцежцы ды гэтая бездыханная нерухомасць яго, то льга было падумаць, што звер раптам нечага забавіўся тут і заснуў, адно няўдала месца сабе выбраў, а людзі, якія стоўпіліся вакол, ішлі аднекуль па сцежцы ды прыпыніліся, каб падзівіцца, злашча дзівіцца і праўда было з чаго: лось вырас на волі прыгожы — з цяжкімі грудзямі і лёгкім, быццам для палёту, коса адсечаным азадкам, з тонкімі, акурат выточанымі нагамі, светлая поўсць на якіх заходзіла

вышэй каленак, з сухарлявым, як ніколі не кормленым, жыватом, праз які ледзь не ад завушніцы бялела шырокая паласа... Зазыба спакваля, як у ціхмянай задуманасці, абышоў кругом сахатага — упершыню ж даводзілася бачыць гэтак блізка, тады зноў вярнуўся да ўзгалоўя. Мінаючы тое месца, дзе ляжалі, бы паваленае царскае крэсла, разгалістыя рогі, ён неасцярожна зачапіўся левай нагой за крайні пасынак, самы даўжэйшы з усіх, але ласёва галава ад гэтага, здаецца, нават не зварухнулася, толькі балюча засадніла вялікая бярцовая косць, якой Зазыба выцяўся.

Пакуль Зазыба з непадробнай цікавасцю аглядаў забітую жывёліну, адбылося нечаканае — нават не столькі нечаканае, колькі непрадбачанае, прынамсі сёння, бо найважнейшыя падзеі гэтага дня ўжо пэўна што адбыліся: зранку верамейкаўцы ўзяліся за падзел калгаса (хіба не падзея?), а цяпер вось татарын застрэліў сахатага (таксама мужыкам размоў на цэлыя гады!). Такім чынам, дзень і так ужо быў поўны адметнымі падзеямі, быццам укоптарак. Здавалася б, якога ражна яшчэ трэба? Але здарылася менавіта тое, чаго ў Верамейках, хоць і са страхам, аднак чакалі. Па адным ужо тым, як раптам аціхлі вакол галасы, Зазыба мог даўмецца, што людзей нешта насцярожыла. Але ён яшчэ патупаў трохі, быццам цяпер толькі ўсведамляючы, якая недарэчнасць выйшла з гэтым забойствам; ён ужо гатовы быў апякчы вачамі і самога стральца, ажно пачуў гарачы шэпт, няйначай, хтосьці ўспомніў маліцца, хоць для малітвы ў голасе было залішне трывогі і плаксівай разгубленасці. Між тым адгадка была простая — да сухадолу імчалі, гарцуючы ў сёдлах, нямецкія коннікі. І ўсе ўжо, акрамя Зазыбы, бачылі іх — і Чубар, які баяўся выйсці на луг з-за кустоў ядлоўцу, і тыя кабеты, што не пабеглі разам з іншымі да крыніцы, а па-ранейшаму хапаліся жаць у Паддубішчы, і, вядома, усе на сухадоле. Зазыба падняў галаву ўжо на выразны тупат конскіх ног. Рассыпаўшыся паўкругам па схіле, коннікі, якія таксама чулі стрэл, відаць што мелі праз гэта намер захапіць натоўп знячэўку, каб ніхто не здолеў уцячы ў лес, да якога рукой падаць. Той-сёй з верамейкаўцаў, падпарадкоўваючыся інстынкту самазахавання, пачаў сунеўпрыкмет адступацца назад, патрапляючы стаць суседу за спіну. Следам за коннікамі, калываючыся на

выбоінах, выпаўз з-за пагорка і пакаціўся па ўзмежку лёгкі бронеаўтамабіль «Хорх».

Зазыба другі раз бачыў немцаў — тады, як вазіў у мястэчка Марылю, і вось цяпер. Але ў адрозненне ад першага разу сёння ён нават не спалохаўся, згледзеўшы іх. Здаецца, ні адна жылка не здрадзіла і не страпянулася ў ім. Халоднымі вачамі абвёў ён на захадзе па самым грэбні пазлацанае ўзвышша і са спакойным клопатам, як толькі здольны рабіць спрактыкаваны пастух са збродлівым статкам, пералічыў коннікаў. Немцаў было дзевяць, вядома, апрача тых, што ехалі ў бронеаўтамабілі. Але праз коўраты ўжо на гуцянскую дарогу выступала з вёскі цэлая вайсковая часць...

Зазыба чакаў, пакуль наблізяцца немцы, усё больш пранікаючыся тым, што адбывалася на яго вачах; ураўнаважанасць, можа, нават і сапраўды спакойнасць, ■ якой ён адкрыў для сябе блізкую прысутнасць немцаў, паступова пакідала яго, і ён самым звычайным чынам пачынаў хвалявацца: мусіць, настрой аднавяскоўцаў пастулова перадаўся і яму. Як перад вялікім выпрабаваннем, Зазыба глянуў з невыразнай надзеяй па два бакі ад сябе. Справа, амаль прыхінуўшыся да яго пляча, стаяў і таксама не зводзіў палахліва здзіўленых вачэй з немцаў Парфён Вяршкоў. Ад таго, што поруч апынуўся менавіта гэты чалавек, зрабілася хораша на душы ў Зазыбы, вядома, у такой ступені, якую дазвалялі час і акалічнасці, але Зазыба схільны быў прызнаць, што якраз Вяршкова і спадзяваўся ён убачыць бліжэй за ўсіх. Прыкмеціў Зазыба ў натоўпе сярод баб і Марфу сваю. Гэта здзівіла ажно — не думалася, што і яна тут. Марфа стаяла трохі наўскасок і ззаду, але, здавалася, зусім не талопіла вочы, як іншыя, на немцаў, якія ўжо міналі крыніцу, нібыта ў душы яе перад імі не было страху. Позірк яе бліскучых вачэй быў скіраваны на мужа. У ім Зазыба прачытаў недаўменне, усё роўна як Марфа не разумела чагосьці і вось лавіла момант, каб дазнацца пра тое ад мужа. І яшчэ Зазыба ўбачыў — і гэта выклікала ўсмешку, якая хоць і не паспела адбіцца на твары, але пэўна што была недарэчнай: як хаваюць пад сябе квочкі ад спорнага дажджу ці небяспечнага коршуна куранят, так і верамейкаўскія бабы, жагнаючыся ў роспачы, гатовы былі ратаваць цяпер сваіх дачок, адно ставала б на тое андаракоў ды спадніц...

Мала не наскочыўшы на ўтрапёны натоўп, коннікі раптам асадзілі скакуноў. Васьмёра з іх трымалі напагатове кароткія, быццам урэзаныя, карабіны. Дзевяты быў афіцэр. Пра гэта можна было здагадацца нават па шапцы з высокай тулляй, на аколышку якой блішчала вакол чырвонага, быццам запаленага з сярэдзіны, вочка дубовае лісце кукарды з шасцю маленькімі жалудамі. Выгінаючы шыі, рысістыя коні з закручанымі ў куксы хвастамі струнілі нагамі, ледзь не становячыся на дыбкі ад напятых павадоў, і моцна секлі падковамі набрынялую атаву. Здавалася, адно паслаб хто з коннікаў повад, як разгарачаны конь ірванецца з пенай на зубах далей у натоўп і пачне ўтоптваць у зямлю безабаронных людзей. І ўжо не дай бог, калі гэта зробяць усе разам...

Насупленыя коннікі аглядзелі зверху натоўп і, не вылучыўшы ў ім нічога вартага ўвагі альбо проста падазронага (гэта найперш, бо сярод мужыкоў стаялі нават два паліцэйскія з павязкамі на рукавах), пачалі раптам выскаляцца адзін да другога: мусіць, недарэчнымі і смешнымі ў сваім утрапенні здаліся ім вясковыя людзі, што стаялі насупраць забітага лася, але ні адзін з іх не памкнуўся павесіць — няйначай, без каманды — карабін на плячо. Тым не менш гэтыя дурнаватыя салдацкія ўсмешкі ўжо як не пачыналі здымаць тое ўтрапенне з верамейкаўцаў, бо той-сёй ажно стаў разяўляць — і, пэўна ж, па-дурному, зусім неўсвядомлена — рот, паказваючы па прыкладу коннікаў зубы і пераглядваючыся. Але маўклівасць не знікала аж да таго моманту, пакуль не зачмыхаў блізка запылены «Хорх», прывёзшы на ўхаладзелы сухадол смурод адпрацаванага бензіну, выпушчанага вонкі дыму і пах нагрэтай фарбы, што ільснілася, быццам спацелая, на нізкай шасцікутнай вежцы, спераду якой кратаўся кулямёт. Тады нібыта пасмялеў афіцэр. Выпрастаўшы калена і стаўшы на левае стрэмя, ён гопнуўся на рыпучым жоўтым сядле, спрытна перанёс цераз канёў крыж правую нагу ў глянцаваным, цалкам кавалерыйскім боце, на абцасе якога бліснула ў вочы сялянам серабром звонкая шпора. Калі афіцэр, ужо стоячы абедзвюма нагамі на зямлі, аддаў другому конніку, што трапіўся бліжэй да яго, повад свайго мышастага, але трохі цяжкаватага на выгляд скакуна і рушыў да верамейкаўцаў, знарок ляпаючы па левай далоні, быццам

шпіцрутэнам, плёткай-валасянкай, усе ўбачылі, што гэта быў цыбаты чалавек з кароткім тулавам, якое пачынала тлусцець, можа, якраз на вольных акупацыйных харчах, бо з куртатага кавалерыйскага фрэнча шэрага колеру неяк па-качынаму выпіраў жывот, нават не жывот, а пакуль усяго рахітычнае пузца; галава ў афіцэра была вушастая, з кароткай, да самай чырвонай скуры, стрыжкай і дробная, акурат у падлетка, таму і вуграваты твар яго з невыразнымі рысамі здаваўся па-дзіцячы маленькім і нязлосным; прынамсі, гэты нямецкі афіцэр выглядам сваім нават і трохі не нагадваў таго дабрароднага тыпу, які належаў па «сістэме прыроды» да германскай расы. Праўда, апошняя акалічнасць зусім абыходзіла верамейкаўцам. Тыя не толькі не мелі магчымасці займацца цяпер такімі антрапаграфічнымі назіраннямі, але і няздольныя былі наогул па сваёй недасведчанасці, можа, за выключэннем аднаго Брава-Жыватоўскага, які ў адрозненне ад іншых аднавяскоўцаў, што прысутнічалі тут, з большай зацікаўленасцю, а дакладней, ужо амаль свядома ставіўся да ўсяго прачытанага і пачутага. Але ў Брава-Жыватоўскага галава была занята другім. Скеміўшы, што афіцэра, няйначай, прывабіў застрэлены лось, паліцэйскі, як прадстаўнік аховы парадку ў вёсцы, кінуўся праз натоўп мужыкоў ды баб расчышчаць шлях, быццам не спадзяваўся, што тыя самі не здагадаюцца альбо, яшчэ горш, не захочуць расступіцца перад немцам. Аднак дарэмна — мужыкоў гэтаму вучыць не трэба. Не паспеў афіцэр зрабіць першыя крокі, а вяскоўцы ўжо заклапочана заварушыліся. Папіхаючы задамі адзін аднаго, яны адхіснуліся на бакі, утвараючы праход да лася. Ды так шырока, каб афіцэр не толькі не зачапіўся ненарокам за каго-небудзь, а і не дастаў плёткай. І пакуль ён няспешна, па-буслінаму, тупаў па гэтым праходзе, чыркаючы шпорамі па мурагу і не перастаючы ляпаць па далоні распушанай на канцы, быццам хвост нейчы, плёткай, з яго нясклад най постаці не зводзілі позіркаў багата сялянскіх вачэй, насцярожана-недаверлівых і ліслівых, спалоханых і хітравата-пагадлівых — гэта ўжо цалкам залежала ад таго, як хто разумеў сваю грамадзянскую годнасць ці нават, калі хочаце, сваю ўяўную вінаватасць перад акупантамі: урэшце, не маглі ж аднолькава глядзець на гэтага афіцэра, напрыклад, савецкі па-

трыёт Зазыба альбо перакідлівы і беспрынцыповы абібок Драніца, добраахвотны паліцэйскі Брава-Жыватоўскі альбо мнагадзетная старшыніха Гаўрыліха... Нарэшце афіцэр дакрочыў да забітага звера і спыніўся блізка ля ўзгалоўя. Тады зноў кінуўся дагаджаць яму Брава-Жыватоўскі.

— Пан афіцэр,— пачаў ён як не сваім голасам, ажно было з чаго падзівіцца верамейкаўцам,— гэта вам... вам ад нас лось... Гэта прэзент доблеснай германскай арміі ад сялян...

Брава-Жыватоўскі акурат выбраў, з чым найперш звярнуцца да нямецкага афіцэра, шчыра думаючы, што сваім паднашэннем выкліча, як у таго міфічнага бога, прыхільнасць, але ён не мог улічыць, што ў гэтага даўганогага і вугратага заваёўніка апрача пагарды, прасякнутай усведамленнем сваёй вышэйшасці, раптам зварухнулася ў душы звычайная паляўнічая зайздрасць, нездарма ж ён з'яўляўся да вайны раённым кіраўніком прускага таварыства аматараў прыроды і палявання. Калі загаварыў Брава-Жыватоўскі, паказваючы на нежывога лася, афіцэр зрабіў пакутлівы твар, усё роўна яе недавольны стаў, што раптам адарвалі ад прыемнага сузірання; вочы яго нібы патанулі ў прадонні арбіт, схаваліся па самыя зрэнкі пад вадзяністымі павекамі. Афіцэр яўна пачаў злавацъ, бо, мусіць, дужа лёгкі, акурат недарослы, быў на злосць, а там ужо, такім чынам, і на ўсё астатняе. Але Брава-Жыватоўскаму пакуль было няўцям. Паліцэйскі толькі падумаў, што немец не разумее ягоных слоў, таму ён адразу павярнуўся да верамейкаўцаў, каб адшукаць у натоўпе Мікіту Драніцу і ўжо з дапамогай таго даводзіць перад афіцэрам свой дабрачынны намер. Мікіта нагадзіўся на вочы хутка — яны з Сілкам Хрупчыкам стаялі амаль на праходзе, быццам вартавалі парадак, каб ніхто не заступіў дарогі назад.

— Растлумач па-іхняму пану афіцэру!

— Дык што, як тэй таго, тлумачыць трэба?

— Ну, што я гэта ім... што мы ўсе вось, хто тут ёсць, гэтага лася...

Можа, дзеля таго каб пачуць Брава-Жыватоўскага дакладна, верамейкаўцы раптам заварушыліся ўсім натоўпам і зноў, бы авечкі ў статку, пачалі цясніць адзін аднаго, прапускаючы смялейшых бліжэй да гамонкі.

— От жа народ! — незалюбіў гэтай цікаўнасці Брава-Жыватоўскі і апёк вачамі вяскоўцаў, каб неяк асадзіць тых.

А Мікіта тым часам стаяў побач як апараны: па-першае, ён так і не пачуў усяго ад Брава-Жыватоўскага, што павінен быў сказаць афіцэру, па-другое, раптам вылецелі з галавы патрэбныя нямецкія словы. Небарака сіліўся хоць трохі прасеяць іх праз сваю думку, але дарэмна. Кожны раз чамусьці на памяць прыходзіла адна і тая ж напаўзабытая прыпеўка, у якой невядома чаму з'явілася чужое слова «варум»*. «...Варум ты не прыйшоў?» — пыталася ў хлопца дзяўчына і чула ў адказ: «Матка лямпу патушыла, а я лапці не знайшоў». Раптоўнае выгасанне памяці пагражала кепска абярнуцца для Мікіты Драніцы. Але як напраўду, то гэтае выгасанне не стала б прычынай, бо ўсё роўна Мікіта няздольны быў перакладаць на нямецкую мову тое, чаго жадаў Брава-Жыватоўскі: хоць і нахапаўся некалі чалавек слоў ад свайго цесця, аднак звязаць адно з адным ён не ўмеў, проста яны запаміналіся яму без усялякай прычыннай сувязі. Між тым Брава-Жыватоўскі не разумеў, чаму Драніца стаў кешкацца, і гэта ўкалола яго нядобрым адчуваннем. Ён неяк няверліва пераводзіў позірк з Мікіты на афіцэра і наадварот, і ад яго не магло схавацца, як цень клаўся на вочы ў таго, і яны ўжо былі не толькі прыжмураныя, але і лютыя. Паліцэйскі бачыў: вось-вось можа сыпануцца — няйначай, на яго ж, а не на каго іншага — уся афіцэрава помста... Тады ён кінуўся ратаваць становішча.

— Гэты чалавек ведае па-вашаму,— пачаў даводзіць ён афіцэру, ставячы паміж сабой і ім Мікіту Драніцу і паказваючы на пальцах нешта такое, чаго, бадай, і сам не разумеў.— Ну, гавары! — піхнуў ён Мікіту.

— Дык што?

— Ну, пра тое, што мы гэтага лася забілі знарок, каб сустрэць пачастункам прадстаўнікоў новай улады, словам, скажы яму, што гэта наш прэзент доблеснай германскай арміі.

Драніца кіўнуў паліцэйскаму сплюснутай галавой, быццам спалохаўся, што не ўсё запомніць з гэтага і

* Чаму *(ням.)*.

таму папярэджвае, каб той гаварыў яму не адразу, а па частках, тады зняў шапку і скланіўся немцу. На твары яго сапраўды была адзнака пільнай заўзятасці. Але ў галаве стаяла ранейшая атупеласць, і нічога, апроч недарэчнай вясковай прыпеўкі з нямецкім словам «варум», не прыгадвалася.

— Варум, як тэй таго, варум,— пачаў паўтараць нарэшце Драніца.

— Вас?* — спытаўся нейкім віхлястым і танклявым голасам афіцэр.

— Вас, вас, як тэй таго,— пераняў адразу Драніца і ўзрадаваўся: яму край як трэба было на вачах у аднавяскоўцаў вытрымаць роль перакладчыка — няхай абы выгляд размовы, каб унікнуць на гады наперад іхняга рогату, бо на чужы рот гузіка не нашыеш.

Але афіцэру аднаго перайманя было замала, больш таго, у вуснах вясковага ёлупа, якога падсунуў яму чырванаморды вярзіла-паліцэйскі, яно здалося здзеклівым, і наогул нібыта ўсё тут рабілася назнарок, разыгрывалася ў насмешку; такім чынам льга было ўзбурыцца ўжо праз адно гэта, а калі ўлічыць яшчэ забітага лася, то і зусім мужыкам не варта было чакаць літасці. Урэшце, так яно і выйшла: раптам афіцэр спрытным рухам, быццам з-пад маланкі, сцебануў плёткай па карку Мікіту Драніцу, а тады навотліў і таксама неяк у адзін кароткі міг сперазаў, цаляючы цераз лоб, Брава-Жыватоўскага, уклаўшы ў гэты апошні ўдар, бадай, больш пагарды, чым нянавісці. У натоўпе, бачачы гэта, нехта віснуў, мусіць жанчына, і волкі халадок вячэрнім інеем палез за каўнер багата каму з верамейкаўцаў — а што, калі раз'юшаны немец не спыніцца на Драніцы з Брава-Жыватоўскім ды пачне перабіраць плёткай астатніх, дастаючы з кожнага гізунты? Але дарэмна мужыкі непакоіліся. Афіцэру хапіла двух чалавек, каб спагнаць злосць. Пад рогат коннікаў, якім відаць было зверху ўсё, што адбылося паміж іх обер-лейтэнантам і сялянамі, ён, як пакусаны дзік, рушыў па тым жа жывым калідоры назад да каня, нават не заўважаючы, што калідор за гэты час ажно пашырэў. Верамейкаўцы туліліся адзін да аднаго, кідаючы палахлівыя позіркі: ці не кожны чакаў

---

* — Што? *(ням.)*

яшчэ горшай для сябе хвіліны. Аднак афіцэр мірна дакрочыў да каня, узяўся рукой за стрэмя. Ен ужо гатовы быў скочыць на сядло, як убачыў ласяня, якое наблізілася да таго месца, дзе ляжаў на сцежцы заслонены натоўпам сахаты. Мусіць, ласяня не пакідала надзеі, што сахаты неяк стане на ногі, здолее вырвацца на волю праз людзей. Афіцэр нешта сказаў салдатам, паказваючы плёткай на ласяня. Тады адзін коннік загалёкаў раптам маладым, зычным голасам на ўвесь сухадол, аж пакуль спуджанае трапяткое ласяня не памчала, як вокам зглянуць (здавалася, яно зямлі нават не дакраналася), да лесу — гэтым шляхам ужо даводзілася ратавацца ад вясковых хлапчукоў. Верамейкаўцаў яшчэ больш злякнула — зараз немцы паганяцца на конях за асірацелым звярком альбо ўшчануць пальбу з карабінаў наўздагон, але ні першага, ні другога тыя чамусьці не сталі рабіць, адно пагалёкалі ў хлапечым азарце з хвіліну, нечага забаўна ім было, як уцякала па сухадолу ласяня, пасля павярнулі коней і, поркаючы пад заднія пахі шпорамі, скіравалі іх наўскач па ўзмежку да гуцянскай дарогі, па якой рухалася з Верамеек у конным страі вайсковая часць. Бронеаўтамабіль таксама загурчаў, пускаючы пад гумовыя колы сіні кучомісты дым,— пакуль запылены «Хорх» стаяў ды астываў тут, з яго так і не вылез ніводзін немец.

Утрапёнасць з верамейкаўцаў пачала зыходзіць хутка, яшчэ ці паспелі дамчаць да дарогі коннікі і ўліцца ў калону, можа, якраз таму, што ўвогуле нічога жахлівага не здарылася ў выніку гэтага раптоўнага наскоку немцаў — ну, наляцелі аднекуль, ну, папалохалі трохі, нават Брава-Жыватоўскі з Драніцам адведалі плёткі (урэшце, так ім і трэба!), аднак ні гвалту, ні грабяжу не ўчынілі.

Праўда, ніхто з прысутных тут не ведаў, што акупанты паспелі нарабіць у самой вёсцы. Але пра тое пакуль не думалася, бо свежае і дзіўнае, ва ўсякім разе, неспадзяванае было ўражанне ад першай сустрэчы з немцамі, і нейкі час, хвіліны, можа, тры ці чатыры, усе верамейкаўцы, што сабраліся каля крыніцы, яшчэ не дыхалі на поўныя грудзі, ці то жагналіся са старой прывычкі — хвала богу, за агонь не ўхапіліся, ці то знарок гучна кашлялі, усё роўна як адхарквалі з горла дарожны пыл.

Першы падаў выразны голас Брава-Жыватоўскі — адлупцаваны паліцэйскі раптам пачаў плявацца ды крычаць наўздагон коннікам:

— Вы яшчэ мяне папомніце! — Пры гэтым ён меў на ўвазе аднаго обер-лейтэнанта, які сперазаў яго плёткай.— Вось я дакладу каменданту, ён і пад зямлёй вас усіх знойдзе. Будзеце яшчэ адказ трымаць за самаўпраўства!

Вядома, у душы Брава-Жыватоўскі не вельмі спадзяваўся, што бабінавіцкі камендант пакарае некалі афіцэра — шукай ветру ў полі! — і тым самым дапаможа яму хоць нейкім чынам зноў стаць самім сабой у вачах аднавяскоўцаў, таму і першыя словы і апошнія крычаў ад крыўды, бездапаможнай злосці і ўсё цалкам дзеля мужыкоў ды баб, ажно Кузьма Прыбыткоў не сцярпеў, адчуўшы фальшывую і зусім недарэчную ягоную ўзбуранасць, сказаў насмешліва:

— Дак ета, Антон, яшчэ паглядзець трэба. Бачыў, колькі ў етага цыбатага, што цябе так з Мікітам, бачыў, нашывак у яго залатых ды сярэбраных колькі? Увесь жа блішчаў, акурат як пасудзіна тая, што пяском націраюць к абеду.— Стары яўна перабольшваў — нямецкі кавалерыйскі фрэнч з бакавымі кішэнямі (нагрудныя зусім адсутнічалі) не меў асаблівага фацэту і каляровых нашывак на ім было не багата; калі не лічыць маленькіх пагонаў на плячах ды цёмна-зялёных пятліц на адкладным каўняры з сярэбранымі галунамі, дык гэта крылаты жоўты арол на грудзях, які трымаў у кіпцюрах свастыку, ды знак прыналежнасці да роду войск на рукаве ў выглядзе падаючых сярэбраных стрэл.— Дак ты думаеш, ён меншы начальнік за твайго каменданта?

Мікіта Драніца тым часам хваліўся рахункаводу Падзерыну:

— Мне, як тэй таго, ужо кія хоць і не паказвай. Я адразу бачу, што к чаму. Гавару ета з ім, як тэй таго, па-іхняму і адразу чую — недавольны немец. Ажно прышчыкі на твары гараць. Вось-вось, як тэй таго, пачне лупцаваць. Ну, я і крутануўся. Затое вывернуўся, як тэй таго. А ён трошкі па мне, а то ўсё па махноўцу етаму.

— Чаму па махноўцу?

— Дык ты, як тэй таго, можа, яшчэ не чуў?

— Не.

11—2640

— Дак пачуеш. Бач, як тэй таго, учора хвастаў Жыватоўшчык, што Махнову служыў.

Мікіту ўсё роўна як лягчэй было адчуваць сябе перад людзьмі, што папала не аднаму яму. Да таго ж ён разумеў таксама — яго ганьба сёння куды меншая, чым Брава-Жыватоўскага... Выходзіць, свой свайго не пазнаў!

Нездарма кажуць, на чужым возе едзь ды аглядайся на заднія колы.

Бабы, нібыта прысаромленыя тым, што мужыкоў немец пабіў, пачалі скоранька разыходзіцца ад крыніцы: хто спяшаўся назад у Паддубішча, дзе яшчэ да змяркання можна было ўхапіць сярпом сноп-другі, а то большасць падавалася па сцежцы ў вёску.

Мужыкі, між тым, яшчэ пастаялі колькі на месцы, як водзіцца, пагаманілі, каб болей не наганяць адзін аднаму панікі.

Парфён Вяршкоў, які ўвесь гэты час трымаўся ў натоўпе Зазыбы, неяк зусім па-будзённаму, быццам з вялікай утомы, спытаў:

— Ці можна ж яго хоць есці? — І паказаў на сахатага, пра якога, няйначай, верамейкаўцы нарэшце забылі, здавалася, яго нават абыходзіла тое, што блізка былі немцы — адно павярні галаву і ўбачыш на гуцянскай дарозе.

— Дык чаму ж не, раз звычайная жывёліна,— адказаў лагодна Зазыба, знарок патрапляючы ў тон Вяршкову.

— А раптам і ў зуб не ўвяжаш?

— Вось ты пра што! Ведаеш, як пра той мёд кажуць: будзь, мядок, ні горкі, ні салодкі: салодкі будзеш — пражруць, а горкі — праплююць. Так і ласёва мяса. Бацька мой некалі дзіка ўходаў сякерай. Ішоў паўз возера, што ля Зацішша, а той і кінуўся на яго знянацку. Кажуць, ні воўк, ні дзік дарэмна не кідаюцца на чалавека, а гэты...

— Дык, можа, хто патрывожыў да таго?

— Можа. Але я не пра тое. Маці мая, нябожчыца, помню, моршчыцца ды мала не плюецца. Кажа, смярдзець будзе, выверне пасля вантробы, як з'ясі калі скварку. А бацька не паслухаўся, прывёз употай дзіка на саначках дамоў, абсмаліў за пуняй ды ў кубел. Хапіла пасля ўволю есці на ўсю зіму, ці не да самага дру-

гога Міколы раскашавалі. Звалі і сватоў, і браценнікаў, і кума.

— Значыць, і етага ўпарадкаваць можна?

— А чаму ж не!

— Тады загадвай во — зараз на якія драбіны ўзвалім ды на двор, злашча што лета.

— Ат,— махнуў рукой Зазыба,— не мы з табой забівалі лася гэтага, не нам і мяса яго спажываць. Шкада вось толькі малога. Мусіць жа, адзін, небарака, застаўся. Прыйшоў аднекуль да нас, ратуючыся, а цяпер будзе нудзіцца. Прападзе дарма.

— Прападзе, прападзе!

— Гэта ж трэба было ісці сюды, каб кінуцца ў вочы татарыну...

— А з таго во цяпера, як з гуся вады.

— Дык гарбатага ж да сцяны не паставіш.

— Праўду кажаш, Дзяніс,— паківаў галавой Парфён Вяршкоў і неяк светла, як у самую скруху, глянуў на Зазыбу, а тады ласкава згроб яго пад сваю лёгкую руку.

III

Нарэшце сонца перастала сляпіць Чубару вочы — зрабілася як зімовае, у самую піліпаўку, і ён мог вольна, зусім не жмурачыся, глядзець на ўсё, што рабілася і пасярод сухадолу ля верамейкаўскай крыніцы, і на жытнёвым полі, і на дарозе, якая вяла з Верамеек у Гутку, звычайную для забяседдзя вёску двароў на пяцьдзесят, што ляжала пры так званым кацярынінскім бальшаку.

Але Чубару, тым не менш, не ўдавалася пранікнуць зрокам у сярэдзіну людскога натоўпу, каб зразумець, што адбывалася каля забітага лася, бо верамейкаўцы засцілі ўсё там сваімі рухавымі постацямі. Ён добра бачыў толькі, як дамчалі туды, гойдаючыся ў сёдлах, нямецкія коннікі, пасля да ўтарапелага натоўпу пад'ехаў бронеаўтамабіль, а ўжо затым адзін з коннікаў гупнуўся з сядла на зямлю і рушыў праз натоўп да забітага лася... Тым часам гуцянская дарога была перад Чубаравымі вачамі як на далоні — агінаючы па самым схіле верамейкаўскі курган, яна выпроствалася поводле сухадолу і неўзабаве знікала за наступным

пагоркам, нагадваючы там аб сабе ўжо аднымі прысадамі. Зусім блізка адгаліноўвалася ад яе другая дарога, шмат вузейшая і голая ў абапал; простай лініяй яна прасякала скрозь сухадол, амаль паўз самы лес, знікаючы за мысам. Гэтая вяла таксама ў недалёкую вёску, Мялёк. Дакладней, то была не сама вёска, толькі невялікі пасёлак, двароў, можа, на дваццаць, які разам з двума іншымі такімі пасёлкамі — Гарадком і Гразіўцам — утвараў новае паселішча, што гадоў дзесяць назад, ужо за калгасам, атрымала агульную назву. Недзе з Мялька і павінен быў выйсці на сухадол бабінавіцкі Хоня з сынамі-падлеткамі. Аднак Чубаравы спадарожнікі чамусьці пазніліся, можа, селі адпачыць дзе на травяны грудок за тым зялёным мысам, калі, вядома, не павярнулі таксама, як і ён, кудьі на другую таемную сцежку. Якраз гэтага Чубару і хацелася цяпер, бо тады б Хоня ўжо напэўна не выйшаў на немцаў, што рухаліся па гуцянскай дарозе. Але вось натоўп ля крыніцы зноў быццам узвіхурыўся, раздаўся на бакі. З сярэдзіны яго нарэшце выйшаў той коннік, што злазіў з сядла, каб паглядзець на забітага лася. Ен яшчэ не паставіў нагу нанава ў стрэмя, як раптам пачулася — нечага загалёкалі ля крыніцы іншыя немцы, а яшчэ праз момант стала відаць, як скочыла, нібыта пырхнула панізоваю птушкай, да ўзлеску асірацелае ласяня. Імчала небарака напрасткі, нават не патрапляючы на сцежку, па якой зусім нядаўна вёў яго на вадапой лось, але, тым не менш, цаляла да таго месца, адкуль вынырала з лесу на сухадол сцежка — гэта блізка, усяго крокаў за дзесяць да Чубара. Хвалюючыся і жадаючы ўдачы звярку, Чубар адным часам не спускаў вачэй і з таго, што заставалася на другім плане, гэта значыць, з верамейкаўскага натоўпу, дзе ўсё яшчэ ўзвышаліся на конях немцы. Таму для Чубара не магло застацца незаўважаным, як той-сёй з немцаў пачаў ускідваць на ўзровень вачэй карабіны, беручы на мушку ласяня. Гэта ажно кальнула Чубару ў грудзі, спярша са страху за ласяня, якое магло загінуць ад стрэлу, а пасля і ад усведамлення небяспекі, якой падвяргаўся сам, бо страляць кожны немец мусіць адтуль — насупраць, і ядловец, за якім хаваўся Чубар, не мог стаць перашкодай, затрымаць кулі. Умомант, які наўрад ці вымераць, вераемнасць небяспекі гэтай зрабілася

настолькі выразнай, што Чубар нават не ўпаў у здранцвенне, якое на нейкі час, няхай самы кароткі, звычайна замаруджвае альбо яснасць думкі, альбо рухі. Інстынкт самазахавання, які за дарогу сюды абвастрыў успрыманне акаляючага, пачынаючы з людзей і канчаючы прадметамі і рэчамі, тут жа кінуў яго ніцма, як штосьці амаль нежывое і цяжкае, ажно здрыганулася тупкая тарфянікавая глеба. Але хутка здалося, што і гэтага мала для ратунку. Чакаючы стрэлаў, Чубар вобмацкам споўз у нейкую распадзіну злева, акурат у пролежань ці невялікае логава. Ды ніводнага стрэлу не пачулася. А неўзабаве і галёканне сціхла на сухадоле. Выходзіла, што дарэмна Чубар падаў на зямлю і ляжаў у гэтай распадзіне, бы напяты. Акурат прысаромлены, ён усё роўна як неахвотаю падняўся з распадзіны, атрэпаў каленкі незанятай рукой і ўжо затым асцярожна глянуў паўзверх ядлоўцу на сухадол. Ласяня на лузе не было. Няйначай, паспела забегчы ў лес. Верамейкаўцы таксама не засталіся на месцы, памалу разыходзіліся ад крыніцы, беручыся ўгору, а коннікі дык тыя і зусім ужо гарцавалі блізка ля бальшака, маючы намер далучыцца да ўсёй калоны. Услед ім чадзіў бронеаўтамабіль.

Галава нямецкай калоны тым часам успаўзала на пагорак, за якім прападаў з вачэй бальшак. Пільна, акурат выглядваючы знаёмых, Чубар прасачыў калону з канца ў канец. Яна складалася з артылерыі, пяхоты і коннікаў. Спярша, на чале калоны, рухаліся тры лёгкія гарматы, на зарадных скрынях якіх спераду сядзелі ездавыя і кіравалі за лейцы коньмі. Затым тупалі пешыя, збіваючы з дарогі на абочыны, парослыя ўчэпістай муравой і разлеглым трыпутнікам, пыл. Кавалерыя трымалася ззаду, яна чамусьці трохі адставала, утвараючы невялікі прагал у калоне, можа, якраз таму, што лёгка магла дагнаць усіх, хто рухаўся наперадзе. У нейкім прамежку, калі наогул не ў канцы калоны, павінен быў заняць сваё месца і бронеаўтамабіль. Але гэтага навідавоку не здарылася. Раптам адбылася нейкая затрымка ў калоне, штосьці занепакоіла немцаў. Чубар заўважыў, як спынілася ўся калона і некалькі коннікаў памчалі з канца ў канец яе, ці то аддаючы каманды, ці то разносячы іх. Тады Чубар і сам насцярожана кінуў позірк вакол калоны, абвёў вачамі і сухадол, наколькі льга было ад-

сюль бачыць па баках, і жытнёвы схіл на кургане, і дарогу з Мялька. Здавалася, нічога падазронага, што б магло ўстрывожыць немцаў, нават і блізка не было. Між тым, гэта не так. Па дарозе з Верамеек, ужо ўніз, паспяшаў конь — пад сядлом, але без чалавека. Па ўсім было відаць, што конь даганяў калону. Льга было меркаваць, вядома, па-ўсякаму: і што ён, будучы запасным, недзе адарваўся, адлучыўся ў шкоду, і што... Хоць з другога боку падобныя здагадкі не маглі мець падставы ўжо нават з тае прычыны, што конь усё-такі быў кавалерыйскі, значыць, прывучаны да пэўнага парадку. Ды і губляцца доўга ў такіх развагах не варта было, бо далей здарылася якраз тое, што само ўжо наводзіла на пэўную яснасць. Няйначай, штосьці здарылася з седаком. Але дзе? Ад калоны аддзялілася група коннікаў, можа, цалкам якое падраздзяленне, і павярнула коней назад у Верамейкі. А яшчэ адна група коннікаў, раз'ехаўшыся па полі і сухадолу, пачала зганяць адусюль к дарозе верамейкаўцаў.

Чубару з-за ядлоўцавых кустоў відаць было, як мітусіўся там разам з немцамі Брава-Жыватоўскі, памагаў ім зганяць у адно сваіх вяскоўцаў. Ад яго, здавалася, ні на крок не адставаў і той незнаёмы, што застрэліў сахатага. «Значыць, Брава-Жыватоўскі стаў паліцаем!» — нарэшце скеміў Чубар, бо інакш нельга было растлумачыць тое, што ён робіць цяпер вось, як нельга было растлумачыць іншым і тое, што Брава-Жыватоўскі адкрыта насіў пры сабе вінтоўку. «А хто ж гэты?» — кінуўся ў думках Чубар, маючы на ўвазе татарына Рахіма. Але дарэмна. Чалавек быў сапраўды незнаёмы. «Мусіць, прыцёгся аднекуль у Верамейкі разам з Брава-Жыватоўскім»,— адзначыў для сябе Чубар, памыляючыся толькі ў адным — Рахіма якраз прывёў у вёску не Брава-Жыватоўскі, а Раман Сёмачкін. Калі б адкрыццё гэтае Чубар зрабіў другім разам, а не цяпер, то і рэагаваў бы на такую акалічнасць хутчэй за ўсё па-іншаму. Цяпер жа ён толькі адзначыў для сябе гэтую акалічнасць як факт, які трэба мець у памяці.

Каб не прамінуць чаго, Чубар ажно станавіўся на дыбачкі, высоўваючы галаву вышэй ядлоўцу, ужо не надта клапоцячыся нават, што стане для немцаў выпадковай мішэнню. Але вось калона, якая была спыні-

лася на нейкі час, кранулася з месца і рушыла далей у ранейшым кірунку.

Праз колькі хвілін на гуцянскай дарозе ўжо стоўпіліся ледзь не ўсе верамейкаўцы — мужыкі і бабы. якія апынуліся паблізу і якіх можна было сагнаць у адзін гурт. Бронеаўтамабіль, што не паспеў далучыцца да асноўнай калоны, таксама павярнуў з сухадолу туды, да натоўпу вясковых людзей, і як толькі праехаў праз гэты натоўп, які расступіўся на абочыны, канвойныя — конныя немцы і два пешыя паліцэйскія — пагналі верамейкаўцаў да коўрат.

Але што здарылася? Чаму раптам успалашыліся гэтак немцы, убачыўшы каня з пустым сядлом? Няўжо хтосьці знайшоўся адважны ў Верамейках ды прыстукнуў адстаўшага гітлераўца? Разважаючы гэтак, Чубар нават перабраў у памяці сваёй, хто ў Верамейках здольны ёсць на такі ўчынак. Але, здаецца ж, усе верамейкаўскія мужчыны, якія заставаліся ў вёсцы ад мабілізацый, прысутнічалі тут, на сухадоле. Хоць, вядома, магло выйсці іначай. Нечага ж вось апынуўся ў Верамейках Брава-Жыватоўскі!..

Між тым хутка гуцянская дарога апусцела з двух канцоў — нямецкая калона схавалася за пагоркам, а верамейкаўскі натоўп таксама знік з вачэй, няйначай, падыходзіў ужо недзе да коўрат. І раптам у тым баку, каля Верамеек, грымнуў вінтовачны стрэл. Хоць вялікай нечаканасці ў гэтым не было, бо не так жа сабе немцы пагналі ў вёску людзей, няйначай, была на тое прычына, аднак, пачуўшы яго, Чубар ажно здрыгануўся. Але стрэл атрымаўся адзінокі, усё роўна як выпадковы, і больш не паўтараўся. І, тым не менш, у Чубара пасля гэтага, няхай нават выпадковага, стрэлу з'явілася адчуванне, нібыта ён трапіў у іншае фізічнае асяроддзе, чым тое, у якім знаходзіўся дасюль.

На гуцянскай дарозе тым часам асядаў пыл, узняты нядаўнім рухам па ёй.

Сонца, што надта доўга, нават нязвычна доўга — ці то ў паслугу, ці то ў здраду тутэйшым людзям — ляжала на правым схіле верамейкаўскага кургана, нарэшце не ўтрымалася на ім і скацілася па той бок яго, абдаўшы небасхіл кароткімі бліскаўкамі промняў, нібыта па ім, па самым распаленым абадку, грукнуў хтосьці нябачным молатам. Неба над сухадолам пацямнела на момант. Але гэтага часу хапіла аж, каб

і луг насупраць, і гарбатае поле з зялёным бульбоўнікам туды далей, за крыніцай, і жытнёвы палетак на схіле кургана, устаўлены скрозь ужо мэндлікамі, ахутаў прыцемак. Тады ўвачавідкі зноў пасвятлела. А вакол белай аблачыны, што вытыркала з-за кургана ліштвяную шапку сваю, заззяў ледзь не ўсімі колерамі вясёлкі шырокі беражок. Усё ў тым баку неба стала рэльефным, выразным, быццам толькі што праявілася пад уздзеяннем хімічных рэактываў. З поля дыхнула на пахаладнелы і заценены луг цёплым паветрам, запахла ядлоўцам, акурат тады, як паляць калючыя хваінкі яго на вогнішчы. І чамусьці толькі цяпер, ужо над самы вечар, зрабілася выразна адчувальнай таксама і спякотлівая гаркавасць, што стаяла ва ўсім вялікім тутэйшым наваколлі круглы дзень.

Лёс верамейкаўцаў, якіх раптам абступілі немцы ды пагналі пад канвоем у вёску, па-сапраўднаму ўсхваляваў Чубара. Аднак стаяць на месцы ды чакаць нечага тут ужо не мела ніякага сэнсу. Таму Чубар падаўся ў абход сухадолу. Ішоў берагам лесу, прыслухоўваўся, а ў душы былі такое адчуванне і такая насцярожлівасць, усё роўна як нёс у сабе штосьці крохкае і дужа нетрывалае альбо пераходзіў над кручаю клявую кладку.

Па часе ўжо напэўна было, што немцы паспелі прагнаць захопленых верамейкаўцаў праз вясковыя коўраты. А гэта ў сваю чаргу азначала, што хутка мелася адбыцца і тое, дзеля чаго затрыманы і паведзены верамейкаўцы ў вёску.

Але ■ Верамеек ні стрэлу, ні дыму.

Быццам і міжволі, акурат само па сабе, аднак кіраваўся Чубар цяпер да калгаснай хаткі, што была збудавана некалі пад лупільню,— як падумалася раней пра яе, калі выйшаў на ўзлесак, так і засталося прытоенае жаданне на ўвеце, ва ўсякім разе, пакуль шуканне прытулку на першую ноч знаходжання ў забяседдзі не займала галавы. Стаяла хатка не лішне далёка, на сухім грудку, скрытая ад вёскі альховымі кустамі. Выходзіла, такім чынам, што лепшага месца для начлегу і знайсці нельга.

Унураны Чубар нарэшце абышоў краем лесу сухадол. Далей шлях ляжаў праз невялікае балота, дакладней, праз звычайны ўзбалотак, адрэзаны ад асноўнага багнавага абшару глыбокай канавай. Па гэтым узба-

лотку да хаткі-лупільні вяла пратаптаная сцежка, але не знарок туды, бо рабіць гэтага не было патрэбы якраз тут, таму што верамейкаўцы, калі здаралася, хадзілі ці ездзілі на тую грыву проста з вёскі; сцежку ж людзі прабілі праз балота, прастуючы з сухадолу да сіўцовах лагоў, дзе звеку ў верамейкаўцаў таксама быў пакос; тым часам пракапаная ўручную канава служыла адразу дзвюм немалаважным мэтам — сушыла ад іржавай вады з абодвух бакоў багну і аддзяляла калгасны масіў ад дзяржаўнага. Чубар заглыбіўся па сцежцы ў балотны зараснік, прайшоў так крокаў з паўтараста, тады збочыў направа і, скочыўшы цераз дрэнажнамежавую канаву, рушыў уздоўж яе, падмінаючы ботамі пасохлую тарфяную крошку. Абапал канавы буялі зараслі маліны, ажынніку. З вясны і да ранняе восені тут звычайна бывае птушынае царства. Цяпер птушаняты вывеліся ўжо, пакінулі гнёзды, але ўсё яшчэ не адляталі далёка, бо дзе ў другім месцы знойдзеш столькі ягад? Таму даволі было Чубару затупаць гучна і блізка, як птушынае царства адразу ўстрывожылася, занепакоілася прысутнасцю чалавека — спярша, зляцеўшы з куста ажыны, прарэзліва крыкнула жаўна, а за ёй залапаталі крыламі нейкія іншыя вялікія і малыя птушкі, і ўміг ажыло, забілася, запырхала ўсё ў гушчары. На тым кусце, з якога зляцела жаўна, было ажно густа ажыны, і Чубар, убачыўшы цёмна-чырвоныя ягады, не ўцярпеў, стаў абіраць іх, далікатна ціскаючы шчопацем грубых пальцаў і кідаючы па адной у рот. Ягады былі разам і салодкія, і кіслыя, ажно вінныя, таму хутка наталялі смагу. Але дзіва — ягады, да якіх гэтак прагна дапаў Чубар, разбудзілі голад. Раптам ён адчуў яго востра, амаль неадольна, таму неўзабаве гатовы быў нават пашкадаваць, што не прайшоў міма. Разам з тым, не ставала таксама духу і адмовіцца ад нечаканай спакусы, каб перастаць зрываць ажыну з куста — быццам і сапраўды ўпіўся яе даўкім, забрадзіўшым сокам.

Між тым ужо край было па часе ісці далей, бо на балоце, пад навіссю ракітавых і альховых кустоў, упрыкмет плавала сутонне. Збіраючыся ў думках працягваць шлях, Чубар заклапочана выцер пальцы аб лісце ажынніку, усё роўна як не хацеў, каб заставаліся запэцканыя, тады, у дадатак, свядома правёў імі яшчэ па мяккім крысе сваёй плісавай «талстоўкі», якая даў-

но ўжо служыла не толькі аднаму прызначэнню. Зноў чамусьці прыгадаліся спадарожнікі. Тое, што Хоня Сыркін з сынамі не натрапіў пакуль на немцаў, не пакідала сумнення. Чубар жа быў сведкам, як калона прамінула дарогу, што адгаліноўвалася на Мялёк. Цяпер Чубар нарэшце зразумеў, як не стае яму былых спадарожнікаў, нягледзячы, што Хоня, пакуль яны дабіраліся сюды, часта выклікаў непрыязнасць, нават прымушаў злавацца — сваёй прыгнечанасцю, нейкім задзірлівым рабалепствам: скажа слова, якое павінна нібыта дагаджаць, а тады дае зразумець альбо выразам твару, альбо проста рухам якім, што ў яго ўсё вымушанае, дзеля аднае хітрасці і вымаўлена. Затое Чубар за дарогу ўпадабаў Хоневых хлопцаў, разумных і далікатных, якія чамусьці больш трымаліся чужога чалавека, чым бацькі. Чубару нават прыходзіла думка, што хлопцы ў нечым не даравалі бацьку матчыну смерць у тым незнаёмым млыне, дзе давялося правесці ў жахлівым чаканні нямала дзён і начэй. Як бы там ні было, але Чубар не стаў залішне цікавіцца ды распытваць, няйначай, шкадуючы ўсіх іх — дзяцей і бацьку.

Памагаючы рукамі, Чубар працярэбіўся скрозь ажынавы зараснік, зноў выйшаў да канавы. Тут, па правы бок ад яе, адкрылася вачам вялікая купіна, парослая белым мохам, шматступеньчатым парудзелым хвашчом, лапушыстымі пеўнікамі з цёмна-чырвонымі, як у цецерукоў, шышкамі і дымчатым, нібыта ў тумане, чаротам, паміж мятліцамі якога чарнелі палопаўшыя таўкачыкі. З таго ж боку, але паўз самую канаву, была выкашана ладная прагаліна асакі, якая так і засталася ляжаць нязгрэбенай — ці то махнуў хто знарок рукой, упэўніўшыся, што сёлета і без яе незабароненай травы будзе гібель, абы касіў, альбо, наадварот, чалавека, які шчытна махаў тут касой, не было цяпер у вёсцы. Казалі, што некалі замест гэтай купіны бурчала тут блотным газам так званае чортава акно, якое ўтварылася пасля таго, як глыбока, на некалькі сажняў уніз, выгарала тарфяное нутро. Праўда, сведкаў даўняга пажару ў Верамейках ад таго часу не засталося, паўміралі ўсе, аднак пагалас жыў. Расказвалі таксама, што на купіне гэтай водзяцца сапраўдныя арлы. Чубару ажно заманулася ў адно лета пацікавацца за імі. Аднак дарэмна — прыйшоўшы ўпотай сюды, ён проста марна патраціў час, бо ніводнай вялікай птуш-

кі, якая б хоць зводдаль нагадвала арла, не ўбачыў. Расчараваны, старшыня пасмяяўся быў з гэтага пры Кузьме Прыбытковым. Той усміхнуўся ў адказ паблажліва — маўляў, гавораць жа людзі... Але ў Верамейках наогул шмат пра якія рэчы разважалі, сказаць проста, залішне сур'ёзна. Напрыклад, папраўдзе сцвярджалі, што адсюль не лятаюць у вырай ластаўкі, нібыта яны зімуюць у нейкіх пячурках на дне Цяменскага возера, за вярсту ад вёскі... Прыгадваючы цяпер пра ўсё гэта, Чубар нечакана зразумеў, што думае ён пра верамейкаўцаў не столькі з бяскрыўднай паблажлівасцю, колькі з нейкай чуллівай любасцю — бадай, гэта было ў яго практыцы, у яго адносінах да іх зусім новае пачуццё, якога ён дасюль, вось так акрэслена, яшчэ не ведаў.

Але як яны там цяпер, у вёсцы? Чаго ад іх дамагаюцца немцы? «Канечне, я мог бы тады адцягнуць увагу немцаў на сябе, проста ўзяць ды стрэліць хоць бы па тым браневіку, што нейкі час заставаўся ля крыніцы адзін. Але ці памагло б такое заступніцтва верамейкаўцам? Хутчэй наадварот. Бадай, немцы вылучылі б з калоны яшчэ адну каманду, якая кінулася б праз сухадол прачэсваць лес. У выніку — ні шкоды немцам, ні карысці верамейкаўцам не прынёс бы сваім умяшаннем, а шуму дарэмна нарабіў бы. Ды добра яшчэ, калі б аднаго шуму!..»

Разважаючы так, Чубар раптам пачуў, як нехта скочыў зусім побач. Тупат быў слабы, акурат заечы, калі той, падняты з утульнага лежышча, спрабуе непрыкметна ўцячы ад небяспекі. Чубар крута азірнуўся — яму хапіла адно павярнуць галаву. Па гэты бок канавы, усяго крокаў за шэсць, растапырыўшы па-цялячы пярэднія ногі, стаяла ласяня. У цёмна-вішнёвых вачах яго Чубар выразна ўбачыў штосьці зусім праніклівае і даверлівае, ажно ў грудзі раптам прыліла гарачая хваля, якая здараецца ў хвіліну неспадзяванай, нават нежаданай пяшчоты.

— Ах ты, беднае!..— хутчэй падумаў, чым уголас выказаў Чубар, баючыся зрабіць лішняга руху.

Ласяня і без таго намучылася сёння. Чубар сам з'яўляўся сведкам ягоных пакут, таму нават неўзнарок адпужваць шкода было. І ён нейкі час стаяў нерухома, быццам апантаны, пакуль не пачала дубець павернутая шыя. Зразумела, што нязручную паставу неабходна

было мяняць, бо доўга так, каб нават і вельмі хацеў Чубар, усё роўна не прастаяў бы. З другога боку, стаяць на балоце ды чакаць змроку яму таксама ніяк не выпадала. Таму ён астудзіў у сабе гарачую хвалю і адвярнуўся. Паціху, каб не рабіць дарэмна шуму, Чубар патупаў далей уздоўж канавы з упэўненасцю, што ласяня таксама патрапляе ззаду. Адзін раз яму нават здалося, што яно расчаравалася ісці ўслед і адстала. Але калі ён азірнуўся назад, каб пераканацца ў гэтым, ласяня па-ранейшаму тупала блізка, крокаў за дзесяць. Мусіць, яно баялася застацца першы раз адно ў цёмным лесе і Чубара ўспрыняла сваім жывёльным інстынктам за ратунак сабе, адчуўшы ў ягоным паглядзе спагаду, якая выклікала ў адказ давер.

Вось і край балота. За ім пачыналіся сіўцовыя лагі, дзе па колішніх лучках, якія не кожнае лета запаўняліся вадой, рос аір. Верамейкаўцы чамусьці называлі лагі гэтыя наддаткамі, але Чубар так і не дазнаўся, чаму іменна, проста не выбраў моманту, ды і думка сама западала ў галаву звычайна выпадкова, як нешта вельмі нязначнае. Урэшце, яно і сапраўды так — і думка, калі разважыць сур'ёзна, нязначная сама па сабе, і выпадак не кожны раз бывае.

Ступіўшы з краю балота на сіўцовы кужаль, Чубар доўга і зацята соўгаў падэшвамі ўзад-уперад, вызваляючы боты ад наліплай балотнай гразі, усё роўна як меўся заходзіць праз звіліну да кагосьці ў хату. Пакуль ён мінаў паўз канаву балота, на дварэ звечарэла. Аднак змроку густога на галым прасторы не было. У небе, павіснуўшы над лесам, што выступаў няроўным грэбнем справа, ужо адбіўся невыразным, быццам яшчэ не цалкам выяўленым, абрысам месяц. Гэта ён, стаўшы на мяжы паміж днём і ноччу, паміж святлом і змрокам, не даваў згусціцца вечару, высвечваючы наўкол даступныя яму закуткі на зямлі. Не толькі тут, на сіўцовых лагах, але і паўсюль у забесяддзі стаяла спавітая цішыня. Быццам не паверыўшы ў яе, Чубар павярнуўся тварам у той бок, дзе за пагоркавымі палеткамі былі Верамейкі. Зноў трывогай апякло яму свядомасць. Зноў усярэдзіне зварухнулася прыкрасць, і зноў яму падумалася пра тое, што ён усё яшчэ бездапаможны што-небудзь зрабіць тут. Але і адтуль, з Верамеек, не прылятала сюды ніводнага гуку.

Ласяня стаяла амаль побач — і не аддалялася, і не

набліжалася, усё роўна як добра ведала тую невымерную адлегласць, на якой яму належала трымацца ад чалавека.

Да хаткі-лупільні, дзе Чубар меў намер сёння знайсці сабе спачын, заставалася яшчэ прайсці гэтыя сіўцовыя лагі, тады павярнуць бліжэй да вёскі. І Чубар пайшоў. Цяпер ён чамусьці ўпэўнены быў, што ласяня і далей пабяжыць за ім, таму нават не прыслухоўваўся і не азіраўся. Гэтая даверлівасць асірацелага звяркa ўвесь час неяк ахінала пяшчотай яго і нарэшце павярнула Чубаравы думкі на самога сябе, успомнілася раптам сваё сіроцтва. Чубар нават здзівіўся, што такая акалічнасць можа выклікаць нечаканы ўспамін. Гэта ўсё ад адзіноты, падумалася Чубару, нібыта і папраўдзе трэба было штосьці тлумачыць сабе ў апраўданне... Чубар асірацеў у дзевяць гадоў. Бацькоў яго пахавалі на вясковых могілках у адзін дзень, бо памерлі яны таксама ў адзін дзень ад тыфусу — спярша, пад ранне, бацька, за ім, пражыўшы яшчэ гадзін колькі, сканала маці. Тады па ўсіх вёсках хадзіла гэтая хвароба, касіла людзей. Праз яе не пашанцавала багата каму, а дзевяцігадоваму Родзьку Чубараву дык найгорш. Жыццё сваё ў дзіцячай працоўнай камуне ён амаль не помніў, таксама як мала чаго захавалася ў памяці і з часу вучобы ў каморніцкай школе, затое хутар і яго гаспадара ніколі не забываў, хоць і працаваў там нядоўга, усяго дзве зімы, вядома, з вясною, летам і восенню паміж іх. У хутараніна не было сваіх дзяцей, і невядома дзеля чаго і каму ён капіў багацце, але з парабкаў вымаў усё, што можна было. Парабкавалі яны на хутары ўдвох — Родзька і Цімох Сачнёў, які даводзіўся гаспадару ці не стрыечным братам і які ці не на пяць гадоў старэйшы быў за Чубара. Але сваяцтва не ішло ў залік, адно што Цімох быў к таму часу збольшага ўжо сталы чалавек і меў смеласць паказаць нораў, калі дужа насядаў гаспадар з работай. Чубар жа адчуваў сябе зусім безабаронным, таму на ім, як кажуць, і ездзілі ўсе, каму ўздумаецца, уключаючы таго ж Цімоха. Праўда, меншага парабка часам шкадавала гаспадыня, ціхая жанчына, якой праз яе бяздзетнасць таксама жылося нясоладка ў доме. Але спагада яе да Чубаравага сіроцтва часта абарочвалася гаспадаровай лютасцю — угледзеўшы, што жонка знарок выгадвае, каб малы парабак паспаў хоць крыху лішне, муж пачынаў

шалець, крычаць на ўвесь хутар, пагражаючы прагнаць з двара і лайдака, і заступніцу. Яго не бянтэжылі нават жончыны слёзы: «Пабойся бога, ён жа няшчасны, адзін на ўсім свеце!» — «Цяпер адбою няма ад такіх сірот! — звычайна даваў у процівагу свой довад хутаранін, як не тупаючы ў злосці нагамі.— Дык няўжо я вінаваты, што іх так багата? А мо я сам не рву жылле на гэтай вашай рабоце?» Сапраўды, гаспадар таксама браўся за цэп ці сахор яшчэ на досвітку і потым не выпускаў з рук скрозь цэлы дзень. Гаспадыня, здаралася, казала парабку: «Што ты, дзіцятка, думаеш сабе? Уцякай куды ад нас, ці ж на адным нашым хутары свет для цябе?» Але работы ў гаспадарцы было процьма, гаспадыня паступова і сама за ёй надоўга забывалася пра чалавечую жаласць. Ды і куды было падацца Чубару, які не дужа багата чаго пабачыў у жыцці? Нават працоўная камуна і тая не навучыла яго таму, чаго звычайна другія вельмі хутка набіраюцца. Праўда, тут, у Чубаравай някемлівасці, прычынай, бадай, была тая акалічнасць, што, нягледзячы на сіроцтва, ён тым не менш не быў у поўным сэнсе беспрытульнікам, бо адразу з сялянскай хаты трапіў у дзіцячую працоўную камуну. Але ж і зразумець яго таксама можна — чаго-чаго, а харчу добрага хутаранін не шкадаваў, абы паказваў на гумне ці ў полі спрыт ды ўвішнасць. Навошта тады ад дабра ўцякаць? Урэшце, ежа таксама нямала чаго значыць у жыцці, асабліва калі чалавек досыць нагаладаўся!..

Выйшла само, што Чубар пакінуў хутар. Пад вясну ён аднаго дня выпусціў з хлява авечак, а загнаць назад у час забыўся. А тым быццам толькі і снілася ўсю зіму воля: не паспелі гаспадаровы шуткі збегчы з сонечнага двара, як на ўзлеску напалі на іх ваўкі. Ну, і не далічыўся ўвечары хутаранін у статку двух бараноў і адной авечкі. Вядома, адказваць давялося Чубару, але ён усё ж неяк крутануўся ды выкаўзнуў з учэпістых гаспадаровых пальцаў. Памагло Чубару вырвацца, няйначай, тое, што хутаранін утрымліваў яго адной рукой, а другой тым часам з поцягам сцёбаў па спіне дубцом. Зразумела, што пасля такой экзекуцыі мала хто добраахвотна захоча вярнуцца назад.

Не вярнуўся і Чубар. Зноў падаўся ў працоўную камуну, яшчэ не ведаючы, што яе к таму часу паспелі распусціць. Колькі месяцаў пасля гэтага Чубару давя-

лося жыць выпадковымі заробкамі ў навакольных вёсках, а потым нехта падказаў яму паступіць у школу каморнікаў, балазе туды набіралі навучэнцаў ледзь не такім жа чынам, як у старыя гады ў дзяржаўныя сельскагаспадарчыя школы. Доўга, вельмі доўга пасля прахопліваўся Чубар уначы на ложку, чуючы ў сне на сабе ўдары дубца...

Хоць дарогі напрасткі было не так і многа, але Чубар дабраўся да хаткі-лупільні, калі месяц на небе ўжо набраўся сталага бляску. Цяпер грудок, на якім тулілася гэтае нехлямяжае збудаванне, падобнае на звычайную сялянскую лазню, увесь быў заліты амаль шызым месяцавым святлом, а вузкі цень падаў наўскасок, даставаў акурат гатычным верхам самага краю. Сёлета нехта разводзіў тут, на грудку, вогнішча, можа, пастухі, і крокаў за дваццаць ад хаткі дасюль яшчэ чарнела лапікам папялішча, як ад згарэлага лаўжа. Побач ляжала струхлелая бярозавая калода. Яна свяцілася фосфарам, а здалёку здавалася, што там датлявала вуголле.

Дзверы ў хатку засталіся пасля кагосьці расчыненыя — значыць, наведваліся людзі і цяпер. У няскончанай прыбудове бялела на зямлі пашматаная папера. Паколькі папера ляжала не прыбітая дажджамі, то льга было падумаць адразу, што яе пакінуў нехта тут гэтымі, ужо сухімі, днямі. Чубар узяўся за вушак, каб ступіць на парог і потым зайсці ў хату, але штосьці жывое варухнулася на парозе, раскруцілася пругкай маланкай і шмякнулася ўніз, па той бок парога. Чубар здрыгануўся ад нечаканасці, але паспеў усё ж згледзець і здагадацца, што патрывожыў соннага вужа, які абначыўся на парозе. Пазнаў ён яго па чырвоных шчочках, якія ажно бліснулі пры святле месяца. Няйначай паўзун меў тут сталае жыллё сабе, можа, нават вывеўся пад падлогай, калі, вядома, не прыпоўз адкуль з балота. Чубар з дзяцінства не мог спакойна глядзець на такія стварэнні прыроды, як гэты вуж, яны заўсёды выклікалі ў ім непрыемны халадок, нават страх, аднак цяпер чамусьці адразу перасіліў гідлівае пачуццё і, лішне не стрымліваючы сябе, падаўся ў хатку. Скрозь зашклёнае акенца ў бакавой сцяне туды пранікала знадворку месяцава святло, кладучыся снапам на дашчанай падлозе. Зваліўшыся з парога, вуж кудысьці знік зусім, можа, паміж няшчыльных масніц.

Чубар моцна патупаў для пэўнасці па падлозе, тады чыркнуў па карабку запалкай. Насупраць акенца, ля другой сцяны, у хатцы быў тапчан, акурат палок у вясковай лазні,— проста нехта паклаў на яловыя круглякі тры шырокія дошкі, на якіх хапала месца выпрастацца чалавеку на ўвесь рост. Трымаючы запалку ў руцэ, Чубар сеў на тапчан, паёрзаў задам на ім, усё роўна як прабуючы на трываласць. Запалка, між тым, дагарэла і, апёкшы пальцы, патухла. Аднак цёмна ў хатцы зрабілася толькі на момант, бо зрок даволі хутка прызвычаіўся да таго святла, што пранікала праз акенца і дзверы, якія Чубар таксама пакінуў расчыненымі. Чубар паваліўся на тапчан галавой да сцяны, паляжаў колькі хвілін на спіне, быццам у здранцвенні, тады крутануўся ўдоўж і паклаў на дошкі як не пудовыя ногі. Звычайна ён засынаў цяпер хутка, абы дапаў да чаго бокам, нягледзячы нават на волкасць, а тут чамусьці доўга не мог заплюшчыць вочы, усё роўна як замінала што зрабіць гэта.

Знадворку было чуваць, як бегала вакол хаткі неспакойнае ласяня. Але што мог сказаць яму Чубар?

Між тым на парог неўзабаве зноў успоўз вуж і лёг там абаранкам, скруціўшыся ў колькі разоў. Блізкая прысутнасць сцішанага чалавека, які толькі і выдаваў сябе тым, што дыхаў, пэўна, зусім не трывожыла яго.

Цяпер Чубар выявіў паўзуна многа пасля, калі нечага глянуў з тапчана праз расчыненыя дзверы ў прыбудову. Але гэты раз ён паставіўся да яго з'яўлення спакойна, без гідлівай утрапёнасці, нават не падумаў, каб нейкім чынам пазбавіцца на ноч непрыемнага суседства.

* * *

У Верамейках таксама гэтым часам яшчэ ніхто не спаў, не раўнуючы, можа, дзяцей.

...Зазыба з Парфёнам Вяршковым паспелі адысціся ад крыніцы тады не лішне далёка, бо спяшацца ўжо не было куды пад канец дня: жытнёвы палетак на схіле верамейкаўскага кургана цяпер меў выгляд нядбайна пастрыжанай аўчыны; праўда, заставалася яшчэ перамераць на палосы і той клін, што паміж Мамонаўкай

і Кулігаеўкай, але ж жыхарамі абодвух пасёлкаў, якім дастаўся клін — Сідар Раўнягін усё-ткі дамогся свайго, адваяваў у верамейкаўцаў палетак,— была такая дамоўленасць, каб перанесці далейшы падзел на заўтра. Гэта што тычылася грамадскай справы. Але ж пра яе раптам неяк і забылася: тое, што немец нечакана высцебаў верамейкаўскага паліцая, а разам з ім і ягонага прыхвасценя, цяпер скрозь весяліла вяскоўцаў. Парфён Вяршкоў з Зазыбам таксама ўвесь час мелі на ўвеце гэты дзіўны выпадак і ўнутрана ажно свяціліся. Праўда, шкадавалі лася, якога застрэліў Рахім. Але часцей думкі чапляліся за адно.

— Дак, кажаш, свой свайго не пазнаў? — радасна плюскаючы вачамі, круціў галавой Парфён Вяршкоў.

— Як у тым старым жарце,— смяяўся Зазыба.

— Во-во!

— Але ж ці будзе Антон скардзіцца каменданту?

— Яшчэ чаго! Не такі ён дурны!

— Дак і я думаю, што не такі. Але ж цяпер яму хоць ты вочы заклей чым. Бо сечаны паліцай — усё роўна што сечаны пан.

— Але сапраўднае дзіва. Ад немца такога дак ужо ніхто і не чакаў. Бытта чорт лапаю накрыў.

— Нічога, тараватаму мужыку таксама навука патрэбна.

— Дак ета так, ета што чыя душа прымае.

— Словам, нездарма кажуць — век пражыў, а розуму не нажыў. Так гэта і Мікіта наш.

— Але ж гавораць і па-другому — вучыцца таксама не варта спяшацца.

— Ну але! Добра вучыць разумнага. Але ж гэты шаленец немец! Адкуль ён наскочыў сюды?

— Праўда, шаленец! Га-га-га! Ну да ладна. Няхай цяпер Брава-Жыватоўскі на свой хвост пабрэша.

— Няхай. Я не супраць. Я, Парфён, за тое, каб дурны з дурным заўсёды сварыўся, а разумны з разумным цешыўся.

— Хвала ўсявышняму, што з астатнімі ўсё абышлося. Здаецца, немцы паехалі далей. Мусіць, у Гутцы начаваць збіраюцца, калі іншага чаго ў галаве не маюць.

Але Парфён як сурочыў — раптам усе ўбачылі, што сярод немцаў на гуцянскай дарозе зрабілася неспа-

койна: спярша спынілася калона, а тады ва ўсе бакі паскакалі коннікі.

— Чаго гэта яны? — сцепануўся Зазыба.

— Няйначай, перадумалі,— цмокнуў языком Парфён Вяршкоў: у голасе было расчараванне.

А Зазыбу за адзін міг нібы ў гарачку кінула — штосьці здарылася!..

Тым часам мала хто звяртаў увагу на адзінокага каня з пустым сядлом, што трухаў уніз па гуцянскай дарозе.

Спацелы коннік падляцеў таксама па папары да Зазыбы з Вяршковым, разлучыў іх, адціснуўшы адзін ад аднаго буланым канём. Ён нешта залапатаў на сваёй мове, яўна пагражаючы, і стаў паказваць плёткай у бок гуцянскай дарогі, куды ўжо зганялі адусюль другіх верамейкаўцаў, якія за гэты час не паспелі далёка адысціся ад крыніцы.

— Што здарылася? — гукнуў уголас Зазыба, калі і яны з Парфёнам Вяршковым нарэшце апынуліся пад канвоем сярод натоўпу.

Яму не адказалі: ужо гурчаў блізка знаёмы «Хорх», і верамейкаўцы, палохаючыся, расступаліся на абочыны, вызваляючы дарогу.

Невядомасць тачыла ўсім сэрцы.

Дзіва, але Драніца таксама стаяў у натоўпе — ужо, няйначай, лічыў за лепшае трымацца ў баку ад Брава-Жыватоўскага. Ведаў, бэстыя, што б'юць іншы раз не толькі за тое, што перакруціў, але, можа, не менш, калі нават не больш, папасці і за тое, што недакруціў.

Тым часам Брава-Жыватоўскі хоць і пабіты, але быў без усялякае хітрасці сярод немцаў. Ды і службу паказваў шчыра — то наўздзіў скоранька, не зважаючы на сваю грузнасць, аббягаў верамейкаўцаў, нібыта баяўся, што тыя не захочуць стаяць на месцы, то спяшаўся зноў да немцаў, усё роўна як дзеля таго, каб папытацца ў іх, атрымаць новае даручэнне, а найбольш затрымліваўся ўсё каля аднаго, які, мусіць, і быў за камандзіра — немец гэты на свой малы рост выглядаў надта затоўстым для спрытнага конніка і меў шырокі твар з вялікім носам, што выступаў ледзь не з сярэдзіны лоба.

Не хацеў заставацца без справы ў гэтай сітуацыі і татарын Рахім. Мала разумеючы, што трэба рабіць, ён тым не менш рухамі сваімі, паводзінамі нагадваў здур-

нелага сабаку, які ганяў на полі, ад пячуркі да пячуркі, мышэй.

Зазыба чуў, як прыглушана гаманілі вакол верамейкаўцы, найбольш кабеты, бо дзецюкі, здаецца, стаялі ў натоўпе моўчкі, але па ўсіх — і па мужчынах, і па жанках — было відно, што ранейшага страху, ранейшай утрапёнасці, якія валодалі сялянамі яшчэ зусім нядаўна, на сухадоле, цяпер не адчувалася, прынамсі, нічога такога па тварах вяскоўцаў Зазыба не прыкмеціў, быццам пасля здарэння ля крыніцы тыя не верылі, што нешта наогул можа пагражаць ім.

Начадзіўшы, бронеаўтамабіль нарэшце праехаў праз расколаты на дзве часткі натоўп і, не спыняючыся тут, пакаціўся з горкі да расчыненых коўрат.

Аказваецца, конныя немцы толькі і чакалі гэтага. Адразу загопалі на сёдлах, замахалі плёткамі.

— Шыбчэй, шыбчэй! — пачаў падганяць верамейкаўцаў Брава-Жыватоўскі.

Ужо на падыходзе к коўратам да Зазыбы ў натоўп праціснуўся Драніца.

— Дзяніс, як тэй таго...

— Што?

— Дак...— Драніца выразна шукаў моманту злавіць Зазыбаў позірк.

— Што тут здарылася ў вас? — спытаўся Зазыба.

— Дак... Конь іхні, як тэй таго, прыбег адзін з вёскі.

— Ну і што?

— Як што? Можа, хто наш, як тэй таго, прыстукнуў...

— Глупства,— сказаў упэўнена Зазыба.— Нашы ўсе былі разам. Сам жа ведаеш.

— Дак, як тэй таго...

— А ў цябе, нябось, і жылкі трымцяць? Ай ужо не спадзяешся на сябрука?

— На Жыватоўшчыка, як тэй таго? Але ж вунь як стараецца!

— Ну што ж,— спакойна сказаў на гэта Зазыба,— не хацела сабачая лапка ляжаць на лаўцы, дык трапіць некалі пад лаўку.

— Ну да, як тэй таго,— акурат не паверыў у Зазыбаву алегорыю Драніца,— Антон заўсёды сухі з вады выйдзе. Для яго ўсё роўна — ці чорнае, ці белае.

— Як бы не так,— усміхнуўся Зазыба, праганяючы

з твару зацятасць.— Ты ж сам некалі ў кампаніі любіў прыгаворваць: прыйдзе коза да воза, а мы ёй пужкі. Помніш?

— Дак, як тэй таго...

— От бачыш, тыц-мыц і няма чаго гаварыць. А ўсё таму, што навуку позна пазнаеш.

Драніца цыўкнуў вачамі, сказаў, быццам заплакаўшы:

— Дак без мукі ж, як тэй таго, няма і навукі. Але што з намі будзе? Куды нас вядуць?

— Сам жа бачыш, у вёску. А, урэшце, пацікаўся ў свайго сябрука, тады і мне дакладна скажаш.

— Дак...

Зазыба пашукаў у натоўпе Парфёна Вяршкова.

— Чуў, што гавораць? — спытаўся ён цераз голавы.

— Чуў,— адказаў Вяршкоў, прабіраючыся бліжэй.

— Але я нешта не веру. Пры чым тут конь? Мы ж усе былі разам!

— Дак і я прыкідваў ужо. Выходзіць, так.

— А там... Словам, трэба, Парфён, глядзець, каб не прымусілі нас краіць дзіравыя порткі.

Сонца заходзіла за лес чыстае. Зачапіўшыся за макушы дрэў над возерам, яно ўжо роўна дагарала там.

Раптам на дарогу, амаль пад ногі верамейкаўцам, выскачыў з бульбовых разорын сабака. То была Хрупчыкава лайка, і яе ўсе пазналі — з закручаным у абаранак хвастом, з чырвоным языком, які заўсёды хадзіў у яе зяпе ходырам, нават у самы холад. Сабака Хрупчыкаў увогуле быў бяскрыўднай жывёлінай, ён мала калі заставаўся ў вёсцы, а то ўсё бегаў безгалосы вакол, ганяў кагосьці ўдоўж і ўпоперак па засеяных палях. Ва ўсякім выпадку, ні звягі, ні агрэсіўнасці яго ў Верамейках ніхто не помніў. А тут ціхоня нечакана вякнуў, быццам з пераляку, на знаёмых людзей, адскочыў на абочыну і тут жа кінуўся да канвойнага, што ехаў па правы бок, цаляючы ўчапіцца зубамі за звешаную нагу ў стрэмі. Пры гэтым ён гучна гаўкаў, лёгка, проста мячыкам, падскокваў угору, ажно конь пад седаком захваляваўся не на жарты, пачаў касабочыць, спатыкацца ды падавацца назад.

— Сіланці,— устрывожыўся хтосьці ў натоўпе,— памані ты, далібог, сабаку свайго, а то...

Але Хрупчык у адказ і слова не паспеў вымавіць —

канвойны амаль у адно імгненне сарваў з сябе карабін, што вісеў за спіной накрыж, і, нават не клацнуўшы затворам, стрэліў у раз'ятранага сабаку, які адразу тыцнуўся пысай у замуравелы прыдарожны дзірван, закалаціўся ў сутаргах, быццам хапянуў з хлебнай прынадай хуткадзеючай атруты.

Верамейкаўцы, на вачах якіх адбылося недарэчнае забойства, у жудасці ўцялі галовы, нават збіліся з роўнай хады. А нейкая з жанок пры гэтым залямантавала ўголас, але тут жа спалохана здушыла ў сабе плач.

— Ну от, дажыліся,— сказаў нехта ў натоўпе,— і заступіцца няма каму.

— Хто ж ета палезе цяпера на ражно? — пачуўся другі голас, але Зазыба пазнаў — гэты, здаецца, належаў Падзерыну.— Вунь, сабака адно загаўкаў, і то...

— Шкада сабаку...

— Што тута ўжо плакаць па сабаку, калі дзень такі — адно другое даводзіць да ліха,— сказаў Сілка Хрупчык, якому, можа, пакуль аднаму было да слёз, бо за коўратамі пры дарозе застаўся ляжаць забіты яго сабака.

— Яно так,— падтрымаў Хрупчыка нечы жаночы голас,— толькі пусці першую слязу, за ёй адразу другая пацячэ, потым і не стрымаеш.

Зазыба ступаў па мяккім, бы пры́сакавым пяску на дарозе і, губляючыся ў здагадках, пакутліва прасейваў праз сваю разважлівую думку ўсё, што прыходзіла на памяць, аднак дапасці розумам да чагосьці пэўнага не мог: сапраўды, куды, ну куды і для чога гоняць пад канвоем верамейкаўцаў?

Раскрылася загадка адно ў вёсцы. Нават не сама загадка, а ўсяго толькі прычына, якая ўзбурыла немцаў.

Калі верамейкаўцаў нарэшце прыгналі на пляц супраць былой калгаснай канторы, там ужо стаяў знаёмы бронеаўтамабіль. Некалькі спешаных коннікаў, якія таксама паспелі сюды наперад, пахаджвалі з карабінамі паўз штакетнік пад вокнамі. Твары ў немцаў былі як напятыя, нават разгубленыя, прынамсі, так падалося шмат каму з верамейкаўцаў. З бронеаўтамабіля адразу пры ўсіх вылез рослы, але ўсё роўна як стончаны ў поясе афіцэр з вельмі спакойнымі светлымі вачамі. На ім спраўна выглядаў зялёны кіцель з чорнымі абшлагамі на рукавах і гэткім жа чорным

каўняром з зялёнай акантоўкай. На грудзях, прадзетая ў пятліцу для гузіка, чырванела малінавая стужка, а на рукаве з правага боку блішчаў значок афіцэра палявой жандармерыі — сярэбраная страла на залатым фоне.

Жандар наблізіўся да верамейкаўцаў, якія, апынуўшыся на пляцы, зусім збіліся ў цесны гурт, павадзіў па тварах вачамі, акурат шукаў паміж гэтых людзей кагосьці, хто яму край патрэбны быў, тады крута, адным кароткім рухам, павярнуўся ў процілеглы ад натоўпу бок і мерна, быццам падлічваючы крокі, пашнураваў да штакетніку. Пасля гэтак жа сама зноў павярнуўся да верамейкаўцаў і ці не па сваіх слядах, не прыспешваючы і не збаўляючы крок, вярнуўся на тое месца перад натоўпам, дзе ўжо спыняўся раз.

— У вашай вёсцы знік наш салдат,— пачаў ён па-руску чыстым, бы з літой медзі, голасам, ніколечкі не павысіўшы яго, але так, каб чуваць было самым задні́м.— Я аб'яўляю — калі праз дзесяць хвілін салдата не адшукаюць, абвінавачаны будзеце ўсе вы. Калі ж салдата знойдуць забітага, абвінавачаны таксама будзеце вы. Але ў гэтым выпадку, каб пазбегнуць пакарання, вы павінны назваць забойцу. Іначай — расстраляем усіх. Ніводная кропля крыві, дарэмна пралітая салдатам вялікага фюрэра, не можа застацца без адказу. Вы ўсе павінны ведаць пра гэта, ведаць сёння, заўтра, ведаць заўсёды. Хто стараста?

Адчуўшы, што менавіта яму, а не каму іншаму першым трэба азвацца цяпер, каб адказаць на пастаўленае пытанне, Зазыба праціснуўся наперад, сказаў зусім спакойна і гэтак жа не надта гучна, акурат як гаварыў афіцэр:

— У вёсцы няма яшчэ старасты.

— Чаму?

Зазыба праставата паціснуў плячамі, схіліўшы трохі набок галаву, але раптам спахапіўся, што трымае перад жандарам па швах рукі, і ў той жа момант прымусіў сябе сагнуць правую ў локці, дацягнуцца ёй да носа, каб пакратаць шчопцем за самы кончык,— гэта было яго заўсёднай звычкай, калі выпадалі раптам раздумлівыя хвіліны.

Афіцэр, мусіць, таксама адчуў Зазыбаву знарочытасць, таму асабліва пільна паўглядаўся ў ягоны твар, які зусім не паказаўся яму праставатым, тады нечага

прыжмурыў вочы і сказаў з выразным адценнем паблажлівасці:

— Добра.— Але тут жа паклікаў да сябе сярэднім пальцам левай рукі Брава-Жыватоўскага, які стаяў напагатове непадалёк.— Пан паліцэйскі, хто з вашых людзей заставаўся тут, у вёсцы? — спытаў ён Брава-Жыватоўскага, каб тым часам пачулі іншыя.

— Не ведаю,— адказаў Брава-Жыватоўскі, наперад паказваючы выглядам усім сваю вінаватасць,— маўляў, нечакана гэта адбылося, таму не мог прадугледзець.

— Даведайцеся і далажыце! — загадаў яму афіцэр.

Брава-Жыватоўскі падскочыў бліжэй да натоўпу, крыкнуў віхлястым голасам:

— Каго не было ў Паддубішчы?

— Дакладней, хто быў у гэты час у вёсцы,— паправіў яго жандар, зусім не выдаючы сваёй раздражнёнасці, якая, няйначай, бунтавалася ў ім, нягледзячы на вонкавы спакой.

— Так, хто заставаўся ў вёсцы? — ужо выразна губляючыся, крыкнуў зноў Брава-Жыватоўскі.

— Дак, здаецца, нікога,— зварухнуўся ў натоўпе Сілка Хрупчык, чамусьці ажно прысядаючы.— Усе ж нашы ў Паддубішча хадзілі.

— Ты сам бачыў, Антон,— азваўся нарэшце з-за спінаў вяскоўцаў і Раман Сёмачкін, які пасля здарэння ля крыніцы прыціх надоўга і зусім не выдаваў нідзе сваёй прысутнасці.— Мужыкі ўсе былі на падзеле. Ета можна нават пералічыць цяпера. А бабы... Дык бабы, сам знаеш...

— Ды не маглі нашы бабы забіць чалавека,— падала адразу ж нясмелы голас Рыпіна Ціткова.— Ета ж не певень, што б...

Брава-Жыватоўскі павярнуўся да афіцэра, пацісну плячамі — маўляў, самі бачыце. Але той усё роўна як не зразумеў гэтага апраўдання. Сагнуў руку ў локці і глянуў на круглы, падобны на компас, жоўты гадзіннік:

— На роздум вам дзве, не, нават дзве з палавінай хвіліны. Калі за гэты час не будзе знойдзены наш салдат, абвінавачаны будзеце вы. Калі не...— І ён зноў амаль слова ў слова пачаў паўтараць тое, што гаварыў раней.

Дзіва, але нібыта цяпер толькі верамейкаўцы па-са-

праўднаму паверылі, што ім нешта пагражае, і не нешта, ■ самае што ні на ёсць жахлівае.

— А людзечкі, што ж ета будзе! — залямантавала з краю Ганууся Падзерына, чамусьці адпіхваючы ад сябе шчыльна стаяўшых кабет.

Выходзіла, што верамейкаўцам дасюль нібыта аднаго яе ляманту і не хапала. Натоўп раптам прыйшоў у рух, загаманіў, ажно насцярожыліся канвойныя, пакраталі настаўленымі карабінамі. Толькі ніхто з верамейкаўцаў не асмеліўся зрабіць нават кроку ні ўперад, ні ўзад. Кабеты, як самыя трапяткія натуры, пачалі праклінаць уяўнага забойцу, праз якога немцы збіраліся парашыць усіх. Зазыба пачуў узбураныя галасы, падумаў збянтэжана — што ж гэта робіцца? Сам ён страху не адчуваў, усё роўна як назло, насуперак тым, хто паддаўся паніцы. З усяго, здаецца, хацелася аднаго — засланіць рукамі вушы, каб не чуць галасоў. Але вось нехта крыкнуў:

— Вядуць! Вядуць!

І праўда, па вуліцы да пляца немцы вялі, піхаючы прыкладамі, нейкага чалавека. Аказваецца, увесь гэты час, пакуль верамейкаўцы стаялі пад пагрозай, другія немцы,— а іх там было нямала,— шнырылі па вёсцы, абшуквалі ўсе закуткі. Чалавек спатыкаўся ад моцных штуршкоў, аднак не падаў. Неўзабаве верамейкаўцы пазналі яго. Гэта быў прыдуркаваты Ціма з Прудкоў. Яго ведалі ўсе, ад малога да сталага, і не толькі ў Прудках ды Верамейках. Такіх людзей, як Ціма, звычайна ведаюць па ўсёй акрузе, у кожным разе, у бліжэйшых вёсках напэўна. Гэтага чалавека прырода надзяліла магутнай сілай, але забрала розум, навекі зрабіўшы яго юродзівым. Праўда, да яго таксама часам вярталася здаровая свядомасць, і ён нармальна ўспрымаў усё, што яму гаварылі і чаго ад яго хацелі. Тады нават хоць каму цікава было мець Ціму субяседнікам. Якраз таму хадзілі згадкі, што хвароба з ім прыключылася пазней, калі ён плаваў недзе на праходзе. Вядома, у саміх Прудках знайшліся б людзі, якія маглі сказаць пра Ціму больш пэўнае што, аднак чамусьці ніхто ўжо і не хацеў іншага тлумачэння. Ціма прудкоўскі ды Ціма. Як звычайна бывае ў такіх выпадках, за ім ганяліся паўсюль дзеці, дражнілі абразлівымі словамі, строілі рожы, паказвалі языкі. Жыў Ціма ў Прудках адзін. Меў яшчэ бацькаву хату. Але ў печы

паліў рэдка, можа, калі ў лютыя маразы, а то ўсё ляжаў у лахманах. З усёй жывой гаспадаркі меў адну карову, якую не кожны раз прыгадваў даіць, хоць вельмі акуратна глядзеў за тым, каб хапала ў хляве корму — насіў з калгасных стагоў у парваных рэзгінах сена, клаў адразу ў яслі і супакойваўся да наступнага разу. Сам ён карміўся найбольш па людзях. Прыходзіў у хату, сядаў за стол разам з гаспадарамі, а калі ў хаце не было гаспадароў, сам браўся ў парозе за вілкі, даставаў гаршчок з варывам з печы. Рабіў Ціма гэтак і ў Прудках, і ў Верамейках, нават наведваўся ў Бабінавічы, адным словам, адчуваў сябе вольна ўсюды, куды трапляў у сваім свядомым ці не свядомым бадзянні. І вось цяпер гэтага юродзівага вялі на верамейкаўскі пляц.

Да жандарскага афіцэра пад'ехаў коннік, той самы, што меў вялікі нос, які выступаў амаль з сярэдзіны лоба (яго верамейкаўцы запомнілі яшчэ адтуль, з-за коўрат), і нешта стаў гаварыць па-свойму.

Другія немцы, не чакаючы ніякай каманды, падвялі да штакетніку Ціму і сілай прымусілі павярнуцца да пляца. Нават за тыя дзесяць ці трохі больш крокаў, якія аддзялялі цяпер юродзівага ад верамейкаўцаў, льга было ўбачыць на ягоным твары, што небарака пакуль нічога не разумеў з усёй дзеі, адно талопіў з нейкай нечалавечай злосцю перад сабой як невідушчыя вочы ды раз-пораз хапаўся закарэлай рукой за сківіцу, няйначай яна садніла ў яго ад удару. Няўходжаны, натапыраны Ціма нагадваў хутчэй чалавекападобную істоту, чым самога чалавека, усё роўна як прымусілі яго стаць на заднія ногі. Але вось раптам ён пазнаў у натоўпе кагосьці з верамейкаўцаў, калі, вядома, зусім не ўсіх і яўна што з радасці разявіў ва ўсмешцы рот.

Тым часам афіцэры — і жандарскі, і той, кавалерыйскі,— скончылі перамову і тады абодва падышлі да юродзівага. Здавалася, яны загавораць з ім. Аднак жандар павярнуўся да натоўпу, спытаў на адлегласці:

— Хто ведае гэтага чалавека?

Але на верамейкаўцаў раптам таксама быццам замарачэнне найшло. Ніхто не адказаў, усё роўна як людзі не зразумелі, чаго цяпер ад іх хацеў гэты немец з голасам то ўкрадлівым, то строгім, нават грозным.

Да таго ж ніхто не верыў, што Ціма наогул здольны на забойства.

— Значыць, не ведаеце? — зларадна ўсміхнуўся жандар.— Тады я скажу. Гэта пераапрануты чырвонаармеец. І гэта ён забіў у вашай вёсцы нашага салдата. Па закону ваеннага часу вы таксама нясеце адказнасць за забойства, таму што адбылося яно ў тыле нашай арміі, у вашай вёсцы. Вы хавалі ў сябе гэтага чырвонаармейца!

Трываць далей ужо нельга было.

— Мы ведаем гэтага чалавека!

Амаль з сярэдзіны натоўпу выбіраўся на край Парфён Вяршкоў.

— Мы знаем яго! — загаманілі тады наперабой і другія мужыкі.

Але жандарскі афіцэр глядзеў ужо на аднаго Парфёна Вяршкова.

— Ніякі ён не чырвонаармеец,— ужо амаль злосна сказаў Парфён.— Ета Ціма з Прудкоў. Ён не ў сабе, разумееце, пан афіцэр?

— Што значыць — не ў сабе? — быццам зніякавеў ад Парфёнавай настойлівасці жандар.

— А тое, што ён хворы,— паглядзеў проста ў вочы фашысту Вяршкоў.

— Чым хворы?

— На галаву хворы!

— Ідыёт?

— Так, дурны.

Афіцэр кінуў няверлівы позірк на Брава-Жыватоўскага. Той здалёк пакруціў каля скроні пальцам.

Мусіць, жандар такога павароту ў справе зусім не чакаў. Раптам у яго задрыжаў падбародак — не, ён не засмяяўся, каб хоць гэтак выйсці з недарэчнага становішча; проста яму нарэшце ўсё-ткі здрадзіла яго паказная ўраўнаважанасць. І ён закрычаў на Парфёна Вяршкова ў шаленстве:

— Туды! Станавіся туды! Станавіся побач з гэтым вашым ідыётам!

Але жандара вывела з раўнавагі не толькі тое, што чалавек, якога злавілі салдаты ў нечым двары, аказаўся ўсяго звычайным вясковым ідыётам. Найбольш яго прывяло ў шаленства свядомае і спакойнае заступніцтва вось гэтага пажылога селяніна з упэўненым позіркам у вачах, дзе не было не толькі страху, а нават

і знаку на малейшае падлашчванне.

Да таго ж на жандары ляжала адказнасць высветліць галоўнае — куды падзеўся салдат вермахта? Не загасцяваў жа ён, урэшце, у кумы!

Між тым станавілася відавочным таксама, што пошукі нічога не даюць, нягледзячы, што ў вёсцы ўжо мала што не перавернута дагары.

Парфён Вяршкоў не стаў чакаць, пакуль яго падштурхнуць карабінам к штакетніку, сам падышоў да Цімы і стаў па левае плячо.

Жандар таксама прымусіў сябе зрушыць з месца, зрабіць некалькі крокаў па пляцы. Патрэба ў гэтым была, каб супакоіцца. Ужо на чацвёртым ці пятым кроку ў разгарачаную галаву яго чамусьці прыйшла старая прымаўка: «Ман шлегт дэн закт, дэн эзель мейнт ман»*. Прымаўку гэтую часта паўтараў адзін яго таварыш, таксама недавучаны студэнт (іх прызвалі ў палявую жандармерыю з юрыдычнага факультэта), але сам ён, калі гаварыць шчыра, да канца не мог ахапіць яе розумам: адзін раз тлумачыў так, другі іначай. Затое цяпер здалося, што сэнс нарэшце дайшоў да яго, прынамсі, дастасоўна да гэтага выпадку.

Адчуўшы, што зноў здольны паводзіць сябе спакойна, жандар павярнуўся да асуджаных. Адзін з іх, той, што быў злоўлены ў вёсцы, сапраўды меў твар ідыёта, жандару нават дзіўна стала, як ён не зразумеў гэтага раней, з самага пачатку, ужо хоць бы па вачах, зусім адсутных, і па вялікай, занадта вялікай для нармальнага чалавека галаве. А вось другі!.. Гэты пры іншых акалічнасцях не мог бы не выклікаць захаплення нават у сапраўднага арыйца: зграбная пастава (нягледзячы на немалыя гады), сівая галава на жылаватай шыі, спакойныя рысы пачырванелага твару і гэтыя ледзьледзь прыўзнятыя бровы, з-пад якіх трохі скоса глядзелі глыбокія цёмныя вочы. Якраз вочы і выдавалі ў ім чалавека моцнага духам і багатага розумам. Аднак жандар не мог дазволіць сабе захапляцца!..

«Небст гефанген, небст гехангеn»**,— вырашыў ён.

Момант — і салдатам была аддадзена каманда стаць паміж натоўпам і асуджанымі.

Але сёння нібыта і праўда над верамейкаўцамі лунала літасць.

---

* Б'юць па мяшку, а на ўвазе маюць асла *(ням.)*.

** Разам злоўлены, разам павешаны *(ням.)*.

Раптам пачуўся конскі скач, і ўсе ўбачылі, як на плячы каля жандара асадзіў буланага каня нямецкі кавалерыст. Нахіліўшыся з сядла, ён шапнуў нешта жандару. Той адразу ж павярнуў запытальны позірк да кавалерыйскага афіцэра, які ўвесь гэты час стаяў крокі за чатыры збоч, і, здавалася, безуважна да ўсяго. Прынамсі, ніякай актыўнасці ён пакуль не выяўляў.

— Гевер аб! * — скамандаваў жандарскі афіцэр салдатам, якія трымалі ўзведзеныя карабіны.

Перасмыкнуўшы ад прыкрасці тварам, ён сарваўся з месца і хутка засігаў да «Хорха», затым рукой паклікаў да сябе Брава-Жыватоўскага.

Таўстун з вялікім носам таксама ўзяў у канавода повад свайго скакуна.

Збоку можна было падумаць, што нечакана здарылася нейкая зусім непрадбачаная акалічнасць, усё роўна як самім немцам ужо нешта пагражала. Але выйшла ўсё прасцей.

Гітлераўцы нарэшце адшукалі прапаўшага кавалерыста. Як ні дзіўна, але выявілі ў вясковым калодзежы, што насупраць Хрупчыкавага двара, выцягнулі адтуль нежывога.

Памог адшукаць гаспадара ягоны конь.

Раптам хтосьці з немцаў, якія гойсалі па вёсцы, убачыў, што ля калодзежнага зруба стаіць і ўсё не адыходзіць засядланы конь, той самы, які належаў іхняму прапаўшаму таварышу. Пры гэтым конь неяк дзіўна ржаў, заглядваючы цераз невысокі зруб у калодзеж. Ягоныя паводзіны і навялі немцаў на думку, што, можа, гаспадар апынуўся нейкім чынам там.

Гэты калодзеж у Верамейках таксама быў з жураўлём, а значыць, глыбокі. Але ён таіў у сабе адну небяспеку — выцягваючы бодню з вадой, трэба было заўсёды пільнавацца, каб трымаць у руках, схіляючы да сябе, вочап, бо каля самай паверхні, ужо на ўзроўні апошняга вянка на зрубе, бодня раптам моцна, рыўком тузалася да другой сценкі, і чалавек, які не ведаў пра гэта, мог не ўстаяць на нагах і лёгка пашаснуцца, паляцець галавой уніз. Акурат так і здарылася з немцам.

---

* — Адставіць! *(ням.)*

IV

Было недзе на пятую гадзіну па поўначы, і Шпакевіч, стоячы ў глыбокім акопе, бачыў па правы бок ад сябе, як на ўсходзе, акурат над зямлёй, ужо нібыта святлела, а на небе, што трапяткая істота, гарэла-мігцела вялікая зорка. Няйначай, Мілавіца.

Па Шпакевічавых разліках ужо час быў прыйсці тым акружэнцам з-за абаранядьнага рубяжа, што меліся выйсці тут, на гэтым участку, да сваіх. Казалі, што адтуль сёння прынясуць на насілках нейкага палкавога камісара, які быў паранены ў нагу яшчэ недзе далёка за Дняпром.

Шпакевіч ужо каторы дзень знаходзіўся ў стралковай роце, але пра яго не забываў і старшы лейтэнант з асобага аддзела. Той наведваўся сюды, на пярэдні край, лічы, кожнага дня. Уласна, Шпакевіч нават не зусім выразна ўяўляў сабе, дзе яго цяпер служба — у роце, якая была сфарміравана за Пёклінам на зборным пункце з ліку выйшаўшых за абаранядьны рубеж байцоў, ці ў асобым аддзеле, што размяшчаўся па-ранейшаму ў не далёкім адсюль лесе.

У абавязак Шпакевічу ўваходзіла сустракаць групы, якія выходзілі з акружэння. Суправаджалі іх у лес, на зборны пункт, у адрыну, другія, а Шпакевіч толькі сустракаў. У гэтае паняцце «сустракаў», праўда, уваходзіла таксама і многае іншае, ажно да арганізацыі сустрэчнага бою.

Калі ён на другі дзень свайго знаходжання на зборным пункце зайшоў у адрыну, дзе праходзілі праверку былыя акружэнцы, і сказаў, што служыў у Мазыры ўчастковым міліцыянерам, старшы лейтэнант у каверкотавай гімнасцёрцы, на рукаве якой была нашыта эмблема з залацістым шчытом і мячом, адразу спытаў:

— А чаму цяпер раптам радавы?

— Самі ж ведаеце,— развёў рукамі Шпакевіч,— нашы наркаматаўскія званні не адпавядаюць агульнавайсковым. Мае кубікі ледзь дасягалі трохкутнікаў сяржанта. Ды і не збіраўся я доўга служыць. Прызываўся ж па ўсеагульнаму. Па ўказу трыццаць дзевятага. Так што.

— Значыць, не захацеў насіць секялі? Спадзяваўся начапіць нанова кубары?

— Не так спадзяваўся на міліцэйскія кубары, як не збіраўся ваяваць.

— Многа хто не збіраўся,— ссунуў свае чорныя бровы старшы лейтэнант.— Я вось таксама... нават не паспеў пераадзецца. Хаджу яшчэ ў наркаматаўскім.

І сапраўды — акрамя каверкотавай гімнасцёркі, якая была на ім і якая сведчыла аб прыналежнасці да Камісарыята дзяржаўнай бяспекі, на стале, па правую руку ад яго, ляжала фуражка з ярка-малінавым акольшкам і васільковым верхам.

— Ладна, давай дакументы і выкладвай усё як ёсць,— агледзеўшы з ног да галавы Шпакевіча, сказаў затым пасля нядоўгага маўчання гаспадар яе.— Дзе адстаў ад сваіх? Па якой прычыне?

Хоць цёмна-карыя вочы ў яго былі жывыя і зачэпістыя — пэўна ўжо адпавядалі службе і паўсядзённаму занятку,— але прадаўгаваты твар з высокім лобам выгляд меў стомлены, нават як не змарнелы. Мусіць, чалавек не ўпраўляўся ні паспаць як след, ні добра паесці. Шпакевіч адзначыў усё гэтае чалавечае ў ім і раптам неяк стаў вальней адчуваць сябе, стоячы пры стале, прынамсі, ужо неўпрыкмет унутрана пераконваў самога, што трапіў сюды зусім не на допыт. Яго не бянтэжылі больш і плакаты, якія адразу кінуліся былі ў вочы, калі ён зайшоў у адрыну. Два з іх віселі на сцяне за спіной у старшага лейтэнанта. На адным была намалявана рука з высунутым указальным пальцам, ад якой па дыяганалі зверху ўніз ішлі прапісныя фіялетавыя літары: «Дэзерцір, баязлівец і панікёр — вораг савецкага народа». Да другім малюнак адсутнічаў, затое пасярэдзіне ў два радкі было выведзена зусім не друкарскім чынам — «Бальшавіцкая пільнасць — неабходная ўмова перамогі над ворагам».

Нетаропка, нават вяла Шпакевіч пачаў расказваць, як апынуўся па той бок фронту і як пасля выходзіў разам з Халадзілавым і Чубарам сюды па адрэзанай немцамі тэрыторыі.

— І ўсё-такі я дзіўлюся,— перабіў яго старшы лейтэнант,— чаму вы дасюль радавы?

— Я ж казаў, не збіраўся доўга служыць.

— Ну, гэта ў мірны час. А цяпер?

— Дык, здаецца ж, не да званняў пакуль было. Ваюю ўвесь час.

— Ваюеш! — строга сказаў старшы лейтэнант.—

А тут камандных кадраў не хапае. Каму як не табе ўзводам, нават ротай, камандаваць? Якая адукацыя?

— Сем класаў.

— Ну вось, а ў другіх добра калі царкоўнапрыхадская... Не, у дэзерцірах доўга хадзіць мы табе не дазволім.

— Які ж я дэзерцір?

Але асабіст усё роўна як не пачуў яго.

— Ну няхай на абавязковай, там яшчэ куды ні ішло. А цяпер... Сорамна, таварыш Шпакевіч, сорамна! Я вось зараз паперу напішу. Суправаджальную.— Ён выдраў з тоўстага блакнота аркуш, пачаў хутка накідваць літары.— Вось,— склаў ён аркуш,— пойдзеш у Аўчынец, гэта блізка адсюль, кіламетры паўтара, далажышся, як падабае. Туды нядаўна пайшла сфарміраваная намі рота... з такіх вось, як ты. Там якраз і спатрэбішся. Улічы, камандзір роты мой добры знаёмы. Так што пасылаю цябе амаль па яго просьбе. А ў далейшым, калі нічога не здарыцца, то май на ўвазе — у нас тут, у аддзеле, таксама работы хапае.

— Але ж мне трэба свой полк шукаць,— узмаліўся Шпакевіч.— Павінен далажыць, што заданне мы з Халадзілавым выканалі.

— Рабі так, як загадана! — не стаў слухаць старшы лейтэнант.— Дзе твой Халадзілаў?

— Чакае, каб зайсці сюды.

— Канечне, яго толькі тут і не хапала. Не, таварыш Шпакевіч, бяры свайго падначаленага і топай у роту да Зімавога. Урэшце, сам адказвай за свайго Халадзілава. А то і праўда, кубікі пахаваў у кішэнь і прытвараешся ўжо каторы год.

— Ды не хаваў я іх! Проста...

— Ясна, што проста.

Але не паспеў Шпакевіч апынуцца ля варот, як у небе над адрынай спікіраваў нямецкі самалёт. Дзіва, але да той хвіліны, пакуль не зароў ён над галовамі, ніхто не пачуў нават гуку, усё роўна як фашыст падкраўся знянацку. Самалёт не застрачыў з кулямёта, не стрэліў з гарматы. Ён толькі скінуў на адрыну бомбу. Адну-адзіную. Але яна не пацэліла ў адрыну. Разарвалася метраў за дваццаць ад яе, раскалоўшы напалам таўшчэзную сасну, якая адна стаяла на колішнім лядзе.

Здавалася, апрача расколатай сасны, скінутая бомба

нікога больш не зачапіла, не знайшла сабе іншай ахвяры. Больш таго, было падобна, што яна не паспела напалохаць чырвонаармейцаў, якія яшчэ з начы стаялі і сядзелі вакол адрыны. Ва ўсякім разе, так думаў Шпакевіч, калі пасля выбуху выскачыў за вароты. Але тое, што ён убачыў у наступны момант, прымусіла скалануцца. Халадзілаў, яго Халадзілаў, ляжаў ля варот на баку, і са скроні, прабітай асколкам, цякла кроў.

Кажуць, на вайне гінуць самыя лепшыя людзі!..

Невядома, лепшы чалавек з усіх добрых людзей быў Халадзілаў ці не, аднак смерць яго перажываў Шпакевіч моцна. Здаецца, большай страты нават і ўявіць нельга было ў жыцці.

Напаткаў Халадзілава Шпакевіч у пачатку ліпеня, калі 55-я стралковая дывізія пасля баёў у раёне Слуцка нарэшце спынілася на даўкамплектаванне. У лясным лагеры за шэсць кіламетраў ад Чачэрска палкі 55-й папаўняліся адразу і за кошт вайсковага рэзерву, і за кошт мабілізаваных праз мясцовыя ваенкаматы, і за кошт чырвонаармейцаў і камандзіраў, якія адбіліся ад сваіх часцей. Дзеля гэтага прадстаўнікі розных службаў дывізіі гойсалі па наваколлі, накіроўваючы ў лагер тых, хто трапляўся на шляху і каго можна было завярнуць з дарогі. Уласна, там, у Чачэрскім лесе, адбывалася амаль тое ж, што назіралася цяпер на гэтым абаранняльным рубяжы, можа, толькі з той невялікай розніцай, што тады справу гэтую ад пачатку да канца рабілі вайсковыя штабы... У адзін такі мітуслівы дзень Шпакевіч вярнуўся ў лясны лагер к позняму абеду — яго браў з сабой у паездку ў якасці байца-ахоўніка афіцэр са штаба артылерыі, і яны дапялі на грузавой машыне ажно да Доўска. Шукалі згублены артдывізіён сваёй жа дывізіі. Дарога вайшла цяжкая, наогул, у франтавых умовах дарогі заўсёды нялёгкія, асабліва ў час адступлення. Артдывізіёна яны не знайшлі: можа, той адыходзіў на ўсход па якой іншай дарозе. Затое прывялі ў лагер чужую батарэю 76-міліметровых гармат. Камандзір гэтай батарэі даволі хутка, амаль без угавораў, даў згоду «папоўніць» артылерыйскі парк дывізіі. Тым больш што ў зарадных скрынях у яго не было ні аднаго снарада. Добра ці блага, але начальнік штаба артылерыі 55-й вельмі задаволены быў такім набыткам.

Паабедаўшы сухім харчам, Шпакевіч рушыў на пошукі штабной батарэі, дзе служыў кулямётчыкам,— сказалі, што батарэя выехала на палявыя заняткі. Сапраўды, батарэю сваю Шпакевіч убачыў на вялікай паляне, кіламетры за два ад штаба. Спярша на паляну выскачыў з лесу верхам на кані камандзір батарэі, малодшы лейтэнант Макараў, а ўжо за ім вынесліся артылерыйскія запрэжкі. Камандзір махнуў шабляй, і батарэя, зрабіўшы вольт направа, амаль не збаўляючы алюру, развярнулася пасярод паляны фронтам на захад. Ездавыя тут жа адчапілі пастронкі ад станінаў, пагналі коні, уносамі, назад у лес, а разлікі тым часам кінуліся рыхтаваць гарматы да бою, паспешна забіваючы сашнікі ў зямлю і вынімаючы з зарадных скрыняў на перадках латкі са снарадамі.

— Спякта-а-акаль! — раптам пачуў ледзь не над вухам Шпакевіч — побач стаяў малады ўсмешлівы салдат і круціў ад здзіўлення галавой.

Шпакевіча гэта ўкалола. Ён змераў позіркам чырвонаармейца — гэта быў Халадзілаў,— нават апёк яго тым позіркам, тады павучальна сказаў:

— Сувораў гаварыў — цяжка ў навуцы, затое лёгка ў баі!

— Але ж Сувораў і пра другое гаварыў,— запярэчыў чырвонаармеец, працягваючы гэтак жа ўсмешліва пазіраць, як па камандзе камандзіра батарэі артылерысты імітавалі прыцэльны агонь з усіх гармат,— салдат навуку любіць, быў бы толк з яе.— Пры гэтым ён паглядзеў і на Шпакевіча, паставіўшы на нейкі момант ледзь не праўцом светлыя вочы.

Шпакевіч пасля гэтых слоў ажно ўскінуў бровы, здзіўлены найбольш тым, як проста, з нейкай несалдацкай бестурботнасцю разважаў незнаёмы чырвонаармеец.

— Значыць, яны гэта робяць без толку? — усё роўна як заступаючыся за артылерыстаў, раўніва спытаўся Шпакевіч.

— Гм, толк...— адвёў ад Шпакевіча позірк Халадзілаў.— Толк можа быць. Але тады, як на перадавую падвязуць дастаткова снарадаў. За ўсю вайну яшчэ не даводзілася чуць, каб артылерыя наша дрэнна страляла таму, што разлікі не ўмеюць наводзіць гарматы. Наадварот, не хапае снарадаў. А то і проста, здараецца, не бывае іх на батарэях. Таму я і кажу —

навошта дарэмна клацаць затворамі? Працуюць жа артылерысты і так, быццам аўтаматы, хоць кожнаму завязвай вочы.

«Разумны які! — з'едліва падумаў Шпакевіч.— Няма на цябе!..»

Але размову ім працягваць не далі — Шпакевічу раптам знайшоўся пільны занятак на батарэі.

Між тым запомніць Халадзілава з аднаго разу нават ва ўмовах вайны не складала цяжкасці.

Хутка палкі 55-й занялі абарону на ўсходнім беразе Сажа. Якраз галоўныя баі з немцамі тады ішлі ў ваколіцах Магілёва. Аднак неўзабаве дывізія атрымала новы загад — зрабіць трыццацікіламетровы марш і засяродзіцца ў лясах на поўдні ад Чэрыкава. І вось пакуль яна перамяшчалася з аднаго месца на другое, немцы перайшлі Днепр і занялі Прапойск, што ў вусці Проні. Далей на іх шляху ляжаў Чэрыкаў. Дывізію зноў кінулі назад да Сажа. Словам, тэатр ваенных дзеянняў ажыў паўсюль, і салдату стала не да прыватных знаёмстваў, не да ўспамінаў: адно павяртай галаву па баках, кланяйся кулям ды сцеражыся, каб не раструшчыла коламі альбо гусеніцамі дзе-небудзь соннага. І тым не менш Шпакевіч стрэўся з Халадзілавым. Якраз ішоў бой з нямецкімі танкамі на паўднёва-ўсходняй ускраіне Чэрыкава. Сюды найперш быў кінуты з левага берага 111-ы стралковы полк. Шпакевіч таксама знаходзіўся на танканебяспечным напрамку, як гэта прынята гаварыць,— ахоўваў з ручным кулямётам назіральны пункт начальніка штаба артылерыі, які быў вынесены за раку і размяшчаўся за нейкім свіранам. Але артылерыя страляла далёка з-за Сажа, таму непрыцэльны агонь, нягледзячы на ўсё ўмельства памочніка начальніка штаба, мала памагаў батальёнам. Для стварэння ж нерухомага загараджальнага агню ў дывізіі не хапала снарадаў. Тым часам нямецкія танкі не пераставалі страляць на хаду, усё бліжэй падыходзілі да раённага цэнтра. Сярод нашай пяхоты было многа страт. На назіральным пункце памочніка начальніка штаба артылерыі таксама ўжо загінулі тэлефаніст і разведчык-вылічальнік. І калі за свіранам на назіральным пункце паявіўся баец з невялікай скрыняй у брызентавым чахле, Шпакевіч падумаў, што з-за ракі нарэшце прыслалі тэлефаніста. Аднак то быў не тэлефаніст, а сапёр.

— Загадана ўзарваць мост,— далажыў ён памочніку начальніка штаба артылерыі.

— Калі? — адняў ад вуха тэлефонную трубку счарнелы камандзір.

— Як толькі наблізяцца танкі. Загадана не пусціць іх на той бок.

— Ну што ж,— нявесела ўсміхнуўся памочнік начальніка штаба,— дзейнічай. Раз мы сваімі сродкамі не можам стрымаць танкі, дзейнічай ты.

— Падпалкоўнік Тэр-Гаспаран загадаў...

Але побач выбухнуў снарад, і Шпакевіч, які ляжаў за кулямётам, не пачуў у яго грымоце далейшых слоў.

Тым часам сапёр перагаварыў пра ўсё з памочнікам начальніка штаба артылерыі і, сядаючы, прыхінуўся спіной да сцяны свірана, якраз наўскасок ад Шпакевіча.

— Глянь, знаёмы! — пазнаў Шпакевіч Халадзілава і неяк ажно ўзрадаваўся, мусіць, усцешаны тым, што чалавек не аціраўся па тылах за ракой, а таксама сунуўся ў пекла...

Халадзілаў у адказ адно змоўшчыцкі плюснуў вокам.

— Што гэта ў цябе, патэфон? — кінуў на скрыню ў брызентавым чахле Шпакевіч.

— Адгадаў — патэфон.

— Мусіць, у гарнізонным клубе прыхапіў?

— Таксама адгадаў.

— А чаму без зброі?

— Навошта яна мне? Я ўсё больш пад крылцам. Убачу, дзе кулямёт стаіць, туды і сігаю. А вось не прападу: ёсць каму і прыкрыць і засланіць.

— Многа ты разумееш! Ды толькі я стрэлю са свайго кулямёта, як тут жа снарады змяшаюць усё вакол. Кулямёт — гэта першая мішэнь для ворага. Артылерысты толькі і палююць за імі.

— Што ж, ты артылерыст — табе і відней,— махнуў рукою схільны да жартаўлівай размовы сапёр, у якой цяжка было адрозніць сур'ёзнае ад несур'ёзнага.

Зноў разарваўся паблізу снарад, ажно здалося, што пачала спаўзаць бокам страха са свірана.

Хоць Шпакевічу пакуль і не было занятку, бо ён меў загад усяго толькі ахоўваць назіральны пункт памочніка начальніка штаба артылерыі і адкрываць агонь з кулямёта тады, калі будзе пагражаць блізкая

небяспека, але размову з Халадзілавым больш не аднаўляў.

К вечару таго дня назіральны пункт памочніка начальніка штаба артылерыі быў перанесены бліжэй да ракі, а к раніцы наступнага дня і зусім зрабіўся непатрэбны: Чэрыкаў занялі немцы.

Між тым Шпакевіч нечакана стаў сапёрам. Прыняўшы ўдзел ва ўзрыве моста цераз Сож, ён так і пайшоў з Халадзілавым у сапёрную роту, бо нехта сказаў яму, што штабная батарэя лейтэнанта Макарава таксама перастала існаваць.

Разам з Халадзілавым у канцы ліпеня і ў пачатку жніўня Шпакевіч узрываў масты і на Сене, што недалёка ад Пільні, і на Лабжанцы ў Клімавіцкім раёне, каля Лазовіцы, і на Сураве, што з таго боку Забялышана. Апошні мост яны ліквідавалі на Дзяражні, адкуль і прыйшлі сюды па нямецкіх тылах, на гэты абараняльны рубеж...

Узрываючы масты на рэках і падоўгу застаючыся разам, яны паспелі шмат чаго перагаварыць. Шпакевіч усё ведаў пра Халадзілава, а Халадзілаў пра Шпакевіча. Хоць Шпакевіч гадамі і быў старэйшы, аднак гэтая розніца ва ўзросце не адчувалася...

«Эх, Халадзілаў, Халадзілаў!» — часта засмучаўся цяпер Шпакевіч, усё роўна як той вінаваты быў у сваёй смерці.

Дзіва, але Халадзілаў сам лічыў, што яму наканавана загінуць. І не таму, што напісана было на раду.

Нават у апошнюю ноч, якую яны правялі разам, ужо тут, у лесе каля адрыны, Халадзілаў таксама загаварыў пра гэта.

Як і многія іншыя чырвонаармейцы, што трапілі на зборны пункт, яны абначыліся пад яловымі шатамі, лёгшы проста на зямлю і накрыўшыся адным шынялём, бо Шпакевіч у Пёкліне аддаў свой Чубару. Хоць абодва і былі змораны дарогай, але сон да іх не ішоў доўга.

Зусім блізка, крокі за чатыры ад іх, хтосьці бубніў у цемнаце малітву «Ойча наш». Дзіўна чуць было яе тут, між людзей, якія за два месяцы адступлення пазабываліся нават, што побач з апраметнай бывае рай. Няйначай, то маліўся нейкі набожны селянін, якога вайна адарвала ад сям'і і дому. Ад малітвы раптам зрабілася чамусьці ажно вусцішна ў абодвух — і

ў Шпакевіча, і ў Халадзілава — на душы. Але вось нарэшце чалавек вымавіў апошняе перад «амінам» «яка жэ твае есць царства і сіла і слава ва векі», і тады Халадзілаў неяк зларадна сказаў:

— От жа моліцца. Відаць, спадзяецца, што ўсявышні выбера з усіх яго, праявіць сваю літасць.— Паляжаў трохі, пасля яшчэ сказаў, але ўжо без жорсткасці ў голасе, раздумліва: — Кажуць, на вайне гінуць самыя лепшыя людзі. А я жыву яшчэ. Значыць, не лепшы!..

Шпакевіч усміхнуўся сабе ў цемнаце:

— Шкадуеш, што цэлы?

— Не, я гэта к слову. Але з гэтай вайны мала надзеі выйсці жывым. Ну, а меркаваць пра нас, мёртвых, будуць пасля тыя, хто ўцалее.

— Скажы яшчэ што!

— Дык яно па логіцы так выходзіць. Калі сапраўды на вайне гінуць самыя лепшыя, значыць, меркаваць пра нас будуць...

— Горшыя? — перахапіў яго думку Шпакевіч.

— Выходзіць, так.

— Глупства! Узяў сабе ў галаву. Рана яшчэ хаваць сябе. Вось адваюемся хутка, дамоў прыйдзем!

— Па-першае, адваюемся не так хутка, як гэтага ўсім нам хочацца. Не тыя маштабы. Не тая вайна. Гэтая малатарня надоўга заведзена. Ты не глядзі, што немцы хутка дапёрлі сюды. Вунь ужо Арол не надта далёка. А там, па прамой, і Тамбоў, і Саратаў... Яны-то сапраўды хутка сюды зайшлі, а выганяць іх давядзецца марудна. Гэта заўсёды так, абы пусціў нячыстую сілу ў дом, пасля набярэшся марокі, пакуль прагоніш. Нават папа з кадзілам і таго папросіш.

— Ты, я бачу, таксама прымхлівы. Нячыстую сілу памінаеш.

— Гэта я так. Для большай пераканаўчасці.

— Ну, а калі ўсё-ткі чарцям назло застанешся жыць, га?

— Таксама радасці мала. Сярод нармальных людзей ды быць ненармальным — незайздросны лёс. Бо к таму часу, як вытурым за граніцу немцаў, амаль кожнага па два разы памылкова пахаваюць, па два разы — і таксама, можа, памылкова — да ацэнкі паставяць, не важна, па два разы... Словам, не будзе канца гэтым «двум разам». Дык дзе ўжо тут, у такой

калатэчы, захаваць сябе нармальным чалавекам?

— Нічога. Не журыся. Пераможам фашыстаў, помнікі нам паставяць — жывым і мёртвым, лепшым і горшым.

— Нават тым, хто іншы раз і слова добрага не заслужваў.

— З песні слова не выкінеш.

— Яно так.

— Таксама палёгка для душы.

— А я вось слухаю цябе і думаю — няшчадны ты ўсё-ткі... і да сябе, і да другіх.

— Наадварот,— усміхнуўся Халадзілаў,— апошнім часам я нават падабрэў. Раней, у пачатку вайны, зусім быў жорсткі. А цяпер, як нагледзеўся ўсяго за гэтыя месяцы, то і адпусціўся душой. Адчуў, што лягчэй нават стала жыць. Аказваецца, гэта вялікая справа, зразумець раптам, што горш за смерць для чалавека нічога няма і не будзе. І вось ужо каторы тыдзень і па зямлі я хаджу лёгка і смела, і раблю ўсё амаль з ахвотай, і разважаю пра ўсё без лішняй асцярогі. Так што выбачай, калі надакучыў.

V

Хтосьці адчыніў з гарода фортку-весніцы, нячутна ўзышоў на Зазыбаў двор. Зазыба пачуў гэта скрозь нямоцны сон — спалася сёння вельмі няроўна, нават у самога было такое ўражанне, быццам зусім і не спаў, а звечара, як лёг упоперак, галавой да сярэдняй сцяны на тапчане, дык тануў ужо на нейкай густой, акурат зацукраванай альбо засоленай вадзе, то выныраючы на кароткі час прыглушанай, але яшчэ пакуль жывой рыбінай на паверхню, то патанаючы зноў. Пачуў і здагадаўся: узышоў на двор чалавек свой, а калі і не свой, то, прынамсі, не далёка чужы, бо ведаў някепска дарогу; сапраўды, каб гэта быў хто чужы, то наўрад ці даўмеўся б пайсці па гародзе ды яшчэ праз фортку, якую з таго боку, не ўмеючы, і не намацаеш уначы рукамі ўздоўж суцэльнай сцяны прыбудоў; значыць, усё ж прыйшоў чалавек свой. Можа, гэтая акалічнасць і стала адразу прычынай, што Зазыба прахапіўся ў тую ж хвіліну, не насцярожыўся, як мае быць, не зацікавіўся і не адчуў небяс-

пекі; ён яшчэ даў сабе волю паляжаць, не лішне спяшаючыся выйсці з ранейшага дрэмнага стану, усё роўна як спадзяваўся, што ў хаце ёсць каму мець аб гэтым яшчэ больш за яго клопат. Аднак у хаце, апроч Марфы, нікога не было. Дык не Марфе ж бегчы, глядзець праз тайнае акенца ў сенцах на двор!.. Нарэшце Зазыба свядома адхінуў, як дзяругу, з сябе плыткую дрэмнасць, заварушыўся на мулкім тапчане і сеў неўзабаве, слухаючы адным часам, ці падасць чалавек на двары якія-небудзь іншыя адзнакі сваёй прысутнасці. Ціха было там цяпер. Але ж глухая сцяна таксама для чалавечага вуха перашкода — як не клямкне зноў жалезам там, то і не пачуеш у хаце. Зазыба павёў вострым, амаль заечым позіркам па вокнах: па часе недзе было ўжо многа, хоць месяц, які ці не апошні раз сёння паказваўся поўняй, свяціў на вуліцы. «От жа цыганскае сонца!» — акурат раззлаваўся Зазыба, усё роўна як час карцеў збірацца ў зладзеі, а не ісці правяраць, хто шастае па двары. І адразу чамусьці падумаў, няйначай, то юродзівы Ціма прыблукаў аднекуль, злашча, што пасля таго разу, як яго валачылі па вёсцы немцы, ён і не паказваўся сярод верамейкаўцаў. Але, прыгадаўшы мінулае, дакладней, тое, што адбылося на вясковым пляцы, Зазыба раззлаваўся яшчэ больш, маўляў носіць гэтага Ціму нялёгкая!.. Зразумела, прыйшло ў галаву і больш таго. Напрыклад, як хваліўся потым цэлага вечара Брава-Жыватоўскі, расказваючы, што гэта ён адвёў бяду ад верамейкаўцаў, даказаўшы немцам, што салдат іхні сам уваліўся ў калодзеж; з яго слоў выходзіла, Брава-Жыватоўскаму ажно колькі разоў дзеля гэтага давялося брацца за вочап ды паказваць, як яно ўсё магло здарыцца — нават жандарскі афіцэр і той мусіў паверыць. Салдата-тапельца закапалі пад плотам Сілкі Хрупчыка самі немцы, крокаў за дваццаць ад калодзежа, без воінскіх ушанаванняў, акурат саромеючыся нечага ды крадучыся, а калодзеж загадалі сялянам разбурыць, каб не паўтарыўся выпадак. Вядома, верамейкаўцы не сталі марудзіць, па-першае, загад трэба выканаць было, а па-другое, у тутэйшых вёсках і без таго спрадвеку засыпалі студні, з якіх даставалі альбо людзей-тапельцаў, альбо проста якую здыхляціну, калі нават і кошку. Ва ўсякім разе, вады з такога калодзежа па сваёй ахвоце ўжо ніхто б не стаў піць.

Таму Зазыба першы адарваў рукамі дошку, на якую звычайна ставілася бодня, і з прыкрасцю ў сэрцы кінуў яе ў сярэдзіну зруба, у ваду, што гэтак недарэчы была спаганена немцам. Верамейкаўцы тады разыходзіліся па хатах узрушаныя. Вядомая рэч, што і размоў было шмат, бо кожны стараўся прыпомніць штосьці такое, чаго не згледзеў другі. Словам, настрой у верамейкаўцаў быў як найлепшы, калі выйшла ўсё, быццам у той прыказцы — і ваўкі адбегліся прэч сытыя, і авечкі засталіся ў статку непаедзеныя. Натуральна, што і Брава-Жыватоўскі зноў у цэнтры ўвагі стаў, ледзь не ў героях (а яму гэтае «геройства» пасля лупцоўкі, якую атрымаў на сухадоле, якраз дарэчы!). Тым часам пра Парфёна Вяршкова, што кінуўся выручаць прыдуркаватага Ціму, мала хто ўспамінаў, прынамсі, геройства ў ягоным учынку верамейкаўцы не бачылі, скора вяскоўцаў хапала ўсяго на тое, каб паспачуваць Парфёну, маўляў, праз гэтага юродзівага ледзь не атрымалася з табой няшчасце!.. Цяперашняя Зазыбава злосць на Ціму таксама была недарэчная. Зазыба і сам гэта разумеў. Але тлумачэнню яна, гэтая злосць, асабліва не паддавалася, можа, таму, што было проста прыкрае пачуццё, выкліканае жахлівымі акалічнасцямі, незалежна, хто апынуўся вінаваты ў іх. Да таго ж цяпер была ноч, і турбавацца праз нечую несвядомую непрыкаянасць не надта хацелася нават Зазыбу. Тым часам не выйсці ў сенцы ды не прынасці вокам да акенца таксама доўга не мела сэнсу гаспадару, які павінен клапаціцца пра свой двор. Таму Зазыба нарэшце прымусіў сябе нацягнуць на босыя ногі ялавыя боты ды пашукаць у галавах ватоўку.

Месяцава святло давала магчымасць прайсці невялікі шлях ад тапчана да парога амаль па віднаму, але Зазыба праз гэта раптам занепакоіўся: не шкодзіла б глянуць і ў завулак перад домам. Так ён і зрабіў — павярнуў да сцяны з вокнамі.

— Дзяніс, ета ты? — пазвала Марфа.

— Вады напіцца хачу,— растлумачыў Зазыба.

— А я падумала...

— Спі. Я нап'юся і таксама лягу.

Тады Марфа зноў спытала, але пазяхаючы ўжо:

— Ці позна ета?

— Другія пеўні спяваць будуць.

— Дак і не дужа ж позна,— нібыта здзівілася Марфа.— Колькі тае начы прайшло, а я паспела сон пабачыць. Што ты надзеўся? Вада ж і ў хаце ёсць. Вядро вунь на ўслоне.

Зазыба крактануў ад жаночай несвядомасці, сказаў:

— Здаецца, на двор да нас хтосьці зайшоў.

— Дак, можа, карова з пуні выйшла? Можа, я забылася зачыніць? Во памяць старая!

— Можа, й карова,— зусім з неахвотаю азваўся Зазыба.

Ватоўка дасюль была накінута наапашкі ў яго, таму ён апрануў яе ў рукавы, пацiскаў плячамі, акурат надзяваў новую, першы раз прымерваючы.

— Не, карова, здаецца, не магла выйсці,— усё яшчэ разважала ўголас Марфа.— Сама ж запірала вароты.

Праверыўшы, колькі хапала вачамі, у абодва канцы асветлены месяцам завулак, Зазыба падаўся на парог.

На двары нічога не ўлоўлівала вуха, і ён з прыкрасцю падумаў, што дарэмна занепакоіўся, ніхто не адчыняў з гарода фарткі. Тым не менш, ён выпрастаў у цемнаце рукі, ступіў па сенцах далей збоч чулана, дзе ў сцяне, што выходзіла ў двор, святлела вузенькае, у паўдалоні, акенца, якога хапала адно, каб дапасці вокам.

Частка двара, тая што ад завулка, патанала ў цеию, бо месяц стаяў насупраць і ўжо нізкавата, прынамсі, вароты не давалі яму высвечваць усю плошчу двара, з канца ў канец; затое другая частка двара прагледжвалася добра.

Кінуўшы скоры позірк праз акенца, Зазыба, здаецца, нікога не прыкмеціў. Аднак у наступны момант адчуў, што нехта зварухнуўся на ганку, можа, незнарок выдаючы гаспадару сваю прысутнасць на двары. Выходзіла, што Зазыба ўсё-ткі недарэмна прачнуўся ад бразгату клямкі, а яшчэ больш правільна зрабіў, прымусіўшы сябе пераступіць парог у сенцы. Вось толькі малы свет з гэтага патаемнага акенца! Тады Зазыба здагадаўся падняцца трохі вышэй, дзеля чаго ціха намацаў нагамі плінтус, прыбіты ўнізе, і, упіраючыся сагнутай у локці правай рукой у чулан, стаў на плінтус мысамі ботаў. Пратрымаўся ён у такім станові-

шчы аднае паўхвіліны, нават чвэртку яе, але гэтага часу хапіла, каб акінуць двор паўз самыя сенцы, убачыць на ганку чалавека. Ужо толькі па абрысах постаці можна было зразумець, што дарэмна спярша легла здагадка на юродзівага Ціму. То быў хтосьці іншы. Сядзеў ён на ганку, спіной да дзвярэй, а бараду трымаў у складзеных далонях, аблакаціўшыся на каленкі. Збоку Зазыбу добра былі відаць згорбленая спіна ў лапатках ды ўнураная галава без шапкі. Здавалася, чалавек нават не здагадваўся, што за ім ужо пільнуюць староннія вочы з сенцаў. Прынамсі, знешнім выглядам сваім, тым, як сядзеў на ганку, паставіўшы на драўляную сходку ногі, ён выдаваў сябе супакоеным і нібыта абыякавым. Магло скласціся такое ўражанне, што чалавек вярнуўся аднекуль з вялікай вандроўкі, а гаспадароў не заспеў дома, таму вось і чакае, даўшы сабе адпачынак на ганку. Больш таго, яму хораша сядзець аднаму, думаць... Зазыба і сам часам, здавалася, горбіўся так вось на ганку — узыдзе на двор стомлены, ажно разбіты, з распухлай галавой ад розных лёгкіх і нялёгкіх думак і рады бясконца, што трапіў нарэшце дамоў, тады сядае адразу на ганак, абшчапервае рукамі галаву, быццам дзеля таго, каб не раскалолася ад тых думак, і ў чаканні вячэры, якую гатуе ў хаце Марфа, прасейвае патрохі ўсё, што назбіраў за цэлы дзень і ў душу, і ў галаву. Для яго такія хвіліны заўсёды былі хвілінамі своеасаблівага, усё роўна як малітоўнага роздуму і супакаення. Не дзіва таму, што ў чалавека, якога згледзеў цяпер праз маленькае акенца ў сенцах, Зазыба ўбачыў раптам самога сябе, няхай збоку, але ж такога, якім бываў сам, гэта значыць, у знаёмым яму душэўным і фізічным стане. Зазыбу толькі заманулася яшчэ раз зірнуць праз акенца ў двор, і ён зноў заняў тое нязручнае, амаль вісячае, як у кажана, становішча — ногі мысамі ботаў на плінтусе, а локаць правай рукі ўпіраецца ў чулан. Аднак і гэты раз чалавека не пазнаў. Тады падумаў, што варта паклікаць таго і ў хату, калі ўжо здарылася так, што апынуўся ў двары. Ен адарваўся ад сцяны, крутануўся на абцасах, быццам не хапала месца стаць на ўсю падэшву, рушыў да дзвярэй. Цяпер Зазыба не прымушаў сябе стрымлівацца, таму чалавек, які сядзеў там, на ганку, мог свабодна чуць увесь тупат. Звыклым рухам, даўно ўжо, лічы, на памяць, Зазыба

саўгануў убок запор, пацягнуў на сябе дзверы, якія раптам чамусьці гучна зарыпелі, акурат рассохлыя вароты. Чалавек пры гэтым ад нечаканасці ажно ўцяў у каўнер галаву, усё роўна як спахапіўся, каб не ўпала што на цемя. Але на ногі не ўскочыў. І нават не памкнуўся зрабіць гэта. Толькі ў наступны момант хуткім рухам кінуў на каленкі рукі і павярнуўся напаўабарота, горбячыся тулавам, да дзвярэй. Зазыба ўбачыў ягоны твар і адчуў, што кроў у гэты момант нібыта прыпыніла бег у жылах. То быў сын, Масей!

Зазыба не даў бы веры іншым разам, што можна страчваць раптам адчуванне самога сябе, сваёй фізічнай важкасці, а тут нібыта ўзяў хто ды выняў з яго ўсё жывое нутро, якім ён дагэтуль адчуваў навакольны свет. Нават скура, асабліва на твары, зрабілася акурат струпянелай альбо змерзлай. Адзін мозг разумеў усё і здольны быў рэагаваць. І гэтым мозгам Зазыба нарэшце вельмі выразна зразумеў, што дамоў вярнуўся сын, адзін іхні з Марфай сын, якога зусім і не марыў дачакацца, нягледзячы нават на вайну, на ваенны час, які звычайна суправаджаецца невытлумачанымі акалічнасцямі, незвычайнымі выпадкамі і самымі, як кажуць, вялікімі нечаканасцямі. Масей таксама пазнаў бацьку, пачаў уставаць. І тады Зазыба ўнутранай сілаю, якая невядома адкуль вярнулася да яго, выбавіў сябе з поўнай здранцвеласці, кінуўся, не, хутчэй паваліўся, нібыта з перабітымі нагамі, адным перадам на Масея, абдымаючы рукамі за шыю. Сын стаяў у той жа нязручнай паставе, напаўабарота і трохі падаўшыся наперад, і Зазыба неўзабаве схамянуўся, што той можа не ўтрымацца на нагах ад гэтай нязручнасці, але не знаходзіў сілы разамкнуць рукі на сынавай шыі, адарвацца ад яго і хоць бы самому трывала стаць на ганку. Твары іх былі прыціснуты шчака аб шчаку. Яны не цалаваліся і не абменьваліся ні шэптам, ні голасам, толькі моўчкі пагойдваліся, быццам у адчаі, з боку на бок, адчуваючы вуснамі, як з вачэй цякуць у абодвух салёныя слёзы. О, гэтыя салёныя мужчынскія слёзы!.. Нарэшце Зазыба сабраўся з сіламі і адпусціў сына, паціскаў вялікім і ўказальным пальцамі левай рукі ў арбітах свае заплюшчаныя, мокрыя вочы, мусіць, спрабуючы гэтым спыніць слёзы, тады ступіў на ніжнюю прыступку ганка.

— Сядай, сын,— хрыпла сказаў ён, зусім забываючы, што таго найперш трэба весці ў хату.

Масей паслухмяна ўкленчыў побач.

— Чаму ж дасюль не пастукаўся?

— Баяўся будзіць вас. Як мама?

— Нічога. Жывая. Во і не ведае яшчэ, што гэта ты.

Зазыба сціснуў ад непраходзячай радасці галаву рукамі.

— А я чую, быццам нехта ўзышоў на двор з гарода. Дай, думаю, зірну. Адкуль жа ты, сынку?

— Потым, бацька, потым.

— Ну, то і праўда, пачакаем,— згадзіўся Зазыба, зразумеўшы, што сыну таксама нялёгка даецца сустрэча.

— А як вы тут?

— Сам пабачыш, раз ужо прыйшоў. Вайна от!..

— Так, вайна.

— Але што я цябе трымаю на ганку? Хадзем, сынку, у хату, хадзем да маці.

Зазыба адчуў нарэшце, што да яго паступова вяртаецца ранейшая здольнасць валодаць сабой. Разам з тым, ён зразумеў раптам і тое, што непрыкметна, але неадолена бярэ ў ім сваё старасць. Вядома, цяперашнюю слабасць сваю ён мог яшчэ растлумачыць, напрыклад, хваробай, якая пачалася па дарозе з Арлоўшчыны і потым выпетрала яго як мае быць. Аднак...

Зазыба паспрабаваў падняцца вышэй на прыступку, ды не адразу здолеў — пад каленкамі ногі паздрадніцку трымцелі, не хацелі выпроствацца, усё роўна як іх звяла сутарга і ўсё не адпускала. Тады Зазыба зноў на момант дакрануўся задам да ганка. Масей, мусіць, зразумеў бацькавы пакуты, сказаў амаль летуценна:

— Пасядзім, бацька, яшчэ трохі! Хораша ў вас тут!

— Маці ж чакае...

— А яна не спіць?

— Прачнулася, як выходзіў я.

— Тады пойдзем, тата.

— Ага, сынку...

Яны пабраліся за плечы і так, беражна падтрымліваючы адзін аднаго, пачалі ўзыходзіць па сходках на ганак.

Марфа адразу пачула, што вяртаецца гаспадар у

хату не адзін. Але сынава раптоўнае з'яўленне яна пераважыла куды спакойней, чым бацька. Яна толькі хваравіта войкнула, угадаўшы сынаў голас, а тады хуценька, акурат з горкі, каўзанула на тапчан і ўжо ў наступны момант была ў Масеевых абдымках — ён не даў ёй нават стаць нагамі на падлогу, перахапіў на краі тапчана. Калі Зазыба сабраўся ды запаліў святло ў лямпе, маці з сынам сядзелі абое на тапчане і не зводзілі адзін з другога шчаслівых вачэй.

«Чыста дзеці!» — таксама ў радасці параўнаў Зазыба.

Ен раптам убачыў, што ў іх аднолькавыя вочы — і ў маці, і ў сына, такія ж цёмныя, як вішнёвыя; і бровы мелі адзін і той жа злом над знешнімі куточкамі вачэй. Гэта адкрыццё нечага ажно здзівіла Зазыбу, бо дасюль ён лічыў, што Масей цалкам падобны на яго, бацьку, што ў ягоным абліччы нават і знаку не было нічога матчынага. Выходзіла ж наадварот. Цяпер Зазыба ў сынавым абліччы знаходзіў чамусьці больш матчынага, чым свайго, усё роўна як Масей увесь час рос і выхоўваўся далёка ад дому, і Зазыба не бачыў яго даўно, яшчэ з малых гадоў, таму прапусціў гэтую перамену ў падабенстве.

— А дзіця-я-ятка маё-ё,— як забедавала нарэшце Марфа.— Адку-у-уль жа ты ўзя-я-яўся? Як сне-е-ег на галаву звалі-і-і-ўся? А я ж цябе толькі што ў сне-е-е ба-а-ачыла!..

— Сціхні-тка на хвіліну,— папрасіў яе Зазыба і звярнуўся да Масея.— Ты вось што скажы мне, сынку,— будзем з тваім прыходам хараніцца ад людзей ці не? Можа, вокны трэба занавесіць? Можа, не кожны павінен ведаць, што ты вярнуўся?

— Што ўжо хавацца!..— нават не адвярнуў галавы ад маці Масей.— Ды і дакуль хавацца? Усё роўна доўга не нахаваешся!

Здалося пры гэтым, што Масей адказваў залішне абыякава, нават у голасе чулася прыкрасць, быццам нездаволены быў бацькавым запытаннем.

— Ну, глядзі, сын!..

Пакуль сын з бацькам перамаўляліся, Марфа на гэты час акурат стаіла ў сабе дыханне, бо выгляд у яе сапраўды быў нейкі надзьмута-сцішаны. Але, як толькі Зазыба вымавіў апошнія словы, яна адразу ажыла, загаманіла зноў, па-ранейшаму звяртаючыся да аднаго

сына. Было ў яе захапленні, у яе дарослай гамонцы штосьці зусім баздапаможнае, усё роўна як дзіцячае — хоць ты і праўда падумай, што гэта сустрэліся пасля доўгай разлукі не маці з сынам, а малодшая сястра з братам.

— Дак ■ бацьку во хацела расказаць пра сон, а цяпер й ты,— ласкава тузанула яна Масея.— Раскажу зараз табе.— Яна больш не расцягвала слоў, гаварыла звычайна, толькі часам збівалася, быццам усё яшчэ ад той радасці, якая была ў ёй.— Дак бачу я...

Зазыба паблажліва ўсміхнуўся, маўляў, вось прывязалася старая са сваім сном!.. А ў душы яго, між тым, крадком варухнулася штосьці падобнае на зайздрасць, быццам ён стаў раптам лішні ў хаце, быццам гэта ўжо была не агульная іхняя радасць, што вярнуўся сын, а толькі матчына...

— Матка наша цяпер самая адгадчыца сноў,— не мяняючыся ў твары, сказаў сыну Зазыба, але яўна дражнячы жонку.— Нават нікуды не ходзіць. Сама разгадвае. Адзін раз дык галаву была адурыла — крычала нейкая курыца пеўнем, дый годзе!..

— Дак то ж не сон быў, а павер'е,— не дала гаварыць яму далей Марфа.— І не к таму тады курыца пела. Я казала, што будзе...— Але схамянулася, не стала перадаваць даўнюю размову паміж імі, каб не сапсаваць сыну настрой.— А сон дак і напраўду выйшаў! Прыйшоў мой Масей. Значыць, сон правільны быў, раз усё спраўдзілася.

Масей перавёў позірк на бацьку, пасля зноў з аднаго на другого — дзяцінствам раптам патыхнула, далёкім дзяцінствам: і тады вось гэтак бацька з маткай раўнавалі яго адзін да другога, балазе адзіны сын на дваіх, адно дзіця. Малым Масей умеў ажно выгадваць ад іхняй такой няхітрай рэўнасці, ад іхняй забаўнай гульні — «мой Масейка!..», «не, мой»!», цяпер жа яму чамусьці шкада стала і маці, і бацьку, можа, нават ад дарослай, усё разумеючай сарамлівасці.

Бацька, няйначай, таксама ўгадаў гэтае Масеева пачуццё, пасуравеў умомант і сказаў, як гаспадар, якому нарэшце прыспела распарадзіцца:

— Ты б лепей сабрала, старая, на стол. А то мы сына ўсё байкамі кормім, як таго салаўя.

Маці вінавата пляснула ў далоні, пабегла па хаце, як па розум, ныкаючы з кутка ў куток.

— А дзіця-я-ятка ж маё-ё-ё,— зноў забедавала яна, акурат галосячы.— Можа ж, ты і праўда гало-о-одны прыйшоў, можа ж, і е-е-естачкі хочаш, а я ўсё галаву табе тлумлю-ю-ю!..

Але Масей кінуўся супакойваць усіх:

— Не трэба, не трэба! Я — сыты.— І калі маці азірнулася ў яго бок, затрос галавой і заплюскаў вачамі, усё роўна як гэтым дадаваў сваім словам большай веры.

— Дак...— Марфа збянтэжана застыла ля шкапчыка, што вісеў на сцяне паміж парогам і крайнім акном, тады кінула няверлівы позірк на Дзяніса, які ўсё яшчэ стаяў пасярод хаты, лічы, з таго моманту, як прывёў сына.

Муж у адказ маўчаў, здавалася, яго не датычыла тое, што сын адмаўляўся ад вячэры — хоць якая цяпер вячэра!..

Сын тым часам, не ўстаючы з тапчана, наадварот усім неспакойным выглядам, рухамі паказваў, што ён сапраўды есці не хоча і не жадае таксама, каб маці нагул праз яго лішне турбавалася.

А тая ўзяла ды не паверыла: махнула на абодвух рукой, маўляў, ану вас! Затым расчыніла шкапчык, пачала вымаць адтуль посуд.

— Я праўду кажу! — ужо быццам узмаліўся Масей, звяртаючыся цяпер да бацькі; тым часам ён зразумеў, што трэба ўсё-такі растлумачыць, чаму адмаўляецца ад вячэры, бо вясковыя людзі нават чужога чалавека, у які б час, позні ці ранні, ні папрасіўся той у хату, не пакладуць спаць не накарміўшы, а тут — сын! — Мяне ў Белай Гліне цётка адна накарміла,— сказаў ён.— Хлеба вынесла. Вялікі акраец. Ну і з'еў увесь, бо дзень цэлы перад тым праляжаў у лесе. Так што, есці я, праўда, не хачу. Хіба напіцца дайце.— Ён стомлена аблакаціўся, упіраючыся самымі локцямі трохі вышэй каленак.

— Дак, можы, малачка тады? — птушкаю страпянулася маці.

— Давай малачка,— ласкава ўсміхнуўся сын.— А то хлеб нейкі ацеслы ў жанчыны белаглінаўскай быў, ажно пячэ нутро. І ваду, здаецца, піў з Бесядзі, а ўсё пячэ.

— Гэта не хлеб вінаваты,— паслухаўшы сына, сказаў Зазыба.— Жывот твой вінаваты. Штосьці ў страў-

ніку парушана. Бо здаровы страўнік і ацеслы хлеб здолее. У здаровага чалавека страўнік, як жорны. Яму толькі падавай.

— Можа, і так,— згадзіўся прыціхлы Масей.— Не на курорце ж столькі гадоў быў.— І глянуў неяк выпрабавальна на бацьку, ажно той нечакана апусціў галаву, быццам таксама віну меў і хаваў вочы.

Трымаючы аберуч, маці ўнесла з сенцаў чорны, з высокім горлам, гладыш малака вячэрняга ўдою — яна заўсёды на ноч пакідала малако ў чулане, каб адразу не пракісала.

Масей перасеў з тапчана к сталу, уціснуўся на той услон, што стаяў паміж унутранай бярвенчатай сценкай і сталом. Пакуль ён ішоў ад тапчана, бацька паспеў агледзець яго, як кажуць, з ног да галавы, бо дагэтуль — і тады, на ганку, і цяпер, на тапчане,— сын увесь час сядзеў. Здаецца, і рост у сына заставаўся ранейшы, і постаць такая ж, але ў абліччы выразна заўважалася новае, і не столькі таму, што сын зблaжэў (урэшце, няхітра зблажэць чалавеку ў адной дарозе!), колькі таму, і, можа, хутчэй за ўсё таму, што ён ужо як бы свіціцца тварам пачаў. Зазыба адзначыў таксама і тую акалічнасць, што дзеля такога радаснага выпадку сын і ўсміхаецца замала, найбольш тады, як размаўляе з маці, а то ўсё трымаецца з выглядам, быццам мае ў сабе нейкую пакуту альбо проста балючасць, якія не даюць магчымасці хоць на хвіліну забыць пра іх. І яшчэ Зазыбу здзівіла адно — сын так і не распрануўся ў бацькавай хаце, не скінуў зашмальцаваную апратку, падобную нечым на старую куртку, акурат спадзяваўся толькі на часовы прытулак.

«Нялёгка, вельмі нялёгка гаварыць нам будзе аднаму з адным...» — раптам падумаў Зазыба.

Між тым Марфа спаласнула чыстай вадой медны карэц, які зняла з цвічка на сцяне, паднесла яго да самага беражка гладыша, каб не праліць коптарак, схоплены жаўтаватай плеўкай, і ўжо затым спакваля нагнула гладыш — белы струмень жвава пацурчэў у літровы карэц, усе ў хаце пачулі гэта.

Бацька сказаў, выразна падбадзёрваючы сына:

— От пажывеш з намі, матка і адпоіць цябе малаком. Пройдзе тады і печая твая, і ўся астатняя трасца мінецца, калі завялася дзе.

Нарэшце Марфа паставіла перад сынам карэц з

малаком, сама спынілася насупраць, крокі за два адстала. Сын тут жа ўзяў карэц з боку за дужку, пачаў прагна піць, адчуваючы чамусьці пры гэтым няёмкасць ад таго, што на яго пільна глядзелі і маці, і бацька. Адпіўшы паўкарца, Масей адарваўся, каб аддыхацца, хвіліну, можа, нават болей, сядзеў пасля гэтага нерухома. Тады зноў узяўся піць. А як выпіў да дна, то ажно засмяяўся ціха нейкім зусім іншым смехам, быццам дасюль няўпэўнены заставаўся, што сапраўды апрастае знаёмы з дзяцінства карэц, даўнюю сваю мерку. Ад гэтага нечаканага яго смеху бацькі, здаецца, яшчэ больш павесялелі.

— Ну, во,— усклікнула маці,— напіўся малачка, а цяпер спаць ляжаш, раз есці не хочаш. Зараз ■ табе пасцельку збяру. Выспішся, а там бог і раніцу дасць.

Масей зацята, як ад вялікай прыкрасці, паківаў галавой:

— І спаць мне не хочацца!..

— А дзіця-я-ятка маё-ё-ё, дак ноч жа вунь яшчэ ў вокнах стаіць!

— Я цэлы дзень спаў, мама. І вось так колькі часу: дзень ляжыш, зашыўшыся ў кусты падалей ад дарогі, а ўночы тупаеш.

Па гэтай гаворцы Зазыба нарэшце адчуў, што матчына ўлада над сынам канчаецца.

— Ну што ж, папаўночнічаем,— сказаў ён без усялякага клопату.— Яно й праўду, які цяпер сон!.. Ну, хіба яшчэ ты, Масей... А нам з маткай ужо сну не багата і трэба. Часам схопіш адным вокам гадзіну-другую, і дос. Старэем мы з маткай, сын, старэем!

— Ці ж у вашы гады старэць?

— Старэем, старэем!..— не прыняў Масеева далікатнасць Зазыба.— Але, можа, і праўда павесіць коўдры на вокны.

— Дак...— Марфа няўцямліва зварухнулася, маўляў, за чым жа затрымка?

— Як хочаце,— адказаў сын, зразумеўшы, што бацькава настойлівасць невыпадковая.— Урэшце, светамаскіроўка не пашкодзіць.— Спытаўся: — Немцы ў вёсцы ёсць?

— Няма,— адказаў бацька.— Але я гэта к таму гавару, каб завесіцца, што прывыклі мы ўжо.— І пачаў далей тлумачыць: — Звычайна мы нават не запальваем святла. Ну, а калі, здараецца, патрэбна бы-

вае яно, то вокны занавешваем. А немцаў у вёсцы няма. Так што не бойся.

— Ты, мама, таксама сядай,— спахапіўся Масей, што маці дасюль не скранулася з месца.— І ты, бацька, дарэмна не стой,— сказаў ён далей,— а то вы нешта сёння, як перад чужым, са мной.

— Дый ты б скінуў гэтую адзежыну, вальней бы адчуваў сябе дома,— параіў у адказ бацька.

А маці спыталася:

— Можа б, ты Масейка, малачка яшчэ выпіў, а?

— Не, мама, не.

— А то ж карова дае...

Зазыба не стаў занавешваць вокны. Прысеў на той услон, што быў прыстаўлены да сцяны з вокнамі.

— Адкуль жа ты гэтак ішоў доўга?

— З-пад Мінска.

— Ажно?

— Мала што не ад Мінска. Ад Смалявіч. Якраз там адзін добры чалавек і адпусціў мяне.

— І ні разу пасля не пад'ехаў? — павярнула на сябе гаворку Марфа.

Масей усміхнуўся — яму наогул сёння хацелася ўвесь час усміхацца маці, нібыта задаўжаў у гэтым ёй.

— Здаралася, што пад'язджаў,— сказаў ён.— Нават немцы адзін раз на машыне кіламетраў трыццаць правезлі. Але больш дабіраўся на сваіх.

— Скажы ты, нават немцы!

— Тылавікі. Ужо як фронт далёка адышоў. Ім абы сунуў што-небудзь смачнае ў рукі. Ну, а ў мяне якраз аказаўся кавалак сала. Дзед адзін пасля начлегу ў дарогу даваў. Я гэты кавалак і паказаў немцам.

— Скажы ты!..— зноў здзівілася Марфа.

— А што гэта за чалавек быў, што адпусціў цябе, як ты кажаш? — праз нейкі момант спытаў Зазыба.

— Канвойны.

— Значыць, ты не па чыстай прыйшоў?

— Не.

Моцна ўражаны, Зазыба апусціў галаву.

Адчуўшы раптоўную бацькаву зніякавеласць, Масей ажно пакратаў ад прыкрасці мышцамі скуру на лобе, каб паганяць маршычыны. Ён зразумеў, што гаворка нарэшце перайшла за тую мяжу, за якой ужо ляжала нешта такое, што, няйначай, магло атрымаць у іх успрыняцці зусім рознае тлумачэнне. Можа, ад

гэтае думкі, а можа, і яшчэ ад чагосьці, што не было пакуль усвядомлена, раптам яго ўзяла моцная і неадольная, амаль невыносная скруха, якая находзіла часам толькі раней, калі ён пачынаў разважаць сам-насам пра ўсё: справа ў тым, што гэтай недарэчнай сваёй зняволенасцю ён не мог нават пахваліцца; у лепшым выпадку, пры самым шчаслівым зыходзе, яна ўспаміналася б, як штосьці надзвычай кашмарнае і ганебнае. Тым часам вайна яшчэ больш зблытала яго лёс. Масей далёкі быў ад містыкі, аднак другі раз гатовы быў паверыць, што за яго вось ужо каторы год д'ябал спрачаецца з богам. Пра сваё нечаканае вызваленне ён хоць і расказваў спакойна, аднак галавой разумеў, што яно таксама зрабілася адным з тых вузельчыкаў, што хітрым канцом завязваў на яго лёсе д'ябал, бо ў цяперашніх умовах, нават апынуўшыся шчасліва дома, наўрад ці выпадзе магчымасць цалкам разблытаць гэты вузельчык. У кожным разе Масей пакуль не бачыў такой магчымасці. Няйначай, праз гэта і бацька сядзіць перад ім на ўслоне і не хоча падняць галавы, усё роўна як прыйшоў на пахмелле, бо яму ёсць чаго саромецца гаспадароў, у якіх учора буйна гуляў.

Ці то ад скрухі, якая агарнула душу, ці то проста ад бруду, што закарэў на целе, Масей зусім не заўважаючы таго, зрабіў рукою звыклы рух пад адзенне і зацята стаў шкрабаць па рэбрах. Маці, якая насцярожліва, нават з болем у душы, чакала, калі нарэшце зноў загаворыць у ранейшым радасным тоне яе мужчыны, убачыла гэта, сказала ўсцешліва:

— Нічога, сынок, зараз во дзень настане, тады вытапім лазню табе, папарышся...

— А навошта дня чакаць? — быццам прабудзіўся ў гэты момант Зазыба, няйначай, узрадаваны, што знаходзіўся занятак не ў хаце і што ўжо не трэба будзе пакутліва сядзець на ўслоне.— Цяпер от і займуся лазняй. Усё роўна ж не спім. Дзе гэта мае анучы, маці? Падай, абгарну ногі ды пайду. Сапраўды, навошта нам чакаць дня?

* * *

Хвілін праз колькі Зазыба ўжо стаяў пад дашкам на сваім высокім ганку, прыбудаваным да сенцаў з бо-

ку завулка, дыхаў начным водарам. З хаты сюды не даляталі галасы, і таму ён не чуў, як Марфа гаварыла сыну:

— Ты, сынок, бацьку таксама спагадай. Яму нялёгка цяпер, ой нялёгка! Здаецца, раней дак і не надта каб прыставала ўсё да яго. Але гэтыя гады, як не было цябе,— сама найгорш. Мы ж нават не ведалі, дзе ты і што з табой. Сказалі яму ў райвоне, што засудзілі цябе, ну, мы й паніклі адразу. Ета ж трэба, каб у такога заслужанага бацькі да такі сын вырас, ажно не кожнаму верылася, што мог ты што-небудзь супроць уласці зрабіць. Але скажу табе... Ну, як я сама думала, ета дзесятае дзела. У маткі заўсёды сваё ў галаве і ў душы. Яе ніхто не пераканае, раз яна не верыць сама. Дык я кажу, бацька твой... Ён таксама не паверыў, што б ты недзе там нешта якое супроць уласці.

— І правільна рабіў, што не верыў,— упэўнена, быццам [illegible] дакорам, сказаў на гэта Масей.

— Праўда, ён усё маўчаў,— кіўнула маці,— але ж ад мяне не схаваешся. Я па вачах убачу і то ўжо буду ведаць. Дак, бывала, прыйдзе ета дамоў ён, сядзе хоць дзе і думае. А тута неўзабаве яшчэ і са старшыні знялі. Таксама, гаварылі, праз цябе. Не, сынок, нялёгка яму было. Але цяпер, кажысь, дык і саўсім цяжэй стала. Вайна ета, скажу табе, таксама вялікім цяжарам легла на яго. Усё ён душой хварэе, бядуе ды хвалюецца. Іншы раз глядзіш на яго і падумаеш — ну ці ж ты вінаваты, што ўбіваешся? Ці ж ты вінаваты ў тым, што немец наступае?..

З тае хвіліны, як Зазыба ўбачыў на двары сына, мінула не дужа багата часу, але месяц паспеў схавацца, і вёска была ўжо атулена цемнатой. Праўда, на небе па-ранейшаму блішчалі зоркі. Іх нават цяпер быццам пабольшала, прынамсі, свяцілі яны ярчэй, здаецца, ужо не чужым, нерухомым святлом, якое адбівалася ад іх, а сваім, трапяткім і зыркім. Гэтае сваё святло перашкаджала і на зямлі зрабіцца цемнаце зусім густой, пра якую кажуць — хоць вока выкалі. У кожным разе Зазыба пэўна ўжо згледзеў бы ў цяперашняй цемнаце чалавека ў сваім завулку, каб той наўдаку стаяў дзе альбо заварушыўся.

Святло гарэла толькі ў Зазыбавай хаце. Выплёскваючыся вонкі праз два акны, яно коса, палосамі вы-

свечвала шэрую дарогу і на тым баку яе, коўзаючыся і ламаючыся, дасягала абшаляваных будынкаў Прыбыткавага двара.

Як фронт стаяў на Сажы, то амаль заўсёды чуваць было ягонае дыханне — раптам то сполахі на небе зайграюць, то кананада ўзбунтуе цішыню, а часам тое і другое разам. Цяпер фронту зусім не адчувалася: як адкаціўся далей, хоць на самой справе перадавая праходзіла ў міжрэччы Дзясны і Іпуці, кіламетраў за семдзесят ад Верамеек, проста забяседдзе трапіла ў так званую зону цішыні, калі нават самыя моцныя гукі цалкам губляюцца ў прасторы, бо гукавыя хвалі спярша коса ідуць угору, а потым вяртаюцца на зямлю ўжо далёка ад стрэлу ці выбуху. Аднак ніхто не бачыў сёння і бліскавіц, што паласавалі неба, напрыклад, яшчэ ўчора, акурат недзе там гуляў сухавей і дагрызаў у дубровах арэхі.

Сыходзячы з ганка, Зазыба нібыта міжволі кінуў позірк у крайняе акно сваёй хаты. Масей па-ранейшаму заставаўся за сталом, толькі не сутуліўся больш і не абапіраўся на локцях — сядзеў прытулены спіной да сцяны, а галава яго пахіснулася да левага пляча. Няйначай, Масей ужо спаў. Марфы Зазыба ў пярэдняй хаце не ўбачыў, можа, яна сапраўды збірала на другой палавіне сыну пасцель. Зазыба прыпыніў позірк на сцішаным, акурат распластаным, Масею, зноў падумаў, як і тады, хвілін колькі назад у хаце, што ім сапраўды будзе цяжка разам, здаецца, няхай бы ўжо і не вяртаўся Масей дамоў, раз незаконна. І наогул, Зазыба не хацеў бы, каб у вёсцы цяпер жыў хоць які вяртанец з «тых месц». А то вунь у Гончы... Не паспеў прыйсці туды аднекуль раскулачаны ў пачатку калектывізацыі Шкроб, як адразу паквітаўся з вясковымі актывістамі — першую застрэліў родную цётку, старую жанчыну, якая прысутнічала некалі ў якасці дэпутата сельскага Савета пры апісанні і канфіскацыі ягонай маёмасці. Хоць, вядома, параўноўваць кулака з Гончы з Масеем!.. Зазыба і сам разумеў, што гэтага і блізка не трэба рабіць, што гэта зусім незраўнаныя рэчы, што сын яго ва ўсякіх адносінах не тое, што Шкроб. Але ж і ён вярнуўся дамоў незаконна!.. «Божа,— акурат на ўсходні лад усклікнуў у душы зусім не набожны Зазыба,— дай мне сілы!..»

Яшчэ яму прыйшла ў галаву думка, што варта як

хутчэй пагаварыць з Масеем адзін на адзін. Яму здавалася, што ў такой справе, як іхнія будучыя ўзаемаадносіны, іхняе будучае ўзаемаразуменне, нават Марфа, ад якой ён, бадай, толькі не таіўся,— нават Марфа можа стаць перашкодай, бо гэта ўзаемаадносіны, бо гэта ўзаемаразуменне не чужых ёй людзей, а бацькі і сына, мужа і сына.

«Добра, што падказала яна вытапіць для Масея лазню,— пачаў супакойваць сябе Зазыба.— Якраз у лазні мы і пагамонім, а калі спатрэбіцца, то і парахуемся».

Ужо ідучы па завулку, Зазыба адчуў моцны пах нейкай расліны. Пах гэты быў знаёмы, яму неаднойчы даводзілася дыхаць ім, і кожны раз на пачатку восені, у канцы свайго завулка. Але зазірнуць хоць адным вокам у той куток, дзе расла гэтая пахучая расліна, ён чамусьці ніколі не знайшоў часу, бадай, не ўзнікала і думкі такой — паглядзець, што духмяніла ў завулку. Пах быў прыемны, а галоўнае — незадушлівы, ніколькі не замінаў дыхаць чалавеку, прынамсі, Зазыбу.

Паўз плот, ужо як павярнуць на парослую палыном і быльнікам пустку, у Зазыбаў была дрывотня, у якой яшчэ з леташняга выпетрываліся паколатыя сасновыя абапалкі, знарок складзеныя ў шурку, каб хутчэй напаліць у лазні каменную печку. Далей трохі стаяла сама лазня, невялікае, аршыны на чатыры ўдоўжкі збудаванне з уцепленым прылазнікам: улетку мыйся ці ўзімку — аднолькава. Лазню гэтую некалі яны з бацькам будавалі на адну сваю сям'ю, але потым пачалі прыходзіць да іх памыцца і суседзі. Складалася лазня з дзвюх частак — уласна лазні і прылазніка, які адыгрываў перш за ўсё ролю адпачывальні; тут звычайна распраналіся, сюды ж выскоквалі пасля апарні паляжаць на ўслоне альбо проста на шчыльнай падлозе, аддыхацца, абдацца вадой, тым больш што якраз у прылазніку змяшчалася патрэбнае для ўсяго гэтага начынне — шайкі, карыты, бодні. У другой частцы, дакладней, у самой лазні, былі разам і парыльня і мыльня. Тут жа знаходзілася ў адным радзе з палком паўз сцяну печка. Печка была складзена з буйнага каменя, якога хапала вакол вёскі на крушнях. Палок тым часам нагадваў звычайны хатні тапчан, але збіты з асінавых дошак, бо сасновыя і яловыя не падыходзі-

лі для такой справы праз сваю смольнасць, якая пякла голае цела. Печку ў Зазыбавай лазні палілі па-чорнаму, таму дым з яе вытыкаўся праз дзверы і два акенцы — верхняе і ніжняе. Словам, то была самая звычайная вясковая лазня, такой яе ведалі ў забесяддзі, бадай, не толькі прадзеды, але і далёка ранейшыя продкі. Праўда, з'яўлялася думка ў асобных гаспадароў удасканаліць што-кольвеч у такіх лазнях, напрыклад, умазаць за печкай чыгунны кацёл для гарачай вады, вывесці праз страху комін. Але якраз гэтыя спробы і пераканалі нанава верамейкаўцаў, што дзяды іхнія нездарма некалі выбралі менавіта такі вось тып лазні: аказалася, што пасля ўдасканалення лазня адразу страчвала сваё другое прызначэнне, у ёй ужо нельга было адмыслова сушыць лён, рабіць вяндліну і гэтак далей...

Зазыба падышоў да шуркі, садраў з яе задубелую кару, якой укрывалі дровы ад макрэчы; пры гэтым штосьці варухнулася жывое на шурцы. І Зазыба ажно адхапіў руку, якой пачаў выцягваць паленне. Але дарэмна палохаўся — толькі і страху, што разбудзіў спаўшага ў шурцы вожыка, які невядома як забраўся на самы верх, пад гарбатую кару: можа, выпадкова абначыўся, а можа, і зусім даўно палюбіў гэтае ўтульнае сухое месцейка. Спуджаны вожык сярдзіта фыркнуў, быццам толькі што вылез з вады, у якую яго зламысна таўханулі, каб пацешыцца, адкінуў ножкі назад і, выпростваючыся, кульнуўся на бок. Зазыба здагадаўся, што гэта быў вожык, тады толькі, як звярок тыцкнуўся мордачкай у яго між ботаў. Кажуць, вожыкі добра бачаць ўначы, аднак гэты чамусьці ўсё тыцкаўся ў Зазыбы між ног, акурат нюхаў там ваксу, якая прыйшлася даспадобы яму, альбо проста быў сляпы. Зазыба нейкі час ажно не адрываў ад зямлі ногі, каб не зачапіць дарэмна звярка, не адтаптаць яму што. Але вось вожык нарэшце выбавіўся з-паміж Зазыбавых ног, шмыгануў кудысьці, як з таго палону, у новы зацішак. Тады Зазыба набраў на левую руку дроў, каб пасля ашчапіць іх і правай зрабіць бярэма, і звыкла, як і належыць гаспадару, накінуў назад на шкуру яловую кару. Пры ўваходзе ў прылазнік ляжала на зямлі спластаваная яшчэ з леташняга кастра, якая нападала тут, калі трапалі лён,— звычайна ў Верамейках развозілі калгасны лён да прыватных лазняў,

і тут ужо, па нарадах брыгадзіраў, бабы мялі яго на самаробных альбо купленых мялках. Зазыба самахоць, з добрай сялянскай ахайнасцю, выцер аб кастру ногі, адну за адной, усё роўна як з нейкай асаблівай здаволенасцю, тады зняў з прабоя чэп, таўхануўшы вызваленай на час рукой дзверы. З лазні патыхнула насустрач пэўна што нежылым і горкім, таму Зазыба ажно плаксіва зморшчыў твар, акурат падаспела чыхнуць. Дровы ён пакуль скінуў з рук у прылазніку, а сам прайшоў далей праз адчыненыя дзверы ў сярэдзіну, лазні, дзе на дошчачцы, прымацаванай унізе да сцяны, стаяў у яго ліхтар — «лятучая мыш». Намацаўшы ў цемнаце пад жалезнымі рэбрамі пукатае шкло, Зазыба прыўзняў яго на колькі вяршкоў, паднёс да кнота запалку. Перад тым як запаліць дровы ў печы, яму трэба яшчэ было падмесці падлогу і выграбсці з печкі старое вуголле. Што ён і зрабіў даволі хутка, выкарыстаўшы спараны венік і рыдлёўку, якая стаяла ў прылазніку. Такім чынам, не прайшло і дваццаці хвілін, як з лазні паваліў праз дзверы і акенцы густы дым. З дымам, нібыта выгнаны д'ябал, выйшаў адтуль і Зазыба. Ён пастаяў трохі зводдаль ад лазні, быццам непакоячыся, што дровы кожную наступную хвіліну могуць патухнуць, затым рушыў ад плота, каб прынесці з шуркі дадаткова сухіх абапалкаў.

Па сцежцы насустрач ішла Марфа. Яна несла на каромысле два поўныя вядры вады, мусіць, тыя, што стаялі ў сенцах яшчэ звечара.

— Як ён там? — глуха спытаў Зазыба.

— Дак жа сцішыўся,— адказала Марфа, акурат з неахвотаю, падстаўляючы па чарзе абодва канцы каромысла, каб муж здымаў з вушак вёдры.— Але ці заснуў, не ведаю.

— Ты ж хоць паклала яго на ложак?

— Не, сядзіць за сталом.

— То распрануцца б прапанавала!

— Дак...

— Ладна, ідзі дамоў. Я сам упраўляцца буду. Во зараз выллю ў чыгуны твае вёдры, а тады сам пайду па ваду. Якраз і нанашу, пакуль развіднее, ды і венік трэба звязаць.

— Ты б узяў лепей гатовы.

— Хто цяпер гатовымі парыцца!

— Але ж восень, ліст аблятае.

— Нічога, на маладых бярозках яшчэ ёсць зялёны і трымаецца моцна. Думаю, што наламаю на венік.

— Ты ж хоць далёка не йдзі тады па яго,— паспачувала Марфа.— Во тута, за глінішчам, адразу бярозкі маладыя стаяць. Дак ты абапал і наламай.

— Ладна, ідзі ўжо, а то без тваёй навукі не наламаю веніка.

Але Марфа не спяшалася адыходзіць ад лазні.

— Дак што ж ета цяпера з Масеем будзе? — раптам спыталася яна зрушаным голасам, быццам праз боль.

— Як гэта — што будзе? — сурова глянуў на яе муж.

— Дак ты ж сам чуў! Кажа, бытта!..

— Нічога ён яшчэ не сказаў нам такога, каб... Словам, ступай туды да яго і не рві душу сабе.

Нягледзячы на мужаву непрыступнасць, Марфа ўсё яшчэ мулілася, маючы намер не маўчаць і далей. Але Зазыба панёс вёдры з вадой у лазню. Няйначай, ён лаштаваў там чыгуны ў печцы, бо доўга не выходзіў назад. Нарэшце Марфа зразумела, што не дачакаецца мужа, бо нездарма той гэтак трывае дым у лазні. Ад прыйшоўшай думкі ёй зрабілася прыкра, яна пакрыўджана ўздыхнула і з раўнівай крыўдай у сэрцы падалася ад лазні, каб па завулку вярнуцца дамоў. Чым далей яна адыходзіла ад лазні, тым мацней адчувала адтуль пах дыму; дым быў без дамешкаў, чысты ад непрыемнага смуроду, таму ёй як гаспадыні здалося, што гэта ўжо запалілі па ўсёй вёсцы бабы ў печах. На Касперуковым гародзе, туды, пад хлявы, нешта шмякнулася аб зямлю, усё роўна як споўз зімою са страхі ў адлігу лапік снегу. Дробязь, але гэта затрымала на колькі часу Марфіну ўвагу, прымусіла губляцца ў здагадках.

Ужо ўзыходзячы на ганак, Марфа зразумела па водсвету на сценах сваёй хаты, што загарэлася святло і ў Прыбытковых. Мусіць, Кузьмовы нявесткі падмануліся святлом насупраць, страцілі, як гэта здараецца ў вёсцы, без гадзінніка, адчуванне часу і прахапіліся, пачуўшы да таго ж тупат чалавечых ног у завулку. «Во, дарэмна збілі са сну маладзіц!..» — пашкадавала Марфа, але тут жа супакоіла сябе, маўляў, тае бяды, што цяпер і праўда баба раней управіцца з хатняй гаспадаркай, застанецца больш светлага дня на работу

ў полі. З гэтым адчуваннем, з гэтай няхітрай жаночай здаволенасцю яна і зайшла ў сваю хату. Масей за яе адсутнасць так і не пакінуў застолле, сядзеў у той жа паставе, нібыта прыбіты лапаткамі да сцяны, нават галаву трымаў схіленай да таго ж левага пляча.

Назад выкручваць кнот, каб дадаць на хату святла, Марфа не стала — няхай пабудзе сын непатрывожаны, бо святло ўдарыла б яму ў твар. Цяпер нішто не замінала ёй глядзець на сына, бачыць яго схуднелы, з упалымі шчокамі твар, высокі лоб, на які звісала пасмачка русых, не, бадай, толькі русявых, калі гэтае слова перадае дакладнае адценне, валасоў; некалі ў маленстве, калі Масей бегаў падлеткам, на месцы гэтай пасмачкі тырчаў віхор, таму, можа, і не прылягала шчыльна пасмачка да галавы, а нязгодна матлялася ад кожнага руху ва ўсе бакі; сынаў твар быў як расслаблены, адзін момант Марфе нават здалося, што Масей патаемна ўсміхаецца, аднак не, проста ён не хмурыўся і не перажываў нічога ў сне, мусіць, здаволіўшыся нарэшце, што трапіў дамоў, гэтага прыгожага і адухоўленага спакою на Масеевым твары не псавалі нават цені ад прыцемак у хаце. Усё, да драбніц, усё было знаёмае ёй ў сынавым абліччы! Але чым даўжэй узіралася маці ў яго, тым больш знаходзіла, што сын неяк дзіўна перамяніўся, стаў падобны нечым на таго самога сябе, якім быў у дваццаць гадоў.

Марфа прайшла ад парога на хату і села на тапчан, улюбёнае сваё месца, не столькі ўлюбёнае, колькі назаўсёды абранае,— яна і уявіць не магла, каб сядзела вось гэтак без справы яшчэ дзе-небудзь у хаце сваёй. «Дасталося, відаць, Масею недзе, раз етак зблажэў і здзяцінеў з твару!..» Услед за гэтай думкай ёй нібыта ўкалола ў сэрца, яно зазнібела адразу; Марфе да слёз зрабілася шкода сына, акурат як і тады, калі стала вядома пра суд над ім, спярша вырасла злосць на кагосьці незнаёмага і ні разу не бачанага, хто вінаваты быў у сынавых пакутах, але вось яна прыгадала зусім нядаўнюю размову, якую вяла з мужам ля лазні, і ўся яе неакрэсленая злосць чамусьці перакінулася на яго, з'явілася такое адчуванне, быццам бацька хацеў сыну нядобрага, і яна унутрана, у пачуццях сваіх, апынулася раптам недзе на мяжы, калі недалёка і няцяжка ўзненавідзець блізкага чалавека той сляпой і зацятай

нянавісцю, якая наўрад ці была зразумета кім нават ва ўраўнаважаным стане.

Зазыба тым часам таксама не забываў пра Масея, дакладней, не мог не думаць пра яго, бо што б ні рабіў — ці тады, як снаваў па завулку з вёдрамі ад калодзежа і назад, ці тады, як вязаў бярозавы венік за глінішчам,— заўсёды яго думкі кружыліся вакол сына. Па-першае, сынава з'яўленне было зусім неспадзяванае, а гэта ўжо адно не магло не выклікаць моцнага ўражання, нават узрушэння, якое не так сабе мінаецца, добра, калі на змену прыйдзе другое, яшчэ мацнейшае, а па-другое, у сувязі з незвычайным сынавым вяртаннем наогул было над чым падумаць. Іншая справа, што Зазыба гнаў ад сябе нядобрыя думкі, свядома абрываў іх яшчэ ўпачатку, як разважлівы чалавек, якому мала аднаго схопленага, краем пачулага; яму неабходна ўнікнуць у сутнасць справы, каб зразумець, а тады ўжо рабіць вывад. Паколькі гнаць прэч думкі пра сына, пра акалічнасці яго вяртання ў вёску рабілася з кожнай хвілінай цяжэй, то ён стараўся ўхапіцца ў галаве абы за што, каб толькі замясціць ім папярэдняе. Пры вольным часе такім вось чынам можна багата што чалавеку перабраць у памяці. А ён такі ў Зазыбы цяпер і сапраўды быў, гэты час, бо тое, што рабіў Зазыба рукамі, нікольк не замінала галаве, наадварот, нават спрыяла сваёй размернасцю і няспешнасцю.

Але чалавек так ужо складзены, што адным сучасным ці толькі будучым не можа доўга жыць. Усё часцей прыходзіць на памяць што-небудзь з таго, што было пражыта даўно, таму, лічы, ужо як адрэзанае, бо чалавек, які б вынаходлівы ён ні быў, не здольны вяртаць наяве мінулае, ён мае ўладу над ім толькі ва ўспамінах.

Прыходзіла на памяць Зазыбу мінулае таксама цяпер, бадай, лягчэй таму, што і сучаснае, і будучае, як людзі кажуць, пакуль далей носа цяжка было зглядзець.

Можа, таму што ішла вайна, дык і ўспаміналася найбольш ваеннае — і, няйначай, што самахоццю: трохі з часоў імперыялістычнай, калі Зазыба карміў у акопах вошы на Румынскім фронце, а то ўсё з грамадзянскай. Балазе, было чаму — імперыялістычную

ён скончыў у пятнаццатым, калі прыехаў далечваццa ў вёску, грамадзянскую ж прайшоў без малога ад пачатку да канца, трапіўшы да Шчорса. Шчорс наведаўся ў васемнаццатым у забесяддзе невыпадкова, не праездам — ён стаяў тады на Унечы, вузлавой чыгуначнай станцыі, фарміраваў Багунскі полк. Нарадзіўся Мікола Аляксандравіч, ці, як яго, мала больш дваццацігадовага хлопца, называлі байцы,— «бацька Шчорс», на Чарнігаўшчыне, у Сноўску, але не менш шанаваў ён і Беларусь, зямлю, дзе некалі жыў бацька яго. Сам Шчорс часам жартаваў — маўляў, я адным разам і хахол, і кацап, і беларус. Словам, беларусаў, якія траплялі ў полк, ён таксама называў землякамі. У Зазыбы выйшла выпадкова, што запісаўся ў Багунскі полк, але пасля ён ніколі аб гэтым не шкадаваў. Толькі з Багунскага неўзабаве перайшоў у Таращанскі. То быў час, калі з акупіраванай і гайдамацкай Украіны выходзілі на Унечу адданыя Савецкай уладзе партызанскія часці. Трапілі туды і таращанцы, ад якіх перад тым збег іх першы камандзір Грабёнка. Замест царскага афіцэра атрадам камандаваў цяпер рабочы чалавек Бажэнка. (У адрозненне ад Шчорса гэты сапраўды ўжо быў па гадах бацькам.) І вось у тыя дні сярод таращанцаў Зазыба сустрэў свайго аднапалчаніна па Румынскім фронце. Само сабой, зноў пасябравалі. Ну, і застаўся Зазыба з ім у таращанцаў, тым больш што ніякая канцылярыя не затрымлівала. З таращанцамі браў Зазыба Кіеў, удзельнічаў у баях за Фастаў, Бярдзічаў, Ноўгарад-Валынск, Гошчу... Незадоўга перад тым як атрымаў рану за Шапятоўкай-Падольскай, яму пашчасціла пабываць у Верамейках. Склікаў тады іх, ветэранаў брыгады, у штаб «бацька» і сказаў: «Людзей нам стала не хапаць. У каго ў палку дык яшчэ так-сяк, а ў каго і па сто чалавек не набярэцца ў ротах. Надумаў я такую справу, браткі. Падавайцеся вы ўсе ў свае вёскі, у гарады. Збірайце там людзей — маладых, сярэдніх, старых, якія захочуць пайсці да нас. Але глядзіце, каб добраахвотна было. Не трэба скандалу. Уладу савецкую шануйце. А ўжоткі папоўнім зноў брыгаду новымі байцамі». Хоць і далёка было Зазыбу ехаць да Верамеек, але падаўся ён у родныя мясціны з ахвотай. У штабе брыгады выдалі адпаведны мандат з такім штампам: «Украінская Савецкая рэспубліка. Першая Украінская армія. Першая

Украінская савецкая дывізія. Штаб другой Таращанскай брыгады. Дзеючая армія».

З гэтага свайго наведвання Зазыба добра помніў, як ужо на другі дзень пасля прыезду ў Верамейкі падаўся са сваім мандатам у Бялынкавічы, да вайскавога камісара таварыша Алейнікава. Браў ён туды і малога Масея...

Але зноў Масей!..

Акурат схапіўшыся, Зазыба ўтапіў у шайку, поўную гарачай вады, бярозавы венік, і ўзяўся заліваць карцом вуголле ў печы. У твар адразу патыхнула гарачынёй і попелам, адно Зазыба засланіўся сагнутай у локці свабоднай рукой. Нарэшце Зазыба адставіў ад сябе карэц, пасядзеў трохі на дыбачках перад печкай, чакаючы, што недзе ў сярэдзіне яе блісне незаліты вугельчык. Але дарэмна. Тады Зазыба другі раз сёння падмёў у лазні падлогу, агледзеўся — здаецца, можна было ісці клікаць сына.

Быў досвітак.

Хоць Зазыба наперад і не разлічваў, аднак лазню падрыхтаваў акурат, быццам па сталай дамоўленасці, адно прачынайся пасля начы ды ідзі мыйся.

Зазыба ўвайшоў у сваю хату, апусціўся стомлена на ўслон. Ад яго ціхага шуму зварухнулася, як закапашылася, на тапчане Марфа,— яна ўсё-ткі прыкархнула пад самае ранне, бо не вытрымала глухой цішыні, якая ўсталявалася ў хаце, злашча, боязна было разбудзіць няўрокам сына. Бадай, вось гэтае, апошняе мерканне і прывяло да яе насцярожаны сон.

— Ты б цішэй хоць, а то...— занепакоілася яна.

— Нічога,— гучна, зусім не сцішваючы голасу, адмахнуўся ад яе папярэджання Зазыба.— Лазня ж гатова!

— А яму цяпер, можа, і не патрэбна наша лазня,— зноў шэптам сказала Марфа.

— Ну, трэба — не трэба, а я кажу, што гатова,— здаецца, яшчэ гучней сказаў Зазыба, усё роўна як прыйшоў з далёкай дарогі і заспеў дома непарадак.

Цяпер ужо не мог не расплюшчыць вачэй і Масей, як бы ён моцна ні спаў. Аднак прачнуўся спакойна, гэтак людзі звычайна прачынаюцца альбо на кароткі час, маўляў, вось гляну толькі вакол, а тады зноў заснў, альбо тыя, хто прывучаны да ўнутранай насцярожанасці, калі трэба ўвесь час заставацца пільным

і не лішне выдаваць сваю прысутнасць.

Зазыба ўбачыў, што Масей прачнуўся, нават узрадаваўся, што не трэба будзе тармасіць за плечы ды шкадаваць.

— Кажу, лазня гатова, сын! — паведаміў і яму Зазыба.

— Ужо? — нібыта здзівіўся Масей.

— Дак ранне ж,— лагодна сказала з тапчана маці.

— А можа, ты перадумаў,— спытаўся Зазыба,— можа, дарэмна тапілі?

— Наадварот!

— Тады будзем збірацца. Давай-тка нам, маці, чыстую бялізну.

Масей лёгка, рыўком адхінуўся ад сцяны і так жа лёгка адвёў назад сагнутыя ў локцях рукі.

— Дарэмна праспаў,— пашкадаваў ён.— Трэба было спаліць там, у лазні, усё гэта.— І паказаў на куртку, таксама на штаны, пашытыя ці то з таннага сукна, ці з пафарбаванай зрэбніны.

Зазыба ў адказ ўсміхнуўся, сказаў:

— Агонь можна будзе развесці зноў. Спаліш, раз ужо табе хочацца зрабіць так. Тым больш што касцюм твой у нас захаваўся.

— Дак ляжыць твой касцюм! — узрадавана сказала і Марфа.— Зберaглі!

— То дзякуй,— усміхнуўся сын.

— Можа, дастаць? — усхапілася маці.

— А і праўду, сын,— падтрымаў Марфу Зазыба,— навошта гэтымі трантамі ўжо трэсці? Панасіў недзе, і дос!

Калі ўсё патрэбнае для лазні было складзена гаспадыняй на ўслоне ў адзін стос, а тады закручана, як і належыць у такім выпадку, у палатняны ручнік-уціральнік, Зазыба сказаў Марфе:

— Ты глядзі, таксама не баўся. Можаш паклікаць да пары Прыбыткову Анэту, каб адной не быць у лазні.

— Не, не! Я сянні і саўсім не пайду.

— Як сама знаеш,— пацiснуў плячамі Зазыба.— Хадзем, сын.

Дзіва, але разгарачаны ў лазні Зазыба нават не адчуваў, што досвітак выдаўся сёння ўжо зусім па-восеньску золкі, нездарма ж Масей, як толькі выйшаў

з хаты, адразу пачаў пацепвацца і неяк смешна сутуліцца.

— Калі не забыў,— сказаў сыну Зазыба,— дык завярні за лазню, заткні пакуллем акенца.

— Ды не забыў.

Масей тут жа рушыў за вугол лазні, кінуў па баках вачамі, шукаючы тое пакулле, а як знайшоў яго бліз-ка ля сцяны, у самым равочку, выбітым капяжом, пачаў сілай піхаць у акенца — квадратную адтуліну, выразаную пілой на ўроўні паднятых рук паміж бёрнаў. Адтуль моцна патыхала гарачынёй, ды Масей не зважаў на гэта, старанна выконваючы бацькава даручэнне. Дзеля большай пэўнасці ён яшчэ некалькі разоў падносіў да акенца руку, трымаў яе насупраць, каб вызначыць, ці не струменіць пара. Дзіва, але пакуль Масей не атрымаў ад бацькі гэтага даручэння, чамусьці было такое ўражанне, што ён не адчуваў сябе цалкам дома, нібыта толькі цяпер бацька нарэшце далучыў яго да ўсяго хатняга, што зноў мелася стаць блізкім, а найбольш, мусіць, зварухнуў сынаву душу проста бацькаў голас, якім той паслаў затыкаць пакуллем акенца. Здаволены Масей з палёгкай уздыхнуў і ў дадатак уголас засмяяўся, усё роўна як убачыў раптам тое, чаго не хапала яму і што ён даўно шукаў, альбо разгадаў нешта такое, што надта непакоіла дасюль.

— Заткнуў! — ажно не ўстрымаўся ён пахваліцца бацьку, калі праз хвіліну зайшоў у прылазнік.

Бацька тым часам стаяў у адных падштаніках, атрэсваў над шайкай з гарачай вадой свежы бярозавы венік.

— Добра,— азваўся ён здаволена,— тады раздзявайся, кладзі свае лахманы, дзе ўпадабаеш, а хочаш — вешай на гэтыя рагачы.— Ён паказаў венікам на ўбітыя ў сцяну жалезныя крукі.— А я пайду ўжо рабіць дух.

Неўзабаве праз зачыненыя дзверы пачуўся моцны трэск у апарні, акурат выбух, і Масей зразумеў, што бацька сапраўды пачаў «рабіць дух»: ад першага ж карца халоднай вады нейкі распалены камень на печцы не вытрымаў, уздыхнуў і раскалоўся, стварыўшы гук, падобны на лёгкі выбух.

Як помніў Масей, бацька ягоны не надта вытрымліваў у лазні гарачыню, раней лазню для ўсіх рыхтаваў дзед Яўмен, пачынаючы з таго моманту, як засоў-

ваў у печку дровы, і канчаючы вось гэтым развядзеннем пары; звычайна дзед і на палок першы лазіў — насоўваў на пляшывую галаву суконны картуз, стаўляў побач драўлянае вядро з халоднай вадой, замест карца — алюмініевую місачку, з якой зручней паліваць на гарачае каменне, і пачынаў апрацоўваць бярозавым альбо дубовым венікам сваё старэчае цела, робячы пры гэтым малыя ці вялікія перапынкі. У такія хвіліны не лішне хто мог уседзець у лазні, мужыкі звычайна збіраліся ў прылазніку, чакалі пакуль дзед Яўмен раскашаваў на палку...

Нарэшце Зазыба ўзліў на бунтоўную печку апошні карэц вады, піхнуў локцем дзверы, ступіў у воблаках пары цераз парог адтуль. Папярод чым сказаць слова, ён косым позіркам акінуў з ног да галавы голую сынаву постаць — няйначай, хацеў пераканацца, ці прынёс Масей дамоў на касцях яшчэ што, акрамя жывой душы, затым утапіў прыгаршчы ў шайку з халоднай вадой, спаласнуў сабе твар.

— У-у-уф-ф-ф!..— выдыхнуў ён пасля гэтага і спытаўся ў Масея: — Ці вадзілі ж там у лазню, дзе ты быў?

— Вадзі-і-ілі,— чамусьці расцягваючы словы па складах, адказаў Масей.

— Значыць, вадзілі? — здзіўлена перапытаў Зазыба, усё роўна як не спадзяваўся пачуць ад сына станоўчага адказу.

— Вадзілі,— ужо зусім коратка пацвердзіў Масей.

— Ну, то і добра,— таксама не надта распаўсюджваючыся, сказаў на гэта Зазыба.— Ступай у лазню, раз не адвык, ды папацей там, а тады пачнём.

Масей паслухмяна склаў крыжам на грудзях рукі, быццам не ў апарню збіраўся ўвайсці, а па меншай меры, у купель, тады звёў павекі і, сляпуючы, пераступіў парог, за якім адразу захлынуўся гарачынёй.

— Носам дыхай, носам,— пакуль не зачыніліся за сынам дзверы, паспеў кінуць услед яму бацька.

Але дзе там! Масей толькі паспрабаваў зрабіць так, як раіў бацька, а ўжо зліпліся ноздры, і ён зноў пачаў быў хаўкаць ротам. Тады нанава перасіліў сябе. Можа, паўхвіліны душыўся так у парозе, можа, даўжэй, аднак неўзабаве адчуў на сабе, што дыханне сапраўды становіцца раўнейшае, і яму, ўжо нават не пякло ўсярэдзіне.

— Я цябе папару сам,— сказаў, зайшоўшы ў апарню, бацька. Ён змачыў з карца ўвесь асінавы палок, пасунуў бліжэй к сцяне драўлянае вядро з халоднай вадой.— Кладзіся! — загадаў сыну.

Памагаючы сабе рукамі, Масей забраўся на палок і лёг трохі наўскос, галавой у самы кут. Але бацьку не спадабалася гэта. Камлём веніка той адразу даў адчуць сыну, каб павярнуўся больш на сярэдзіну, выставіў падэшвамі к печцы ногі. Масей прыўзняўся на руках, перанёс цела на другое месца. Тады бацька зусім зухавата, акурат напаказ, узмахнуў пад самай столлю венікам і, дробна-дробна патрэсваючы, пачаў апускаць яго над распластаным сынавым целам, потным, але яшчэ не чырвоным.

Чым ніжэй апускаўся венік, тым мацней Масей адчуваў спіной апякаючую гарачыню яго. Здавалася, яна дыхала, асядаючы са столі. Лежачы на жываце, Масей чакаў, што бацька пачне секчы венікам адразу, аднак той не спяшаўся рабіць гэтага, ён яшчэ пранёс — і таксама дробна патрэсваючы — венік уздоўж цела, ад самых пятак да патыліцы, і толькі затым хваснуў з працягам па правай лапатцы. Наогул Масей дарэмна напружваўся: у бацькавых ударах нічога балючага не было, добра распаранае бярозавае вецце мякка сцёбала па спіне, па ягадзіцах, па лытках, пры гэтым нават тушыла сухую гарачыню.

Шлёп-шлёп-шлёп... Плясь-плясь-плясь... Шлёп-шлёп...

І чым мацней бацька аходжваў яго венікам, тым болей сыну хацелася, каб ён рабіў гэта: ва ўсім няўходжаным, брудным целе вырастаў нейкі нясцерпны сверб, а пад скурай варушыўся халадок.

— Ну як, сын? — перахопліваючы левай рукой венік, гарэзліва спытаў Зазыба.

— Цярплю-ю-ю,— амаль філасофскі выгукнуў з-пад сябе Масей.

Тады бацька здаволена кіўнуў галавой і па-ранейшаму гарэзліва сказаў:

— Гэта яшчэ што? Гэта яшчэ так сабе! А вось зараз як паддамо трохі, тады і праўда давядзецца табе пацярпець!

Ён намацаў побач з вядром карэц, зачэрпнуў вады ім і апрастаў увесь на печку. Цяпер каменне не трашчала і не разрывалася, аднак пара адтуль адразу як вы-

бухнула ўгору, пругка ўдарыла ў столь, распаўсюджваючыся пякучымі хвалямі над палком.

— У-у-уф-ф! — звыкла выдыхнуў Зазыба і зноў, усё роўна як нанава пачынаючы ўсё, стаў дробна патрэсваць венікам.

Шлёп-шлёп, шлёп-шлёп... Плясь-плясь, плясь-плясь... Шлёп-шлёп...

— А спераду я сам,— раптам нібыта ўзмаліўся Масей.

— Што ж, паспрабуй,— лёгка згадзіўся Зазыба, але перад тым як выпусціць з рук венік, паклаў яго яшчэ пад каленкі сыну, па самае сухажылле.

— Ну, от,— нарэшце ўсклікнуў бацька, кінуў на край палка венік і, згінаючыся ў плячах, вываліўся ў прылазнік.

Масей крутануўся на мокрых асінавых дошках, якія хоць знізу ратавалі яго ад гарачыні, звесіў уніз ногі. Але доўга парыцца самастойна не здолеў. І не таму, што зрабілася зусім горача сядзець на палку. І, вядома, не таму, што вельмі часта даводзілася апускаць руку, у якой трымаў венік, у халодную ваду, каб не дазволіць апёкаў. Справа ў тым, што праходзіла ўжо тая зацятасць, ад якой, здавалася, не будзе спакою ні душы, ні целу. Наперакор сабе, Масей пратрымаўся без бацькі на палку хвілін колькі, тады адкінуў убок, быццам непатрэбную рэч, венік і рынуўся ў прылазнік, гатовы выбіць галавой дзверы.

— У-у-уф-ф! — пераймаючы бацьку, выдыхнуў ён за парогам: з сіняга цела зрабілася малінава-чырвоным.

Зазыба таксама з падкрэсленай цікавасцю каўзануўся вачамі па ім, спытаў з добрай усмешкай, у якой усё-такі адчулася трохі і паблажлівасці,— не быў бы ён бацька!

— Ну, як яно?

— Уф!

— Абмывай во твар, вада ў шайцы,— прапанаваў бацька,— ды кладзіся на падлогу, аддыхацца трэба.— І, убачыўшы, што сын нібыта асцерагаецца, пачаў супакойваць:— Не бойся, не забрудзішся і не застудзішся. Маснічыны тут шчытна падагнаны. Я нават летась яшчэ раз клінам падціскаў кожную. І загавальня добра абкопана. Так што не прадзьме сыспаду. Кладзіся. А хочаш, дык я цябе і вадой абдам. Праўда, доктар Ка-

ласоўскі казаў, што гэта шкодна, нібыта скура нанава закрываецца ад халоднай вады і не дыхае. Але дзед твой не страшыўся. Заўсёды пасля парыльні тут вось, у прылазніку, абліваўся халоднай вадой. А зімой — дык і зусім у снег цаляў. Бывала, ужо нямоглага выведзеш з лазні, а ён так і наравіць з парога ырнуць у сумёт. Знарок шчыт ставілі з шалёвак, каб сумёт паўз сцяну надзімала. Ну дык як, абліць?

Масей адмоўна пахітаў галавой.

— Дзед! — амаль летуценна сказаў ён.— Што дзеду?

— Тады кладзіся проста,— пацягнуў яго за руку Зазыба.

Спярша Масей укленчыў на падлозе побач з бацькам, а ўжо затым дапаў грудзьмі да маснічын.

Здавалася, пасля доўгага знаходжання ў апарні будзе грукаць і біцца сэрца, але не, яно паволі ўжо супакойвалася, і, наогул, уся істота Масеева сцішвалася, а ў вачах з'явіўся сон, праўда, не той, ад якога адразу правальваешся ў небыццё; гэты, наадварот, калом распіраў вейкі, не даваў зліпнуцца ім. Масей склаў адну на адну перад сабой далоні, прытуліў да іх правай шчакой галаву. Бацька таксама пасунуўся бліжэй да сына.

— Значыць, рашыў дамоў прыйсці? — спытаў ён праз нейкі момант. І Масей раптам зразумеў, што бацька ўвесь час насіў гэтае пытанне ў сабе.

— Дамоў,— быццам скрозь сонную млявасць, адказаў ён.

— А чаму ў Чырвоную Армію не паступіў?

— А хто б мяне ўзяў? — трохі абыякава адказаў Масей, але ўжо як знарок.

— Ну, як гэта — хто б узяў? — не зразумеў бацька.

— А так,— адарваў шчаку ад тыльнага боку далоні Масей і падняў галаву.

— Трэба было растлумачыць добра, хто ты і чаго хочаш.

— А хто б мяне слухаць стаў? Хто б слухаў маё тлумачэнне?

— Ці ж мала разумных людзей?

— Разумных людзей сапраўды нямала,— згадзіўся з бацькавым довадам Масей.— Але раз не паслухаліся... раз не здолеў растлумачыць у мірны час, дык няўжо думаеш, што ў ваенны да кагосьці б дайшло?

— А можа, якраз і дайшло б?

— Не, бацька, усё абстаіць трохі іначай, чым ты ўяўляеш сабе гэта. Здавалася б, хто мае права адмовіць чалавеку са зброяй у руках абараняць айчыну? Але ж адмаўляюць.

— Дык табе і праўда адмовілі ці ты гэта толькі кажаш так?

Размова стала рабіцца падобнай на допыт, і Масей быццам у адчаі наморшчыў лоб.

— Кажу, бацька, толькі кажу,— тужліва прамовіў ён, усё роўна як нічога не мог знайсці ўжо супраць бацькавай пераканаўчасці; ды надоўга не змоўк, набраўся цярплівасці, потым пачаў: — Але я кажу таксама і тое, што з гэтай справай усё абстаіць іначай, чым ты сабе ўяўляеш, бацька, а можа, проста хочаш выдаць жаданае за сапраўднае. Так, ніхто мне не адмаўляў, бо як можна адмовіць, калі ты не прасіўся?

— Сапраўды, як?

— Але ты ўзваж тым часам, хто добраахвотна стане з-пад вінтоўкі ды адразу пад вінтоўку? Не паспеў бы я нават заікнуцца ў ваенкамаце, што з турмы, ды па якім артыкуле быў, як умомант апынуўся б ля сценкі. Не толькі што разбірацца, але і размаўляць далей не сталі б. Гэта калі армія паспяхова наступае, то ўсе, пачынаючы ад палкаводца да шарангоўца, лагодныя і пры цвярозым розуме. Тады кожны паспачуваць згодны. А калі адступае, то ўсё атрымліваецца якраз наадварот. Ну, а тут у нас нават не адступленне, хутчэй суцэльнае бегства.

— Дапусцім, у вайне па-ўсякаму бывае,— няпэўна кіўнуў галавой Зазыба.— Гэта як і ў звычайнай бойцы, калі абодва моцныя, нябось, сам не раз бачыў — то спярша адзін зверху, то, глядзіш, ужо другі на ім...

— Але ж гэта не простая байка, гэта — вайна!..

— Вайна,— развάжліва згадзіўся бацька.— Таму я і гавару, што за адступленнем будзе наступленне. Ай, не верыш?

— Не верыць, бацька, я не маю права,— адказаў Масей.— Гаворка ж наша, здаецца, не пра гэта?

— І пра гэта,— настойліва ўдакладніў старэйшы Зазыба.— Але, добра. Мяне хвалюе, што ты не па чыстай вярнуўся да нас.

— Фармальна, па чыстай. Тэрмін мой ужо выйшаў.

— Тады ў чым справа?

— А ў тым, што... Словам, па чыстай, бацька, ад-

туль апошні час, здаецца, нікога не выпускалі. Проста прывозілі назад, адкуль некалі бралі, і давалі новы тэрмін.

— Ну, а табе новы далі?

— Не паспелі.

— А што гаварылі на судзе?

— Гаварылі на следстве,— усміхнуўся Масей.— А на судзе было проста: прыводзілі ў залу, старшыня спецкалегіі зачытваў пастанову, і на этап.

— Я тады ж, у той год, пацікавіўся ў раёне табой, дык мне сказалі, што ты адбываеш тэрмін па семдзесят другой стацці. Растлумач мне, што гэта такое?

— Мяне судзілі за антысавецкую агітацыю.

— Ясна. Ну, а правіннасць якая?

— Хіба ж не помніш, які снежны ком тады каціўся з гары. Абы данос на каго паступіў!

— Значыць, на цябе таксама быў?

— Перад тым мы вечарынку наладзілі. Прафесара свайго ўшаноўвалі. Якраз дзень нараджэння ў таго быў. Ну, мы і сабраліся разам, былыя студэнты. Аднак не ўлічылі аднаго. Трапіў на вечарынку сярод нас хлопчык адзін. Све-е-етленькі такі, чы-ы-ысценькі, роўна з іконы за гадзіну да таго сышоў. Здаецца, пляменнік асістэнта нашага прафесара. Вось ён і нашрайбаваў на нас.

— Дарэмшчыну?

— Ты, бацька, як следчы мой! — засмяяўся Масей.— Той таксама вось гэтак шчыра здзіўляўся — маўляў, і што, нічога такога не гаварылі вы між сабой? Дык вось, як на споведзі гавару — ані блізка! Справа ў тым, што сярод высокаадукаваных людзей зачасаўся чалавек, бачыш, я не гавару, што нягоднік, нават больш, дык вось... сярод высокаадукаваных людзей зачасаўся чалавек, які толькі што скончыў у вёсцы сямігодку. Можна ўявіць сабе, чым здалася яму размова разумных людзей? Вось ён і выклаў яе па свайму разуменню, няйначай палічыўшы сябе большым патрыётам, чым кожны з нас.

— Ну, а следства? Няўжо следства не магло разабрацца?

— Вось у тым жа і загадка часу! Я ж недарэмна кажу, што нібыта сляпы снежны ком з гары каціўся. Аказваецца, абы данос паступіў. А той ужо, як след, зачароўваў усіх.

Масей раптам пачаў кашляць, чамусьці ажно да гідлівасці ў жываце. Зазыба дакрануўся да яго рукой:

— Ты не хвалюйся, сын!

— Я ўжо даўно не хвалююся з гэтай прычыны,— нарэшце пракашляўся Масей.— Усярэдзіне ў мяне — горка і пуста.

— Але ж горыч таксама ачышчае чалавека.

— Чым?

— Сваёй гаркатой.

— Але ж яе замнога ў людзей. Толькі цяпер яна разбаўлена другімі якасцямі, урэшце, у час вайны інакш і быць не можа. Разбаўлена, але не знішчана.

— Нічога, усё мінецца, сын. Горыч — яна таксама абуджае ў чалавеку новае веданне жыцця. Вось толькі з вызваленнем тваім трохі не так выйшла. Таму я ўспомніў адразу пра армію — гэта якраз самы выхад з твайго становішча быў. Нездарма ж кажуць,— пераможцаў не судзяць.

— Думаеш, я сам не разумею, у які капкан трапіў? — сумна паглядзеў на бацьку Масей.

— Ага, у капкан наогул, хоць у які, няма зайздрасці трапляць, а ў гэтакі, дык і зусім ужо няварта было б.

— Ён усё роўна як забыты. Можа, ніхто ўжо не прыйдзе праверыць яго.

— Нічога, сын, неяк жа будзе!.. Абы за табой не было...

— А што за мной магло быць? — ускінуўся Масей.— Хіба ад цябе я хаваўся б? — Ён зноў пачаў кашляць, хоць і не так надрыўна, як мінулы раз.

Зазыба сказаў:

— Хадзем, сын, яшчэ раз на палок. Пагрэемся. А то і праўда — разлегліся тут. Даўно ў цябе гэты кашаль?

— Было неяк, а тады само прайшло.

— Можа, грудзі?

— Не-не, мусіць, не.

— То і добра. Хадзем. Больш парыць венікам не буду. Пагрэю так.

У лазні ўжо дыхалася вальней, гарачыня амаль не даймала, аднак Зазыба расчыніў на вуліцу і зашклёнае ніжняе акенца.

— Кладзіся зноў на палок,— сказаў ён.— Ды па-

вярніся галавой да печкі. З правай рукі мне зручней будзе.

Пакуль Масей мулка ўкладваўся на асінавых дошках, асцерагаючыся нарабіць сінякоў, Зазыба ўправіўся прынесці з прылазніка вядро з варам, накрытае драўляным вечкам. Паставіўшы вядро на падлогу, ён падняў кінуты Масеем венік, агледзеў яго, каб не тырчалі голыя пруты, тады таплянуў у гарачую ваду.

— Вось аб чым я прасіць цябе мушу, сын,— сказаў раптам ён, кладучы на спіну Масею нанава распараны венік.— Не гавары ты з мужыкамі пра ўсё гэта ў вёсцы. Я разумею, ты цяпер пакрыўджаны. Табе і праўда не соладка. Але павер мне, свайму бацьку, што Савецкая ўлада ў тваёй бядзе не вінаватая. Ты ж сам кажаш, ком з гары каціўся. Было, адмаўляць нельга. Але ж... не ўсюды аднолькава. У нас, напрыклад, дык ніводнага і пальцам не кранулі. Ды і не толькі ў нас. Значыць, самаўпраўства на месцах тварылася. А зверху за ім недагледзелі.

— Дзіўныя ў мяне бацькі,— пацепваючыся скурай ад пякучага бярозавага лісця, горка ўсміхнуўся Масей.— Маці ўвесь час на госпада бога спадзяецца, а бацька — на вышэйшую ўладу!..

— Іначай мне нельга, сын,— тапляючы зноў венік у вядро, крактануў Зазыба.— Бо што я варты сам тады. А ў жыцці ці мала што здараецца. Тым больш калі гэтае жыццё нанава будуеш. Тут і памыліцца не цяжка, не тое што недагледзець. Сам разумееш.

— Вопыту няма — таму рабі што хочаш, набірайся вопыту. Памыляешся? Ну што ж, не памыляецца той, хто нічога не робіць. Таму рабі памылкі, хутчэй навучышся. Папомніш мяне, бацька, пра гэта яшчэ скажуць, ой, скажуць!

— Я і сам разумею, што скажуць! — незалюбіўшы сынаву зласлівасць, павысіў голас Зазыба.— Бо не раз ужо гаварылі! У калектывізацыю наварочалі лішняга — паправілі, галавакружэнне ад поспеху выйшла. У трыццаць восьмым таксама паправілі. Яжова пакаралі. На пленуме парушэнні асудзілі. Так што...

— Святы чалавек ты ў мяне, бацька,— уздыхнуў Масей.— За гэта я і паважаю цябе. За тваю веру, якая не дае зразумець, дакладней, прызнаць нават самае жахлівае.

— І на тым дзякуй, сын. Другім разам, можа б, і

не сказаў, а сёння — прымаю нават пахвалу. Прыемна. Асабліва калі сын хваліць, а ты добра ведаеш, за што ён хваліць.

Гэтыя словы прагучалі для Масея адным часам і як дакор, і як схаваная іронія. Таму ён, сумеўшыся, змоўк.

Бацька таксама не пачынаў нанава гаворкі.

Тапляючы раз-поразу венік у вар, ён патрэсваў яго над сынавай спіной, праносіў уздоўж хрыбціны і кожны раз на момант спыняўся ў якім-небудзь адным месцы, прыціскаў бярозавае вецце да цела. Масею моцна пякло ад гэтых дотыкаў, але ён пакорліва маўчаў, нават не варушыўся, толькі часам пацепваўся скурай.

...Надзеты ва ўсё новае, Масей неўзабаве ступіў на парог у прылазніку, глянуў паперад сябе ў шырокі прасцяг, дзе над гарбатым полем узыходзіла чырвонае сонца, і ачуў раптам, як моцна, нібыта перад самымі маразамі, патыхала палыном.

VI

Баі на абараняльным рубяжы, што перасякаў тульска-арлоўскі тракт, як пачаліся амаль нечакана, байцам знянацку, калі яшчэ не ўсе палкі 284-й дывізіі занялі траншэі перад вялікім супрацьтанкавым ровам, так і спыніліся, дакладней, не спыніліся, проста аціхлі на нейкі час. Уласна, зацятых абараняльных баёў, як гэта мела месца на ранейшых рубяжах, напрыклад, на Дняпры, пасля і на Сажы, тут пакуль наогул не завязалася. Немцы спачатку мелі намер разбурыць новую паласу «абароны рускіх» проста з паветра. Над супрацьтанкавым ровам, над траншэямі і акопамі, што зараней, яшчэ ці не ў канцы ліпеня, былі падрыхтаваны амаль уздоўж усяго абараняльнага рубяжа ў некалькі ліній, ад самага віднага віселі гарбатыя «юнкерсы», сыпалі ўніз, вывальваючы з чэрава бомбы. Бамбёжцы былі падвергнуты таксама ўсе блізкія вёскі, у тым ліку і Пёкліна, лясы і пералескі па левы бок ад супрацьтанкавага рова, на адлегласці трох-чатырох кіламетраў. Нямецкаму камандаванню здавалася, што пасля такой стараннай авіяапрацоўкі дастаткова будзе адразу пусціць танкі, каб прабіць новую, неўстаялую абарону яшчэ да падыходу асноўных, матарызаваных

сіл. Але надзеі аказаліся дарэмныя. Задума немцаў была разгадана ў час, і на танканебяспечных напрамках артылерыя паспяхова адбіла варожыя атакі. Тады немцы супакоіліся рашылі пачакаць свае асноўныя сілы, якія яшчэ рухаліся к фронту. Таму ўсё і аціхла вакол. Разам з тым кончыўся і паток акружэнцаў, што адступалі ад папярэдняга абаранядьнага рубяжа. Такім чынам, Шпакевічу таксама нібыта не стала чаго рабіць. Апошняя група байцоў і камандзіраў на гэтым участку перайшла лінію фронту няўдала, якраз то была група, у якой адну ноч у лесе каля Шыраеўкі гасцінна правёў Чубар і вельмі хораша пагаварыў з палкавым камісарам. Але пра гэта Шпакевіч не ведаў. Ды яму і не належала надта пытацца ў акружэнцаў, нават калі б увесь час і рупіла. У перастрэлцы, якая раптам пачалася з абодвух бакоў, загінуў паранены палкавы камісар, якога чырвонаармейцы прынеслі на насілках у траншэю па ўзбалотку ўжо мёртвага... Вядома, сустракаць акружэнцаў, наладжваць праход цераз лінію фронту, было справай надзвычай турботлівай, шмат даводзілася напружвацца і мала спаць, таму Шпакевіч з ахвотай вярнуўся да выканання сваіх непасрэдных абавязкаў у роце: з самага пачатку яго прызначылі памкамузвода.

Улічваючы, што абаранядьны рубеж быў падрыхтаваны заранёй, салдатам тут мала даводзілася капацца ў зямлі, адно паправіць калі траншэю пасля бамбёжкі. Ну, а раз не трэба кідаць рыдлёўкай на бруствер зямлю, значыць, і работы, лічы, сапраўднай салдату няма. Таму Шпакевіч дамовіўся з камандзірам узвода, што адлучыцца сёння на нейкі час у Пёклінскі лес, туды, дзе нядаўна размяшчаўся зборны пункт.

— Трэба на магілу адну схадзіць,— сказаў ён, каб і праўда не выглядала гэта звычайнай прагулкай.

Узводны не пярэчыў.

Шпакевіч паклікаў з сабой яшчэ і чырвонаармейца, уральца, які назваўся цесляром. Справа ў тым, што ўвесь гэты час, як знаходзіўся на перадавой, Шпакевічу рупіла дагледзець па-чалавечы магілу Халадзілава.

Хаваў забітага ён сам, але паспешліва, амаль як папала, бо пасля таго налёту было загадана не дэмаскіраваць зборны пункт і, наогул, не надта затрымлівацца каля адрыны, бо на пазіцыях чакаюць пустыя акопы. І вось цяпер Шпакевіча непакоіла, што ён таксама паддаўся спешцы і не зрабіў нават людскай магілы —

ледзь паспеў выкапаць ямку, глыбінёй ці не ў звычайны салдацкі акоп для стральбы лежачы.

Пісьмо на радзіму Халадзілава Шпакевіч паслаў раней. Ен правільна разважыў — Халадзілаў быў тут нічыйны, яшчэ не прыпісаны ні да якой часці, таму і паведаміць пра яго смерць афіцыйна не было каму. Значыць, зрабіць гэта належала Шпакевічу. І не толькі па дружбе, але па абавязку, няхай не афіцыйнаму. Адрас Халадзілава ў Шпакевіча быў, ён дастаў яго разам з іншымі дакументамі, якія ляжалі ў кішэні гімнасцёркі. Але што напісаць, якімі словамі апавядаць бацькам пра гібель сына? Спярша яму хацелася расказаць пра ўсё, што наогул можна было прыгадаць з іх сумесных вандраванняў, з іх вайсковай службы — хоць, вядома, якая служба на вайне, на вайне проста салдаты ваююць, а не служаць! — але нават у думках ліст выходзіў доўгі, амаль бясконцы, на яго не хапіла б паперы, таму Шпакевіч пасля разваг напісаў самае простае: маўляў, дарагія бацька і маці (бацька ў Халадзілава з яго ж слоў быў чалавек не старога веку, але інвалід — на плытах некалі па Чусавой застудзіў нагу ды так і не вылечыўся), сёстры і браты, ваш сын і брат Халадзілаў Валянцін Тарасавіч загінуў геройскай смерцю ў барацьбе з нямецка-фашысцкімі захопнікамі за гонар сацыялістычнай айчыны і пахаваны ў лесе, што за паўтара кіламетра на паўночны ўсход ад вёскі Пёкліна... А раптам адтуль, з Уфы, калі і праўда здарыцца, што затрымаецца тут надоўга фронт, прыедуць на магілу?..

Дарогі ад перадавой у той Пёклінскі лес было не багата. І Шпакевіч з цесляром хутка ўзяліся за справу: з узаемнай згоды рашылі не пашкадаваць якую гадзіну-другую ды перазахаваць Халадзілава.

Адмераўшы, крокаў дзесяць ад першай магілы, Шпакевіч пачаў капаць рыдлёўкай другую, глыбокую і не цесную, тым больш што зямля была пясчаная і дазваляла гэта. Чырвонаармеец тым часам стаў вычэсваць з расколатай сасны надмагільны абеліск, каб пасля выразаць на ім і прозвішча загінуўшага: ён быў з нядаўна мабілізаваных, трапіў сюды, на гэты абаранільны рубеж, з дывізіяй, якая яшчэ не ўдзельнічала ў баях, і таму не бачыў, як хавалі салдат дасюль — абы паспець ды зямлёй прысыпаць, яму хацелася зрабіць усё па-сапраўднаму, зусім без сакрэтнасці, як трэ-

ба; Шпакевічу толькі і ўдалося пераканаць яго, што Халадзілаву нельга ставіць крыжа, чырвонаармейцу на магіле належыць мець звужаны кверху гранёны слупок, які завецца абеліскам.

Рабіць справу ім ніхто не замінаў: у адрыне нікога не было, з учарашняга дня яна наогул стаяла пустая, бо і старшы лейтэнант з асобага аддзела, і тыя вайсковыя службы, што займаліся тут пасля так званага «прапускніка» фарміраваннем новых баявых падраздзяленняў, перабраліся непасрэдна ў штабы, дзе ім і належала быць.

Пакідаўшы з паўгадзіны зямлю з ямы, Шпакевіч выпрастаўся — было па грудзі ўжо, абапёрся далонямі на берагі і выкінуў на паверхню ногі, каб перадыхнуць.

Чырвонаармеец убачыў гэта, таксама перастаў ляпаць сякерай.

— Я, канечне, не ведаю, — сказаў ён, сядаючы на пень,— але часта думаю і хачу ўсё спытаць. Займае маю галаву і цярэбіць адна думка. Ад самага пачатку вайны.

— Што ж гэта за думка такая, што вы ўсё не можаце спытаць? — прыязна азваўся Шпакевіч, які ўжо тым часам таксама паспеў сесці сабе на пень, якраз насупраць.

— А вось якая,— салдат зняў з галавы пілотку, паклаў блінам на правае калена; мусіць, яго і праўда даўно цікавіла штосьці, бо ён і цяпер не спяшаўся гаварыць пра тое, быццам узважваў ці прыглядаўся да чалавека, якому збіраўся даверыцца.— Помню, у дзевятнаццатым годзе збіралі для немцаў сухары. Самім есці не было чаго, а немцам збіралі.

— Я малы тады быў, не ведаю,— сказаў на гэта Шпакевіч, усё роўна як паспрабаваў адмежавацца.

— А я помню, хоць таксама не ў вялікіх гадах быў...

— Цікава, колькі вам цяпер? — спытаў Шпакевіч.

— Дык няўжо не відаць?

— Ну...— няпэўна вымавіў Шпакевіч.

— А ўжо багата,— сказаў, каб не рабіць лішняй затрымкі, цясляр.— Як па-нармальнаму, дык у запечку павінен сядзець ці на чаране грэцца. Ну, а па цяперашняй вайне... Але я не пра гэта. Праўда, збіралі для немцаў тады сухары. Гэта я помню. А самім тым часам не было чаго есці. Добра, калі па паўвасьмушцы на да-

рослага чалавека ў Маскве і Петраградзе прыпадала. Ды і ў іншых гарадах не смачней было. У саміх людзі паміралі з голаду, а чужым сушылі сухары. Казалі, нямецкім рабочым, іхнім дзецям падмога трэба. Моў, пралетарыят не забудзе пасля. Таксама салідарнасць праявіць, калі спатрэбіцца.

— Што ж, правільна,— пацвердзіў Шпакевіч.

— Але гэта яшчэ як паглядзець,— нібыта з дакорам зірнуў на яго чырвонаармеец.— У мяне тады браценнік у Піцеры з голаду памёр. Малы, сапляк яшчэ быў. Але сірата. Ну, і паехаў к дзядзьку, на завод уладкавацца ці так у горадзе прыжыцца. Прыехаў, а дзядзькі няма. Дзядзька недзе ваюе. Я ўжо не помню, з кім тады ў дзевятнаццатым вайна ішла. Але пэўна, што не з немцамі. У іх тады, пісалі, рэспубліка была. Баварская.

— З Юдзенічам,— падказаў Шпакевіч.

— Дык вось я і гавару... браценнік мой... Пабадзяўся бяздомны ды галодны па Петраграду і здырдзіўся недзе на вакзале. Ну, а каб наадварот было, каб не немчык якісьці тыя сухары з'еў, а мой браценнік? А іх з'еў немчык. І, няйначай, цяпер па нас страляе.

— А чаму раптам страляе той, што еў сухары? — пацiснуў плячамі Шпакевіч, які нарэшце зразумеў, куды прыйшла гаворка.

— Не абавязкова, канечне, аднак...

— Справа якраз у гэтым вось «аднак»! А чаму не дапусціць, і гэта будзе хутчэй за ўсё так, што немчык той сядзіць цяпер у гітлераўскім канцлагеры? А можа, у падполлі з фашыстамі змагаецца?

— Дапусціць, вядома, можна,— зноў тымі ж дакорлівымі вачамі зірнуў на Шпакевіча цясляр.— Ну, канцлагер, канечне, ясна, турма. А што яму рабіць там, у Германіі, у падполлі?

— На заводзе бомбы псаваць, кулі...

— Дзе ж тады яны, тыя псаваныя бомбы? Здаецца, увесь час усе разрываюцца. Як каторая падае на зямлю, то і разрываецца. Ды і кулі сапраўдныя!

— Фронт жа не толькі тут! — усё роўна як абражаны, запярэчыў Шпакевіч.— Фронт жа вялікі! Дык чаму трэба лічыць, што там?..

— Ат, бачу, не варта было пачынаць мне пра гэта? — ужо выразна шкадуючы, паморшчыўся ад пры-

красці пажылы чырвонаармеец.— Думаў бы сабе і думаў, як раней, а так...

— Чаму не варта? — ускінуўся Шпакевіч, а сам у гэты час прыгадаў, як нядаўна вось тут, у адрыне, дапытвалі збітага над абараняльным рубяжом нямецкага лётчыка, які з двухкрылага самалёта раскідваў лістоўкі. «Я — рабочы!» — чамусьці ўсё паўтараў той, быццам меў за гэтым нейкі асаблівы сэнс, быццам шукаў нейкай еднасці з тымі, хто дапытваў яго. Але калі ў яго спытаў цераз перакладчыка старшы лейтэнант з асобага аддзела, чаму ён, рабочы альбо сын рабочага, ды ваюе з рабочымі, палонны адказаў: «Бо вайна!» Тады яму адразу ж другое пытанне паставілі: «А чаму вашы фюрэры наогул пачалі вайну супраць Савецкага Саюза?» Адказ быў блытаны, пэўна, што не зусім прыдуманы, хоць адчувалася, што завучаны, зводзіўся ён да наступнага: маўляў, мы б не прыйшлі сюды, каб вы самі адмянілі савецка-марксісцкі камуністычны лад, прагналі камуністычны інтэрнацыянал за межы краіны; словам, ён разумеў задачу так, што ім, немцам, нічога не заставалася, як толькі з рабочай салідарнасці ўмяшацца ў справы Расіі...

Шпакевіч цяпер разумеў, што з пажылым чалавекам неабходна было пагаварыць абдумана, растлумачыць яму, што тут да чаго, яго памылку, хоць разумеў ён і тое, што не надта проста зрабіць будзе гэта, бо вайна сапраўды моцна парушыла шмат якія ўяўленні, асабліва тыя, што лічыліся дасюль як бы непахіснымі ўжо, аднак прадоўжыць гаворку не далі ім. Раптам на паляну, дзе яны размаўлялі, седзячы адзін супраць аднаго на спілаваных пнях, прыбег запыханы пасыльны, чырвонаармеец з іхняга ўзвода, і яшчэ крокаў за колькі крыкнуў Шпакевічу:

— Увзводны загадаў прыбыць вам у размяшчэнне роты!

— Калі?

— Неадкладна.

— А чаму?

— Не ведаю.

— Аднаму ці з ім? — Шпакевіч кіўнуў галавой на пажылога чырвонаармейца, які паспешліва надзяваў пілотку, топчучы яе зверху рукой.

— На гэты конт нічога не сказана!

Шпакевіч з неахвотаю падняўся з пня, пашкроб

пальцамі за вухам, усё роўна як расцягваў гэтым час, тады сказаў цесляру:

— Вы вось што... Дарэчы, як вас завуць?

— Тарасам. Тарас Якаўлевіч.

— Яго бацька таксама Тарас,— сказаў Шпакевіч, маючы на ўвазе Халадзілава.— Так што сынам мог быць.

— А малады? — павярнуўся цясляр у той бок, дзе трохі гарбацілася на магіле зямля.

— Студэнт. Таксама любіў пагаварыць. Я нават падумаў — сысціся б вам раней, вось нагаварыліся б адны, можа б, і мне тлумачыць пасля не трэба было. Самі б разабраліся, што да чаго на гэтым узбураным свеце. Але, як кажуць, не лёс. Я вось аб чым папрашу вас. Тарас Якаўлевіч, вы тут ужо не кідайце пачатае справы. Яму я амаль што выкапаў. Засталося толькі падчысціць дно. Ну, а...

— Ладна, камандзір,— узяўся за тапарышча цясляр,— ідзіце ўжо, раз завуць. Нешта ж не так сабе, можа, што здарылася. А без вас не могуць абысціся. Не турбуйцеся. Зраблю тут усё акурат. Я такі, я падвесці хоць каго не магу. Раз трэба, дык трэба!

— А то, можа, пакінуць і яго! — паказаў на пасыльнага Шпакевіч.

— Не, я адзін спраўлюся. Вы скажыце толькі... Прозвішча таварыша свайго забітага скажыце...

— Ах, так. Ледзь не забыў. Халадзілаў. Валянцін Тарасавіч Халадзілаў.

— Запомніў.

— Так і напішыце: «Чырвонаармеец Халадзілаў Валянцін Тарасавіч, загінуў...»

— Кажаце, напісаць? Не, аловак першы ж дождж размые. І знаку ніякага не застанецца. Шкада, што стамескі няма. Ну, ды ладна. Ножыкам паспрабую. Словам, не турбуйцеся, усё зраблю акурат.

Быццам прадчуваючы наперад, што гаворыць з чалавекам апошні раз, а можа, ад звычайнай удзячнасці, якую хацелася паказаць хоць бы чым. Шпакевіч моцна паціснуў чырвонаармейцу руку і хуценька пашыбаваў услед за пасыльным, якому не стаялася на месцы.

Камандзір узвода чакаў яго, таму адразу пачаў ледзь не з парога, хоць ніякай віны за Шпакевічам не бачыў.

— Прыходзіў Зімавы, загадаў расшукаць цябе, нават калі пад зямлёй. Добра, хоць яшчэ не папала.

— А навошта я спатрэбіўся яму? — спытаўся Шпакевіч.

— Каб жа яму! А то некаму ў штабе дывізіі!

Шпакевіч падумаў — зноў кліча старшы лейтэнант з асобага аддзела.

— Дык куды мне цяпер ісці — адразу ў штаб дывізіі ці да Зімавога?

Узводны пацiснуў плячамі.

— Ну, раз прыходзіў сюды Зімавы, значыць, да яго і трэба. А там ужо высветліцца ўсё як ёсць.

— Слухай,— сказаў Шпакевіч,— я там, у лесе, пакінуў байца, ну, таго...

— А-а, Святлічнага?

— Так. Дык ты яго не лай, калі трохі запозніцца. Магілу ён там робіць.

— Дарэмна ты гэта задумаў, Шпакевіч,— паківаў галавой узводны.— Трэба было пахаваць свайго таварыша ў брацкай магіле. Хаця, між іншым... ці не ўсё адно, дзе ляжаць забітаму? А наконт Святлічнага — няхай у цябе галава пра яго не баліць. Ну, давай развітвацца. Адчуваю, не вернешся ты да нас. Мусіць, забіраюць цябе назаўсёды. А шкада, добры памочнік быў.

— Напамага-а-аў я табе! — зрабіў расчараваны твар Шпакевіч.— Толькі і лічыўся, што памкамузводам у цябе.

— Нічога, усе мы тут пакуль што лічымся. Галоўнае пачнецца тады, як немцы папруць. А яны вось-вось збяруцца з сіламі.

Амаль гэта ж праз якія паўгадзіны гаварыў Шпакевічу і камандзір роты Зімавы. Напаследак спытаўся:

— Рэчы ж хоць з сабой?

— Якія ў мяне рэчы!

Падышоў нампаліт, сярэдніх гадоў чалавек, з круглым, добрым і трохі здзіўленым тварам. Гэты дык і зусім у роце знаходзіўся з учарашняга дня — працаваў недзе загадчыкам парткабінета, пакуль раён не падпаў пад акупацыю. Але паколькі ўся рота складалася з людзей выпадковых, гэта значыць, з тых, каго ўдалося звесці ў адно падраздзяленне на зборным

пункце, то байцы і камандзіры прывыкалі ў ёй адзін да аднаго хутка, дастаткова было часам перакінуцца спагадлівым словам ды адсыпаць у дзвюхрогую масьлёнку лішні шчопаць махоркі. Нампаліта таксама адразу прынялі ўсе ў роце, як свайго, нават ужо хадзіў сярод узводных анекдот, які той расказаў у першы дзень знаёмства: нібыта ўвосень цераз сялянскія палосы спяшаўся заяц і сустрэў на мяжы вожыка. «Куды гэта, касы?» — пытаецца вожык.— «А за тым вось пагоркам,— адказвае заяц,— вярблюдаў валашаць».— «Дзе ты вярблюдаў бачыў у нас? Здурнеў?» — «А мне другія зайцы казалі!» — «Ну, а табе які страх? Ты ж не вярблюд!» — «Ну так, але як адрэжуць прымусію, тады позна ўжо будзе даказаць, што ты не вярблюд».

І цяпер, убачыўшы нампаліта, Шпакевіч чамусьці перш за ўсё і прыгадаў гэты анекдот, усміхнуўся ўнутры сабе: от жа і чалавек, здаецца, не з боўталаў, а таксама выдумае...

Нампаліт, мусіць, адчуў ягоную ўнутраную ўсмешлівасць, пажартаваў зусім па-таварыску:

— Глядзі там, у штабе, кіруй ды не вельмі тузай. Асабліва нас з Зімавым.

У Шпакевіча, таксама як і ў цяперашніх камандзіраў яго, прадчуванне было недарэмнае: наперадзе сапраўды яго чакала заданне, якога ён і ўявіць дасюль не мог.

Са штаба дывізіі, куды ён трапіў неўзабаве, яго накіравалі ў палітаддзел, які займаў хату ў гэтай жа вёсцы, але насупраць, вокны ў вокны.

За сталом у сялянскай хаце з дзвюх палавін сядзелі трое. Аднаго Шпакевіч пазнаў адразу, яшчэ са спіны, бо то быў знаёмы старшы лейтэнант з асобага аддзела, хоць ужо і пераадзеты ва ўсё вайсковае, а на пятліцах замест сваіх трох наркаматаўскіх шпал меў кубікі. Другі сядзеў начальнік палітаддзела дывізіі. Дагэтуль начальніка палітаддзела Шпакевічу даводзілася бачыць усяго адзін раз, і то мяльком, калі той нечага наведваўся дзён колькі таму на зборны пункт у Пёклінскім лесе. Трэцяга чалавека, які прысутнічаў тут і сядзеў за сталом тварам на хату, Шпакевіч зусім не ведаў і нават не здагадваўся, хто ён і адкуль, тым больш што на адзенні яго знакі адрознення адсутнічалі напроч. А справа якраз і была ўся ў гэтым чалавеку, камандзіры спецыяльнага разведвальна-

дыверсійнага атрада, створанага з добраахвотнікаў у Маскве па ініцыятыве народнага камісарыята дзяржаўнай бяспекі і накіраванага сюды, у размяшчэнне дывізіі, каб у вёсцы Белагалоў атрад мог пераправіцца на той бок лініі фронту. З выгляду ён адразу здаўся Шпакевічу чалавекам прыемным — хоць і сядзеў, але постаццю быў рослы, з чорнай, яшчэ не моцна адрослай барадой, з густымі брывамі, з цёмнымі праніклівымі вачмі. У жыцці нярэдка сустракаюцца людзі, якія сваёй праніклівасцю звычайна спрабуюць разгадаць патаемныя думкі другіх, каб нагнаць жудасць на іх і гэтым узвысіць сябе. Але гэты быў не такі. Адчувалася ў ягонай праніклівасці адным часам штосьці вострае і далікатнае, нібыта ён баяўся дарэмна ўкалоць чалавека сваім позіркам.

Пасля, тыдняў праз колькі, калі яны будуць ужо па той бок фронту, у тыле ворага, Шпакевіч па-належнаму ацэніць гэтага выключнага чалавека і шмат чаго даведаецца пра яго ад іншых, асабліва ад Ерафеева, былога інструктара фізкультуры на адной прадзільна-папяровых фабрык Падмаскоўя; і пра тое, што камандзір іхні — кадравы чэкіст, які васемнаццацігадовым юнаком удзельнічаў у Кастрычніцкай рэвалюцыі, разганяў паліцыю ў Бежыцы і Бранску, і пра тое, што потым ён пайшоў добраахвотна на фронт супраць Юдзеніча, нарэшце, і пра тое, што пасля грамадзянскай вайны доўга змагаўся з бандытызмам і контррэвалюцыяй на Украіне... А цяпер яны адкрыта, а то і ўпотай пазіралі адзін на аднаго — Шпакевіч і яго будучы камандзір — ды вывучалі пакуль: камандзір спецатрада таму, што меўся прапанаваць Шпакевічу адказнае заданне ў сваім атрадзе, а Шпакевіч у сваю чаргу таму, што адразу адчуў гэтую няпростую зацікаўленасць да сваёй асобы.

Але першы ў хаце палітаддзела загаварыў старшы лейтэнант.

— У нас тут новая акалічнасць з'явілася,— пачаў ён здалёку.— І вось таварышы хочуць паслухаць, як вы з акружэння выходзілі сюды. Маршрут апішыце, розныя там падрабязнасці. Словам, паспрабуйце ўсё выкласці так, як тады, у нас.

Шпакевіч насцярожыўся — з вопыту ведаў, калі два разы пытаюць пра адно і тое ж, значыць, нешта не так. Але не адказваць не мог. Нібыта збіраючыся з

думкамі і прасочваючы ў іх свой шлях сюды з забяседдзя, які давялося пераадолець у самае дажджлівае надвор'е па нямецкім тыле разам з Чубарам і Халадзілавым, Шпакевіч найперш, вядома, прыгадаў, што ён ужо гаварыў старшаму лейтэнанту з асобага аддзела там, у адрыне. Выходзіла, што тады ён дык і не надта ўдаваўся ў падрабязнасці. Гаварыў усё, як было, аднак збольшага, акурат баяўся заняць многа часу. Між тым камандзір спецатрада, няйначай, зразумеў ягоную затрымку па-свойму, бо паспяшаўся на выручку.

— Карту чытаць умееце? — спытаўся ён.

— Так,— адказаў Шпакевіч, нарэшце выразна зразумеўшы, што гэта той чалавек, дзеля якога за сталом сядзелі і начальства палітаддзела дывізіі, і старшы лейтэнант з асобага аддзела і дзеля якога паклікалі сюды яго, Шпакевіча.

Камандзір спецатрада задаволена кіўнуў галавой, дастаў з-за спіны ў сябе разбухлую вайсковую торбу, якая ляжала на ўслоне паміж сцяной і ім, і выняў адтуль складзеную гармонікам тапаграфічную карту. Старшы лейтэнант з асобага аддзела пры гэтым паслужліва пацягнуўся рукамі да яе, памог раскласці на стале — і гэта таксама не засталося па-за ўвагай Шпакевіча, значыць, сапраўды нейкая важная шышка!

— Падыдзіце бліжэй,— сказаў Шпакевічу партызанскі камандзір.

Шпакевіч ступіў два крокі да стала, якіх не хапала, каб апынуцца побач з астатнімі, хто знаходзіўся ў хаце, і, не чакаючы далейшай каманды, дакладней, далейшага запрашэння, схіліў галаву над картай.

— Ну, а цяпер пакажыце нам, як вы ішлі сюды і адкуль?

Шпакевіч зусім без цяжкасці адшукаў па звілістай лініі Бесядзь, паказаў пальцам, у якім месцы ўпадае ў яе Дзеражня, дзе быў узарваны апошні мост, і ўжо адтуль, даючы сапраўды падрабязныя тлумачэнні, пачаў пастунова набліжацца да Пёкліна.

— У вас там знаёмыя засталіся? — спытаў камандзір спецатрада, як толькі палічыў, што Шпакевіч дакладна паказаў увесь маршрут ад Бесядзі.

— Не.

— Ну, а тыя?.. Словам, вы ж па дарозе з кімсьці сустракаліся... Такія знаёмыя засталіся?

— Такія былі,— памуляўся Шпакевіч.— Вядома,

і есці ў людзей даводзілася прасіць, і начлегу. Але ж гэта так. Як кажуць, паеў, паспаў дый дзякуй на тым.

— Добра,— ссунуў густыя бровы партызанскі камандзір.— А гэты, Чубар, з якім вы ішлі сюды, дзе ён цяпер?

— У Журынічах, там, кажуць, апалчэнне збіраецца.

— З якой ён вёскі быў?

— Дакладна цяпер не помню, але гэта недзе недалёка ад Белай Гліны.

— І кім ён там працаваў?

— Старшынёй калгаса.

— Таксама не лішні чалавек,— падумаўшы трохі, сказаў камандзір спецатрада,— але... гэта так, дзеля цікавасці. Тым больш калі яго цяпер знойдзеш?

— А Халадзілаў загінуў,— дадаў Шпакевіч,— ужо тут, ад бомбы.

У хаце настала цішыня. Але не таму, што Шпакевіч раптам нагадаў пра гібель свайго таварыша. Не. І начальнік палітаддзела дывізіі, і старшы лейтэнант уставіліся на трэцяга — на партызанскага камандзіра, які задумліва кратаў, акурат пагладжваў знізу тыльным бокам правай далоні сваю чорную бараду, і цярпліва чакалі, што скажа нарэшце ён, ці здаволіць яго іхняя кандыдатура. А справа была вось у чым. У самы апошні момант, калі партызанскі атрад ужо гатовы быў пераправіцца з Белагалова ў варожы тыл, захварэў праваднік, нават не захварэў у поўным сэнсе слова — яго пакусалі пчолы... Тады камандзір атрада і звярнуўся ў палітаддзел дывізіі, каб тэрмінова памаглі падшукаць яму другога надзейнага праваднікa, бо зрывалася дыверсійная аперацыя, якую доўга і дэталёва распрацоўвалі яшчэ ў Маскве. І вось старшы лейтэнант з асобага аддзела зноў успомніў пра Шпакевіча: «Сапраўды, а чаму не параіць яго». Пазваніў начальніку палітаддзела: «Ёсць такі чалавек!»

Нарэшце маўчанне ў хаце было парушана.

Той, ад каго чакалі рашаючага слова, перастаў кратаць рукой бараду, неяк прасветлена ўсміхнуўся цёмнымі вачамі, быццам зваліў з сябе вялікі цяжар, і спытаў, пранікаючы тым жа далікатным, але вострым позіркам Шпакевічу ў душу:

— А яшчэ раз не хацелі б прайсціся па тых сцежках і дарожках?

— Як гэта? — не ўцяміў Шпакевіч.

— Проста. Прарабіць прыкладна той жа маршрут, але ў адваротным напрамку. Тады вы ішлі адтуль сюды, а цяпер пайшлі б адсюль туды.

Шпакевіч схіліў набок галаву, спытаў:

— Адзін?

— Не.

— Вялікая група?

— Ну, пра гэта даведаецеся пасля. Цяпер жа ад вас нам патрэбны адказ — згодны ці не? Пакуль у прынцыпе. Таварышы вось за вас ручаюцца.

— А ўсё-такі,— быццам ад прыкрасці, паморшчыўся адной шчакой Шпакевіч.— Хацелася б і ад вас пачуць што-небудзь пэўнае.

— Пачуеце ў свой час і больш пэўнае,— з сур'ёзным выглядам, але мякка сказаў камандзір спецатрада.— Але я кажу, нам перш за ўсё патрэбна ваша прынцыповая згода. Я разумею, для вас гэта нечакана, псіхалагічна вы не гатовы для такой дарогі і наогул, але не ўтаю ад вас, у нас таксама свае цяжкасці, можа, для нас сёе-тое больш нечаканае, чым для вас. Так што, я нават не маю магчымасці даць вам дастаткова часу падумаць.

Тады падаў свой голас начальнік палітаддзела дывізіі:

— Загадваць мы таксама не маем права. Не той выпадак.

«Але што гэта за выпадак такі, што?..» — падумаў Шпакевіч.

Ды начальнік палітаддзела паспяшыў дадаць:

— Так, не можам!

— Ладна,— нарэшце рашыўся Шпакевіч, хоць у душы да канца і не перамог насцярожлівасці.— Лічыце, што ўгаварылі.

— Значыць, згодны.

— Так.

— Ну што ж, я рады! — Чалавек, які настойліва і разам з тым цярпліва дамагаўся гэтага адказу, устаў і падаў цераз стол Шпакевічу трохі кашчавую руку.— Але тое, што зараз пачуеце, пакуль у вялікім сакрэце. Уначы сёння на той бок фронту, у тыл акупантам, са спецыяльным і адказным заданнем пераправіцца партызанскі атрад. У ім будзе трыццаць тры чалавекі. Вы пойдзеце правадніком. Зразумела?

— Так.

— Ну, а цяпер трэба рыхтавацца ў дарогу,— згортваючы карту, сказаў партызанскі камандзір.— У нас з вамі,— паглядзеў ён на Шпакевіча,— ёсць яшчэ трохі часу, думаю, што мы паспеем хоць збольшага абмеркаваць некаторыя дэталі будучага паходу і ўдакладніць асобныя рэчы. Таму зараз, хвілін праз дваццаць, паедзем з вамі ў размяшчэнне атрада. Гэта недалёка. У суседняй вёсцы. А пакуль — вы пачакаеце мяне на вуліцы, там, здаецца, ёсць лаўка на ганку, дык вы і пасядзіце на ёй: мне тут з таварышамі трэба штосьці абгаварыць.

Шпакевіч выйшаў.

Лавак на ганку было ажно дзве. Але на іх адзін супраць другога сядзелі два незнаёмыя камандзіры — зусім пажылы і маладзейшы, але таксама ў гадах; мяркуючы па знаках адрознення, яны былі ў аднолькавых званнях, насілі на каўнярах па дзве шпалы; камандзіры былі захоплены размовай, і Шпакевічава з'яўленне на ганку не выклікала ў іх ніякай цікавасці, быццам ён тут ужо даўно мазоліў ім вочы.

Каб не замінаць ім, а найбольш, каб не мець якоганебудзь лішняга клопату потым ад такой блізкасці, Шпакевіч казырнуў згодна статута і пастараўся хутчэй сысці з ганка.

Паколькі адлучацца далёка ён ужо не меў права — сказана было чакаць на ганку, таму нічога лепшага не прыдумаў у сваім становішчы, як сіратліва прыхінуцца бокам да тэлефоннага слупа, што стаяў супраць хаты, дзе размяшчаўся палітаддзел дывізіі.

Якраз тут, ад гэтай хаты, шырокая вясковая вуліца рабіла паварот і выходзіла праз колькі двароў у поле, дзе справа ад дарогі стаяла пад вязам грузавая машына, уторканая зверху зялёным хмызам.

У тым баку, недзе высока, ляцеў самалёт, вакол якога раз-поразу разрываліся снарады зенітак; гукі адтуль слаба даносіліся сюды, але затое добра было відаць, як у небе раптам узнікалі маленькія белыя аблачынкі, быццам гэта лопаліся там бутоны.

VII

Ужо колькі дзён на Зазыбаў двор прыходзіў Кузьма Прыбыткоў. Вялікая ахвота ў яго была пагаварыць

з Масеем. А сёння дык і наогул Прыбыткоў памеў надзею пачаставацца ў Зазыбаў, бо адна нявестка, Анэта, спяшалася ў Яшніцу разам з іншымі верамейкаўскімі бабамі і амаль не гатавалася, а другая ўжо каторы дзень моцна хварэла, ажно не падымалася з ложка да печы.

Між тым Зазыба раўніва сустракаў Кузьму па гэты бок сваіх варот, бо і ў думках не даваў месца старому затрымлівацца доўга побач з сынам,— не хапала яшчэ, злаваўся ён, каб з выпадку Масеевага вяртання тоўпіўся тут народ!.. Стары Прыбыткоў недзе таксама ўгадваў Зазыбаў настрой. Але дужа не далікатнічаў. Можа, лічыў, што старасць мае і на гэта не меншае права.

— Дык прачнуўся Масей ці не? — заўсёды пытаўся Кузьма; пры гэтым і выгляд у старога, і голас былі такія, быццам да Зазыбавага сына ў яго з'явілася пільная патрэба.

— Не,— кідаў у адказ гаспадар адкуль-небудзь з-пад павеці, і Прыбыткоў зусім без шкадавання паварочваў назад, тэпаючы раскірэкаю следам за сваім дубцом да форткі, высокі парог якой рабіўся для яго не такой ужо і малой перашкодай.

Гэты раз Кузьма не вытрымаў да канца сваёй ролі — чамусьці закаціў пад лоб вочы, як умеюць рабіць адны старцы, калі прыходзяць з павадыром у вёску, і сказаў:

— От колькі я да цябе, Дзяніс, ні хаджу цяператка, а ўсё на пачостку не траплю. Здаецца, і сын цэлы вярнуўся, а ты ўсё куксішся.

— Анягож, кукшуся,— лёгка згадзіўся Зазыба, акурат яму даспадобы прыйшлося гэтае «куксішся»,— бо не маю частаваць чым.

— Ну во, ты не маеш,— выкаціў Прыбыткоў назад вочы,— а некаторыя нашы мужыкі етыя дні, можа, і з-за сталоў не вылазяць. Усё частуюцца. Хіба ж ета не дзіва — з'есці цэлага лася?

— Ну, а што іначай рабіць з ім было, з тым ласём? — абыякава ўсміхнуўся Зазыба.

— Дак... Але ж каб толькі аднаго лася,— сказаў далей Кузьма Прыбыткоў, усё роўна як паднадзваючы Зазыбу.— А то Брава-Жыватоўскі і свінчо яшчэ з калгаснай фермы прыхапіў — бытта без свойскага мяса дзікае і ў шлунак ужо не лезе.

— А вось за гэта, што незаконна бяруць парсюкоў з фермы, некаму і па руках варта было б...

— Гм, некаму!

Нарэшце Кузьма Прыбыткоў палічыў, што пасля такой размовы яму ужо, няйначай, і зусім затрымацца на Зазыбавым двары можна. Таму падышоў бліжэй да аплеценай загавальні, сеў на дашчэчку, якая знарок была пакладзена тут.

Выйшаў на сярэдзіну двара з свайго заценю і Дзяніс Зазыба.

— Бытта не ведаеш, каму па руках цяпера даваць трэба? — хітра паглядзеў на яго Прыбыткоў.

— Я-та ведаю,— адказаў насмешліва Зазыба,— але ці ведаюць другія?

— Дак...

Больш пэўна азвацца на Зазыбавы словы Прыбыткоў не здолеў, дакладней, ён ажно знарок не стаў гаварыць, бо разумеў, што ў Зазыбы таксама вырвалася тое хутчэй у запальчывасці, чым ад усведамлення рэальнай улады; проста, ніхто цяпер у вёсцы не адважыцца, а тым больш за парсюка, стаць упоперак Брава-Жыватоўскаму з яго кампаніяй. Іншая справа раней, няйначай, да самага таго моманту, калі ў вёсцы з'явіліся немцы. Датуль яшчэ нібыта не верылася, што яны наогул дабяруцца да Верамеек. Таму нават Брава-Жыватоўскі ў ролі паліцэйскага ўспрымаўся не сур'ёзна. Але пасля, як верамейкаўцы прайшліся пад канвоем у вёску ды пастаялі пад страхам на пляцы, шмат што змянілася ў іх свядомасці, калі зусім не перайначылася.

Вядома, падумалася верамейкаўцам, Брава-Жыватоўскі атрымаў ля крыніцы лупцоў ад фашыстаў, але ён не стаяў разам з усімі сялянамі на пляцы і яму не пагражаў жандарскі афіцэр расстрэлам. Значыць, колькі ні кпі з яго, колькі ні здзекуйся ў думках ці на словах, а ён ужо не раўня табе!..

— Я ета к таму,— нарэшце зварухнуўся на прызбе Прыбыткоў,— што ў цябе во зараз сын, так табе таксама б ласіны тае не лішне было б узяць. Тады б і пачостку, як ета водзіцца, наладзіў. Сын жа вярнуўся. А то я ўсё хаджу, а ніяк не дачакаюся, пакуль ты за стол запросіш.

— А-а, вунь ты пра што! — прытворна засмяяўся Зазыба.— І праўда, ёсць з чаго ўспомніць пра свежы-

ну. Дык яна ўжо, мусіць, паспела прасаліцца?
— Саланіна б таксама прыйшлася да стала.
— Нічога, Кузьма,— палагаднеў Зазыба,— абыдземся неяк за сваім сталом і без ласіны. А вось што яны незаконна ўзялі з фермы жывёліну, дык за гэта трэба было б спытаць у сяго-таго.
— Ат,— махнуў рукой Прыбыткоў,— не вяжыся ты з імі, гіцлямі! Ты лепей скажы мне, як табе паказаліся немцы?
— Сам жа, нябось, таксама бачыў?
— Але ж ета, здаецца, яшчэ не немцы, што ўзялі ды праехаліся па вёсцы з канца ў канец. Сапраўдныя немцы ўжо, мусіць, тыя будуць, што прыедуць аднойчы і больш не паедуць нікуды.
— Гэтыя таксама ледва не пастралялі мужыкоў.
— Дак хто вінаваты?
— Ага, хто вінаваты?
— Каб не салдат той, што ў калодзеж уваліўся, можа б, і не было зусім страху. Але як я цяпера ўжо думаю сабе, дак яны дарэмна не будуць людзей чапаць.
Зазыба ад прыкрасці ўздыхнуў.
— Але як гэта, скажы мне, чапаць не будуць?
— А так,— калі іх не зачэпяць, то і яны нічога не будуць мець да цябе.
— Гм...
— Мы ж — мірныя. Да мірных і адносіны павінны быць свае.
Пачуўшы гэта, Зазыба доўгім позіркам, нібыта ўпершыню, паглядзеў на Прыбыткова, дакорліва паківаў галавой.
— Ну і мудрэц ты, Кузьма,— сказаў ён.— Спярша спадзяваўся, што немцы зусім не пойдуць у Верамейкі, бо дарогі да нас дрэнныя, а цяпер, калі яны ўсё ж завіталі і к нам, ты другое пачаў выдумляць. Ну і што, калі мы мірныя?
— Мірныя і мірныя!
— Мудрэц! Мудрэц!
— А што, можа, і мудрэц?
— Тады адкажы мне, мудрэц, на такое пытанне — вось ты лічыш, што мы мірныя людзі. Сапраўды, мы з табой — мірныя. І нявесткі твае таксама мірныя, і ўнукі. А што ты думаеш пра сваіх сыноў, якія ваююць?

— Значыць, яны не мірныя. Яны — вайсковыя.

— Але ж і Раман Сёмачкін быў вайсковы!

— Рамана туды не трэба ў разлік браць.

— Не, ты ўсё-такі Рамана бяры ў разлік. А то, па-твойму, выходзіць, што яго ніколі не было і цяпер не існуе. Але ж гэта не так. Ен ёсць, незалежна ад таго, хочаш ты гэтага ці не. Раман жыве ў вёсцы сярод нас. А сыны твае тым часам ваююць. Яны таксама маглі б вось так, як Раман — кінуць вінтоўку, дый дамоў, да жонак, мы, моў, таксама хочам мірнымі стаць. Дык не ж! Сыны твае ваююць! І ты думаеш, ваююць таму, што не пускаюць з фронту? А можа, думаеш, што не выберуць выпадку дэзерціраваць? Такі выпадак заўсёды можа быць, я гэта ведаю, бо сам ваяваў. Асабліва цяпер, калі па той бок фронту і па гэты бок тыл вялікі. А Цімох твой не кідае вінтоўкі, бо разумее, што ад немцаў трэба абараняць і цябе, старога, і дзяцей сваіх малых, і жонку маладую. Іван таксама не кідае. Мусіць, яны не лічаць вось так, як ты,— раз вы мірныя, значыць, вам нічога не пагражае. Мусіць, яны лепей за нас з табой ведаюць,— Зазыба нават сябе не пашкадаваў побач паставіць,— што такое вайна і дзеля чаго яна развязана!

— Што гаварыць пра маіх сыноў! — незалюбіў Прыбыткоў.— Хто ведае, дзе яны цяпера? Можа, ваююць, а можа, і зусім ужо няма на свеце? Добра, калі яшчэ ў палоне. Пайшла ж Анэта разам з другімі кабетамі ў Яшніцу. Кажуць, тама ваеннапалонныя нашы ўтрымліваюцца, дак тады, няйначай, прывядзе.

— На вайне па-ўсякаму здараецца,— нібыта суцяшаючы Кузьму Прыбыткова, кіўнуў галавой Зазыба.— Тут на адлегласці не ўгадаеш. А зачараваць ад кулі ніхто не можа. Ну, а наконт палону... Дык... Тут таксама не заспрачаешся. Вайна без палону не абыходзіцца. Таму і бабы нашы думаюць — а раптам і праўда ейны трапіў? Іх, баб, зразумець можна. Асабліва цяпер, калі ўсе столькі гавораць пра палон ды палонных. Вось яны і пакідалі гаспадарку на дзяцей, а самі ў Яшніцу. З другога боку, хто іншы пабяжыць туды, як не яны?

— Да ўжо ж...

— Але няхай, бабы і ёсць бабы, але ж мы пра жывых тваіх сыноў гаворым. Таму мяне проста абурае, як ты разважаеш пра ўсё. Ну, а калі раптам сёння ці

заўтра прыйдуць зноў немцы ды скажуць табе — сыны твае ваююць на фронце, значыць, яны нашы ворагі. А раз яны твае сыны, значыць, і ты наш вораг. Такім чынам, і ўнукі твае ворагі ім, і нявесткі!..

— Ты ўжо як скажаш, Дзяніс!..

— Н-не-е,— пакруціў галавой Зазыба,— гэта не я кажу. Гэта мы з табой так гаворым. Бо якраз да гэтага вось і павінны былі дагаварыцца, пачаўшы дзяліць людзей на мірных і нямірных, дурных і кемлівых, жывых і мёртвых. Проста, трэба нарэшце зразумець усім, што гэта вельмі адноснае цяпер — мірны, нямірны... Сам падумай, што было б з намі, каб тады немцы не вылавілі ў калодзежы свайго тапельца? Усё ж высвецілася выпадкова. Добра, што конь падышоў да калодзежа. А калі б не конь? Могілак вайсковых не хапіла б, дзе хаваць нас. Ды і хто б хаваў? Адзін Брава-Жыватоўскі? Не, тут іначай трэба разважаць. Я разумею, што гаварыў ты без злога намеру. Проста табе хочацца суцешыць і сябе вось, і мяне, і другіх. Да таго ж, табе хочацца яшчэ і ўжыцца...

— Куды ета мне хочацца ўжыцца?

— У новае жыццё, вось куды!

— Яснае дзела, што жывы чалавек пра ета найперш мусіць думаць.

— Але ж гэта падман. Дакладней, самападман. Пакуль ідзе вайна, наогул трэба забыць пра гэта. Сама вайна ўжыцца хоць каму пашкодзіць. Ці то знарок, ці то выпадкова, але пашкодзіць. Гэта ўжо як правіла, бо на тое і ўзрушэнне вялікае, на тое і бура, каб карнямі адразу не даць прырасці да зямлі. Ну, а суцяшацца таксама вельмі не варта. Бо нездарма разумныя людзі гавораць: абяцаюць зямлю, а надзяваюць пятлю.

— Але ж гавораць таксама і па-другому. Нябось, чуў — адным вайна, другім войначка?

— Як жа не чуць? Чуў. Ведаю нават яшчэ больш трапнае, але таксама ў тваім духу: моў, вайна — каму вяроўка, а каму — дойная кароўка. Толькі ўсё гэта глупства. Не трэба забываць, што любая вайна перш за ўсё кроў людскую п'е і жыцці чалавечыя забірае. Яшчэ ні адзін чалавек, якога калі закранала вайна, наперад не мог знаць, чым яна для яго скончыцца.

— Ладна, Дзяніс, хопіць нам пра гэта,— неяк зусім проста, быццам дасюль усяго толькі дурыў Зазыбу, сказаў Прыбыткоў, але не ўсміхнуўся.— А то выхо-

дзіць, што я самы горшы з усіх людзей. І дарэмна ты вучыш мяне. На маім вяку ета ўжо таксама каторая па ліку вайна. Аднак не трэба рабіць выгляду, што ў вайну абавязкова павінны ўсе загінуць.

— Дапусцім, гэтага я не казаў.

— Можа, і не гаварыў, але падумаць льга было з некаторых тваіх слоў. А я ўсяго толькі за тое, каб людзі таксама асцерагаліся. Самі глядзелі, што і як. Бо навошта гінуць тым, каму не трэба, ад каго, як кажуць, карысці няма. Ну, які сэнс можа быць для вайны, калі раптам загінуць мае малыя ўнукі? Якая карысць ад іх?

Зазыба пакруціў галавой:

— Мудрэц ты ўсё-такі, Кузьма! Але юродстваваць таксама не варта. Грэх.— Зазыба хоць і гаварыў увесь час не вельмі голасна, але ўнутры ўзрушана, таму ажно стаміўся, усё роўна як пранёс на сабе немалы цяжар.

Здавалася, Прыбыткоў узбурыцца. Але апошнія Зазыбавы словы, мусіць, зусім не зацялі яму. Прынамсі, на жылкаватым твары яго не адбілася ніякіх прыкмет унутранай усхваляванасці. Як і хвіліну назад, стары абыякавым голасам сказаў:

— Ладна ўжо, хопіць. А то вэн ці не прачнуўся Масей. Чуеш, з маткай у хаце гамоняць?

Пры гэтым хоць каму старонняму магло б падацца, што якраз ён, Кузьма Прыбыткоў, найбольш пільнаваўся тых галасоў у хаце.

Трохі збянтэжаны сваёй размовай, якой не хапіла, бадай, у канцы перраканаўчасці, Зазыба падумаў, што трэба і яму ісці ў хату — урэшце, усяго за адзін раз не абгаворыш, асабліва з такім дамарошчаным філосафам, як Прыбыткоў. Але як быць з ім? Па праўдзе кажучы, Зазыба ўжо і не супраць быў, каб Кузьма пайшоў куды ў іншае месца. Аднак праганяць не станеш.

Выручыў бацьку Масей, які неўзабаве, амаль у наступны момант, выйшаў на ганак.

За гэтыя дні ў бацькавым доме ён ажно пакругалеў з твару і, здаецца, павесялеў, ва ўсякім разе, у паходцы яго і ў рухах з'явілася ранейшая маладая жывасць, нават порсткасць.

— Можа, умывацца тут будзеш,— адразу падступіўся да сына Зазыба,— дык вядро з сенцаў вынесу?

— Дзякуй, бацька, не клапаціся.

— То як знаеш,— пацікнуў плячамі Зазыба, акурат не здаволены, што Масей гэтак лёгка адмовіўся ад яго паслугі.

Масей сышоў з ганка, стаў пад вокнамі.

— Што новага сёння, дзядзька Кузьма? — спытаў ён Прыбыткова з нейкай незразумелай, акурат змоўніцкай усмешкай.

— А нічога,— быццам з неахвотаю адказаў сусед.

— Ну, а жыццё як?

— Дак... ты сам ведаеш. Як учора, так і сёння. Здаецца, нічога не мянялася. Галоўнае цяпера — ноч перaспаць. Бо дзень ужо неяк навідавоку пасля няхітра перакідацца. Але цішай-тка!

Сапраўды, у завулку, як пачуць вухам, раптам загрукатаў і спыніўся воз.

— Пацікавіўся б, Дзяніс, ці ета к вам хто, ці, можа, нават ка мне? — глянуў на Зазыбу Кузьма Прыбыткоў.

Зазыба кіўнуў згодна галавой, але пастаяў яшчэ колькі часу, нібыта ў нерашучасці, і толькі пасля няспешна падаўся да форткі.

Да палісадніка, збітага з пілаваных дошчачак, прывязваў лейцы Брава-Жыватоўскі. Рабіў ён гэта марудна, акурат прыехаў надоўга, тады вярнуўся да воза, забраў на злямцаванай траве вінтоўку.

З'яўленне Брава-Жыватоўскага ў завулку, а тым больш за варотамі, было нечаканым. Таму Зазыба, убачыўшы паліцэйскага праз расчыненую фортку, адразу прыкінуў у галаве, што б магло значыць яно.

«Ат!» — нарэшце махнуў ён ад прыкрасці рукой і перастаў кідацца ў здагадках, бо ўсё роўна ні к чаму пэўнаму ў іх не прыходзіў.

Брава-Жыватоўскі тым часам узышоў на высокі ганак, узяўся за клямку.

— Мы тут, на двары,— гукнуў з-за форткі Зазыба.

— А-а-а,— здагадаўся Брава-Жыватоўскі, але не павярнуў назад, клямкнуў дзвярамі і праз сенцы, акурат у сваіх доме, дзе ведаў усе закуткі, хады і выхады, выйшаў на другі, падворны ганак. Няйначай ён таксама чуў, што ўжо каторы час ў вёсцы знаходзіўся Зазыбаў сын, тым больш што ні Зазыба, ні сам Масей не скрывалі ад людзей гэтага, аднак, апынуўшыся цяпер на двары і ўбачыўшы там Масея, Брава-Жыватоў-

скі чамусьці знiякавеў на момант, нібы для яго такая сустрэча была зусім непажаданай.

— Добры дзень,— не забыў прывітацца паліцэйскі.

Паколькі глядзеў ён пры гэтым на аднаго Масея, то і адказаў яму на прывітанне Масей.

Але Брава-Жыватоўскі хутка саўладаў з сабой.

— Прашу даравацъ мне,— жадаючы паказаць сябе далікатным, пачаў ён.— Не хацелася б разлучаць вашу добрую кампанію, але мушу.— І, павярнуўшыся тварам да Зазыбы, амаль урачыста аб'явіў: — Нас клічуць з табой у воласць.

— Чаму раптам мяне? — уталопіўся на паліцэйскага Зазыба.— Якое дачыненне маю да воласці я, і наогул... да ўсяго?..

— Не аднаго ж цябе,— прытворна усміхнуўся Брава-Жыватоўскі.— Нас з табой завуць разам.

— Ну, а ўсё-такі, чаму раптам і мяне? — пытаўся Дзяніс Зазыба.

— Такая каманда,— развёў паліцэйскі рукамі.

— Дык раз каманда... Тады, мусіць, пад канвоем мяне павязеш?

— Пад канвоем — не пад канвоем, але загадана даставіць.

— Ну што ж...— перастаў унутрана супраціўляцца Зазыба.

Брава-Жыватоўскі адчуў гэта, таму адразу дадаў:

— Нараду камендант збірае. Ну, а... што канкрэтна там будзе, сказаць не магу.

— Дык няхай бы пачакаў трохі твой камендант, га, Антон? — кінуў раптам з прызбы Кузьма Прыбыткоў.— А то ж мы не паспелі дайжа паснедаць.

— Якое вам снедаць? Трэба хутчэй ехаць,— зрабіўся няўмольным Брава-Жыватоўскі.

Масей зразумеў, што бацьку не так сабе змушаюць ехаць у Бабінавічы. Няйначай, штосьці пагражае яму. Таму рашыў і сам умяшацца ў справу: «Трэба запрасіць Брава-Жыватоўскага ў хату, пасадзіць разам з усімі снедаць, а там ужо і выпытаць». Ён збіраўся звярнуцца да паліцэйскага па імені і па бацьку, каб запрашэнне хоць знешне выглядала пачцівым, аднак дарэмна прабаваў успомніць, дадаць да ўласнага імя — Антон — бацькава: у галаву яно ніяк не прыходзіла. Тым часам Кузьма Прыбыткоў, якому паліцаева з'яўленне таксама магло каштаваць — стары тра-

ціў сняданак у Зазыбаў, не ўсядзеў на загавальні, пачаў станавіцца на ногі, памагаючы дубцом сабе.

— Ты ўжо ўваж нас, Антон,— сказаў ён, паддобрываючыся, Брава-Жыватоўскаму.— А то і праўда — як ета застацца чалавеку без сняданку?

Паліцэйскі засмяяўся:

— У людзей, відаць, ужо абед паспеў уварыцца, а вы нешта... А ты пры чым тут? — ва ўпор паглядзеў ён на старога і паморшчыўся, можа, хутчэй нават таму, што гаворка выкіроўвалася не па душы — здавалася, што магло прасцей быць, як забраць Зазыбу ды рушыць у мястэчка; а тут пачынаюцца тары-бары... Маўляў, чаму, навошта? Асабліва недарэчы апынуўся на Зазыбавым двары гэты ўедлівы Прыбыткоў.

— Я пры тым, што сусед! — сапраўды незалюбіў Кузьма.— Але мы не шкодзілі вам, калі вы лася таго елі. Дай парсюка яшчэ з фермы забралі. Таксама не ішлі да вас.

— Ну і дарэмна! — зусім спакойна паціснуў плячамі Брава-Жыватоўскі.— Мы нікому не адмаўлялі. Хто прыходзіў, той і еў з намі ласіну. Маглі б і вы прыйсці.

— Я не пра ета,— нецярпліва махнуў рукой Прыбыткоў.— Я пра тое, што мог ты яшчэ даўжэй пасядзець недзе за сталом. Якраз мы таксама ўправіліся б пачаставацца. Нябось, не ўсю стравілі ласіну?

— Ды, лічы, ужо ўсю.

— А хто быў? — не адставаў Прыбыткоў.

— Я ж кажу — хто прыходзіў, той і каштаваў!

— Так ужо і прыходзіў, так ужо і каштаваў!

— А табе, бачу, зайздросна?

— Можа, й зайздросна. Толькі я не пра ета. Я пытаюся, хто прыходзіў на ласіну? Ну, Мікіта, ета ясна. Тады, мусіць, Раман Сёмачкін. Таксама Рахім. Але сволач твой Рахім! Ета ж трэба пакваліцца на рэдкага звера! Яшчэ ніхто не паспеў убачыць, нагледзецца, як следавала, а ён раптам узяў дый бах.

— Ты думаеш, я абараняю яго? Канечне, Рахім зрабіў глупства. Але ж выкідваць дарэмна ласіну таксама не мела сэнсу. Таму мужыкі і разабралі тушу. А Рахім ніякі не мой.

— Дык ён жа толькі і ведае, што ад твайго двара да к Раману Сёмачкіну бегае.

— Бегаў,— усміхнуўся Брава-Жыватоўскі.— Ка-

жу, бегаў. Бо ў яго пад Барысавам зямляк аб'явіўся, Ахмет. Забірае Рахіма туды.

— Ну, дак і слава богу. А то выдумалі, Рахім — паліцэйскі. Бытта не хапае сваіх мужыкоў.

— Бачыш,— зноў усміхнуўся Брава-Жыватоўскі,— а ты ўсё нездаволены. Усё табе не так.

Дзіўна, але Прыбыткоў таксама нязлосна ўсміхнуўся яму, быццам праз усю размову толькі і дамагаўся, каб сказаў гэта Брава-Жыватоўскі.

Між тым Кузьмова гарачнасць, ажно зацятасць, з якой ён гаварыў з паліцэйскім, спярша насцярожыла Масея — не хапала, каб у выніку спрэчкі ўзнікла якая-небудзь непажаданая акалічнасць. Але чым даўжэй ён услухоўваўся ў яе, тым выразней адчуваў, што насцярожанасць дарэмная. Аказваецца, не такі просты гэты Прыбыткоў,— здаецца, і гаворыць рэзка, аднак увесь час пільнуецца, каб не давесці спрэчку да крайнасці, хоць амаль у кожным слове яго і гучыць маральная грэблівасць да субяседніка.

Дарэчы, якраз гэтак вось паводзіў сябе Прыбыткоў перад тым і ў размове з Зазыбам.

Тым часам на двары не хапала адной Марфы, якая ўпраўлялася ў хаце. Але неўзабаве і гаспадыня выйшла на галасы. Яна акінула зрокам мужыкоў, якія стаялі ў двары, і найперш здзівілася прысутнасці Брава-Жыватоўскага. Аднак яна не падумала, што Брава-Жыватоўскаму патрэбны Дзяніс. Матчына сэрца адразу страпянулася ў трывозе за сына.

— Дык што вы стаіце тута? — памкнулася з ганка яна, выціраючы фартухом рукі.— Масей? Дзяніс? Кузьма? Антон Ігнатавіч? — выгукнула яна ўсіх па чарзе.— Ідзіце ў хату. Тама і пагамоніце. Бо я снядана на стол паставіла. Стыне.

«Выходзіць, бацьку ягонага звалі Ігнатам»,— чамусьці як не ў здзіўленні падумаў Масей, пачуўшы матчын заклік, але адкрыццё цяпер, бадай, не мела значэння для яго, дакладней, для таго, што ён збіраўся нядаўна зрабіць: у кожным разе, Масей не кінуўся дапамагаць маці і не стаў запрашаць у хату гасцей — тая маральная грэблівасць, якую адчуў ён у голасе Кузьмы Прыбыткова, нібыта ўжо цалкам авалодала ім таксама.

Марфа зразумела, што паміж вяскоўцамі няма згоды і што, няйначай, яна не дазавецца ўсіх іх у хату,

яшчэ больш страпянулася спалохана глянула на сваіх — на сына і на мужа.

Тады загаварыў Зазыба, які дасюль стаяў, быццам не ў сваім двары:

— Чаго ўжо тут расседжвацца? — пакратаў ён пазногцем кончык свайго носа.— Ехаць трэба.

— Каму трэба ехаць? Куды? — адразу замітусілася Марфа.

— Па мяне вось прыехаў Антон,— паспяшыў супакоіць яе Зазыба, зразумеўшы, што Марфа ўстрывожылася гэтак праз сына.— Кажа, трэба ў мястэчку неадкладна быць.

Кузьма Прыбыткоў таксама не змоўчаў, незадаволена крактануў:

— Бытта і праўда нешта гарыць тама!..

— Дак... Ігнатавіч? — з выразнай надзеяй у вачах глянула на паліцэйскага гаспадыня, адчуўшы за ім усю ўладу.

Гэты яе зварот, несхаваная збянтэжанасць усцешылі Брава-Жыватоўскага. Нарэшце ён па-сапраўднаму адчуў сваю вышэйшасць.

— Сёння нарада ў каменданта збіраецца, дык склікаюць у Бабінавічы паліцэйскіх і стараст з усёй воласці,— літасціва пачаў тлумачыць ён Марфе.

— Дак Дзяніс пры чым тама? — не зразумела яна.— Навошта ён спатрэбіўся?

— Так, пры чым я? — быццам схамянуўся Зазыба і паглядзеў спярша на Брава-Жыватоўскага, пасля на Марфу, усё роўна як хацеў і ёй нешта давесці.

— Якія вы сталі непанятлівыя! — узбурыўся Брава-Жыватоўскі.— Правільна, старасты ў нас яшчэ няма. Не выбралі. Але ж... Словам, пакуль не выбралі старасту, грамадзянскую ўладу ў вёсцы выконваеш ты. Таму загадана даставіць і цябе на нараду.

— Ну, калі так!..— замест Зазыбы з палёгкай уздыхнула Марфа.

Кузьма Прыбыткоў таксама хутка ўцяміў паліцаева тлумачэнне, пачаў падахвочваць суседа:

— То з'ездзі, Дзяніс! — яму раптам ажно прыемна зрабілася, што і Зазыбу клічуць на нараду да каменданта ў воласць, усё роўна як гэтым нарэшце вырашалася штосьці вельмі важнае, ад чаго цалкам будзе залежаць далейшае ў жыцці вёскі; яму толькі край хацелася высветліць, хто над кім пасля стане — Зазыба

над Брава-Жыватоўскім альбо наадварот; між тым, калі меркаваць нават па старым часе, ужо не кажучы пра савецкі, думаў ён, то заўсёды выходзіла, што грамадзянская ўлада ў вёсцы мела перавагу — і стражнікі, і міліцыянеры падпарадкоўваліся ёй; ад гэтага ўсведамлення Прыбыткову і зусім ужо стала весела, маўляў, дарэмна Брава-Жыватоўскі столькі дзён важнічаў; таму і ўпрошваў Зазыбу: — Не адмаўляйся, Дзяніс, з'ездзі.

Зазыба тым часам стаяў пасярод двара, бы апантаны — тое, што плявузгаў некалі Брава-Жыватоўскі, было неразумна наперад браць у разлік, але сёння яно ўсё роўна як пачало спраўджвацца!...

Цягнуць далей час не было сэнсу, тым больш што Зазыба не хацеў садзіцца ў хаце разам з Брава-Жыватоўскім за стол, таму ён вінавата зірнуў на сына, акурат непакоячыся, каб той правільна зразумеў яго, і рушыў праз фортку з двара.

Масей таксама памкнуўся следам за бацькам, хоць і не меў якога-небудзь аднаго цвёрдага намеру. Аднак дарогу нечакана заступіў Кузьма Прыбыткоў.

— Не трэба, Дзянісавіч,— неяк незразумела, быццам укладваючы ў гэта асаблівы сэнс, заплюскаў вачамі стары, а тады і руку ўпоперак далоняй выставіў, маўляў, не ўстравай.— Няхай бацька едзе ў мястэчка, а я табе ўсё растлумачу. Няхай толькі бацька едзе, не замінай.

— Я не збіраюся гэтага рабіць,— з прыкрасцю сказаў Масей, нездаволены перашкодай.

— Тым лепш,— лагодна, з прыкметай ліслівасці кіўнуў яму Прыбыткоў.

Масей адышоўся да ганка, дапытліва глянуў на маці. Здавалася, яе нават ані крыху не ўзрушыў нечаканы бацькаў ад'езд — стаяла спакойная і, мусіць, у галаве не мела, што муж едзе ў Бабінавічы не кормлены. Наогул, ёй не прывыкаць было, што Дзяніс вось так, як і сёння, альбо сам зрываўся куды з дому ў непадыходзячы час, альбо яго клікалі па справе. Але спакойная заставалася яна не таму. Прычына яе цяперашняй стрыманасці заключалася ў іншым — як толькі зразумела, што Брава-Жыватоўскі нічога дрэннага не мае да Масея, так адразу і супакоілася, тут жа адлягло ад сэрца ёй, прынамсі, гэты раз на большае яе не хапіла.

Пакуль яны стаялі кожны на сваім месцы ды ўзважвалі ў галовах тое, што адбылося на двары пасля прыходу Брава-Жыватоўскага, з-за варот пачулася, як загрукатаў коламі воз, паступова аддаляючыся да павароту на вясковую вуліцу.

— Пае-е-ехалі! — усклікнуў Кузьма Прыбыткоў, праводзіўшы па завулку на слых заціхаючы грукат колаў; голас у яго і выгляд у гэты момант былі такія, нібыта дасюль яшчэ ўсё не верыў, што Зазыба з Брава-Жыватоўскім паедуць на адным возе ў занятае немцамі мястэчка; таму ён і расцягнуў з асаблівай здаволенасцю гэтае «паехалі». — Я табе вось што мушу сказаць, Дзянісавіч,— ступаючы да ганка, загаварыў далей стары,— справы ў нас, у Верамейках, на лад пойдуць, раз твайго бацьку германцы на нараду паклікалі. Цяпера й праўда ўжо спадзявацца можна на штосьці пэўнае. Значыць, і новая ўлада без такіх, як твой бацька, не можа абысціся. Ну што ж, чым раней, тым лепш. Дайжа для саміх немцаў. А то ўсё еты Жыватоўшчык. Як ні кажы, а чорт яго саўсім зразумее. Здаецца, ціха сядзеў, гаспадар някепскі ўдаваўся, а тута раптам папрасіўся сам у паліцыю — да немцаў. Значыць, у галаве ўвесь еты час, як жыў у Верамейках, нешта меў сабе. Значыць, таксама не без цара ў галаве хадзіў. Ну, а яно калі да канца не ведаеш, што ў сабе носіць чалавек, дак ажно страшна тады. Таму я і кажу: няхай Дзяніс едзе ў Бабінавічы, раз спатрэбіўся. А то я ўжо грэшным дзелам думаў — давядзецца ўсім мірам етаму Жыватоўшчыку кланяцца.

VIII

Кузьма Прыбыткоў праўду сказаў — верамейкаўскія салдаткі яшчэ на досвітку выбраліся ў Яшніцу, што знаходзілася, бадай, ужо ў самым вярхоўі Бесядзі. Дарогу туды з Верамеек мала хто не ведаў, бо мястэчка было кірмашовае. Наогул, у прыбесяддзі з даўняга, мястэчкі, таксама як і сёлы, вызначаліся не колькасцю двароў, нават крам, а найбольш тым, ці многа на год прыпадала кірмашовых свят. У Бабінавічах, напрыклад, кірмаш збіраўся тры разы — на стрэчанне, калі паводле народнага календара сустракаюцца зіма з вясною, тады на Іллю, што за два тыдні

да вялікага спаса, ну, і на Змітрака, у самую халодную восень. У Бялынкавічах кірмаш адбываўся на прачыстую, у канцы жніўня. У Сілічах — на Юрыя. Словам, па той і па гэты бок Бесядзі, здаецца, не было ніводнага вялікага ці малога мястэчка, ніводнай вёскі з царквой (іх называюць тут сёламі), дзе б не ладзіўся кірмаш. Праўда, не кожны мясцовы кірмаш мог раўняцца з Хіславіцкім альбо Любавіцкім, якія шумелі звычайна па два тыдні запар. Затое ў Яшніцу вакольныя людзі сыходзіліся і з'язджаліся за год ажно пяць разоў: у так званы «красны торг», які выпадаў на апошнюю нядзелю перад калядамі, на зборную, што перад вялікаднем, таксама на абодва Міколы — на вясенняга і на зімняга, і ўвосень, ужо на ўздзвіжанне.

Верамейкаўскія кабеты выбраліся ў дарогу сёння акурат як і ў тыя добрыя часы, калі спяшаліся на кірмаш,— да сонца заўсёды можна прайсці нямала шляху без гарачыні і пылу. Замінка была толькі адна, у самым пачатку, яшчэ на вясковай вуліцы, калі вырашалі, якою дарогай ісці — брукаванай ці старым трактам. Але тады апошняе слова сказала нявестка Антона Жмэйды, Анюта, якая да замужжа жыла ў вёсцы за Вялікім Хоцімскам.

— Хадземце старым шляхам, бабы. Тама її родзіну сваю пакажу вам. А то на брукаванцы, можа, немцаў цяпера багата. Дык будзем увесь час трапаць уздоўж па канавах да па ржышчу — і абутак да рэшты стопчам і ногі ў кроў паб'ём. Ну, а па старым шляху, можа, нікога й няма.

Таксама прычына. Асабліва калі мець яшчэ на ўвазе тую акалічнасць, што вялікая дарога заўсёды засмучае, як не ведаеш наперад, дзе начаваць будзеш.

Словам, згадзіліся бабы.

Здавалася, спярша яны нават не ішлі, а ляцелі па бальшаку, быццам птушыная чарада — таксама, як і птушкі, салдаткі то разляталіся па адной ва ўсе бакі, то збіраліся зноў разам, выцягваліся ў шнуркі на абочынах.

Пакуль за спіной былі Верамейкі, гаварылі мала, рэдка хто кіне слова ці войкне, аступіўшыся раптам, а так усе — і гаваркія ад прыроды, якіх іншым разам хоць і не кармі, толькі пасакатаць дазволь, і негаваркія — імчалі па бальшаку, бы зацятыя. Іх, вядома, зразумець можна: адна дзяцей як след не накарміла,

другая пакінула сваіх адных, без нагляду, трэцяя за- была да канца распарадзіцца па гаспадарцы і цяпер непакоілася, што без яе там непарадак будзе, чацвёр- тая... Але, бадай, мацней за ўсё думалася кожнай на- перад — а ці пашанцуе, а ці знойдзецца ў тым Яшніц- кім лагеры ейны?

Звычайна падарожныя верамейкаўцы снедалі ў Ключы — каля невялікай празрыстай крыніцы, што бруілася ўніз з высокага берага старога рэчышча Бе- сядзі. Справа ў тым, што за Ключом гэтым раскры- жоўваўся бальшак — на Калодліва і на Бялынкавічы, і пешаходы звычайна прымяркоўвалі адпачынак, каб канчаткова вызначыць сабе далейшы шлях.

У Калодліве здавён праз Бесядзь хадзіў паром. У Бялынкавічах, наадварот, дзейнічаў мост, бадай, адзіны на ўсёй рацэ, калі браць ад вытоку яе да сярэд- няга цячэння. Нават не адзін, а два, бо далей вісеў над ракой і чыгуначны мост. Аднак па ім не толькі не ез- дзілі, акрамя, вядома, на цягніку, — і не хадзілі, бо моцна ахоўваўся. У кожным разе, і пешаходы, і вазы, і машыны, каб трапіць на супрацьлеглы бок, павінны былі альбо пераправіцца цераз Бесядзь на калодліў- скім пароме, альбо перайсці ці пераехаць яе па бялын- кавіцкім мосце, асабліва калі кіравацца ў вярхоўе, на стары тракт.

Дык вось...

На пачатку дарогі рэй увесь час вяла Жмэйдава нявестка, якая нечага ажно баялася, што за Ключом спадарожніцы яе перадумаюць ды пойдуць на Крута- гор'е, а не з ёю, прыбяседскімі вёскамі.

Пакуль панавалі прыцемкі і не загарэлася неба на ўсходзе, мала што прыкметна было на далёкіх і бліз- кіх пагорках. Але неўзабаве па правы бок вачам ад- крылася Курганне — каля паўсотні старадаўніх вала- товак. Праўда, гэтыя валатоўкі не ішлі ў параўнанне з тымі, што ўзвышаліся за Белай Глінай, аднак і яны з'явіліся тут, няйначай, вельмі даўно, можа, за дзесят- кі тысяч гадоў. Тым не менш у Верамейках Курганне, як выдатная мясціна, звязвалася не з муцверскай эпо- хай. Яго ведалі больш як «страшнае месца»: нібыта раней мала не за кожным, хто праходзіў паўз яго ноч- чу, каціўся адтуль жывы клубок блакітнага агню: ні- быта чалавек, за якім следаваў агонь, альбо паміраў неўзабаве, альбо трапляў у няшчасце; прынамсі, ве-

рамейкаўцы маглі нагаварыць нямала прыкладаў, пасля якіх няцяжка паверыць не толькі ў звычайную містыку, але і ў самую найгоршую чартаўшчыну.

Вядома, расказвалі рознае. Ды найбольш людзі сыходзіліся на тым, што гэта блукае па Курганні нейкая непрыкаяная душа, пільнуецца на дарозе жывых сясцёр, маўляў, калі нават і не здолее заманіць да сябе ў цянёты чыю душу, то ўжо накліча бяды.

Але вось у тую вайну ў Верамейкі прыехаў першы настаўнік, бежанец аднекуль з Віленскай губерні. Дакладней, не сам прыехаў, у вёску яго прывёз з Клімавіч стараста Ігнат Кажанаў. Дагэтуль верамейкаўцы дзяцей сваіх вучылі то ў Бабінавічах, то ў Машавой — там працавалі школы першай ступені. Зразумела, што верамейкаўскія мужыкі ўзрадаваліся выпадку, маўляў, свой настаўнік у вёсцы — гэта таксама нечага варта, балазе зусім нядорага каштуе: яшчэ ў Клімавічах стараста згаварыўся, што сяляне будуць карміць яго падворна. Скарбу ў настаўніка з сабой не было, затое верамейкаўцы вельмі здзівіліся, калі ў Хвядосавай хаце (а стараста паставіў настаўніка на кватэру да свайго жанатага і аддзеленага сына) той расчыніў скрыню, напакаваную пад самае пукатае вечка рознымі кнігамі. Спярша настаўнік жыў, як і пасяліў яго стараста, у Хвядоса Кажанава. Аднак неўзабаве гаспадар пачаў пярэчыць — не хацеў, каб хату ператваралі ў грамадскую школу, толькі і глядзі, што зачыняй за падшыванцамі дзверы. Тады настаўнік пачаў вучыць верамейкаўскіх дзяцей там, дзе сталаваўся: сёння ў Халімона, заўтра ў Трышкі, а паслязаўтра ў старасты, і так на ўсёй галоўнай вуліцы, потым заварочваў у Падліпкі, пакуль не даходзіла чарга да апошняга двара. Дык гэты настаўнік нібыта і стаў ахвярай «страшнага месца». Але, здаецца, апошняй. Прынамсі, так лічылі ў Верамейках. Аднак ён, казалі, быў сам вінаваты, бо ўздумаў нечага капацца з рыдлёўкай на Курганні: можа, золата шукаў у валатоўках. Чым канкрэтна паплаціўся настаўнік за свой неразважлівы ўчынак, верамейкаўцы не ведалі. Справа ў тым, што яго хутка выклікалі з вёскі ў павятовы горад. У Верамейкі ён больш не вяртаўся. Але, бадай, з таго часу перасталі хадзіць чуткі пра розныя жахі, якія здараліся з людзьмі на бальшаку супроць Кургання, няйначай, вогненны клубок пакаціўся кудысь за настаў-

нікам, каб адпомсціць яму, што патрывожыў зачараванае месца. Такім чынам паступова людская гамана пра здані ды непрыкаяныя душы пачала аціхаць. Аднак не настолькі, каб верамейкаўцы, праязджаючы альбо праходзячы міма Кургання ўначы, не адчувалі самае менеей вусцішнасці ў сабе.

Зразумела, што сёння салдаткам знутры таксама гукнулася тое, калі ў шэрані імклівай раніцы яны ўгледзелі паміж каржакаватых соснаў гэтыя валатоўкі. Прынамсі, ніхто з таго моманту, як сталі падыходзіць да Кургання, не сказаў слова. Маўчалі знарок, быццам сапраўды баяліся патрывожыць нячыстую сілу.

Бальшак тут рабіў круты паварот, акурат быў на зломе, тады шырокім ахонам агінаў з левага боку Курганне. З гэтага павароту пачыналіся вялікія пяскі. Бадай, ужо да самай Бесядзі нельга было сустрэць глыбейшых на ўсім бальшаку. Таму абапал тут, за прысадамі, былі наезджаны яшчэ дзве дарогі, але цалкам калёсныя. Яны і ратавалі коні, бо чалавеку нічога не каштавала збочыць, каб дарэмна не борсацца.

Пакуль жанчыны спяшаліся моўчкі абмінуць Курганне, на макушках далёкіх і блізкіх дрэў затрымцела, быццам нагрэтае паветра, ранішняя чырвань, пачала пераліваціца ясвамі навокал.

Прачыналася рэдкае ў гэтую пару птаства.

Вядома, цяпер ужо не маглі стрымліваць сябе і нашы кабеты.

— Ці праўда ета,— спытала Анюта Жмэйдава,— што баба адна з Гончы прывяла прымака з лагера?

— А няўжо ж, прывяла,— з ахвотай адказала ёй Дуня Пракопкіна, якая перад тым як пайсці ў Яшніцу, ажно колькі дзён збірала розныя такія чуткі.

— Што яна, удава была ці так?

— Пра ета я не пыталася. Кажуць, прывяла ды прывяла.

— Можа, удава, дак...

— Во, ты таксама ішла б да канца з намі ў Яшніцу. Якраз нічога не здарылася б з тваёй маці ў тым Трасцяне. Ну, захварэла, дак ці трэба яшчэ з такой далечыні дачку клікаць?

— Не, я матку так не магу пакінуць! — запярэчыла Анюта.

— Ета ж калі тое было, што перациказвалі табе? Здаецца, яшчэ ці не ў тым месяцы?

— Няхай сабе. Але адведаць матку трэба. Яны, старыя, доўга хварэюць. Ім толькі і ляжаць.

— Калі ёсць за кім?

— Дак мы ж у яе ўдзвюх. Сястра старэйшая да я во. Так што...

— Ну, і няхай бы сястра глядзела тама.

— Дак... Але ж у мяне таксама сэрца ўвесь час не на месцы. Як пачула, што матка захварэла, то і пяклуюся з таго разу.

— Ну, то як хочаш сама,— перастала нарэшце ўгаворваць Анюту Жмэйдаву Дуня Пракопкіна, але дадала яшчэ яўна знарок: — А то ўдовам таксама трэба, каб нехта пожню касіў. Нездарма ж пяюць — на ўдоўчыным полі сабраліся работнічкі: мядзведзь карчом арэць, а воўк баранує...

— Ну, яе пожню дык яшчэ і Жмэйда старэйшы пакосіць. А вот нашы хто касіць будзе?..— з нейкай непрыязнасцю падала голас Прося Рацэева, жонка таго самага Міколы Рацэева, што некалі пагнаў у Арлоускую вобласць калгасных кароў ды так і не вярнуўся ў вёску.

— Не такі ўжо ён касец, як вам думаецца! — сказала на гэта Анюта.

Тады загаварылі іншыя кабеты. Але так, быццам употай адкусвалі па кавалачку ад грэшнага яблыка.

— Да ты не надта шкадуй яго,— пачала Гэля Шарахоўская,— свайго Жмэйду. У іхнім раду мала хто адну жонку меў за жыццё. Ета твой Ляксей чамусьці рана памёр, а то б і ён, можа, цябе перажыў некалі.

Але Анюта рашыла да канца бараніць мужаў род, нягледзячы, што жыла ў ім мала.

— Хто ета ў іх такі жанаты-пераржанаты быў? — незалюбіла яна.

— Бытта не знаеш?

— А і не знаю!

— То папытайся во ў баб. Яны скажуць.

— Дык гавары ўжо сама, прасвяці, раз пачала.

— І скажу.

Але Шарахоўскай не давялося прасвятляць Анюту Жмэйдаву, якая, дарэчы, не горш за астатніх ведала, што наважвалася сказаць Гэля. Яе апярэдзіла Варка

Касперукова, маленькая постаць якой кінулася на галасы сюды ажно з другой абочыны.

— Дак вунь хоць бы й дзядзька нябожчыка твайго, Ладымер. Не паспеў на кладзішча занесці адну, як у Гончу паехаў па другую,— сказала яна грэбліва, акурат Анюта сапраўды была вінаватая ў гэтым.— А назаўта нават хваліцца стаў, моў, пажыву цяпера з маладою, дак пажыву! А то і смаку таго, жанатага, не знаў дасюль.

— Во, чаго захацеў, стары корч! — пырснула смехам ад нечаканасці Роза Самусёва.— Ужо амаль канае, а зелле хапае.

— Дзе тама? — смыкнула шчакой Варка Касперукова.— Ладымер той яшчэ зямлі пад сабой не чуе.

— Ат, Ладымер вам, бачу, свет засланіў,— нездаволена крутнула плячамі маладая ўдава, але ўжо без ранейшай зацятасці.— Калі моцны ды дужы, дак што яму? Свёкар вунь мой...

— А навошта твайму свёкру яшчэ адна, калі аўдавелая нявестка ў доме? Ты думаеш, людзі не чуюць і не бачаць? Ты во цяпера ідзеш матку праведаць. А чаму не саўсім да яе ідзеш? Што, цябе ў Верамейках дзеці трымаюць? Дак няма іх у цябе, дзяцей. А можа, вёска наша дужа спадабалася табе? Дак праверым во, ці горш тваё Трасціно за нашы Верамейкі.

— Ах вы вон пра што? — здзіўлена ўскінула вочы на Варку Касперукову Анюта, але не паспела абурыцца. З імклівага натоўпу вынікла ў першы рад Палага Хахлова, кабета намнога старэйшая, чым астатнія салдаткі, якая таксама ішла ў Яшніцу вызваляць з лагера свайго Івана.

— Во, нездарма кажуць,— сказала яна,— вушы завянуць у таго, хто падслухае бабскую размову. Што ета вы сянні, бытта здурнелі? Ай гаварыць няма больш пра што?

— Дак галоднай куме...— узрадавалася была гэтай абароне Анюта Жмэйдава.

Але Палага працягвала ўшчуваць сваіх спадарожніц, можа, нават не пачуўшы яе голасу:

— Ідзіцё ж сабе на добрую справу, дык і ідзіце. А то і праўда можна падумаць, што... Ажно смешна! Знайшлі каму пазайздросціць. Накінуліся на бедную ўдаву!

— Ну, во,— сказала, усё роўна як апраўдваючыся,

Гэля Шарахоўская,— сама пачынала гаворку, а мы цяпера аказаліся вінаватыя. Ета ж ёй нечага зарупіла прымака мець. Ета ж яна хацела ведаць, ці праўда, тая баба з Гончы прывяла з Яшніцкага лагера ў дом сабе прымака.

— А чаму б ёй і на самой справе не пацікавіцца? — ужо да канца беручы ўдовін бок, азірнулася назад Палага, каб чулі ўсе спадарожніцы.

Яна ўшчувала кабет зусім без пагарды, нават без высакароднай злосці, зусім як дзяцей, якія адурылі ёй галаву.

Палага была не толькі старэйшая з усіх салдатак. Справа ў тым, што сама прысутнасць яе тут здавалася як бы незвычайнай, прынамсі, мала хто думаў, што ёй край трэба ісці ў Яшніцу, бо жылі яны са сваім Іванам вельмі нямірна. Біў ён яе часта, так часта і люта, што і ўявіць сабе цяжка. Грозіўся нават зусім забіць. А яна толькі цярпела ды пакуты зносіла, звычайна не праходзіла тыдня, каб з іхняй хаты не чуўся лямант. Дзеці ў іх таксама часцей паміралі, чым заставаліся жыць, можа, праз пабоі. Казалі, што муж нібыта ўзненавідзеў яе за віну, якую яна мела перад ім. Але гэта толькі казалі, бо ніхто не ведаў нічога пэўнага — ні Палага, ні сам Хахол нікому не адкрыліся ў вёсцы з той віной. Зразумела, што ў Верамейках глядзелі на Хахловых, як на дужа нешчаслівую пару — чым ужо гэтак жыць разам, дык лепей разысціся. У кожным разе, калі й сышлі сінякі з яе цела, то ўпершыню цяпер з таго часу, як пагнаў Хахол разам з Зазыбам і Міколам Рацэевым кароў у савецкі тыл. І вось, нягледзячы ні на што, бітая-перабітая Палага ішла разам з іншымі салдаткамі, кіравалася ў Яшніцу, думаючы, што яе забіяка-муж таксама недзе пакутуе сярод палонных.

Дзіва, але калі б пачаў ушчуваць гэтак, сарамацячы, тую ж Дуню Пракопкіну або Варку Касперукову хто-небудзь другі, а не Палага Хахлова, то наўрад ці змоўчала б каторая, не стала гаварыць насуперак. Палазе ж ні Варка, ні Дуня, ні Гэля Шарахоўская не запярэчылі. Толькі паглядзелі на яе, быццам здзіўлена, бадай, нават з адценнем нейкага прыкрага шкадавання, як глядзяць увогуле на няроўню. Да таго ж і выгляд кабета мела варты спагады: ішла босая, і ногі, зусім высахлыя, ужо амаль без лытак, былі па шчыкалаткі ў мокрым пяску. Мусіць, не сытае было і цела яе,

бо ні спераду, ні ззаду нічым не выдавалася пад адзеннем — вылінялай васільковай блузкай і саматканай, акурат андарак, спадніцай, пашытай у дзве палы. Пра такіх жанчын звычайна гавораць — бы дошка. Але вочы ў яе былі надзвычай жывыя, а на немаладым твары (мела яна за сорак гадоў) не адбілася ніводнай дрэзкай маршчыны, усё роўна як лёгка давалася ёй дасюль жыццё.

Палага недарэмна ўмяшалася ў гаворку маладзейшых кабет, якая раптам зрабілася амаль непрыстойнай,— неўзабаве ўсе яны, здаецца, нават забыліся пра яе. Толькі стрыечная сястра Сілкі Хрупчыка, Сукліда, спыталася яшчэ:

— Дак ці ўдава ўсё-такі тая кабета з Гончы, што прымака з лагера прыняла?

— Удава, удава,— акурат супакойваючы яе, сказала Палага Хахлова,— жонка лесніка, што наскочыў пазалетась на лыжах пад нечае ружжо ў Прудзішчы. Ставілі на звера, ■ трапіўся чалавек.

Гісторыю гэтую з гібеллю лесніка з Гончы ведалі ўсе ў Верамейках, і не толькі ў Верамейках, а і ў іншых навакольных вёсках, якія размяшчаліся на тэрыторыі Панькаўскага лясніцтва, таму кабеты не сталі абмяркоўваць яе, хапіла аднаго ўдакладнення.

Першай вёскай па гэтай дарозе з Верамеек былі Заборцы, аднак мала хто з верамейкаўцаў наведваўся туды, тым больш — лічыў двары. Па-першае, хоць і стаяла яна ўскрай дарогі, але была аслонена лесам. А падругое, не любілі ва ўсім наваколлі, як узяць вёскі па гэты бок Бесядзі, саміх заборцаўцаў. З іх і смяяліся, і злавалі на іх. Злавалі, бадай, найбольш. Вядома, былі на тое падставы. То каля заборцаў раптам «лясун» аб'явіцца, які хапае па дарозе маладых баб з другіх вёсак ды гвалціць, зацягнуўшы падалей у лес, то ў саміх Заборцах які-небудзь прайдзісвет наробіць дурнога пагалосу. Асабліва трапілі заборцаўцы пасля аднаго выпадку. Праўда, даўняга. Было так. У Заборцах раптам аб'явіўся «каровін доктар». Сам ён называў сябе іначай, нават не «вецінарам», а «ветхвельчарам». Аб'явіўся і адразу паказаў сваё майстэрства, бо якраз у аднаго заборцаўскага гаспадара захварэла карова: удзень зрабілася смутная, а к вечару пена вяроўкаю пайшла з рота, язык стаў вывальвацца. Гаспадыня, канечне, уголас, гаспадар таксама цямней за хмару ходзіць.

Тады і прыйшоў на дапамогу той «ветхвельчар». Быў ён мясцовы, з Заборцаў, але не ў прыклад іншым пахадзіў па свеце — спярша працаваў на шахтах, падаўшыся ў Юзаўку, каб зарабіць грошай ды паправіць дома гаспадарку, пасля служыў недзе. Словам, гаспадар ён аказаўся бесталковы, а чалавек і зусім шалапутны, бо вельмі хутка забыў і пра гаспадарку, і пра сям'ю. Што змусіла яго вярнуцца нарэшце ў Заборцы, угадаць цяжка. Тым больш што ён сам чужаўся людзей. Сказаў толькі неўзабаве, што вывучыўся на ветфельчара. А тут якраз надарыўся выпадак паказаць умельства — карова захварэла ў вёсцы. Зразумела, што лячыць яе гаспадары паклікалі яго. Прыйшоў ён на двор, зачыніўся адзін у хляве і пачаў нешта рабіць там з хворай жывёлінай. І праўда, карова хутка паздаравела. Дзён праз колькі ўжо выйшла ў агульным статку на пашу. Пасля гэтага заборцаўскія мужыкі, вітаючыся, пачалі шапкі здымаць пры сустрэчы з ім. Тым часам слава пра яго з Заборцаў шырыцца далей. Ну, а раз ідзе слава, то знаходзіцца і справа. Праз тыдзень задарылася такая ж каровіна хвароба ў Гончы. Затым у Верамейках, у Гутцы, у Кавычачах і г. д. І ва ўсе двары гаспадары клікалі «вецінара» з Заборцаў. Лячыў ён удачна кароў ад адной і той жа хваробы з год ці болей, аж пакуль не падпільнаваў хтосьці — аказваецца, сам «вецінар» і ўганяў жывёлу ў хваробу: зловіць за вёскай употай Ласюту ці Чарнаўку ды натрэ мылам язык. Чаму тады не быць карове смутнай, чаму не давіцца мыльнай пенай, якая цягне за сабой вонкі і вантробы?

А то здаралася і так. Ідзе за нейкай патрэбай чалавек праз Заборцы, а пасярод вуліцы спыняе пешахода мужык і б'е навотліў па вуху. «За што?» — пазірае на яго ледзьве не са слязамі недаўменны чалавек. «А ні за што,— спакойна адказвае яму тубылец.— Проста, каб ведаў, што пабыў у Заборцах».

Затое калі ўжо трапляў з Заборцаў хто ў смешнае становішча, нават у бяду, то гаворкі ды смеху сапраўды хапала, лічы, на ўсё забесяддзе. Асабліва выклікаў рогат нядаўны выпадак. Высветлілася раптам у адзін цудоўны дзень, што з Заборцаў выйшаў у вялікае начальства сын былой панскай чалядкі, здаецца, намеснікам наркома стаў. Правільна, што захацеў прыехаць і ў вёску. Ну, а заборцаўцы рашылі ў дошку расплю-

шчыцца, толькі як след прывеціць знакамітага земляка. Калгаснае кіраўніцтва, вядома, з дазволу раённага, нават сталы загадала накрыць пад соснамі, пры гэтым не шкадаваць ні пітва, ні закускі. Сын былой панскай чалядкі сапраўды ўсцешыўся, убачыўшы, як сустракаюцць яго вяскоўцы. Але доўга не затрымаўся ў вёсцы, адно гадзіны са дзве пасядзеў разам пад соснамі, пакаштаваў і пітва, і адмысловай сялянскай закускі. Пасля яго ад'езду заборцаўцы, вядома, працягвалі банкетаваць, балазе, хапала на сталах усяго, да таго ж дарэмшчына кругом. «Во,— хваліліся захмялелыя мужыкі,— як добра мець земляка ў вялікім начальстве». Думалі, што п'юць ды ядуць калі не за яго кошт, то не за свой ужо напэўна. Але не. Заборцаўцы падмануліся ў сваім найлепшым жаданні. На другі дзень сабралася калгаснае праўленне і расклала выдаткі па дварах — і на тых, хто сядзеў за святочным сталом, і на тых, хто стаяў зводдаль ды аблізваўся...

Сёння таксама не абышлося без здарэння. Раптам з-за дрэў, якраз насупраць Заборцаў, усё роўна як вышаснуў на дарогу з вінтоўкай за плячыма нейкі таўсманы дзяцюк. Верамейкаўскім салдаткам яшчэ крокаў за дваццаць кінуліся ў вочы яго вусы і ліслівая ўсмешка. Што дзяцюк быў паліцэйскім, таксама стала зразумела адразу — гэтакую блакітную павязку на рукаве ўжо каторы час насіў Брава-Жыватоўскі.

Між тым паліцэйскі стаў брыгадзіравым «казлом» пасярод дарогі і чакаў, пакуль зусім не наблізяцца жанчыны. Пры гэтым ці то знарок, ці то само выйшла, але месца ён выбраў спыніцца супраць невялікай прагаліны, якая, быццам прасечаная лінка, адкрывалася па лесе з правага боку, таму постаць яго была высвечана ранішнім сонцам. Ліслівая ўсмешка і шчодрае сонца рабілі чалавека як не падобным на ката-мурлыку — вось-вось выгне спіну, а тады пакратае лапай за вус.

— Куды гэта вы? — акурат здзівіўся паліцэйскі, вымаўляючы першыя словы амаль нараспеў.

— А нікуды! — у тон яму адказала Дуня Пракопкіна.

— Так ужо і нікуды? — не паверыў паліцэйскі, але сказаў усё роўна як дзеля забавы.

— Ну, тады на кудыкіну гару,— для адчэпкі сказала Дуня Пракопкіна і паспрабавала абмінуць на дарозе паліцэйскага, каб ісці далей.

Але паліцэйскі і не думаў прапускаць верамейкаўскіх жанок міма сябе. Ен распасцёр рукі, гатовы забегчы ў той бок, куды памкнуліся яны.

— Значыць, на кудыкіну гару? — пасмешліва спытаўся ён.— А чые будзеце?

— Свае,— кінула з натоўпу Палага Хахлова.

— Ну, што ж,— сказаў паліцэйскі,— пакуль не прызнаецеся, далей не пушчу.

— От я зараз так не пушчу табе,— нарэшце выбілася наперад Палага Хахлова,— што глузды пасля збіраць давядзецца!

Мусіць, паліцэйскі быў чалавек здагадлівы, таму пасля яе слоў адразу сцяміў — гэтая сухарэбрына сапраўды на адной пагрозе не спыніцца. Зарагатаў:

— Я і так ведаю, чые вы. У мяне ў самога ў Верамейках радня ёсць.

Але колькі ні намагаліся салдаткі ўспомніць, хто мог быць у Верамейках яму раднёй, так і не здолелі прыгадаць: здаецца, не было такога выпадку, каб хто-небудзь жаніўся на заборцаўскай нявесце альбо наадварот — верамейкаўская выходзіла туды. Тым не менш, Дуня Пракопкіна сказала:

— Раднёй лічышся, а таксама палохаеш.

— Гэта я для парадку. Службу нясу.

Паліцэйскі тут жа ступіў на абочыну, вызваліў дарогу.

Хоць і незразумела было, чаму ён рушыў у адну дарогу з імі, але салдаткі неўзабаве ўжо нібыта перасталі і зважаць на яго; прынамсі, паліцаева прысутнасць больш не выклікала ні ў кога насцярожанасці; хто ведае, можа, у яго таксама з'явілася патрэба адлучыцца з вёскі па нейкай справе? Так і ішлі яны колькі часу лясной дарогай — кабеты па сабе, і ён па сабе.

З жоўта-зялёнай папараці, што расла тут скрозь па сасновым лесе, нечакана выскачыў белалобы сабака з жоўтымі, акурат апаленымі плямкамі над вачамі і з нейкімі дзіўнымі, невыразнага колеру пежынамі па баках. Убачыўшы незнаёмых кабет, сабака вякнуў на іх, быццам таксама дзеля парадку,— маўляў, іначай нельга, бо што падумае гаспадар пра мяне; усё-ткі я перш за ўсё павінен гаўкаць,— тады кінуўся паліцэйскаму ў ногі, пачаў радасна лашчыцца. Вядома, нікога сваім нечаканым з'яўленнем не спалохаў. Ды і ці магла цяпер палохаць людзей такая істота, як саба-

ка?! Тым больш што верамейкаўскія кабеты па-сапраўднаму спяшаліся, таксама, як спяшаліся б звычайна на кірмаш. Надзетыя, бадай, у самае лепшае, ■ хатылькамі ў руках, яны ўсе і выгляд мелі кірмашовы. Не хапала толькі, каб на сённяшні дзень прыпала храмавое свята.

Здавалася, паліцэйскі ўзрадуецца, што на падмогу яму прыбег сабака, але дарэмна. Наадварот, вусаты таўстун раптам узлаваўся нечага, выказваючы рукамі, жэстамі, выглядам прыкрую нецярплівасць, пачаў праганяць сабаку дамоў — спярша адпіхнуў ад сябе нагой, праўда, не тупым, зношаным наском ялавага бота, а шырокай, ссунутай гармонікам к нізу, халявай, але сабака зноў кінуўся яму ў ногі, тады ён зрабіў страшны твар і схапіўся за вінтоўку: «Пшоў! Пшоў адсюль!» Як і кожны разумны сабака, гэты таксама зразумеў, што гаспадару чамусьці не падабаецца ягоная прысутнасць, таму ён пакрыўджана падтуліў пад сябе хвост паміж задніх ног і зноў ціха гаўкнуў: уставіўшыся на чужых кабет, ды цяпер ужо, няйначай, у адчаі, што праганяюць. Але ў наступны момант увагу яго адцягнула на сябе вялікая шэрая птушка, што ўсё роўна як нежывая ўпала на дарогу, быццам ашмётак які, з падсечанай у камлі, таму аплыўшай смалою, сасны. Птушка гэта нагадвала нечым балотнага мышалова, мела такую ж, як і ён, загнутую кнізу дзюбку і доўгія ногі. Хоць яна і выклікала ўражанне, што падае ўніз, быццам амярцвелая, але як толькі апынулася на зямлі, дакранулася да яе нагамі, то адразу страпянулася, распасцёрла на ўсю шырыню крылы і зусім зварушліва, падскокваючы, пабегла ўперад па дарозе. Згледзеўшы яе, сабака тут жа забыўся і на гаспадара, і на кабет, кінуўся з усіх ног даганяць. Птушка таксама адчула небяспеку, таму не стала лішне выпрабоўваць лёс — ударыла аб зямлю крыламі і гэтак жа імкліва, як падала з дрэва, узляцела ўгору, але не памкнулася ў бок ад дарогі, а зноў села на самы макуш крайняй сасны. Падмануты паліцаеў сабака закруціўся каля сасны, і гучны брэх яго адзінока абудзіў ядраную цішыню ў лесе.

Да Ключа заставалася ўжо не так многа прайсці, калі на дарозе, якая выбілася левым бокам на край лесу, быццам грыб з-пад зямлі, вырасла чалавечая постаць. То быў немец. Няйначай, ён стаяў даўно тут,

але верамейкаўскія салдаткі чамусьці ўбачылі яго толькі цяпер, калі апынуліся зусім блізка. Стаяў ён у кароткай, непрамакальнай куртцы з башлыком за плячамі, у суконных штанах, вузкія, амаль у абліпку калашыны якіх былі ўсунуты ў бліскучыя боты, і ў цёмна-сіняй пілотцы. На жываце вісеў аўтамат. Што гэта быў немец, кабеты здагадаліся адразу, бо паліцай ледзь не подбегам кінуўся да яго. Няйначай, што для паліцая знаходжанне тут гэтага немца наогул не з'явілася нечаканасцю. У кожным разе па тым, як прывычна і без насцярогі паводзіў ён сябе, можна было пэўна меркаваць толькі так. Значыць, гіцаль знарок супраВаджаў іх сюды. Пакуль увішны паліцэйскі нешта тлумачыў немцу, паказваючы на жанчын рукой, тыя паспелі прыкмеціць непадалёку, крокаў за трыццаць ад крутога схону, за якім пачынаўся луг, самалёт з чорна-белым, нібыта рассечаным крыжам на фюзеляжы. Далей трохі вяла дымілася вогнішча, блізка ля якога знаходзіліся яшчэ два лётчыкі — адзін сядзеў, абхапіўшы каленкі рукамі, а другі напаўляжаў, падпёршы далоняй галаву.

Самалёт гэты — лёгкі бамбардзіроўшчык — сеў на касагоры ўчора, амаль ужо пад вечар. Атрымаўшы ў паветраным баі, што адбыўся недзе ў лукавіне Дзясны, некалькі вялікіх прабоін, ён не дацягнуў да аэрадрома, які размяшчаўся за Бялынкавічамі, недалёка ад вёскі Канічы, і сеў абы-дзе, нягледзячы, што наперадзе, за якога паўкіламетра, пачынаўся скошаны луг. Цяпер лётчыкі вартавалі бамбардзіроўшчык, чакаючы, пакуль прыедуць з аэрадрома авіятэхнікі. Наогул-та ім пашанцавала тут. Адразу, яшчэ ўчора, прыбег сюды гэты паліцэйскі, які, будучы на лузе, бачыў, як прызямліўся самалёт. Таму ноч яны правялі каля вогнішча, не зазнаўшы ні голаду, ні смагі. І ўжо зусім былі здзіўлены лётчыкі, згледзеўшы цяпер, як знаёмы паліцэйскі вяртаўся пасля начы на чале немалога гурту жанчын.

«Зі маль айнэн ан,— раптам ажно сеў, раскінуўшы ледзь не абапал вогнішча ногі, той лётчык, што трымаў галаву на далоні,— унзэр поліцыст хат унс айнэ унмасэ фон вайбэрн аўфгетрыбен. Е фюнф про латэ» *.

---

* Глянь, наш паліцэйскі набраў нам процьму жанчын. Па пяць штук на... прыпадзе *(ням.)*.

Другі зарагатаў і сказаў: «Айн дынстайфрыгер нар іст гефэрліхер альс айн файнд»*— «Ляс, дас. Ды русэн хабен воль ір шпрыхворт ніхт аўф унс гемюнцт. Дэр флінке Ганс, пас нур аўф, лект зіх шон ды ліпен унд іст цум хартэн айнзац бэрайт. Гешвінд, гэр друдэр, дас вір пюпхен ніхт ферзоймент. Штэ аўф, зонст біст ду ам шайтэргаўфэн фэртыг геростет. Нун рыхтэн вір айнэ грандыозэ людэрцэмунг айн...» ** Але другі лётчык толькі паморшчыўся ад гэтых слоў, сказаў як не з гідлівасцю: «Дас паст мір ніхт ін дэн крам. Славішэ дорфмэдэльс зінд рехт шмутцых. Зіхер хабэн зі ніхт айнмаль хозэнцойг ам штайсэ ан. Штрайхт міх альзо аўз дэр лістэ, іх махэ ніхт міт. Ду унд Ганс аляйн, ір цайгт ойх ганц геваксен ойэр грандыозэн... Ін айнэм монат райзэ іх нах хаўзэ, да мус іх этвас гедульд хабэн. Эс вэрэ айнэ шайсэкле захэ майнэр Эльзэ вас унэрвюнштэс ін ды ташэ цу леген» ***.— «Ляс дас айнэ зорге зайн,— паціснуў плячыма яго таварыш.— Дас ду эс шпэтэр ніхт бедаўэрст.— Ён пружыніста ўскочыў на ногі, сунуў за шырокі рамень шлемафон і паблажліва ўсміхнуўся:— Інцвішэн муст ду вахэ шыбен» ****.

Аднак дарэмна ён палохаў таварыша — у каравул таму станавіцца не давялося. Пакуль вялася ля вогнішча гэта размова, на дарозе ўсё было скончана.

Аказваецца, паліцэйскі там усяго толькі падбіваў вартавога адабраць у верамейкаўскіх кабет харчы, якія яны неслі з сабой, загарнуўшы хто ў каляровую хустку, хто ў вышываны ручнік. Вартавы хоць і не разумеў чужой мовы, але словы — сала, яйкі, мёд — хутка дайшлі да яго свядомасці. «Гут, гут»,— паляпаў ён весела па плячы паліцэскага і жэстам паказаў жанчынам, каб тыя выкладвалі ўсё на травяністую абочыну.

---

* Паслужлівы дурань — горай за ворага *(ням.)*.

** — Дарэмна ты. Мусіць, рускія прыдумалі сваю прымаўку не для нас. Спрытнюга Ганс, бач, ужо аблізваецца і гатовы да рашучага штурму. Паспяшайцеся, пане браце, каб не праваронiць лялечак, уставай, інакш ты тут, ля вогнішча, правэндзішся наскрозь. Ну, зараз мы наладзім вялікую... *(ням.)*

*** — Гэта не па мне. Гэтыя вясковыя славянскія дзеўкі даволі брудныя. Яны, здаецца, не носяць ніякіх рэйтузаў... Таму выкрэслівайце мяне са спісу, я не ўдзельнік вашай грандыёзнай муштроўкі. Праз месяц я еду дамоў, таму трэба крышку патрываць. Было б дзікай бестактоўнасцю падсунуць маёй Эльзе ў кішэню што-небудзь непажаданае *(ням.)*.

**** — Ну, як ведаеш. Але не шкадуй пасля. Прыйдзецца пастаяць табе ў караўуле *(ням.)*.

Аднак ніхто з салдатак не спяшаўся рабіць гэтага. Яны адно пазіралі то на вартавога, то на паліцэйскага, быццам і сапраўды не здагадваліся, чаго ад іх хочуць. Тады паліцэйскі сам пачаў вырываць з рук хатылькі. Жанчыны не супраціўляліся. І толькі Жмэйдава нявестка кінулася тлумачыць паліцэйскаму, што яна не мае з сабой прысмакаў, бо ідзе да хворай маці.

— Не хлусі, паказвай і ты, што нясеш,— не паверыў той.

Але ў Анюціным ручніку і праўда нічога асаблівага не было, акрамя падгарэлай скваркі ды праснака.

Не вытрасеным пакуль заставаўся маленькі хатылёк велічынёй з прыгаршчы ў Палагі Хахловай. Яна трымала яго аберуч, прыціскаючы да жывата, і выглядам усім паказвала, што не збіраецца расставацца з ім. Да таго ж, і паліцэйскі ўсё роўна як не спяшаўся падступіцца да яе.

— Ну, а цябе я даўно прыкмеціў,— нарэшце сказаў ён.— Зараз паглядзім, якая ты смелая, ці будзеш глузды выбіваць.

Ён выставіў рукі, каб забраць і ў Палагі тое, што яна прыціскала ў хатыльку. Але Палага расшчапіла на жываце рукі і закінула хатылёк за спіну.

— Ну-ну! — пагразіў ёй паліцэйскі.

— Адыдзі! — узбурылася Палага.

— Зараз жа аддай, сцерва!

— Не чапай, а то! — абурана захітала галавой кабета.— Сыдзі за дарогі!

— Ах, так? — паліцэйскі паспрабаваў зайсці ёй ззаду.

Але дзе там! Палага раптам крутанулася і тыцнула хатыльком проста ў вусаты твар яму.

Адчуўшы моцны ўдар, які прыйшоўся акурат ніжэй лоба, паліцэйскі схапіўся рукою за нос.

Нехта з кабет утарапела войкнуў — ну і Палага!..

— Уцякайма! — крыкнула тады як не сваім галасам Роза Самусёва, і ўсе кабеты, акрамя Палагі, кінуліся спалоханай чарадой у лес.

Між тым Палага стаяла натапыраная, гатовая яшчэ раз ударыць паліцэйскага, калі той паспрабуе сунуцца да яе: нездарма ж яна вяла зацятую бойку з мужам! Ды і не спалохалася яна зусім, проста не думала, што трэба і ёй некуды бегчы адсюль.

Тым часам паліцэйскі агоўтаўся ад нечаканага

ўдару і ўжо гатовы быў у шаленстве накінуцца на жанчыну. Яму нічога не складала ўмомант расправіцца з ёю, прынамсі, так яму здавалася, бо якая б задзірыстая ні была гэтая кабета, а сілы на яе ў яго хапіла б. Але раптам вартавы немец, на вачах якога адбылося нечаканае здарэнне, гучна зарагатаў і стаў паміж Палагай і паліцэйскім. Што ім кіравала пры гэтым, сказаць цяжка. Можа, проста зрабілася смешна, што пажылая і вельмі нехлямяжая баба адважылася на ўчынак, які дагэтуль яшчэ ніколі не даводзілася бачыць яму. Тым больш што побач, на траве, ляжала даволі розных прысмакаў, якіх хапіла б нават на цэлую эскадрыллю, а не тое, што на трох.

— Вэг *,— адпіхнуў ён паліцэйскага і, павярнуўшыся да таго лётчыка, што якраз падыходзіў у гэты момант ■ дарозе, зноў зарагатаў.

— Хаст ду гезен, вас да лёс іст? **

— Айн шёнэс хандгемэнге. Да хаст ду кайн Ойропа. Ды зітэн зінд хірцуляндэ толь фэрлецт. Іх унд Вольфганг майнтэн, дас эр унс лібе дынге ін райхер аўзваль цум гекнуч геліферт ***.

— Эс іст эбэн зовайт,— зусім весела сказаў вартавы.— Вас хіндэрт ойх дэн дран цу шпайзэн, да эс ойх шмэкт? ****

— Ду дарфст дан зэльбер дызэ альтэ кахель кляінкрыген.— Ён сеў на дыбачкі і пачаў перабіраць рукамі слоікі, кавалкі сала, яйкі і іншыя смачныя рэчы.— Іх абэр хабэ вас андэрэс цу тун. О, гут, гут! *****

— Ге шон вэг! ****** — зрабіў злосны твар вартавы, паказваючы Палазе, каб тая выбіралася прэч.

Не выпускаючы з рук хатылёк, за які яна здолела ўсё-такі пастаяць, Палага была памкнулася назад, але хутка абдумалася і рыўком, усё роўна як з неймавернай лёгкасцю, можа, не чуючы пад сабою і ног, кінулася паўз небяспечнае месца па дарозе наперад.

---

* — Прэч *(ням.)*.

** — Бачыў, што тут было? *(ням.)*

*** — Здаецца, мардабой. Гэта табе не Еўропа. Тут норавы дзікія. Мы з Вольфгангам думалі, што гэта ён навыбор для ўцехі столькі кабет прывёў *(ням.)*.

**** — Яна, пацеха, і была толькі што. Але за чым затрымка, раз у вас жаданне з'явілася? *(ням.)*

***** — Ты ўжо гэтую бабулю сам... А я займуся вось чым. О, добра, добра! *(ням.)*

****** — А ты — ступай *(ням.)*.

Паліцэйскі, вядома, не разумеў, чаму раптам немец не дазволіў яму даць сапраўданага пытлю гэтай задзірыстай сухарэбрыне (іначай ён і не думаў цяпер пра яе), аднак ад далейшай спробы адпомсціць ёй адмовіўся — збянтэжаны, ён зацяў у сабе злосць, якая ажно распірала яго, адно крыкнуў з абуранай прыкрасцю наўздагон:

— Нічога, я цябе яшчэ перастрэну, паскудніца! А не — дык і ў Верамейках адшукаю!

Здавалася б, чаго ўжо лепей — уцякай сабе як падалей ад заборцаўскага злыдня, таксама і ад немцаў, але не, Палага і тут не прамінула паказаць свой характар, павярнулася і гукнула зусім па-вясковаму ў адказ:

— Пацалуеш ты мне..! — Пры гэтым яна не пасаромелася ўслых дадаць і апошняе слова.

Ад бездапаможнасці, што нічога не можа зрабіць ёй, паліцэйскі прытворна хіхікнуў, маўляў, што ты з дуры бабы возьмеш, а тады паспешліва замітусіўся, кідаючыся памагаць немцам пераносіць да вогнішча нарабаваны ў верамейкаўскіх кабет харч. Ён нават знарок не глядзеў у той бок, дзе шыбавала па дарозе Палага, даганяючы збегшых таварышак.

К гэтаму часу тыя ўжо таксама ўзбіліся на дарогу, балазе, за паваротам з-за дрэў не было відаць ні немцаў з іх падбітым самалётам, ні паліцэйскага.

— Заб'юць тама адну Палагу, яй-богу заб'юць! — спахапілася, ледзь не ламаючы рукі, Гэля Шарахоўская.

Тады і другія кабеты занепакоіліся, хоць у саміх страх таксама яшчэ не прайшоў.

А Варка Касперукова з дакорам сказала:

— Ну, што ў яе тама ўжо было такое, што не захацела аддаць?

— Ага,— падтакнула ёй Анюта Жмэйдава,— добра, калі хоць скаромніна, а то й зусім, можа, гуркінасеннікі.

Салдаткі гаварылі так — то асуджалі, то шкадавалі Палагу, а самі чуйна, з кволай трывогай, ад якой знібелі сэрцы, услухоўваліся, каб, не дай бог, і праўда не грымнуў у тым баку стрэл. Адбегліся яны не зусім далёка ад таго месца, дзе іх затрымаў немец, таму і Палазе Хахловай не складала цяжкасці дагнаць іх.

— А мы думалі...— убачыўшы нарэшце яе жывую і цэлую, толькі і сказала Гэля Шарахоўская, але пры

гэтым чамусьці запытальна паглядзела на сваіх спадарожніц, быццам хацела, каб тыя пацвердзілі гэта.

Палага нікому не адказвала, толькі цяжка дыхала. Кабеты памаўчалі колькі часу, усё роўна як даючы магчымасць ёй прыйсці ў сябе, аддыхацца, затым Дуня Пракопкіна сумна сказала:

— Давайце падумаем, бабы, як нам ісці далей.

— Дак мы ж дамовіліся,— насцярожылася Анюта Жмэйдава.— Пойдзем на Канічы, тады на Батаева.

— Я не пра ета!..— не паглядзеўшы на яе, нахмурыла твар Дуня.— Я пра тое, ці варта нам цяпера зусім ісці ў тую Яшніцу.

— Як ета? — не зразумела яе Варка Касперукова.

— Дак,— Дуня паказала пустыя рукі.— Самім дайжа нічога няма на зуб пакласці, не тое што мужа накарміць да выкуп за яго даць.

— Дуня праўду кажа,— як не ў адзін голас адразу загаманілі кабеты, быццам чакалі зручнага моманту, але, мусіць, не толькі таму, што немцы з дапамогай заборцаўскага паліцая нечакана адабралі ў іх прыпасы, разлічаныя на лагерную ахову; пасля таго, што здарылася з імі ў гэтым лесе, найбольш бянтэжыла невядомасць, якая чакала наперадзе; каб павярнуць назад, здавалася, не хапала аднаго прыкладу.

Гэля Шарахоўская выразна адчула гэта і памкнулася адвесці небяспеку. Чамусьці звяртаючыся толькі да Пракопкінай Дуні, яна з запальчывай горыччу, акурат моцна пакрыўджаная, сказала:

— А я пайду! Пайду хоць і ні з чым! А раптам Андрэй тама? Дак хоць пагляджу на яго, буду ведаць, што жывы, што не забіты. Тады другі раз прыйду.— Яе ўпартасць была больш чым пераканаўчая, і калі яна пасля кароткага перапынку, выкліканага ўнутранай усхваляванасцю, зноў кінула з дакорам: — Вы сабе як хочаце, а я пайду! — салдаткі зрушылі з месца.

Спыняцца на сняданак у Ключы не было з чым. Прыпадаючы на руках да крыніцы, жанчыны адно па чарзе напіліся халоднай вады, ад якой заходзіліся зубы. Латвей было тым, хто не пакладаўся цалкам на дарогу, ды яшчэ дома перахапіў чаго наперад, гэтыя і пілі цяпер з большым смакам.

Дагэтуль ніхто не ведаў, што брала каторая з сабой, а тут раптам, напіўшыся вады, пачалі як ні хваліцца.

— Мне ж свякруха напакавала-ткі торбу,— уздых-

нула, выдаючы сакрэт, Гэля Шарахоўская.— Здаецца, усяго хапала тама. Усе леташнія і сёлетнія прыпасы сабрала. Нават груздоў салёных слоік не пашкадавала. Во недзе раскашуюць цяпера немцы!

— Да й паліцай, мусіць, не застанецца ў накладзе,— акурат зайздросцячы, сказала Анюта Жмэйдава.

— Ну, тваім ужо дак наядуцца яны,— насмешліва кінула ёй Анэта Прыбыткова, помнячы, як тая паказвала паліцэйскаму акраец з падгарэлай скваркай.

А Гэля Шарахоўская раптам прызналася:

— Добра, што немцы хоць не здагадаліся пра мае залатыя пяцёркі. Я іх пад цыцку сунула, дак дзе тама здагадацца. Столькі берагла!.. Яшчэ матка, нябожчыца, на пасаг давала.

— Ну во, аказваецца, у Гэлі і золата ёсць! — павяла па ўсіх прыжмуранымі вачамі Анюта Жмэйдава.

— Дак у Шарахоўскіх, можа, яшчэ і не ета знайшлося б, каб добра пакапацца,— засмяялася Варка Касперукова, але без асаблівага намеру, проста так.

— Нягож, цэлыя гаршкі ў бяросце з золатам стаяць! — смыкнула ад прыкрасці Гэля, ужо не радая, што прызналася.

— Ета міліцыянеры не ведалі, каго на вочапе ў калодзеж апускаць,— азвалася тады Прося Рацэева.— Трэба было адразу за Шарахоўскіх брацца, а яны дзеда майго ў калодзеж пасадзілі.

— Але ж таксама недарэмна! — усклікнула Анюта Жмэйдава.

— А табе адкуль ведаць? — незалюбіла Прося.

— Дак расказвалі ж...

— Ці мала чаго могуць нагаварыць. А ты плявузгаць будзеш.

— Сціхніце вы, бабы,— нарэшце не ўцерпела Палага Хахлова і чамусьці нахіліла да пляча галаву, зрабіўшы пры гэтым пакутлівы твар.— А то дагаворыцеся, што адна адной пасля голае месца паказваць будзеце. Усяго вам шкода. Усяго ў вас хапала. А мне вось свайго,— паказала яна вузельчык,— дык і нічуць не шкода, хоць я яго і не аддала немцам. Бо няма тут нічога такога, каб шкадаваць. Адзін кавалак сала і той без хлеба. Цяпера як будзем есці яго? Не панясу ж я ў Яшніцу яго, раз усе галодныя будуць. Нябось, самі хутка вырвеце з рук.

— Ну што ты, Палага! — паспрабавала суняць яе Анэта Прыбыткова.

— А то я сама не ведаю, што трэба падзяліцца. Зараз во зойдзем за Бялынкавічы да й падсілкуемся разам. Балазе і вада тама ў Бесядзі знойдзецца.

— Вады і етай, што ў Ключы напіліся, ужо да самага вечара хопіць,— засмяялася раптам Роза Самусёва, здаволеная Палагінай пакладзістасцю.

— Нічога, яшчэ не раз захочаце. Вечар далёка. А сала маё, каб ведалі, леташняе. Солі на ім столькі, што й нажом не саскобліш. Так што...

Ужо на выхадзе з лесу, якраз як збочыць на другую дарогу, што вяла паўз Калодліва на Бялынкавічы, вачам кінулася дашчэчка, прыбітая ў чалавечы рост на бярозе. Завостраным канцом дашчэчка гэта паказвала ў той бок, куды кіраваліся верамейкаўскія жанчыны. Рускімі літарамі ў некалькі радкоў на ёй паведамлялася, што бліжэйшыя лагеры «для чырвонаармейцаў і камандзіраў, якія не паспелі здацца ў палон», размешчаны ў бліжэйшых населеных пунктах. Другой сярод іх была ўказана Яшніца.

— Ну во,— зніякавела ўскінула бровы Дуня Пракопкіна,— тута будзеш тыдзень шлындаць па етых лагерах і ўсе не абыдзеш!..

IX

Торгаючы лейцамі, Брава-Жыватоўскі выкіраваў каня на вясковую вуліцу і павярнуў яго налева, каб ехаць у Бабінавічы па канаплёўскім канцы. Спярша ў Зазыбы з'явілася жаданне папраўіць Брава-Жыватоўскага, бо не хацелася разам з ім ехаць на віду ўсёй вёскі, да таго ж і дарога сюды была даўжэйшая, акурат на такую адлегласць, колькі займала вуліца, аднак у час перадумаў — можа, паліцэйскі меў намер па шляху забегчы яшчэ дамоў. Але дарэмна. Той не спыніў каня насупраць сваёй хаты. Значыць, ён проста спачатку ўзяў сабе ў галаву ехаць у мястэчка кружна, паўз Халахонава хацішча. Праўду сказаць, у выбары дарогі не апошнюю ролю магла адыграць і прывычка, бо канаплёўцы заўсёды кіраваліся ў Бабінавічы гэтым шляхам.

— Сын твой таксама павінен будзе з'явіцца ў валасную ўправу,— буркнуў паліцэйскі, калі яны з грукатам пераехалі першы масток за вёскай.— На ўлік трэба стаць, і ўсё такое.

— Ага,— думаючы пра другое, кіўнуў Зазыба.

Тады Брава-Жыватоўскі павярнуўся тварам да Зазыбы і ўсміхнуўся, акурат падахвочаны.

— Якраз дарэчы ён дамоў прыйшоў.

— Адбыў сваё, то і прыйшоў.

— А мне не абавязкова ведаць, адбыў Масей свой тэрмін ці не. Урэшце, сам скажа дзе трэба. Але што дамоў вярнуўся, не стаў бадзяцца, гэта добра. І бацьку выгада будзе, і самому можна ўлаштавацца як след. Немцам таксама адукаваныя людзі патрэбны.

— У яго свая галава на плячах, няхай сам думае. А выгады мне ад яго прыходу ніякай. Іншая справа — радасць.

— Не скажы. Выгада ёсць.

— Штосьці мне няўцям яна.

— Ну, хоць бы ўжо тое, што Масей вярнуўся з турмы?

— Гм, вялікая ўцеха! Ды і пры чым тут турма?

— Гледзячы якая. Ён жа не злодзей і не забойца, а палітычны. Значыць, у яго разыходжанне з савецкай уладай было. Ну, а цяпер такія людзі ў цане.

— Вунь ты пра што? — нявесела ўсміхнуўся Зазыба.— Значыць, за сына і мне цана вышэй будзе? Так я цябе зразумеў?

— Так.

— Але ж немцы, мусіць, яшчэ не ведаюць пра Масея?

— Чаму гэта не ведаюць? — усё роўна як абурыўся Брава-Жыватоўскі.

— Адкуль жа ім стала вядома? — кінуў цікаўны позірк на свайго субяседніка Зазыба.— Сам кажаш, яму трэба яшчэ з'явіцца ў воласць, адзначыцца.

— Ну і што? Гэта ж адзначыцца, але... Словам, ты, Зазыба, не думай, што новая ўлада нічога пра нас не ведае. Ведае, ды яшчэ і як.

— Выходзіць, ты мой дабрачынец? — насмешліва спытаў Зазыба.— Значыць, табе трэба дзякуй сказаць?

— Ну, з гэтым яшчэ паспееш,— паблажліва адказаў Брава-Жыватоўскі.

— Праўда, паспею,— не мяняючы насмешлівага тону, згадзіўся Зазыба.— Але датуль давай мы з табой, Антон, дамовімся так: ты не робіш мне ніякай дабрачыннасці, а я не маю патрэбы ні ў чым даверы. Па-першае, я ўжо не такі малады, каб думаць аб кар'-

еры, асабліва пры новай уладзе, а па-другое, для мяне цяпер важней не тое, хто мне давяраць збіраецца, і як, галоўнае, каму давяраць думаю я. Скажу шчыра, да цябе ў мяне даверу няма.

— Дарэмна.

— Не ведаю, але сказаў я, што думаў.

— Дарэмна,— паўтарыў Брава-Жыватоўскі і дадаў: — Цяпер табе не абысціся без мяне.

— Бачу, табе нечага дужа хочацца павязаць адной вяроўкай [redacted] сабой і мяне, і сына майго.

— Вяроўкі я не ўю, ты тут памыляешся, але кампаніі тваёй не цураюся.

— Вядома, не з Драніцай жа ўвесь час якшацца? Хопіць таго, што ён падвёў цябе каля крыніцы. Усё хваліўся, што можа па-нямецку, нашы мужыкі нават паверылі, што ён перакладчыкам пры табе, а як да справы дайшло, то лупцоў паспытаць давялося. Ды і немец той таксама нейкі шалапутны — не пазнаў свайго. Помніш, як у тым жарце?..

— Ну, чыя карова мычала, а твая маўчала б,— стараючыся быць спакойным, сказаў Брава-Жыватоўскі.— Твае таксама не менeй шалапутныя. Мяне хоць плёткай, а цябе дык і зусім ледзьве са свету не зжылі. Так што дарэмна папікаеш.

— Ды я гэта [redacted] слову,— быццам і праўда пашкадаваў Зазыба, што неўзнарок напомніў паліцэйскаму непрыемнае.

— Дык у мяне таксама к слову прыйшлося,— прытворна, але яўна з іроніяй, павініўся Брава-Жыватоўскі.

— Будзем лічыць, што мы квіты.

— Квіты дык квіты,— лёгка згадзіўся паліцэйскі.

Але дарэмна ён спадзяваўся на квіты. Праз нейкі момант Зазыба сказаў:

— А парсюка з фермы вы няправільна ўзялі з Драніцам. Не мелі права.

— Глупства,— паспрабаваў адмахнуцца Брава-Жыватоўскі.— Лася ж неяк трэба было ўпарадкаваць.

— Калгасная ферма — не ўласны хлеў. З такой ахвоты кожны мог бы.

— Дык ты ж распусціў калгас.

— Але гэта яшчэ не значыць, што кожны можа хапаць, што задумае.

— Ат,— смыкнуў шчакой Брава-Жыватоўскі,— не

пра гэта сёння трэба гаварыць нам! — І выраз твару свайго зрабіў ледзь не пакутніцкі, усё роўна як і сапраўды ён дамагаўся ў гаворцы нечага такога, што ніяк не даходзіла да Зазыбы.

«Эйш,— насмешліва падумаў Зазыба,— смуткі паліцая бяруць. Але гэта толькі начынка, а будзе цэлая аўчынка. Давядзецца шыла з перцам паспытаць». Тады сказаў:

— А гэта праўду гавораць нашы мужыкі, Антон, што ты ў Махно служыў?

— Служыў,— як ні ў чым не было, адказаў Брава-Жыватоўскі.— А што?

— Дык мы тады і раней, аказваецца, маглі сустракацца з табой? Я ж свой ордэн атрымаў за махноўцаў.

— Ну, пра гэта я, дапусцім, чытаў у раённай газетцы.

— Мог і ты апынуцца сярод іх. І табе б галаву адсек шашкай.

— Ну, гэта яшчэ бабка на два варажыла. Мог ты мне галаву адсекчы, а мог і я табе. Хіба не верыш?

— Але, мусіць, ажно зямлю са злосці грыз увесь час, пакуль жыў у нас ціха.

— Я, як ведаеш, зямлю араў,— сказаў на гэта Брава-Жыватоўскі.— Навошта мне было грызці зубамі яе? Ды мяне тады ўжо ў Махно і не было, як ты шабляй махаў там.

— Ці нарабаваў жа ты хоць золата, будучы ў Махно? — спытаўся Зазыба.

— Канечне, цэлы воз. Няўжо не бачыў, што на маёй хаце страха золатам крыта.

— Ну, дапусцім, хату накрыў яшчэ сам гаспадар.

— Але хто перакрываў яе?

— Перакрываў ты. Але чамусьці ажно не верыцца, што ты без золата. Бо вядома ж, якія вы, махноўцы, рабаўнікі.

— Я, мілы мой, прывык чэсна служыць.

— За ідэю?

— А калі не за ідэю, то ўсё роўна чэсна. Ты думаеш, я ў аднаго Нестара Іванавіча служыў? Я і ў Чырвонай Арміі быў.

— Калі — перад тым, як да Махно перабегчы, ці пасля Гуляй Поля ўжо?

— Што цяпер спавядацца! Трэба было раней пацікавіцца.

— Але дзіўна ў цябе выходзіць — служыць служыш, а пахваліцца нібыта і няма чым.

— Чаму? Я ж адкрыта служу.

— Дык гэта цяпер. Але што скажаш, як немцаў прагоняць?

— А ты ўсё яшчэ спадзяешся, што бальшавікі твае вернуцца?

— Спадзяюся, Антон, спадзяюся!

— Але прызнайся, Зазыба, ты б са мной вось так, па-чалавечы, размаўляў, каб за табой верх быў, каб ты на маё месца стаў?

— Па-першае, я на тваё месца не пасягаю. А падругое, ты таксама хутка іначай запяеш. Гэта пакуль няма канчатковай пэўнасці, што ўлада твая надоўга зачапілася ў нас, дык ты анёлам прыкідваешся.

— Ну, ты гэта мне гаварыў ужо,— запярэчыў Брава-Жыватоўскі,— але, як бачыш, я ўсё яшчэ не справўдзіў тваіх спадзяванняў. Ніхто ў Верамейках не можа паскардзіцца, што я зрабіў шкоду яму. І справа зусім не ў тым, што нечага чакаю. Тут, здаецца, ужо ўсё ясна. Чакаць лішне не трэба. Улада памянялася назаўсёды. Не ведаю, ці доўга будуць у нас самі немцы. Гэта ўжо справа іхняга ўрада. Аднак бясспрэчна адно — савецкай улады яны больш не дапусцяць. Сам ведаеш, сіла салому ломіць. Так што дарэмна ты спадзяешся на бальшавікоў. Не вернуцца яны.

— Дурны ты ўсё-такі, Антон,— цярпліва даслухаўшы да канца паліцая, усміхнуўся Зазыба.— Бальшавікі — гэта людзі. Жывыя людзі. І ніякая ўлада не прымусіць іх адмовіцца ад сваіх перакананняў. Паспрабуй выкінь з чалавека душу. А перакананне — гэта і ёсць душа. Ну, а паколькі людзі жывуць паўсюль, паколькі без людзей на зямлі немагчыма, значыць, і бальшавікі будуць заўсёды сярод іх.

— Ну от, я табе пра Хаму, а ты мне пра Ярому,— паціснуў плячамі Брава-Жыватоўскі.— Пры чым тут душа, пры чым перакананні? Я гавару пра бальшавіцкую ўладу. А хто пра што думае — чорт з ім, млын, як сам бачыш, вялікі, усё перамеле. Не ў адных жа бальшавікоў перакананні. Былі свае перакананні некалі ў кадэтаў, у эсэраў, у меншавікоў, у анархістаў. Бальшавікі перамалолі іх на сваім млыне. Цяпер чарга настала за самімі бальшавікамі. Дасць бог, нацыянал-сацыялісты перамелюць іх.

Задаволены сабой, што гэтак грунтоўна давёў Зазыбу свае меркаванні, Брава-Жыватоўскі колькі часу ехаў моўчкі.

Дарога ўжо ішла па краі тарфяніка, дзе першы год высаджвалі кок-сагыз. Расліна гэтая для тутэйшай зямлі была невядомая, пра яе, здаецца, наогул ніхто не чуў дасюль не толькі ў Верамейках, а і па ўсёй Бесядзі. І вось сёлета ва ўсім раёне пачалі прапагандаваць яе яшчэ з самай зімы. Крайне патрэбна была гума. У земаддзеле быў уведзены нават асобны аграном па кок-сагызу, а ў калгасах створаны брыгады, якім цалкам належала займацца вырошчваннем новай сельскагаспадарчай культуры, якая мела стратэгічнае значэнне, прынамсі, прапагандуючы яе сярод калгаснікаў, усе, хто меў дачыненне да гэтага, націскалі на патрэбу ў ёй іменна са стратэгічнага боку. Зразумела, што ў Верамейках таксама была створана такая брыгада. І праз усю сёлетнюю вясну верамейкаўскія калгасніцы не паспявалі выводзіць цыпкі на руках і нагах. Але дарэмна стараліся. З вайной неяк адразу прапала цікавасць да кок-сагызу. Пра яго забыліся. І тады па тарфяніку зноў пайшоў расці пырнік, за ім — балотны перац і розная іншая трава, якая заглушыла кволыя парасткі новай расліны. Так што, лічы, кок-сагызу ў Верамейках ніхто і не бачыў. У кожным разе, у густым зарасніку балотнага перцу ды пырніку адшукаць яго цяпер немагчыма было. Выходзіла, што верамейкаўцы ў выніку гэтага дарэмна страцілі ладны кавалак сенажаці, бо датуль як узараць трактарам урочышча, тут кожны год буяла лугавая трава, бывала, аўсяніца высыпала чалавеку па самыя клубы і залівала пасярод лета фіялетавай паводкай увесь прасцяг, што пачынаўся ад гэтай дарогі і распасціраўся да новых калгасных лядаў, на якіх сеялі проса, авёс і грэчку.

Гледзячы цяпер сумнымі вачамі на заглушаны пустазельнымі травамі тарфянік і шкадуючы пра згубленую сенажаць, Зазыба прыгадаў нечага, як першы раз прывозіў сюды гадоў колькі назад Чубара. Тады яны таксама ехалі з Верамеек вось гэтай дарогай. Чубар толькі што прыняў ад Зазыбы калгасныя справы, але паколькі па намаганню Маштакова Зазыба заставаўся ў калгасе загадчыкам гаспадаркі, а гэта значыць, фактычным намеснікам старшыні, то яму выпала паказваць новаму старшыні і арцельныя ўгоддзі. Здаецца, якраз

тымі днямі ваўсю цвіла тут лугавая аўсяніца. Паставіўшы ў алешнік ад сляпнёў жарабка-куплёніка, яны доўга хадзілі спярша па сенажаці, затым па лядах, балазе было чым захапляцца. Тут жа абодва сталі таксама міжвольнымі сведкамі, як па-над лядам з аўсом ястраб напаў на перапёлку...

— Дык а ўсё-ткі,— адарваў Зазыбу ад гэтых думак Брава-Жыватоўскі,— ты не адказаў мне. Што б ты рабіў са мной, каб раптам апынуўся цяпер на маім месцы, а я вось гэтак, як ты, палохаў цябе?

Зазыба паціскаў вялікім і ўказальным пальцамі левай рукі на вачах павекі, быццам тыя пяклі ад бяссонніцы, тады перастаў і глыбока ўсміхнуўся.

— Анічога,— сказаў ён роўным голасам.

— Няўжо?

— Можаш паверыць. Бо навошта б мне было гэтым займацца. Ты ж дэзерцір, ну, а дэзерціры падлягаюць вайсковаму трыбуналу. Так што, я проста быў бы пазбаўлены нават магчымасці прымаць удзел у вырашэнні твайго лёсу.

Дзіва, але Брава-Жыватоўскага гэта нікольki не збянтэжыла, няйначай, за час акупацыі ён паспеў ужо грунтоўна абдумаць сваё становішча, прызвычаіцца, таму гатовы быў да любога павароту падзей, цалкам пакладаючыся на шчаслівую планіду.

— Значыць, ратунку не будзе? — валодаючы сабой, спытаў ён яшчэ, але адказу чакаць не стаў, пачаў, акурат зняверана, успамінаць: — А на спаса ты не такі катэгарычны быў, Зазыба. Помніш, нават надзею нейкую наперад даваў?

...Гэты раз народу на вуліцах у Бабінавічах было больш чым калі. Мусіць, мястэчка паступова прызвычайвалася да жыцця ў акупацыі, прыціралася да новых умоў. Але што адразу запала Зазыбу, дык гэта адсутнасць на выганах, у прамежках паміж дварамі хатняй жыўнасці — не тое што раней, калі толькі і асцерагайся, каб не наехаць неўзнарок то на свінню з плоймай тлусценькіх парсючкоў, якая магла разлегчыся карміць іх проста на дарозе, то яшчэ на якую-небудзь жывёліну, якая таксама вольна адчувала і паводзіла сябе, не кажучы пра курэй ды гусей, якім і зусім ніякай забароны не было. Нават сабакі і тыя не кідаліся сёння з падваротняў услед.

Немцаў верамейкаўскія вазакі ўгледзелі тады, як

уз'ехалі на галоўную местачковую вуліцу, што вяла з гэтага боку паўз вялікі, яшчэ ад панскіх часоў сад на кірмашовую плошчу, што ля царквы. Немцы таксама ехалі на возе, але насустрач. Было іх тры. Адзін, седзячы з нагамі ў перадку, паганяў лейцамі вялізнага каня, які ледзьве ўмяшчаўся ў аглоблях, а два другія сядзелі паабапал і размаўлялі паміж сабой, часам паварочваючы да фурмана галовы. Прыкмеціўшы немцаў, Брава-Жыватоўскі яшчэ здалёку заварушыўся на возе, сунуў у рукі Зазыбу лейцы.

— Цяпер ты,— сказаў ён.

Зазыба ўзяў лейцы, але ■ усмешкай падумаў, што Брава-Жыватоўскі, няйначай, гэтым хоча зрабіць выгляд перад немцамі, паказаць сябе як мае быць аж да таго, што мае ўласнага фурмана. Але па тым, як паліцэйскі пачаў адстаўляць далёка ад тулава локаць ■ павязкай, стала неўзабаве зразумела, што яго непакоіць зусім іншая рэч. Аказваецца, Антон баяўся, каб немцы не палічылі яго з вінтоўкай за выпадковага, варожа настроенага да іх чалавека. У сувязі з гэтым на памяць Зазыбу прыйшло здарэнне ля верамейкаўскай крыніцы. Тады Брава-Жыватоўскі ўвесь час таксама стараўся трымаць на віду гэтую руку ■ паліцэйскай адзнакай. Аднак абачлівасць яго не дапамагла. Ад цяперашняй згадкі Зазыбу зрабілася яшчэ больш смешна, але, каб дарэмна не злаваць Брава-Жыватоўскага, ён не падаваў адкрыта выгляду, смяяўся ў душы — маўляў, сапраўды свае свайго не пазнаюць!..

Тым часам вазы размінуліся на шырокай местачковай вуліцы, і Зазыба з раўнівым пачуццём, быццам яго знарок і неспадзявана ашукалі, адзначыў для сябе, што немцы нават вокам не кінулі ў іх бок, а праехалі міма, бесклапотныя, цалкам захопленыя сабой.

Калі Брава-Жыватоўскі з Зазыбам пад'ехалі да камендатуры, якая размяшчалася ў былым будынку сельскага Савета, там ужо сядзелі на лаўках, што па два бакі высокага, крытага ганка, выкліканыя на нараду да каменданта з мястэчка і навакольных вёсак застарасты, таксама старшыні калгасаў, дзе такія заста접ліся, напрыклад, бабінавіцкі Абабурка, і іншыя добраахвотныя і прымусовыя чыны валасной управы. Усяго тут, разам з паліцэйскімі, сышлося чалавек дваццаць. Як меркавалася немцамі, яны павінны былі дапамагаць устанаўліваць у вёсках па два бакі Бесядзі «новы парадак».

Акрамя Абабуркі, якога Зазыба добра ведаў па даваенных нарадах, ён убачыў яшчэ Захара Доўгаля, што быў старшынёй калгаса ў Гончы, таксама даўняга актывіста Аўдзея Хрупака з Ніжняй Піжнаўкі. Наогул, знаёмых твараў кінулася ў вочы нібыта і больш, чым два гэтыя, але хто яны, Зазыба пэўна сказаць не мог, каб спыталі, хоць пераконаны заставаўся, што яму раней усё-ткі даводзілася сустракаць іх. Затое Зазыба мог пацвердзіць адно: гэтыя людзі, акрамя трох — Абабуркі, Доўгаля і Хрупака, не мелі дачынення раней ні да кіраўніцтва гаспадаркай, ні тым больш да актыўнай грамадскай дзейнасці. Мусіць, належалі яны да такіх добраахвотнікаў, што і Брава-Жыватоўскі, калі, вядома, не да такіх, як сам Зазыба. У кожным разе, гэтую акалічнасць, хто і як тут апынуўся, можна было высветліць і пасля.

Абабурка, між тым, згледзеў Зазыбу таксама хутка, яшчэ тады, як той лаштаваў каня паміж вазоў, але нібыта спалохана тут жа адвёў вочы, няйначай, не хацеў сустрэчы пры гэтакіх абставінах. Затое Захар Доўгаль падышоў адразу, па старой звычцы, зусім без унутранай скаванасці, паважна падаў руку для вітання.

— Цябе таксама паклікалі? — спытаў ён, але як пра штосьці звычайнае.

Хаваючы супраць свайго жадання вочы, Зазыба адно кіўнуў у адказ галавой.

Было чуваць, як на ганку, смеючыся, нехта расказваў:

— Дык я й кажу, едзе ета Адольф па дарозе за нашай Слабодкай, а тама мужык поле арэ пад зябліва. Дуцік, можа, чуў? Ну, і як бывае звычайна, на заваротах плуг на руках патрымаць не хоча. Лянуецца. Дарогу таксама калупае. Вядома, што Адольфу дрогка па такой дарозе ехаць. Вось ён і падзывае Дуціка да сябе. Кажа: «Я цябе зараз навучу, як поле араць, маць тваю так!» — ды шомпалам, шомпалам.

— Ну, што шомпалам з'ездзіў, ета не дзіва,— згаджаўся другі хтосьці,— ■ шомпалам ён не расстаецца, можа, нават і спаць кладзецца, а вось што па-мацеры... У немцаў жа не такая лаянка, як у рускіх.

— Затое другая ёсць. Як ета?..

— Ат, у іх адно гунд ды гунд, швайн ды швайн*.

---

* Сабака, свіння (*ням.*).

Захар Доўгаль прыслухаўся да галасоў на ганку, задзірліва ўсміхнуўся:

— Вось як легенды складаюць. Звычайны садыст і самадур, а яго авечыя душы за руплівага гаспадара выдаюць, за настаўніка.

— Ладна, няхай байдуны захапляюцца, няхай цешацца, пакуль самім не папала ад Адольфа,— падміргнуў яму Зазыба і мякка ўзяў за локаць: — Лепей скажы, як вы там у сваёй Гончы?

— Ды, мусіць, горш, чым вы ў Верамейках. Мы ж не паспелі падзяліць гаспадарку. Так і жывём калгасам. А я, бачыш, старшыня. От зараз паслухаем, што нам Гуфельд скажа, якія ў яго планы на наш конт. А цябе што, старастам верамейкаўцы выбралі?

— Не, бог мілаваў. Ды і наогул не займаліся яшчэ такой справай, як выбары новай улады. Абыходзімся адным паліцэйскім.

— Але пасля нарады ты не спяшайся, пабудзем недзе разам,— у мяне справа да цябе, ды не для чужых вушэй.

Прыехаўшых на нараду паклікалі ў камендатуру.

— Хадзем і мы,— сказаў Захар Доўгаль.

— Няхай другія зойдуць, а мы паспеем.

— Не баішся, што пазаймаюць месцы? — жартам спытаў Доўгаль.

— Нічога, пастаім.

Некалі, гадоў пятнаццаць таму, будынак гэты перавезлі ў Бабінавічы з Палужа, правага прытока Бесядзі, дзе яго абсталёўвалі пад млын. Але не скончылі. Калі ў мястэчку спатрэбіўся другі будынак для сельскага Савета, амаль ужо гатовы млын разабралі і перавезлі на конях сюды, пераабсталяваўшы яго знутры паводле новага плана. Цяпер у ім была вялікая зала, у якой праходзілі сесіі сельскага Савета і розныя іншыя ўрачыстасці, таксама меліся прыёмны пакой, дзе сядзеў сакратар Савета, і кабінет старшыні — прасторны пакой на тры акны па адной сцяне. Перш чым трапіць у залу пасяджэнняў, дарэчы, як і ў кабінет старшыні, належала прайсці праз прыёмны пакой, перагароджаны, акурат у ашчаднай касе ці на пошце, лесвіцай-парэнчай з адмыслова вытачанымі драўлянымі балясінамі.

Немцы таксама не памянялі ўнутранага абсталявання ў будынку, пакінулі ўсё ў ім без змен. Розніца

была толькі ў тым, што за перагародкай у прыёмным пакоі цяпер сядзеў немец у чыне унтэр-афіцэра, а кабінет старшыні займаў Гуфельд.

З боку новых гаспадароў будынка адчувалася ветлівая ласкавасць, нават пры ўваходзе ў залу пасярэдзіне? —

Рассаджваліся тубыльцы па радах доўга і шумна, тым больш што ніхто не падганяў і не перашкаджаў. Нават і тады, як усе расселіся і, здавалася, угаманіліся ўжо, а ў зале запанавала адносная цішыня, ім яшчэ доўга давялося чакаць каменданта. Нарэшце парог пераступілі адзін за адным два чалавекі. Адзін быў у цывільным — сярэдняга росту, таксама, мусіць, сярэдніх гадоў, прынамсі, маладым назваць яго нельга было ні ў якім разе, нават з першага, вельмі кароткага знаёмства. Здавалася, ён зусім без цікавасці павёў цёмнымі вачамі па зале. Але абыякавы выгляд яго быў падманлівы, бо ўважліваму чалавеку хапіла адно злавіць на сабе гэты нібыта не цікаўны позірк, каб пераканацца ў адваротным — за вонкавай абыякавасцю, нецікавасцю ў глыбіні вачэй яго хавалася жывая думка і тая асаблівая ўчэпістасць, тая праніклівасць, што дазваляе ў адзін момант багата што ацаніць і зразумець. Другі немец быў у вайсковым. У адрозненне ад цывільнага, гэты вылучаўся вонкавай сабранасцю, вядома, як і належыць вайскоўцу, нягледзячы на саракагадовую паўнату, у ім нават па выгляду можна было адчуць рухавасць і спрыт чалавека, які пакуль ні ад чаго не збіраўся адмаўляцца ў жыцці. Зайшоўшы ў залу, ён адразу нечага ўсміхнуўся і першы рушыў ад дзвярэй па вузкім праходзе з левага боку да доўгага стала на памосце, які нагадваў заніжаную сцэну. Па тым, што ў руцэ вайсковец трымаў, быццам стэк, звычайны шомпал ад пяхотнай вінтоўкі, няцяжка было здагадацца — камендант Гуфельд.

Не адрываючы вачэй ад каменданта, Зазыба раптам успомніў, як у пачатку акупацыі палічыў быў Гуфельда за... нямецкага камуніста. Магло ж такое прыйсці ў галаву!.. Ад гэтай колішняй недарэчнасці сваёй яму нават зрабілася горача ўсярэдзіне, быццам што разлілося нечакана пад дыхавіцай.

Тым часам камендант спыніўся за сталом, акурат пасярэдзіне, і ўзмахнуў зусім над стольніцай шомпа-

лам, мусіць, ім гэтакі жэст узяты быў за звычай, але прысутнымі ён успрыняты быў, як для пастраху.

— Добры дзень, панове,— картава прывітаўся па-тутэйшаму камендант, сабраўшы на сярэдзіну свайго ледзь не квадратнага лоба глыбокія маршчыны, усё роўна як яму каштавала вялікага намагання сказаць гэта; няйначай, ён збіраўся і далей гаварыць па-тутэйшаму, але не здолеў адшукаць у сваёй памяці патрэбныя словы, можа, нават першае з іх, таму бездапаможна засмяяўся і павярнуўся да цывільнага, які выбраў месца збоч, сказаў штосьці па-свойму.

— Камендант вітае вас усіх у гэтай зале,— не ўстаючы з крэсла, пачаў добра-ткі гаварыць па-руску цывільны; тое, што ён не даў сабе цяжкасці падняцца ў прысутнасці каменданта, які стаяў за сталом, сведчыла аб нейкай ягонай незалежнасці, а можа, чалавек хацеў падкрэсліць гэтым нават сваю непрычыннасць да таго, што мелася быць тут.

Прынамсі, Зазыбу ажно заманулася хуценька ўбачыць, як ставіцца да гэтай самастойнасці цывільнага камендант. Але дарэмна. Той не падаваў ніякага выгляду, каб зразумець, падабаюцца яму паводзіны перакладчыка ці не. «Хто іх тут, чарцей, разбярэ!» — з прыкрасцю падумаў у наступны момант Зазыба. Аднак цікавасць яго да чалавека, які зусім няблага размаўляў па-руску, ужываючы часам нават мясцовыя словы, і які пэўна што выпадкова апынуўся ў перакладчыках, засталася. Таму не больш як праз хвіліну Зазыба пачаў усё часцей пераводзіць позірк з каменданта на цывільнага, хутчэй наадварот, бо зразумелы сэнс зыходзіў ад апошняга; пры гэтым ён, відаць, рабіў свае назіранні занадта падкрэслена, бо неўзабаве і сам адчуў на сабе не менш зацікаўлены позірк цывільнага, дарэчы, які ўжо не пакідаў яго без увагі да канца нарады.

Камендант, між тым, паклаў упоперак стала шомпал, усё роўна як надакучыла страшыць і забаўляцца ім, памацаў вызваленай рукой, не паварочваючы галавы, спінку крэсла ззаду, пасунуў па дашчаным памосце трохі да сябе, каб акурат прыйшлося па задзе, і сеў. Пры гэтым ён неяк рэзка адкінуўся на спінку крэсла, можа, яшчэ не дакрануўшыся ягадзіцамі да цыраты, якой было абабіта сядзенне, міжволі стварыўшы смешнае ўражанне. Але на тварах прысутных не

15—2640

адбілася яно, дзіва што — не тыя абставіны, не тыя ўмовы і не тое месца, каб дазволіць сабе хоць незнарок зубаскаліць. Тубыльцы паводзілі сябе стрымана, нават з паважнасцю: у каго яна была прытворная, у каго палахліва-неўразумелая, а ў каго, натуральна, адкрыта вернападданіцкая.

— Перш чым гаварыць пра нашы мясцовыя справы, я зачытаю вам, панове, зварот генеральнага камісара да жыхароў Беларусі.— Камендант рыўком выструніўся за сталом і ўзяў з тоўстай папкі, якую прынёс з сабой, аркуш сіняй паперы.— Вызвалены з-пад бальшавіцкага ярма,— пачаў ён чытаць,— непераможнай сілай пераможнай нямецкай зброі беларускі край вольна ўздыхнуў. Прагучаў і змоўк бразгат зброі на Беларусі. Пад надзейнай апекай нямецкіх узброеных сіл можна зноў узяцца за адбудову зруйнаваных дамоў, майстроўняў і гаспадаркі. Следам за нямецкім салдатам прыйшоў сюды нямецкі ўрадовец, каб абняць кіраўніцтва краем. Мэтай ягоных, слаўных ува ўсім свеце і прызнаных нават зайздроснымі ворагамі, здольнасцяў з'яўляецца стварэнне для вас дабрабыту і забяспечанай будучыні ў межах новага вялікага нямецкага парадку, які ўсталюецца ў Еўропе. Ён прыйшоў, як прыяцель ахвочага да супрацоўніцтва народа, як вартаўнічы справядлівага парадку і спрактыкаваны будаўнік агульнага дабрабыту. Край павінен зноў адрадзіцца. Вам і вашым дзецям будзе забяспечана спакойная будучыня дзякуючы нямецкаму парадку... Беларусы, першы раз у вашай гісторыі перамога Германіі дае вам магчымасць забяспечання вашаму народу свабоднага развіцця і спакойнай будучыні без расейска-азіяцка-бальшавіцкага ўціску і чужанацыянальнага панавання. Я спадзяюся, што кожны з вас зразумее, што ягоныя інтарэсы сцісла звязаныя з інтарэсамі Германіі і што вы будзеце вернымі паслядоўнікамі і памочнікамі нямецкага кіраўніцтва.

Услед за камендантам цывільны скончыў перакладаць, тады ў зале пачуліся воплескі. Для зазыбы гэта настолькі было нечаканым, што ён спачатку нават не ўсвядоміў сабе, чаму раптам узніклі яны. Сам ён не стаў пляскаць у далоні, але каб не мець пасля клопату, заварушыўся на месцы, быццам таксама ў радасці з поваду зачытанага камендантам звароту генеральнага камісара Беларусі. Вачэй ён пры гэтым не ўзнімаў,

глядзеў на свае каленкі, адчуваючы на сабе ад стала пранiклівы позiрк немца ў цывільным.

Камендант тым часам зноў нязручна апусціўся задам на крэсла і яшчэ пад воплескі нешта сказаў перакладчыку.

— У цэлым насельніцтва вашага раёна,— пачаў ён зноў праз нейкі момант,— сустрэла нашы войскі лаяльна, у некаторых вёсках нават па добраму вашаму звычаю з хлебам-соллю. Напрыклад, у Забычанні такім чынам сустрэлі танкавую калону Якіменка Павел і Каплунова Настасся, у Белым Камені — Прывалаў Трыхван, а ў Арцюхах селянін Лахманоў спыніў артылерыйскую батарэю і паказаў міны, якія былі закладзены на дарозе савецкімі сапёрамі. Разам з тым сёння я асабіста атрымаў загад ад ваеннага каменданта раёна, у якім указваецца, што ёсць выпадкі, калі асобнымі злаўмыснымі ворагамі новага парадку распаўсюджваюцца ложныя весткі з фронту, а дзве сям'і з Прудзішчанскай воласці пакараны за адданасць нацыянал-сацыялізму. Акрамя таго, маюцца выпадкі нападу на нямецкіх салдат. Так, каля Прусінскай Буды ўзброеныя незнаёмыя напалі на аўтамашыну, у якой ехаў начальнік палявой жандармерыі раёна. Паколькі вінаватыя не былі выяўлены, давялося ўзяць з кожнай навакольнай вёскі па заложніку. За сем прабоін, якія аказаліся ў борце аўтамашыны, расстраляны сем чалавек мясцовага насельніцтва. У загадзе ваеннага каменданта раёна спецыяльна падкрэсліваецца — за кожны падобны выпадак, калі не будуць выяўлены сапраўдныя злачынцы, палявая жандармерыя і паліцыя парадку мусіць расстрэльваць заложнікаў. Мы таксама аб'яўляем бальшавіцкім агентам: кроў за кроў, а смерць за смерць. А вы непасрэдна павінны давесці загад у сваіх вёсках. Акрамя таго, мы сёння дадзім кожнаму прадстаўніку адозву, атрыманую ад дзяржаўнага камісара ўсходняга абшару ў застэмпоўстве пана Фрындта, якую вы старанна перапішаце ад рукі зразумелым почыркам у некалькіх экземплярах і вывесіце на самых людных месцах, каб кожны селянін ведаў, як яму паводзіць сябе і за што ён пасля мецьме адказваць. Гэта што датычыць распараджэнняў і загадаў вышэйстаячых улад. Разам з тым вам неабходна растлумачыць таксама сваім аднавяскоўцам, што ўсяму насельніцтву воласці належыць цяпер

абавязкова вітацца з нямецкімі салдатамі і афіцэрамі — мужчынам і жанчынам. За непавагу да афіцэраў арміі вялікага фюрэра вінаватыя будуць карацца. Гэта, між іншым, датычыцца і чыноў паліцыі. Пры сустрэчы з нямецкім афіцэрам чыны паліцыі павінны аддаваць чэсць, беручы пад казырок, мужчыны — здымаць шапкі, жанчыны — гаварыць «добры дзень!». Зразумела?

— Так, так,— заківалі галовамі найбольш верна-падданыя, а можа, і ўтарапелыя тубыльцы, акурат коні ў гарачы дзень.

Тым часам Захар Доўгаль, які сядзеў побач з Зазыбам, непрыкметна піхнуў ботам яго нагу. Шапнуў:

— Дажылі, брат!.. Спярша кось-кось, а тады лазінай па баку, лазінай!..

— Баюся, што адной лазінай не абыдзецца,— не паварочваючы галавы да суседа, ціха азваўся Зазыба.— Чуў жа, як зрабілі ў тых вёсках, што вакол Прусінскай Буды. У нас таксама ўжо ледзьве такое не здарылася.

Як і кожны спрактыкаваны дакладчык, які, акрамя ўсяго іншага, разлічвае яшчэ і на эфект ад сказанага ў аўдыторыі, Гуфельд даў трохі часу паварушыцца тубыльцам у мулкіх крэслах, нават перамовіцца, падумаўшы сабе — няхай-тка і яны пабрэшуць на свой хвост, а то некаторыя ваўком падшыты, тады пачаў гаварыць зноў:

— Тут, у зале, знаходзяцца, за малым выключэннем, нашы сябры, якія ўжо далі згоду супрацоўнічаць з новай уладай. Я спадзяюся, што заклік генеральнага камісара знойдзе адпаведны водгук і сярод іншых прысутных. Мы сабралі вас сёння, мужы даверу, каб адным часам і паразумецца і вырашыць надзённыя справы, якія датычаць шырэйшага распаўсюджання новага парадку ў воласці. Вы амаль усе тут сяляне. Таму і гаворка ў першую чаргу будзе пра зямлю. Ад савецкага рэжыму атрымана цяжкая спадчына. Зямля, як вы самі ведаеце, была размеркавана па калгасах. Сяляне ў выніку калектывізацыі перасталі быць сялянамі ў поўным сэнсе гэтага слова. Вы зрабіліся па-сутнасці наёмнымі вясковымі рабочымі. Мэтай германскіх улад стане хутчэйшая і радыкальная ліквідацыя савецкай недарэчнасці, якой з'яўляюцца вашы калгасы. Аднак кожнаму разумнаму селяніну павінна быць зразумела, што цяпер няма магчымасці адразу, без правядзення

значных падрыхтоўчых работ, ліквідаваць калгасы і перайсці да індывідуальнай гаспадаркі. Таму калгасы пакуль будуць захоўвацца, каб затым паступова пераходзіць да абшчыннага гаспадарання. Успомніце, што было з сельскай гаспадаркай, калі савецкая ўлада без паступовага пераходу, адным росчыркам пяра, усюды заснавала калгасы?.. Гэтак сама здарылася б і цяпер, калі б адбыўся раптоўны падзел калгасаў. Сельскагаспадарчая вытворчасць моцна скарацілася б, чаго ні ў якім выпадку мы не можам дапусціць.— Тут камендант запнуўся на момант, яўна спахапіўшыся, затым паправіўся, дадаўшы: — У вашых асабістых інтарэсах. Як разумееце, усяму свой час. Але вы дачакаецеся, што нарэшце будзе выдадзена распараджэнне дзяржаўнага міністра аб адмене калгасаў. Будзе ўведзены новы парадак землекарыстання.

«Значыць, вось дзеля чаго прывёз мяне Брава-Жыватоўскі сюды,— наперад падумаў Зазыба, бо ў Верамейках усё зроблена наадварот.— Значыць, адказваць давядзецца?» — Але ні страху, ні нават слабай утрапёнасці ён чамусьці не адчуў, можа, таму, што камендант і перакладчык усё яшчэ працягвалі гаварыць і сваімі няроўнымі галасамі перашкаджалі, каб гэтая думка цалкам авалодала Зазыбавай свядомасцю, хоць на правай скроні, бліжэй да віска, і запульсавала ў яго здрадлівая жылка.

А вось і тое галоўнае, што павінен быў пачуць на гэтай нарадзе Зазыба, уласна дзеля чаго яго і выклікалі ў мястэчка.

— У сувязі з гэтым я мушу сказаць, што ў некаторых вёсках воласці, асабліва па той бок ракі, адбываецца самачыннасць. Не чакаючы распараджэння, там пачалі дзяліць калгасную маёмасць, пасевы і гэтак далей. Напрыклад, у Верамейках.— Камендант павёў вачамі па зале, адшукаў сярод мужоў даверу Брава-Жыватоўскага і даў знак рукою падняцца з крэсла.— Правільна я кажу, што ў вашай вёсцы без дазволу пачалі дзяліць калгас?

— Так,— ускочыў Брава-Жыватоўскі.

— Хто ў гэтым вінаваты?

Брава-Жыватоўскі паглядзеў на Зазыбу.

Тады і камендант перавёў свой позірк у той рад крэслаў, дзе сядзеў Зазыба.

— Хто вінаваты? — ужо з разлікам на Зазыбу

гукнуў зноў Гуфельд, хоць яшчэ і не ведаў, хто мусіць падняцца на яго запытанне са свайго месца.— Адкажыце, хто вінаваты?

Зазыба зразумеў, што трэба адказваць. Паволі, быццам замінала што паміж крэслаў, выпрастаўся.

— На якой падставе вы зрабілі гэта? — выразна злуючыся, уставіўся на яго камендант.— Хто вы?

— Загадчык гаспадаркі.

— Заўхоз? — удакладніў перакладчык.

— Так.

— А старшыня дзе? — спытаўся камендант.

— Пайшоў разам з фронтам.

— Ен камуніст?

— Так, камуніст.

— А вы?

Зазыба змоўчаў.

Дзіва, але камендант таксама не настойваў на адказе, усё роўна як штосьці ведаў ужо пра Зазыбу і цяпер успомніў тое.

— Дык навошта вы без дазволу падзялілі калгас? — зноў задаў ён першае пытанне.

— Так рашыла праўленне,— адказаў Зазыба і нават сам здзівіўся, што зусім супакоіўся.— У нас па арцельнаму статуту ў гаспадарцы адзін чалавек нічога не рашаў. Ні старшыня, ні загадчык гаспадаркі, ні брыгадзіры, ніхто іншы. Для вырашэння калгасных спраў мы выбіралі праўленне. Праўленне ўсё і рашала. Так што...

— Ну, мы з гэтай граматай вашай трохі знаёмы,— незалюбіў такога абцякальнага і, па сутнасці, безадказнага тлумачэння Гуфельд.— Вас не папярэджвалі аб асабістай адказнасці?

Зазыба неўразумела паціснуў плячамі.

Тады камендант перавёў колкі позірк на Брава-Жыватоўскага.

— Не паспеў я, пан камендант, папярэдзіць яго,— нечакана схлусіў той, хоць, вядома, ні ён сам, ні Зазыба не забыліся пра размову на возе, што адбывалася на спаса, а пасля і назаўтра, ужо ў полі.— Пакуль прыехаў ад вас у вёску, там усё пачалося. Сапраўды праўленне рашыла. Праўда, яно цяпер не ў поўным складзе, не хапае членаў праўлення, таму пасяджэнне можна лічыць непаўнамоцным.

Мусіць, гэтая, апошняя акалічнасць не мела для

камenданта ніякага значэння, бо ён тут жа няверліва глянуў на цывільнага, штосьці абурана сказаў. Але той не стаў тлумачыць камендантавы словы мужам даверу, толькі ўсміхнуўся.

— У якім стане цяпер гаспадарка? — хутка пераклаў ён наступнае камендантава пытанне.

— Усё падзелена,— адказаў Зазыба.— Калгаснікі працуюць аднаасобна.

— Але не думайце, што мы не высветлім, хто вінаваты ў гэтым,— папярэдзіў камендант, і па тым, як паглядзеў таксама і на Брава-Жыватоўскага, стала зразумела, што цяпер ён ужо меў на ўвазе не аднаго Зазыбу.— Дарэчы, гэта датычыць не адных верамейкаўцаў. Я адзначаў, што без нашага дазволу пачалі дзяліць калгасы і ў іншых вёсках. Таму каб ведалі — вінаватых будзем шукаць паўсюды. А вы можаце сесці,— літасціва дазволіў ён верамейкаўцам.

Тыя апусціліся на свае крэслы.

Пакуль Зазыба рыпеў ды ўладкоўваўся на месцы, Захар Доўгаль паспеў нахіліцца да пляча яму, прамовіць шэптам:

— Нездарма кажуць — раз не здолеў адсекчы руку свайму ліхадзею, то мусіш цалаваць цяпер яе.

— Нам засталося абгаварыць з вамі яшчэ некалькі важных пытанняў,— перабіраючы паперкі, сказаў, між тым, камендант.— Хутка вы пачнеце атрымліваць ад нас розныя цыркуляры, згодна якіх будзеце дзейнічаць. Адміністрацыйная будова па воласці зацверджана такая: у самой воласці — управа, у якой бургамістр, пісар, рахункавод, агроном, таксама валасная паліцыя парадку; у вёсцы — староста, намеснік валаснога агранома, адзін паліцэйскі з разліку на дваццаць — трыццаць двароў. У нас ужо ёсць бургамістр. Гэта — пан Брындзікаў. Прывітайце яго.

На сваім месцы ў першым радзе заварушылася і ўстала на ўвесь рост ссутуленая постаць бургамістра, былога старшыні сельспажыўсаюза.

— Ёсць пісар,— працягваў камендант,— ёсць рахункавод. Прыйшлі добраахвотнікі ў паліцыю. Такім чынам, што належыць валаснай управы, то тут у нас усё як мае быць. Але яшчэ не ў кожнай вёсцы па воласці ёсць старасты. Не выбраны намеснікі валаснога агранома. Праўда, мы з гэтым свядома затрымаліся трохі, бо там, дзе засталіся на месцы старшыні калга-

саў, усё кіраўніцтва па адміністрацыйнай частцы выконваюць яны. Цяпер неабходна паскорыць выбранне старасТ там, дзе былі распушчаны без дазволу калгасы. Трэба таксама ўлічыць, што не хапае і паліцэйскіх. Я падкрэсліваю, на кожныя дваццаць — трыццаць двароў для аховы парадку трэба мець па адным паліцэйскім, значыць, на вёску ў сто двароў у выніку неабходна набраць не менш як пяць. Парадак павінен строга захоўвацца. Нездарма ж мы назвалі паліцыю — паліцыяй парадку. На гэтым я скончыў.

Перакладчык мала паздзіўся паўтараць за ім парускУ, таму цішыня ў зале ўсталявалася ледзь не адразу.

— Калі ёсць пытанні,— сказаў ён пасля ўсяго,— пан камендант з задавальненнем адкажа вам.

Першы памеў цікавасць да нечага смуглявы чалавек, што сядзеў побач з Абабуркам.

— Скажыце,— адкашляўся ён,— а якая адміністрацыйная будова ўлады ўстаноўлена ў раёне?

— Я адкажу,— выслухаўшы пераклад, кіўнуў галавой камендант.— Па-першае, раённая ўправа, якая мае аддзелы — народнай адукацыі, фінансаў, а таксама сельгасгрупу, якой падпарадкаваны нарыхтоўчыя і падаткавыя органы. Па-другое, у раёне функцыяніруюць вайсковыя ўлады, якім падпарадкавана і грамадзянская адміністрацыя.

— Тады скажыце, пан камендант,— не садзіўся Абабуркаў сусед,— як будзе падатак цяпер устанаўлівацца, па якіх нормах?

— Гэтае пытанне яшчэ як след не распрацавана,— адказаў камендант,— але хутка і тут будзе ўнесена яснасць. Хутчэй за ўсё для большай зручнасці, пакуль не адбыўся пераход на індывідуальнае землекарыстанне, будуць выкарыстаны матэрыялы савецкіх камітэтаў па нарыхтоўках, у аснову якіх лягуць нормы былых дзяржаўных паставак па ўсіх відах падатку. Разам з тым я хацеў бы сказаць, што найбольш востра цяпер стаіць пытанне не аб падатках, а аб уборцы ўраджаю. Асабліва ў калгасах. Што ж датычыць аднаасобных гаспадарак, як тых, якія дасталіся нам ад Саветаў, так і тых, што ўтварыліся ўжо ў новых умовах, то і тут будуць вызначаны адпаведныя нормы. Зразумела?

— Так.

— У другім канцы залы, ці не з самага апошняга рада крэслаў, таксама пачуўся голас:

— Я так зразумеў вас — раз у раённай управе створаны аддзел народнай адукацыі, значыць, і вучоба ў школах будзе адноўлена. Калі гэта можа адбыцца? Звычайна ў нас у школах заняткі пачыналіся з першага верасня, а тут ужо тэрмін даўно сышоў.

— Так, сапраўды,— паслухаўшы пераклад, усё роўна як узрадаваўся Гуфельд.— Новая ўлада адукацыі вашага народа будзе надаваць не менш значэння, чым гэта рабілі бальшавікі. Але больш падрабязна вам на гэта пытанне можа адказаць ваш бургамістр. Пан Брындзікаў, падыдзіце сюды, да стала, і раскажыце мужам даверу ўсё як ёсць. Вы ж, здаецца, былі ўжо на школьнай нарадзе ў Крутагор'і?

Бургамістр выйшаў наперад, паказаў прысутным свой чырвоны, добра адкормлены і адпоены ў спажывецкіх крамах твар.

— Так,— паспешліва пачаў ён старацца, быццам нечага непакоіўся,— мы ў управе ўжо маем сякія-такія інструкцыі на гэты конт. Пачатковае і народнае школьніцтва мае быць цалкам бясплатным. Належная ўвага будзе нададзена таксама разбудове і ўдасканаленню агульнага і спецыяльнага сярэдняга навучэння. Што ж датычыць тэрміну, то тут сапраўды мы ўсе ў раёне спазніліся. Давядзецца пачаць вучобу ў школах пазней: калі не да першага кастрычніка, то недзе ў лістападзе ўжо абавязкова трэба правесці ўкамплектацыю школ і настаўнікамі, якіх, дарэчы, мала засталося ў раёне, і навучэнцамі.

— Тады скажыце яшчэ,— пачуўся другі голас, ужо бліжэй да Зазыбы; належаў ён смугляваму чалавеку ў цёмна-сіняй сацінавай кашулі са стаячым каўняром.— Якія прадметы будуць выкладацца ў школах?

— Нямецкая мова, гэта найперш,— пачаў пералічваць бургамістр,— затым закон божы, хімія, фізіка, батаніка, заалогія, арыфметыка з алгебрай і геаметрыяй, ну, і руская мова, вядома.

— А беларуская?

Мусіць, бургамістр не меў на гэты конт пэўных інструкцый, бо адразу павярнуўся да каменданта. Той доўга, ажно занадта доўга слухаў перакладчыка, некалькі разоў нават перапытваў яго пра штосьці, нарэшце з ухвалой заківаў галавой.

— Пан камендант лічыць,— глянуў у залу перакладчык,— што з боку германскіх улад, як і паабяцана ў звароце генеральнага камісара Беларусі, не будзе рабіцца перашкод, каб у школах вывучалі мясцовую мову. Але вам усім трэба ведаць, што раён ваш пакуль што належыць да вобласці ваенных аперацый.

— Зразумела,— сумеўся смуглявы чалавек, але не сеў на крэсла.

Зазыба раўніва ўсміхнуўся сабе:

«Падлавіў жа, халера!»

— І апошняе пытанне,— сказаў смуглявы.— Па якіх падручніках будзе весціся ў школах навучанне? Якога можна чакаць матэрыяльнага забеспячэння настаўнікам?

— Пакуль не выдадуць новых падручнікаў,— узяў на сябе тлумачэнне бургамістр,— выкладанне трэба ажыццяўляць па савецкіх. Але загадана назаўсёды выкінуць з іх словы «савецкі», «бальшавік» і гэтак далей. Партрэты бальшавіцкіх правадыроў таксама неабходна выкасаваць. Што датычыць матэрыяльнага забеспячэння, то тут захоўваецца ранейшы, у савецкім памеры, аклад, акрамя таго, будзе выдавацца паёк — па дзесяць кілаграмаў збожжа на месяц самому настаўніку і па пяць кілаграмаў на ўтрыманца ў сям'і.

Другім прысутным таксама закарцела даведацца ў каменданта пра што-кольвеч, напрыклад, ці адчыняцца магазіны, якое мяркуецца лячэнне для мясцовых людзей?

— Платнае,— цярпліва адказаў той,— па пяць рублёў за прыём у доктара ў вясковым лячэбным пункце і па дзесяць у гарадской бальніцы альбо амбулаторыі. Ну, а наконт магазінаў, дык тут і сумнявацца не трэба. Без камерцыі яшчэ ні адна ўлада не абыходзілася.

Тады падняўся са свайго крэсла Захар Доўгаль.

— А ў мяне такое пытанне,— выразна хвалюючыся, пачаў ён.— Калгас, як ён задуманы адразу, вымагае калектыўнай працы. Але ж калектыўная праца патрабуе ў сваю чаргу выкарыстання на вялізных палях тэхнікі. Савецкая ўлада давала нам такую тэхніку. Гэта вам кожны пацвердзіць. Таму цікава ведаць — ці забяспечыце вы нас трактарамі, пасяўной і ўборачнай тэхнікай? Асабліва калі ўлічыць, што ў вёсках няма коней?

— Дзе ж вашы тыя, савецкія, трактары? — незда-

волена свідрануў камендант вачамі Доўгаля.

— Эвакуіраваны.

— А навошта вы дазволілі эвакуіраваць?

— Дапусцім, у нас асабістага дазволу не пыталіся,— пераадольваючы сябе, каб таксама не адвесці ад каменданта вачэй, адказаў Доўгаль.— Тым больш што трактары, малатарні і іншая такая тэхніка належала дзяржаве ў асобе машынна-трактарных станцый, якія апрацоўвалі калгасныя палеткі па дагавору.

— Не пыталіся! — паморшчыўся Гуфельд.— У вас не пыталіся! І разам з тым раптам высвятляецца, што ў Ніжняй Варонаўцы эмтээсаўскі, а гэта значыць, як вы кажаце, дзяржаўны трактар быў закапаны тайным чынам у лесе, у зямлі. Добра, што знайшліся лаяльныя нам людзі ды выдалі схованку. Так што, не дужа рабіце з сябе прасцячкоў. Мы яшчэ паглядзім, куды што сапраўды падзявалася. Ну, а наконт таго, ці будзе новая ўлада забяспечваць вас тэхнікай, то скажу пэўна — пакуль ніякай сельскагаспадарчай тэхнікі, таксама аўтамашын мы не маем магчымасці выдзеліць. А вось наконт коней?.. Тут мы можам даць вам верную параду. Скарыстоўвайце ў гаспадарцы як цяглавую сілу кароў.— І, убачыўшы, што тубыльцы недаверліва, нават з іроніяй заўсміхаліся, строга павысіў голас: — Так, так, кароў! У Пратэктараце, напрыклад...

— Дзе, дзе? — не зразумеў хтосьці ў зале.

— У Чэхіі,— растлумачыў перакладчык.

— У Пратэктараце, напрыклад,— працягваў тым часам камендант,— даўно на каровах выконваюць усе палявыя работы — ворыва, сяўбу, баранаванне, вазавіцу і гэтак далей. Мяркуйце самі, конь працуе ў гаду на ўсю моц трыццаць — сорак дзён, не болей, а харчу на яго трэба запасці на ўсе трыста шэсцьдзесят пяць. Таму замест каня там многія сяляне цяпер трымаюць адну-дзве дойныя каровы. Паколькі ў гаспадарцы каня няма, каровам дастаюцца ўсе кармы. А добра кормячыся, каровы, не зважаючы нават на працу, даюць больш малака. Таму і вам варта пераняць гэты вопыт. Выкарыстанне кароў на самых розных работах — гэта вельмі рацыянальны спосаб вядзення гаспадаркі. Разумееце?

— Да ўжо ж,— муляючыся, пачухаў патыліцу Доўгаль,— але як паарэш на карове, то ўжо... наясіся малака, акурат як з той казы.

Пачуўшы гэта, хтосьці гучна хмыкнуў у сярэднім радзе, здушваючы ў сабе адкрыты смех, але дарэмна — чалавек не стрымаўся, даў сабе волю, а за ім нечакана зарагаталі амаль усе, хто сядзеў на задніх радах: сапраўды, кожнаму дзіва, каб на карове араць!..

Зазыба ад гучнага рогату ажно сумеўся — накліча на сябе Захар няміласць. Але камендант, слухаючы, што даводзіў яму з Захаравых слоў перакладчык, раптам таксама пачаў смяяцца, ці то робячы адно выгляд, ці сапраўды паддаўшыся агульнаму настрою.

Тубыльцы між тым парагаталі, ужо нібыта з дазволу, ды сціхлі.

— На гэтым нарада наша, уласна, скончана, панове,— адразу за цішынёй абвясціў камендант.— Але не спяшайцеся — ёсць адна неадкладная справа, пра якую таксама трэба дамовіцца. Яшчэ ў жніўні каля вёскі Белая Гліна ў часе адступлення Чырвонай Арміі быў спалены на Дзяражні мост. Цяпер ад вайсковага каменданта раёна і начальніка дарожнага аддзела паступіў загад — неадкладна адбудаваць гэты мост. Таму я ў сваю чаргу таксама загадваю — на адбудаванне маста накіроўваць кожнага дня з вёскі па дзесяць падвод з вазніцамі і адмысловымі цеслярамі. За гэта адказваюць перад камендатурай чыны паліцыі і старасты.

Па тым, як Гуфельд узяў у рукі свой шомпал, усе ў зале зразумелі, што цяпер нарада сапраўды вычарпала сябе.

* * *

З камендатуры Зазыба выходзіў у ліку апошніх. Нават Захар Доўгаль, які ўсю нараду прасядзеў поплеч, цяпер чамусьці памкнуўся наперад, акурат у яго была задума перастрэць кагосьці на ганку. У душы ў Зазыбы было такое адчуванне, быццам яго толькі што ашукалі альбо, яшчэ горай — незаслужана збэсцілі ўшчэнт, хоць, вядома, нічога асаблівага за ўсе гэтыя паўтары гадзіны, пакуль ішла нарада, не адбылося, урэшце, Зазыба і дасюль усведамляў, куды ехаў сёння з Верамеек, з кім і да каго!.. Але тым не менш душу смактала прыкрасць. І, можа, якраз таму, што нічога падманнага, таксама абразлівага не адбылося: дзіва, але факт, ад якога ні рукамі, ні нагамі, ні галавой —

нарада прайшла, як некаторыя людзі любілі раней гаварыць, на высокім узроўні. Галоўнае, ніхто асабіста нікога не лаяў, ніхто нікога не палохаў, не спрабаваў падвесіць на дыбу нават вінаватых, як Зазыба,— Зазыбу чамусьці хацелася думаць, што сёння ў мястэчка ў якасці адказчыка не толькі ён быў пакліканы, дакладней, прымусова дастаўлены,— дык нават вінаватых усё роўна як знарок памілавалі, няважна, што трохі прыгразілі. Выходзіла, што камендант сапраўды збіраў з навакольных вёсак мужыкоў дзеля таго, каб паразумецца разам, як весці ў воласці ў новых умовах гаспадарку, як ладзіць парадак. Але, ступаючы цяпер за натоўпам па прыступках ганка, Зазыба падумаў і пра тое, што за гэтыя паўтары гадзіны, як слухаў каменданта — прамову яго і адказы на пытанні, неяк зусім не даў сабе цяжкасці ўнікнуць у сутнасць таго, пра што гаварылася на нарадзе, асэнсаваць усё і ўзважыць у галаве. Адно сядзеў на мулкім драўляным крэсле ды слухаў, акурат баяўся прапусціць што. Праўда, была прычына, якая ўвесь час перашкаджала яму перайсці ад крытычнага ўспрымання да аналізу, да асэнсавання камендантавай прамовы і наогул усяго, што давялося чуць: гэта прысутнасць у зале цывільнага, камендантавага перакладчыка, якому Зазыба адразу ўпаў у вока і які потым ужо не губляў яго з-пад увагі, нібыта правяраў па ім, як рэагуюць на ўсё мясцовыя «мужы даверу». Выйшла, што Зазыба першы пачаў прыглядацца больш да цывільнага, чым да каменданта, хоць, вядома, цікавасць да апошняга павінна была б праявіцца мацней — Гуфельд зрабіўся адыёзнай асобай. Але гэтага не здарылася, бо Зазыбу ўжо здавалася, што камендант для яго страціў цікавасць, прынамсі, тую, што ў іншых падтрымлівалася рознымі чуткамі яшчэ з таго, як немцы заснаваліся ў Бабінавічах. Яму толькі заставалася адчуваць нездаволенасць, што іншы раз даводзілася думаць пра каменданта нават супраць жадання, усё роўна як хто помсціў яму за ранейшыя ілюзіі. Між тым, інакш і быць не магло, бо Гуфельд з'яўляўся той новай рэальнасцю, якая нікольі не залежала ад Зазыбавага жадання, гэта па меншай меры. Словам, Зазыба, калі разважаць паслядоўна, не так сабе звярнуў увагу на цывільнага, калі той паявіўся разам з камендантам. Але ён не чакаў, што гэтым у адказ выкліча да сябе не

меншую цікавасць. Пільная, хоць і не адкрытая чужая ўвага неўзабаве пачала непакоіць, і Зазыба не мог пазбавіцца ад гэтага пачуцця да канца нарады...

Сышоўшы з ганка, тубыльцы не спяшаліся аддаляцца ад камендатуры. Збоку можна было падумаць, што яны гэта вывалілі гурмой на вуліцу ў часе перапынку, каб неўзабаве зноў вярнуцца ў будынак. Пастаўшы ў купкі пад вокнамі чалавек па пяць-сем, курцы пачалі рабіць самакруткі, частуючы адзін аднаго самасадам, а тыя, хто не ўжываў смуроднага зелля, проста далучаліся да знаёмых, калі не пагаварыць, то хоць бы паслухаць. Пры гэтым нехта сказаў, смеючыся:

— Што мне спадабалася сянні, дак ета што баб не было сярод нас. Адны мужыкі засядалі. А то раней панавыклікаюць розных актывістак, а тады за імі і слова ніхто не дасць табе.

— Ну, а як жа без актывістак? — падтрымаў яго другі ахвотнік пагаварыць.— Спярша — прамовы, моў, трэба і нада, а пасля — шуры-муры.

Недзе ўжо наставаў час абеду. Густая і цяжкая духата вісела над мястэчкам — дзіва, але і ўвосень хапала сонца, каб стварыць яе.

Было чуваць, як за садам на бальшаку то заціхалі, то зноў пачыналі гусці машыны. Паслухаўшы няроўны, аслонены дрэвам гул, Зазыба ўспомніў, што ўранні ім з Брава-Жыватоўскім пашанцавала пераехаць бальшак свабодна, мусіць, тады яшчэ не паспеў аднавіцца рух. Прыгадаў ён і той раз, калі вёз у мястэчка Марылю, і нібыта нанава пачаў перажываць усё, ведаў, нялёгка даліся тыя хвіліны не толькі яму, а і дзяўчыне; нарэшце ён разважыў, што абавязкова павінен наведацца да яе ў Хоневу хату, балазе недалёка, адразу за поштай, бо Марфа таксама спакою не дасць яму, будзе пытацца, чаму не схадзіў, але тут жа і пашкадаваў, што ўжо зусім па-бацькоўску,— ехаў сюды на пустым возе і нічога не ўзяў з сабой, каб даць Марылі; ды і Марфа чамусьці не здагадалася пра гэта.

Упэўніўшыся канчаткова ў сваім рашэнні, Зазыба пачаў шукаць вачамі сярод «мужоў даверу» Брава-Жыватоўскага. Але той, няйначай, не выходзіў яшчэ з будынка. «От ёлуп,— узлаваўся Зазыба,— прымушае чакаць, бо не кінеш без нагляду каня, тады і праўда на каровах давядзецца яму ў валасць ездзіць». Не бы-

ло відаць у купках і Захара Доўгаля. «Ну от,— зноў застаўся нездаволены Зазыба,— а казаў, што справу мае, ды каб адзін на адзін». Зазыба не здагадваўся, якая ў таго з'явілася справа да яго, але і без яе не лішне было б пагаварыць з разумным чалавекам, які, па ўсім відна, таксама цяпер пакутуе і трывожыцца не менш за астатніх сумленных людзей.

Цяпер, як ніколі, патрэбны аднадумцы. Так, трэба шукаць аднадумцаў!

— Але дзе яны?

У сярэдзіне адной з жывых купак на дарозе Зазыба раптам згледзеў таго самага смуглявага чалавека, які на нарадзе пытаўся ў бургамістра, ці будуць выкладаць у школах беларускую мову. Здавалася, сярод іншых спраў не такая ўжо ўрэшце важная гэта, калі ідзе наўкол вайна і калі на парадку дня наогул стаіць пытанне аб існаванні народа, які гаворыць на той мове, у кожным разе, як думалася Зазыбу, не самая важная, але тым не менш чалавек сваім пытаннем выклікаў у Зазыбы сімпатыю. Цяпер смуглявы чалавек таксама быў у цэнтры ўвагі. Ён нешта расказваў, а тыя, хто стаяў вакол яго, гучна смяяліся. Зазыба ажно пазайздросціў ім і, можа б, не ўтрымаўся ад спакусы дапасці хоць вухам да чужой гаворкі, аднак на гоман з камендатуры якраз выйшаў Брава-Жыватоўскі. Ён трымаў у руцэ трубкаю ўніз вялікі скрутак папер. Па ўсім было відаць, што адчуў верамейкаўскі паліцай тут сябе, як дома, нават лепей, чым дома, калі мець на ўвазе адносіны, якія склаліся паміж ім і жонкай: пасля спасаўскай вечарынкі, на якой ён адкрыўся мужыкам са сваім махноўскім мінулым, Параска зрабілася, як чужая... Брава-Жыватоўскі, між тым, падышоў да воза, нечага запусціў руку глыбока ў сена, быццам правяраў, ці ляжыць што пад ім, тады з захапленнем сказаў, патрэсваючы перад Зазыбам папяровым скруткам:

— Будзем дома развешваць на хатах плакаты! Няхай нашы верамейкаўцы прывыкаюць да новых правадыроў і да розных новых карцінак-малюнкаў.— І, каб не пакідаць Зазыбу ў сумненні, раскруціў верхні вялікі аркуш гладкай паперы і разгарнуў яго на вачах, адстаўляючы з адным краем далёка ў бок левую руку.— Вось якую форму неўзабаве будуць насіць чыны паліцыі парадку! — пахваліўся ён, скіроўваючы Зазыбаву ўвагу на плакат, дзе каляровымі фарбамі былі намаля-

ваны нямецкі афіцэр інтэнданцкай службы — чамусьці ў белым мундзіры, з маленькімі, амаль цалкам чырвонымі пагонамі, і паліцэйскі, апрануты ў цёмна-сіні, з шырокім чорным адкладным каўняром фрэнч, і таксама пры пагонах, але без сярэбраных кубікаў на ім; і нямецкі афіцэр, і паліцэйскі, трохі схіліўшыся насустрач, ветліва пацiскалі адзін аднаму руку.

Унізе цераз увесь плакат па белай паласе Зазыба прачытаў: «Форма і знакі адрознення для чыноў паліцыі ў вызваленых усходніх абласцях».

Вядома, плакат не мог застацца не заўважаным на вуліцы. Брава-Жыватоўскага адразу абступілі, пачалі разглядваць плакат, а тады і зусім выхапілі яго з рук, і ён паплыў далей. Як падахвочаны, Брава-Жыватоўскі ўзяўся адгарнуць са скрутка другі плакат, пасля трэці, здымаючы іх адзін з другога, бы кашулі. На ўсіх наступных плакатах быў намаляваны ў розных іпастасях Адольф Гітлер. На адным трохі ссутулены фюрэр трымаў за плечы дзяўчынку, усміхаючыся камусьці наперадзе. Подпіс гаварыў: «Вярхоўны правадыр германскага народа праяўляе вялікі і пяшчотны клопат аб дзецях».

— Дык будзем, Зазыба, сёння наклейваць замест Сталіна новага правадыра? — Паліцэйскі сказаў гэта з выразным разлікам таксама на тое, што яго чуюць навокал, і, можа, нават найбольш дзеля гэтага.— Будзем наклейваць ці не?

Зазыбу яго абразлівая знарочнасць абурыла, але ён не паддаўся злосці, кінуў няпэўна:

— А ці трэба?

— Думаеш, рана? — адгадаў, чаго не сказаў адкрыта ён, паліцэйскі, і зарагатаў: — Будзь пэўны. Сваімі вачамі карту ў каменданта бачыў. Якраз не рана. Ужо даўно, больш за месяц, як немцамі пройдзены Смаленск, вароты на Маскву. Украіна таксама амаль уся пала. Засталося толькі Кіеў узяць па той бок Дняпра. Так што, не бойся, сябрам тваім кранты, таму свабодна развешвай плакаты.

— Не, ты ўжо сам рабі гэта,— моцна крутануў галавой Зазыба, дадаўшы: — Дый з гэтым можа справіцца любы малы падшыванец. Адно цукеркі пaабяцай.

— Адкуль яны цяпер, тыя цукеркі? — зусім сур'ёзна паглядзеў на яго Брава-Жыватоўскі.

— А ты патроны ад вінтоўкі раздай,— кепліва параіў Зазыба.— Яны гэтым цяпер толькі і займаюцца, што самастрэлы робяць. А не, дык сам дай каму пастраляць з вінтоўкі.

— Патроны на ўліку.

— Ну тады, як знаеш. Але што гэта мы сабралі тут мітынг? Каменданту, нябось, можа не спадабацца пасля такой нарады?

— Якраз наадварот.

— Ну, от што,— стрымліваючы сябе, сказаў Зазыба, разумеючы пры гэтым, што іначай цяпер ад паліцэйскага не адкараскацца,— ты сабе едзь у Верамейкі адзін, а мне трэба ў Зялёнкавічы яшчэ, да жончыных родзічаў.

— Нешта ты зачасціў да іх,— нездаволена буркнуў Брава-Жыватоўскі.— Можа б, і мяне запрасіў з сабой? А то сам частуешся, а мне ні разу не перапала.

— Значыць, трэба мець сваіх там родзічаў.

— Але ж як выручаць цябе дык я павінен, ■ не родзічы, а як частавацца...

— Ты ета пра што?

— Ды хоць бы і пра тое, што ад цябе хацеў пачуць камендант.

— А-а,— усміхнуўся Зазыба.— Ну, то мог не выручаць.

— Урэшце, як хочаш,— махнуў рукою Брава-Жыватоўскі.— Я сабе напарніка ехаць знайду. А сам вазьмі вось гэты напамінак, каб не задумваўся над штокольвеч,— і ён сунуў у рукі Зазыбу аркуш паперы.

— Ну й добра,— Зазыба крута павярнуўся і выйшаў з натоўпу. Ён яшчэ пачуў, як нешта кінуў наўздагон Брава-Жыватоўскі, можа, пакпіў, аднак цяпер Зазыбу гэта ўжо не кранала. У яго было такое адчуванне, быццам толькі што выйшаў з балота, дзе дурэлі чэрці.

«Цяпер, гіцаль, доўга будзе напамінаць, што дзеля мяне схлусіў каменданту!..» — з прыкрасцю падумаў ён, кладучы ў кішэню атрыманую ад Брава-Жыватоўскага паперку, хоць і не ведаў, чым бы ў адваротным выпадку магла скончыцца ўся гэтая гісторыя з яго выклікам на сённяшнюю нараду.

На кірмашовай плошчы, куды, не азіраючыся назад, нарэшце выкіраваў па мястэчковай вуліцы Зазыба, каля газетнай вітрыны, што засталася яшчэ ад савецкага часу, стаяла некалькі жаночых і мужчынскіх

постацей. На вітрыне нешта бялела. «Мусіць, ужо нямецкія газеты»,— падумаў Зазыба, успомніўшы, што на спаса іх яшчэ не было тут. Падахвочаны цікаўнасцю, ён перайшоў амаль па дыяганалі местачковую плошчу і вельмі здзівіўся, калі ўбачыў на не зашклёнай ужо вітрыне знаёмыя літары — «Правда». Спярша Зазыба ажно не паверыў сабе, але чым бліжэй падыходзіў ды вітрыны, то мацней пераконваўся, што не памыліўся. Местачкоўцы сапраўды чыталі «Правду». Збянтэжаны, Зазыба спыніўся ля вітрыны за спінамі нейкіх дзвюх кабет і, стрымліваючы хваляванне, таксама прыпаў вачамі да газеты. Але тут жа патрос, быццам ад наслання, галавой — загалоўкі артыкулаў былі чужыя, варожыя!.. «Больш за 260 савецкіх дывізій знішчана ў пачатку вайны», «Савецкі ўрад рыхтуе знішчэнне Масквы і Ленінграда»... Акурат яшчэ не верачы, што перад ім звычайная фашысцкая падробка, Зазыба глянуў на агульную назву газеты. Загаловак быў такі ж, як і ў маскоўскай «Правде», адціснуты такім жа маляваным паўкруглым шрыфтам. Але пад ім кінуўся зроку зусім іншы тэкст: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся для барацьбы з бальшавікамі».

«Да чаго дадумаліся гіцлі!» — абурыўся ў душы Зазыба, але прымусіў сябе прабегчы вачамі па ўсіх чатырох старонках фашысцкай падробкі. На адной з іх у слупку тлустым шрыфтам былі вылучаны два радкі: «У часе налётаў на Маскву адзначаны пападанні ў Крэмль». Унізе пад раешнікам — «Лорды засядаюць, а немцы наступаюць» — чарнела аб'ява: «Выражце і захавайце гэты пропуск. З адным пропускам на бок германскіх войск можа прайсці неабмежаваная колькасць байцоў і камандзіраў Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі». Тут жа, узяты ў рамачку, змешчаны быў і тэкст пропуска на дзвюх мовах — па-руску і па-нямецку, маўляў, прад'яўнік гэтага, не жадаючы дарэмна праліваць кроў за інтарэсы жыдоў і камісараў, пакідае пераможаную Чырвоную Армію і пераходзіць на бок германскіх узброеных сіл, за што нямецкія салдаты і афіцэры акажуць перайшоўшаму добры прыём, накормяць і ўладкуюць на працу.

Ніжэй фашысцкай падробкі былі прыклеены дзве аб'явы, надрукаваныя на добрай паперы. Дакладней, першую, мусіць, нельга было назваць аб'явай. Хутчэй то было распараджэнне, хоць подпіс асобы ці ўстановы,

ад якой яно зыходзіла, і адсутнічаў. «За няздачу радыёапаратуры,— прачытаў Зазыба,— і прадметаў савецкага вайсковага рыштунку гр-н Карэнін І. асуджаны на 6 месяцаў турмы з 20 дубцовымі ўдарамі штомесяц». «Карэнін?.. Карэнін?..» — пачаў успамінаць Зазыба. У Бабінавічах сапраўды жыў чалавек з такім прозвішчам, але Зазыба добра ведаў, што звалі таго Цімохам. Значыць, гэты Карэнін, што апынуўся ў нямецкай турме, быў хтосьці іншы. Але што ў другой аб'яве? Зазыба прачытаў і яе: «Рыскіна Вольга Рыгораўна, ураджэнка вёскі Малая Ліпаўка, мяняе прозвішча на дзявочае — Тупікава, а таксама мяняе прозвішча свайго сына, Рыскіна Уладзіміра Абрамавіча, нараджэння 1940 года, на сваё прозвішча — Тупікаў, і імя па бацьку дае па свайму хроснаму — Іванавіч». «Ну от,— падумаў Зазыба,— новы парадак у дзеянні!..»

У гэтыя дні, бадай, усім даводзілася шмат чаму здзіўляцца. І шмат што, нягледзячы на ўнутраную падрыхтаванасць, было нечаканым. Нечаканасць наогул выклікае, няхай хоць і часовую, разгубленасць, калі чалавек раптам пачынае не зусім разумець, здавалася б, зусім простыя рэчы. Тым больш калі гэта датычыць ваеннага часу. І не проста ваеннага, а часу варожай акупацыі, калі ўсё, пачынаючы ад грамадска-палітычнага ладу, мяняецца. Таму не дзіўна, што для разумення агульнай абстаноўкі, так званага бягучага моманту, Зазыбу куды больш давалі вось гэтыя дзве маленькія аб'явы, дарэчы, як і загад вайсковага каменданта раёна, што быў зачытаны на нарадзе Гуфельдам, чым нават цэлая газета ў вітрыне, дзе жаданне хутчэй за ўсё выдавалася за сапраўднасць. Тым часам аб'явы сведчылі пра іншае. Праз іх Зазыба выразна ўбачыў тое пачварнае і жахлівае, чым не толькі пачынала жыць, а і жыло ўжо так званае мірнае насельніцтва, якое не па сваёй ахвоце засталося па гэты бок фронту.

«Але куды ўсё-ткі дзяваўся Доўгаль? — зноў схамянуўся Зазыба.— Якраз пагаварылі б пра ўсё, злашча, што той сам нечага ўгаворваў ехаць у адну дарогу, справу нейкую меў».

Шкадуючы так, ён завярнуўся ад вітрыны, каб зноў перайсці ў тым жа напрамку мястэчковую плошчу, а тады накіравацца па другой вуліцы за пошту, да Хонеевага дома, бо ў яго найбольшая адказнасць у мястэчку цяпер была перад Марыляй. У планах Зазыбу думала-

ся, што ён толькі паглядзіць адно, як уладкавалася дзяўчына, можа, мае патрэбу ў чым, якую здольны будзе ён задаволіць, пасля пехатою пашыбуе сабе па надбяседскай дуброве ў Верамейкі.

Але дарэмна Зазыба непакоіўся. Здаецца, Марыля ні ў чым не мела патрэбы. Прынамсі, на Зазыбу яна ўжо не разлічвала.

Каб убачыць яе, Зазыбу нават не давялося заходзіць у Хонеў дом. Марыля выйшла яму насустрач... з нямецкім афіцэрам, перад якім паводле новага парадку Зазыба павінен быў зняць шапку. Дзіва, але якраз пра гэтае новаўвядзенне, пра гэтую старапанскую акалічнасць Зазыба нават не падумаў. А яшчэ большае дзіва было б, каб ён наогул зрабіў так.

Убачыўшы Марылю, якая вяла пад руку па вуліцы афіцэра, Зазыба адразу адчуў, як лінула ў твар яму кроў. Зрабілася і сорамна, і прыкра. Была б магчымасць збочыць куды, то першае, што ў такой сітуацыі належала зрабіць — гэта, нават дзеля таго, каб не даць падставы адчуць такую ж збянтэжанасць ёй. Але збочыць, як на тое, не было куды, адно калі, быццам хлапчуку малому, пераскочыць цераз плот ды схавацца ў сліўніку, што павісаў над вуліцай з гародаў. Тым часам адлегласць паміж імі скарачалася, хутка яна стала такой, што іх ужо адзяляла паўсотня крокаў. Лаючы ў душы сябе і тую няўдалую хвіліну, якую ён выбраў, каб наведаць Марылю, Зазыба зніякавела пасоўваўся насустрач. Праўда, Марыля жыла ў мястэчку на асобым становішчы, і Зазыба мог даўмецца ўрэшце, што яна цяпер нічога ганебнага не рабіла, ідучы па вуліцы з нямецкім афіцэрам, наадварот, ахвяруе дзеля справы, на якую пакінута тут. Аднак ён чамусьці і не ўспомніў пра гэта, няйначай, як асабістае, акурат бацькоўскае пачуццё замінала ўявіць, чым магла быць Марыля на самай справе. А калі гаварыць далей, то наўрад і ці мела б якое значэнне тое, што Зазыба даўмеўся б да ўсяго, бадай, такая акалічнасць нікольні не зменшыла б вастрыні становішча — сапраўды, а ці ўзрадуецца цяпер яна сама, убачыўшы раптам чалавека, які адзін тут што-кольвеч ведае альбо здагадваецца пра яе. Словам з усёй сітуацыі зразумела адно пакуль — Зазыбу было пакутліва і брыдка ісці вуліцай. У яго ўяўленні ўчынак Марылі выглядаў не толькі не патрыятычным, гэта самае меншае, але і амаральным, маў-

ляў, зрабілася распусніцай!.. «Выходзіць, недарэмна тады папярэджваў Шарэйка?» — падумаў Зазыба. І якраз вось гэту, другую вінаватасць ён чамусьці лічыў ужо зусім недаравальнай — зноў жа, мусіць, па той прычыне, што гэта датычыла яго асабістых пачуццяў.

Не магло быць, каб Марылі таксама дасюль не ўпала ў вочы знаёмая Зазыбава постаць. Тым больш што Зазыба, збянтэжаны такой неспадзяванкай, не скеміў нават перайсці з аднаго боку вуліцы на другі, каб сцежка, што служыла тут тратуарам, не звяла іх з Марыляй твар у твар. Як кажуць, дасюль гатовы быў хоць скрозь зямлю праваліцца, абы не ісці насустрач Марылі, а вось зрабіць самае простае — памяняць абочыны, недадумаўся. Між тым, у наступную хвіліну Марыля прайшла міма, нават вачмі не павяла за Зазыбу. Яна была (ці рабіла выгляд, што гэта так) цалкам занята кавалерам, маладым бялявым обер-лейтэнантам, які таксама здаваўся не менш запалоненым ёю. Выгляд яе ўразіў Зазыбу. Гэта ўжо была зусім не тая мілая ў сваёй сціпласці дзяўчына, якую ён убачыў некалі ў хаце кулігаеўскага Сідара Раўнягіна і якую потым, праз некалькі дзён, прывёз сюды, у Бабінавічы. Цяпер чаго вартыя былі адны, больш чым трэба, паднятыя грудзі, што выпіналі з цеснай блузкі і назойліва лезлі ў вочы. І наогул яна ўся нібыта пакруглела за гэты час, багата што ў ёй цяпер падкрэслівалася знарок, прынамсі, тлумачыць, што азначала тая ці іншая частка яе цела, не трэба было.

Зазыба не здагадваўся, але за тым, як Марыля палюбоўна ішла па вуліцы з нямецкім афіцэрам, наглядаў не ён адзін. Не ведаў ён і пра тое, што яго падапечная рабіла вось гэтак не першы раз. У кожным разе мястэчкоўцам, якія жылі на Паштовай вуліцы, яе пагулянкі з немцамі не з'яўляліся навіной, асабліва пасля таго, як незнаёмая дзяўчына, якая невядома адкуль і чаму ўзялася тут, уладкавалася працаваць у вайсковым шпіталі, што не лішне даўно спыніўся ў Бабінавічах і заняў памяшканне мястэчковай бальніцы, пакінуўшы доктару Каласоўскаму з яго хворымі тубыльцамі месца на пяць стацыянарных ложкаў у старой мураванцы, дзе раней, пры царскім часе, была станавая «халодная», а яшчэ раней царкоўны кліп трымаў дары — гаршкі з мёдам, кошыкі з яйкамі, кругі

воску, кадкі з насыпаным зернем... Вядома, Марыля не адна такая была ў мястэчку, што кінулася завязваць дружбу з немцамі, аднак на Паштовай вуліцы, апроч яе, яшчэ ніхто не служыў ім, а тым больш гуляў вось так з акупантамі. Праўда, паводзіны чужой дзяўчыны не вельмі как ужо і дзівілі, дакладней, бянтэжылі тутэйшых жыхароў, бо яна была ўсё ж у мястэчку прыблуднай аднекуль, таму і адносіны да яе складаліся адпаведныя, маўляў, што з чужой возьмеш, хоць тым не менш кожны крок яе не заставаўся без чыёй-небудзь вольнай ці міжвольнай увагі. Адны падпільноўвалі распусную дзеўку проста з абывацельскай цікаўнасцю — а можа, і сапраўды пашанцуе падгледзець нешта такое, што яшчэ не здаралася тут бачыць, словам, падгледзець нештачка, другія наадварот, пазіралі на яе з пагардай, раўніва захоўваючы такім чынам спрадвечную мерку чалавечай ахайнасці ці, як ў дадзеным выпадку, жаночай цнатлівасці, ужо не кажучы пра грамадзянскую годнасць і патрыятычнасць. Гэтыя, апошнія, у сваёй пагардзе не мелі ніякай літасці да прыблуднай дзяўчыны, хоць зноў жа ці варта дзівіцца, бо нават Зазыба, які адзін мог даць рады, і той цяпер не толькі дакараў у думках, а і саромеўся за яе.

Між тым не з адных вокнаў сачылі за Марыляй і яе кавалерам вольныя ды цікаўныя местачкоўцы. Зазыба раптам змеціў на агародзе, што быў ужо амаль побач з Хоніным дваром, кабету, якая стаяла там, не тоячыся: паклала сагнутыя ў локцях рукі паўзверх паркана, што даходзіў ёй да падпах, і ўсё роўна як чакала Зазыбу, калі той параўняецца. Яна і праўда неўзабаве ўшчала гаворку, але перад тым ажно здзівілася, што пазнала яго. Была кабета гладкая, з круглым незагарэлым тварам, такія гаспадыні звычайна не займаюцца вясковай працай, не капаюцца ў зямлі, няйначай, гэта належала да так званай местачковай інтэлігенцыі, у якую залічваюць сябе нават школьныя прыбіральшчыцы-тэхнічкі, не тое што медсёстры ды іншы абслугоўваючы персанал, ці была замужам за чалавекам, за якім не было вялікага ўрону пасядзець і без справы.

— Ну, што? — гукнула кабета насустрач, укладваючы ў гэтыя, пакуль не зусім зразумелыя для Зазыбы, словы столькі з'едлівай іроніі, колькі хапіла б яе на цэлую зацятую сварку.— Нашкодзіў, а цяпер адва-

рочваешся? Гэта ж ці не ты яе прывёз сюды? Думаеш, я не бачыла, як вы з аднаногім краўцом заносілі ў Хоневу хату яе рэчы?

Зазыба маўчаў,— не адказваў і не глядзеў ужо на кабету. А тую ўсё больш зацінала:

— Цяпер хоць ты дзівіся з іх! І сучка гэта не пазнае яго, і ён нібыта не рашаецца пазнаць! Можа, дачка нават?

Чуючы перад сабой ледзь не лаянку, Зазыба ішоў па сцежцы з такім адчуваннем, быццам пераадольваў недзе над цёмным вірам высокую кладку, здавалася, ступіш не той крок ці глянеш не ў той бок, як паляціш уніз.

— Гэта я ўсё не пабачу таго Шарэйку,— не сціхала кабета,— а то ён у мяне забраў бы даўно гэтую сучку дамоў к сабе адсюль! А то раптам пасялілі ў чужы дом, а чалавеку цяпер няма дзе жыць! Бачыш, зараз сядзіць вунь Хоня пад плотам з дзецьмі, сіротамі, і страхі над галавой не мае, усё роўна як і хаты не заказваў будаваць сабе, быццам гэта ўжо і не яго дом! Ну і што, калі яўрэй?

Дзіва, але лаянка гэта паступова пачынала мець адваротнае дзеянне — чым даўжэй кабета знеслаўляла Марылю, а разам і яго з Шарэйкам, тым хутчэй Зазыба мяняўся ў пачуццях да Марылі, на словы яе вырастала ў душы яго супраціўленне, і неўзабаве ён не лішне далёка быў ужо ад таго, каб узбурыцца, хоць, вядома, таксама не дужа будзеш паказваць характар у такім становішчы, бо каму патрэбны цяпер тут шум. Аднак пярэчанне ўнутры сапраўды з'явілася, і Зазыба ўжо дакладна ведаў, адкуль яно — якраз ад лаянкі гэтай жанчыны. І ён, Зазыба, таксама харош!.. Прывёз ды пакінуў тут, як у лесе сярод ваўкоў, адну... Праўда, не па сваёй задуме прывёз. Але ж нешта думалі тыя людзі, што прасілі зрабіць гэта? І Маштакоў, і той вайсковец, няхай што і хлусіў тады пра Масея? Дастаткова было пачаць збіраць у адно думкі так, як зноў нядобрае пачуццё аднекуль стала брацца, тачыць сярэдзіну. Яно было акурат такім, як і ў той дзень, калі яшчэ ў Верамейках ён абураўся, што Марылі знайшлі зусім не дзявочую справу, накіроўваючы сюды, у акупіраванае фашыстамі мястэчка. Можа, і сённяшнія паводзіны яе тлумачыліся гэтым вось, а не тым, што бянтэжыла хвіліну назад яго і што абурала гэтую местачковую

кабету, якая лаяла на чым свет стаіць іх абодвух — Зазыбу за тое, што прывёз распусную дзеўку, а Марылю, зразумела, за само яе распусніцтва. І не можа, а хутчэй за ўсё, што так. А калі так, то... Зазыба раптам усвядоміў для сябе прыкрую, нават жахлівую рэч — і той афіцэр, што недзе ішоў з ёю цяпер, Марылі не сябра, і гэта кабета, якая вісне ў з'едлівай злосці на паркане і ледзьве не плюецца ўслед, таксама, лічы, вораг. А тут яшчэ Хоня Сыркін!.. З'яўленне яго ў мястэчку было нечаканым і ўжо, няйначай, што ў пэўнай ступені выпадковым, але аб'ктыўна яно сведчыла пра тое, што Зазыба не зусім дакладна выканаў даручэнне: непрадбачаная акалічнасць, якая выявілася ў Хоневым вяртанні, магла адбіцца — і нават нядробным чынам — на становішчы Марылі, якая заняла пусты яго дом. Сур'ёзна заклапочаны гэтым, Зазыба ўмомант забыў пра жанчыну, якая не пераставала кідаць услед яму абразлівыя абвінавачанні, і ледзь не подбегам мінаваў пошту, на ганку якой стаяў немец-вартавы. Зазыба спяшаўся да Хоневага дома не таму, што вельмі закарцела пабачыць гаспадара. Наадварот, у душы яшчэ заставалася надзея, што кабета назнарок абмовілася, каб мацней дапяць яго, і што Хоня-нарыхтоўшчык не вярнуўся ў мястэчка. Але далёка глядзець не трэба было. Сыркін сядзеў з двума сынамі-падлеткамі на мураве паміж сцежкай-тратуарам і парканам, быццам хаваючыся ў цяню: хоць сонца ўжо стаяла насупраць. Усе Сыркіны цяпер нечым нагадвалі кудлатых колішніх старцаў, якія ішлі-ішлі ды здарожыліся, селі адпачыць тут, усё-ткі не ў бязлюдным месцы, можа, хто і падасць міласціну, як звычайна, акраец у торбу альбо медны пятак у шапку. Паўз іх льга было чалавеку прайсці зусім не заўважаным — Хоня трымаў галаву, звешаную амаль на грудзі, акурат у знямозе ці ў адчаі, а хлопцы, хоць і выглядалі жывейшымі за бацьку, аднак былі таксама безуважныя, нібыта згубленыя. Тым часам Зазыба не збіраўся цурацца іх. Ён не ведаў яшчэ, пра што загаворыць зараз з яўрэем-нарыхтоўшчыкам, які чамусьці вярнуўся з эвакуацыі ў мястэчка; не здагадваўся ён наперад і пра тое, ці будзе мець гэтая зачэпка яго карысць, прынамсі, для той справы, аб якой ён цяпер хваляваўся, але загаварыць з Хонанам Зазыба край быў павінен, і гэта было не проста чалавечым жаданнем, а па-

трэбай, неабходнасцю; вось зараз ён параўняецца з Сыркіным і яго дзецьмі і спытае, зразумела, пра Цылю, бо яе няма з імі, ды і кабета тая гаварыла пра нейкае сіроцтва, таму лепшай зачэпкі і прыдумаць не прыдумаеш, калі б нават і знарок шукаў.

— Здароў, Хонан! — спыніўшыся насупраць, мякка гукнуў Зазыба, каб павітанне не было раптам зняпацку.

Сыркін адразу пазнаў Зазыбу, хоць вялікага дзіва не было ў тым, бо мала каго наогул яўрэй-нарыхтоўшчык не ведаў з блізкіх і далёкіх вёсак, асабліва такіх прыкметных людзей, як гэты верамейкаўскі.

— Дзе ж твая Цыля? — спытаў Зазыба далей, як і думаў наперад запытацца.

— Няма Цылі,— хрыпла, нават некалькі абыякава адказаў Сыркін і адвёў убок вочы, быццам раней яшчэ правініўся ў нечым перад Зазыбам, але проста адчуваў сваю віну наогул, пра якую кожнаму льга было здагадацца.— Ужо няма Цылі,— дадаў ён, кідаючы словы ў пустату, але цяпер Зазыба выразна ўлавіў скруху ў ягоным голасе, акурат гэта быў моцны, хоць і стоены стогн.

Па ўсім было відаць, што Сыркін не меў патрэбы ў чужой спагадзе, і, можа, не таму, што не хацеў яе ад людзей; няйначай, цяпер ён знаходзіўся ў такім стане, калі проста бывае нават не да гэтага.

У самы момант, калі Зазыба збіраўся з далейшымі словамі, за спіной пачуўся знаёмы голас — аказваецца, тая кабета пералезла на вуліцу са свайго гарода цераз паркан, прыйшла следам.

— Не слухай яго, Хонан,— сказала яна, і Зазыба зразумеў, што голас яе па-ранейшаму здзеклівы, значыць, злосці сваёй кабета яшчэ не растраціла, таму нічога добрага далучэнне яе сюды не абяцала.— Гэта ж яны з тым кульгавым Шарэйкам, што краўцом у мястэчку, зязюлю гэту пасадзілі ў дом табе. Адкуль жа хоць ён, Хонан? Ці ведаеш?

Пачуўшы гэта, Сыркін адразу страпянуўся, павярнуў твар да Зазыбы, аднак не здзіўленне бліснула ў яго паразумнелых вачах, а чамусьці адкрытая няверлівасць, быццам ён да глыбіні душы быў уражаны пачутым і цяпер хацеў пераканацца ў адваротным.

Зазыба не сказаў на гэта Сыркіну ні слова, ён толькі шырэй расплюснуў вочы, акурат баючыся, што іначай

нутром выдасць сябе: у ягоны разлік не ўваходзіла гаварыць пра Марылю з кім бы то ні было, таксама як і пра сваю прычыннасць да ўладкавання яе ў мястэчку.

— Дык адкуль гэты чалавек, Хонан? — нібыта спрабавала разбудзіць Сыркіна ўедлівая местачкоўка, няйначай, размова такая кабеце патрэбна была ўжо не столькі дзеля спагады, з якой яна звярталася да бяздомнага чалавека, ганьбячы ягоных крыўдзіцеляў,— колькі для задавальнення звычайнага самалюбства, якое заняло ёй — от жа Сыркін, нябось, ведае гэтага вяскоўца, а таксама баіцца, не гаворыць!

Зразумеўшы, што местачкоўка не адступіцца лёгка, будзе доўга чаўпсці сабе вось так, пакуль не вырве ў Хоні адказу, Зазыба паспяшыў узяць на сябе размову.

— Не слухай ты яе, Хонан,— сказаў ён, зрабіўшы зморшчаны ад прыкрасці твар.— Табе тут зараз усяго нагаворыць! Ні я, ні Шарэйка не вінаваты, што так выйшла. Ды і ніхто не вінаваты. Цябе не было ў мястэчку, а хата пуставала. Ну, дзеўка і пасялілася ў тваю хату. Так што, бачыш... Магла чыю другую аблюбаваць, а выбрала тваю. І цяпер нічога не зробіш. Не чапацца ж табе праз гэта з немцамі, бо яна ж, мусіць, у іх служыць?

— І служыць, і...

— Ну, от,— нібыта ад радасці перабіў кабету Зазыба,— значыць, не трэба сядзець вам тут. Мазоліць вочы. Раз твая хата занята, перахадзі жыць з сынамі ў другую. Здаецца ж, у мястэчку вольных дамоў хапае.

Сыркін свядома заківаў галавой.

— Ну, то і ступай зараз жа,— падбадзёрыў яго Зазыба,— займай чый-небудзь дом з вашых бежанцаў ды і жыві, а то і праўда наклічаш... на сябе бяду якую.

Мусіць, дагэтуль Хонан нават і ў галаве не меў, што можна неяк абысціся ў мястэчку без свайго дома, што можна знайсці прытулак у іншым месцы, балазе апусцелых дамоў сапраўды хапала, але як сказаў пра гэта Зазыба, дык адразу нібыта павесялеў знутры — акурат у непагадзь, проці ночы, атрымаў запрашэнне на начлег.

Між іншым, здавалася, жанчыну, якая не толькі прысутнічала тут, а і актыўна ўдзельнічала ў вырашэнні справы, не задавальняў такі зыход, таму яна ажно

ступіла ў парыве наперад, стаўшы паміж Зазыбам і Сыркіным.

— Во, ён нарабіў шкоды, пазбавіў чалавека ўласнай страхі, а я раптам вінаватая?

— Ніхто цябе не вінаваціць! — паціснуў плячамі Зазыба, акурат выказваючы гэтым сваё недаўменне.

— Не, не абдурыш! — не здавалася тым часам уедлівая местачкоўка.— Не такая я капуха, каб ты мяне вакол пальца абвёў! І ты, Хонан, не вер яму! Сама, на свае вочы бачыла, як вы з Шарэйкам курву гэту прывозілі сюды! Нават магу сказаць, калі гэта было! На спаса, во калі!

— Вярзеш абы-што,— спрабуючы суняць жанчыну, строга, але разам з тым і лагодна сказаў Зазыба.— Усё ты бачыла, усё ты чула. А між іншым магла і памыліцца. Магла і не дагледзець як след.

— Памыліцца, не дагледзець,— крывячы губы і перадражніваючы словамі Зазыбу, як не залямантавала кабета.— Мне ж пакуль вочы не вырвала і вушы не пазатыкала!

— Ладна, дапусцім,— не губляючы разважлівага тону, паблажліва ўсміхнуўся Зазыба,— думаў, хоць гэтым выкліча ў жанчыны душэўнае ўтрапенне, каб звесці пасля гаворку да звычайнага чалавечага ладу, злашча што як грамадзянін Зазыба не мог не разумець, якія пачуцці кіравалі кабетай,— урэшце, яна гаварыла чыстую праўду; іншая справа, што яе праўда была не да месца, пагражаючы нанесці шкоду; з другога боку, гэтую недарэчную гаворку, якая з кожнай хвілінай перарастала ў звычайны лямант, трэба было край скончыць; таму Зазыба адкрыта спытаў: — Але якая табе карысць? Ну, няхай Хонан, яму ёсць пра што клапаціцца, а табе якая карысць?

— А што чалавеку няма дзе прытуліць дзяцей, дык...

— Вось гэта ўжо іншая гаворка,— паспяшаўся Зазыба,— калі ўжо так выйшла, што гаспадара не пускаюць у хату, то запрасіла б яго да сябе.

— Я? — як не жахнулася местачкоўка.

— А чаму б і не?

— Дык...

— Бачыш, Хонан,— скарыстаўшы яе збянтэжанасць, звярнуўся да Сыркіна Зазыба,— я праўду табе кажу, не сядзі тут, ідзі куды-небудзь са сваімі хлопцамі

ў вольную хату, а то гэтыя жаласлівыя местачкоўцы яшчэ доўга будуць душу табе атручваць.

Яўрэй зноў, згаджаючыся, заківаў галавой.

Тады і жанчына акурат спахапілася, што чужы чалавек мае большую рацыю, пачала падказваць:

— Млынароў дом, здаецца, таксама пусты дасюль.— Да таго ж Зазыбава прапанова адпавядала цяпер і яе жаданню — а раптам і праўда давядзецца весці гэтых яўрэяў у дом к сабе?

Не чакаючы бацькавай каманды, Хоневы хлопцы пабралі [redacted] муравы рэчы, якія прынеслі з сабой. Адарваўся ад зямлі і сам Сыркін, пакутліва разгінаючы натруджаныя, пабітыя, а за час сядзення і адубелыя, ногі.

— А ведаеш, з кім мы ішлі дарогай? — Выраз твару цяпер у яго быў такі, усё роўна як адно гэта ўвесь час ён і меў у галаве і зусім не слухаў, аб чым спрачаліся над ім і гэты верамейкаўскі мужык, і гэтая знаёмая кабета, лічы, суседка, бо іхнія двары мала што не стаялі страха да страхі.— З Чубарам вашым, вось [redacted] кім!

— З Чубарам? — не паверыў Зазыба.— Калі гэта было? Сёння?

— Не, раней. Мы ў Мяльку затрымаліся былі, пажылі трохі, а ён далей пайшоў.

X

Яшніца стаяла пры вялікім паштовым тракце, мусіць, пры такім жа старым, як і само мястэчка. Пакуль не збудавалі чыгунку з Унечы на Оршу, тракт быў адзінай праезджай, гэта значыць, упарадкаванай дарогай працягласцю, можа, у сто вёрст, якая злучала павятовы горад з валаснымі мястэчкамі і вялікімі станавымі сёламі. Акрамя таго, па ім можна было трапіць адразу за межы павета — перш за ўсё ў Чарнігаўшчыну, да якой у той час належалі і Навазыбкаў, і Клінцы, і Старадуб, і Унеча, і Сураж... Можна сабе ўявіць, колькі тут праехала-прамчала тады ў абодва канцы шыкоўных фаэтонаў, рэсорных брычак, паштовых карэт, а найбольш, канечне, сялянскіх вазоў! Чыгунка цалкам перайначыла шляхі зносін у гэтай мясцовасці. З уводам яе ў дзеянне ўжо не знаходзілася ахвот-

нікаў пераадольваць тыя сто вёрст нават у самых нядрогкіх фаэтонах. Зразумела, што і стары тракт паступова зрабіўся непатрэбны вялікаму мноству людзей, цяпер па ім ездзілі ахвочыя ў госці ці па якой гаспадарчай патрэбе адно ад мястэчка да мястэчка, ад сяла да сяла, ад вёскі да вёскі. Ды і трактам яго перасталі называць — проста дарога, бальшак...

Але пачалася гэтая вайна, і забыты тракт зноў зрабіўся людным і шумным. Спярша па ім з цяжкімі баямі адступалі ад Сажа 21-я кавалерыйская і 132-я стралковая дывізіі, якія трапілі ў акружэнне ў Гусарскіх лясах. Пасля, у жніўні, старыя бярозавыя прысады абапал яго нішчылі гусеніцамі танкі Гударыяна. Цяпер жа па ім рухаліся вайсковыя часці ўжо ці не трэцяга эшалона 2-й танкавай групы, што была павернута з раёна Крычава на поўдзень.

Якраз як прыйсці верамейкаўскім кабетам у Яшніцу, у мястэчку спынілася адна такая вайсковая часць, рота аўтатранспартнага батальёна танкавай дывізіі. Скрозь па вуліцы стаялі збочаныя направа, у напрамку руху, крытыя грузавікі. Салдаты, якія ехалі на гэтых грузавіках, скарыстоўвалі прывал, як і належыць у такім выпадку: адны тапталіся нечага без усялякае справы між машын, другія, задраўшы ўгору зады, корпаліся ў маторах пад узнятымі капотамі, а то найбольш сядзелі купкамі на процілеглай абочыне, сілкаваліся дарожным пайком, гаманілі прыстойна альбо рагаталі — гэта ўжо ў залежнасці ад таго, дзе якая кампанія сабралася і што каму рупіла. Але ўсё ж салдат на гэтыя машыны, якія занялі ад скрыжавання ўдоўж усю местачковую вуліцу — як глянуць з канца ў канец яе,— было мала, бо на грузавіках пад тэнтамі ляжаў баявы і іншы вайсковы груз, які суправаджала канвойная каманда. А гэта, як кажуць, не для жаночага розуму. Затое верамейкаўскім кабетам адразу кінулася ў вочы тая купка немцаў, што стоўпілася вакол лаўкі, зробленай ля плота з дошкі на двух укопаных у зямлю кароткіх слупах. Такія лаўкі ў вёсцы звычайна робяць каля сваіх хат ледзь не ўсе гаспадары, ну, а мястэчка таксама далёка к гораду не падышло, у тым ліку і Яшніца. Праўда, мала хто выносіў лаўкі свае вось гэтак за вароты, часцей іх рабілі пад вокнамі ў двары, а калі і знадворку, дык таксама недзе пад самымі вокнамі. Гэтая ж лаўка была ўкопана кро-

кі за тры ад сцежкі, што вілася па абочыне; ды і сама хата стаяла блізка да вулічнай дарогі, яе аддзяляў ад дарогі толькі вузкі абабіты штакетнікам гародчык, які завецца палісаднікам, дзе звычайна растуць высокія мальвы ды кусціцца бэз.

Чым бліжэй падыходзілі жанчыны да скрыжавання, тым больш станавілася зразумела, чаму стоўпіліся немцы — з сярэдзіны круга ўсё выразней далятали гукі губнога гармоніка, чуўся знарочысты тупат ботаў, няйначай, хтосьці ў скоках размінаў здранцвелыя за доўгае сядзенне ў машыне ногі. І як бы ні былі захоплены ў гэты момант немцы, як бы ні пацяшаў іх сваім спрытам нейкі заліхвацкі саслужывец, але не заўважыць верамейкаўскіх жанок не маглі. Для іх, чамусьці, таксама цікава было ўбачыць разам столькі кабет. Таму гармонік ля лаўкі раптам сціх, салдаты павярнуліся да вуліцы, і адзін весялун, нізкі і таўсматы, акурат добра начыненая мясам сардэлка, з усмешлівымі, нават галузаватымі вачамі рушыў, распасціраючы рукі і прысядаючы, напярэймы жанчынам, усё роўна як збіраўся злавіць такім чынам цэлую чараду гусей, таму баяўся, што якая-небудзь праскочыць міма. Астатнія немцы ўсяго толькі падаліся трохі бліжэй, пастаўшы, нібыта ў прывычным ачапленні, па краі травяністай абочыны, ды весела, як на нечаканую забаву, якая мелася пачацца неўзабаве, талопілі вочы на крыўлянне, што рабіў іх таварыш. Той, між тым, ужо набліжаўся да кабет, клыпаючы ўсё далей на сагнутых нагах і валёхаючыся з боку на бок. На гэта, мусіць, сапраўды было смешна глядзець, таму ўсё больш да скрыжавання збягалася салдат з усяе расцягнутай па мястэчковай вуліцы аўтакалоны. Сёй-той ужо браўся ажно за бакі ад смеху, падказваючы кожны са свайго месца пракуду:

— Пак дас глюк байм Ціпфэль, Максі, зі іст ім брайтэнрок!*

— Фасэ мір ды...**

— Мір ды дыкэ, дас...***

— Мір аўх...****

— Га-га-га, га-га-га!..

* — Макс, хапай шчасце за кудлы, твая ў шырокай спадніцы!
** — А мне злаві тую, што...
*** — А мне таўсцейшую, каб...
**** — А мне... *(ням.)*

Тым часам ніхто з верамейкаўскіх жанок,— а на вуліцы, акрамя іх, ніякіх другіх не было,— не меў ахвоты «лавіцца». Спярша, калі рушыў ад натоўпу напярэймы ім гэты таўсматы немец, бадай, і праўда вялікі пракуда, жанчыны толькі здзіўлена насцярожыліся: надта падобна было тое, што ён цяпер вырабляў, на звычайную няхітрую гульню-забаву, на якую здатныя былі і вясковыя дзецюкі; у кожным разе д'ябла ў ім ніхто пакуль не бачыў, хутчэй яны пазіралі на яго, як на ражанага, якога падгаварылі вось гэтыя, таксама пераадзетыя, дзецюкі, што ажно заходзіліся вакол у забаўным рогаце. Але падманлівае адчуванне, дакладней, падманлівае ўяўленне, усё-такі прайшло хутка: раптам у галовы маланкай цюкнула — ніякі гэта не ражаны, ніхто яго не падгаворваў і не наймаў; гэта — немец, і рагочуць вакол таксама не вясковыя дзецюкі ў храмавое свята, а немцы!.. І першая кабета, якой хутчэй за ўсіх прыйшло гэтае ўсведамленне, утарапела прыпынілася на дарозе, быццам з'явілася неабходнасць паправіць на хаду чаравік, тады шарахнулася назад, стварыўшы ў сваім натоўпе замяшанне, а гэтага ў сваю чаргу ўжо хапіла, каб хтосьці другі збянтэжана войкнуў, хоць, можа, яшчэ і не зусім свядома; у наступны момант верамейкаўскія кабеты страпянуліся разам і, падаўшыся назад, з віскам кінуліся раптам, бы сапраўды тыя дамашнія птушкі, на два бакі — назад і ўлева, бо справа стаялі грузавікі, а злева падыходзіў з распасцёртымі рукамі гэты крыўляка-немец; пры тым не ўсе салдаткі адразу спалохаліся, каб з аднолькавым жахам разбегчыся; былі і такія, што проста паддаліся агульнаму настрою, больш ахопленыя пачуццём цікаўнага жаночага заміранья, чым бояззю. Звычайна пры традыцыйнай такой гульні-забаве трапляе ў рукі нехта адна — ці тая, што даўно ўлюбавана, ці тая, што забавіцца і не паспее адскочыць, а то і сама мае тайнае жаданне пабываць у абдымках. Але гэта калі свая, як кажуць, пажондная кампанія. Тут жа наўрад ці хацелася каму трапіць у рукі да немца. А паколькі зусім пазбегнуць такой долі нельга было, бо немец жартаваў не так сабе, дык апынулася бліжэй за ўсіх да яго Роза Самусёва. Спярша яна проста забавілася, можа, і праўда не зусім зразумела, чаго хацеў, рушыўшы напярэймы, немец, пасля, калі раптам кінуліся назад яе спадарожніцы, было

позна — Розу выпхнулі неўзнарок, быццам віхорам, ледзь не з самай сярэдзіны на край натоўпу іншыя, больш спрытныя салдаткі, і яна, бачачы, што зараз застанецца адна супраць немца, скочыла ў другі бок, туды, дзе стаялі паўз плот крытыя грузавікі. На што яна спадзявалася пры гэтым, сказаць цяжка, бо там увачавідкі была гатовая лавушка — грузавікі стаялі ў самы прытык да плота, утвараючы кожны невялікі закутак, з якога ўжо далей не было ходу. Крайні грузавік таксама быў прыпёрты да плота, і Роза апынулася ў закутку паміж ім і высокім плотам, скіданым з жэрдзяў, цераз якія адразу нават мужык ці пераскочыць, замітусілася, нібыта матылёк, што нечакана трапіў праз фортку ў моцна засвечаны пакой. Цяпер немцу зусім не складала цяжкасці злавіць яе тут. Але той не спяшаўся кідацца насустрач. Усё ішоў так, прысядаючы, з расстаўленымі рукамі, калываўся з боку на бок, акурат гусак, і толькі блудлівыя вочы з кожным крокам закіпалі пажадлівай чырванню. Роза, сцяўшыся ўся, адступала да плота, бліскучыя чорныя вочы яе наліваліся ўтрапёнымі слязамі, хоць яна і не плакала яшчэ. Але вось яна датыкнулася спіной да плота і, зразумеўшы, што ёй няма куды дзецца адсюль, затупала ў адчаі нагамі, усё роўна як маленькая, якую збіраліся пакраўдзіць, залямантавала, бы заенчыла:

— А ма-а-амачка, а што ж ета!..

Нарэшце немец зусім наблізіўся, умомант выпрастаўся і, хапаючыся рукамі за жэрдзь, стаў прыціскаць Розу сваім перадам да плота. Але плот быў нахілены трохі к вуліцы, таму Роза паспела павярнуцца бокам, стуліцца, моцна ўпіраючыся локцем левай рукі немцу ў грудзі. І як толькі ўдалося зрабіць ёй так, той адразу адчуў, што ўражання, на якое разлічваў, пачаўшы гэтае відовішча, ужо няздольны будзе здзейсніць. Таму ён, нягледзячы на сваю пажадлівасць, тут жа адступіўся ад плота, неяк ажно па-смешнаму закідваючы назад галаву, быццам асцерагаўся, што Роза, вызваліўшы другую руку, паласне ногцямі па ягоным твары.

Вядома, у такім разе ўсё магло б сапраўды скончыцца адной забавай. Яе, гэтакай забавы, хапіла б урэшце і для яго, і для тых, хто з рогатам назіраў за ўсім ды падбухторваў, бо маладую рускую кабету ці нават дзеўку ён усё-ткі прыціснуў да плота. Але

разам з тым у душы пажадлівага пракуды засталася нездаволенасць, нават злосць на гэтую ўпартую славянку — сам-то ён добра ведаў, што вымушаны быў адступіцца ад яе. Ён адчуў яшчэ з першага дотыку да яе, як яна супраціўлялася, і супраціўлялася без прытворства. А спыніць гэтае ўнутранае яе супраціўленне тут ён не здольны быў. І вось самалюбівая злосць нечакана падказала яму іншае. Раптам няўдачлівы Макс разгледзеў, што жанчына, якая стаіць сцяўшыся перад ім, мае выразнае падабенства з яўрэйкай — яна такая ж чарнявая з твару, валавокая, з кучаравымі, як смоль, валасамі, якія скрозь пабраліся дробнымі бліскучымі хвалькамі.

— Юдын!* — узрадваўся ён свайму нечаканаму адкрыццю і, злавіўшы Розу за руку, пацягнуў за сабой цераз дарогу.— Юдын! — весела крыкнуў ён і сваім таварышам, якія адразу перасталі рагатаць.

Між тым другія верамейкаўскія жанкі, адбегшыся, адчулі, што ім больш нічога не пагражае, таму спыніліся і пасталі гуртам крокаў за сотню ад скрыжавання на дарозе. Роза ўжо к таму часу была заслонена з усіх бакоў нямецкімі салдатамі, і ўбачыць яе не было магчымасці. Вядома, кожная з кабет разумела, што замест Розы ў такім становішчы магла апынуцца і яна і што гэта толькі выпадак, што немцу ў рукі вось трапіла Роза. Неабходна было выручаць Розу. Але як гэта зрабіць і хто адважыцца пайсці туды? Разам з тым асобныя верамейкаўскія кабеты пакуль былі настроены так, што нічога небяспечнага з Розай не павінна здарыцца. Можа, адно напалохаюць там, а тады адпусцяць. Ведама ж — салдатня. І ўжо зусім нікому ў голаў не магло прыйсці, што немцы палічылі Розу за яўрэйку.

Дзіўна, але немцы таксама як не збянтэжаны былі гэтакай нечаканасцю: трэба ж, каб пустая забава раптам скончылася так? Сёй-той пачаў насміхацца з няўдачлівага пракуды, маўляў, добра, што хоць хапіла розуму агледзецца, а то б увачавідкі змяшаў арыйскую кроў з яўрэйскай... Але большасць салдат, што абступілі цяпер спалоханую Розу, якая зусім яшчэ і не здагадвалася, за каго яе прымаюць немцы, ужо стаялі нахмураныя і пазіралі з адкрытай непрыязнасцю, ка-

* — *Яўрэйка! (ням.)*

16—2640

лі нават не варожасцю, усё роўна як гэтая чарнявая жанчына толькі што зрабіла нешта вельмі непрыстойнае ў дачыненні да іх, абакрала альбо, самае меншае, падманула. Макс, які прыцягнуў сюды Розу, паступова быў адціснуты назад, цяпер наперадзе, супраць яе, стаялі другія немцы. Яны не тузалі яе, нават не дакраналіся ні да чаго, але Роза хутка пачала адчуваць іхнюю варожасць да сябе па галасах і па выгляду. Яна стаяла пасярод неспакойнага натоўпу, халаднеючы целам і душой. Нарэшце высокі немец у акулярах, якія былі чамусьці шырэй за яго даўгаваты твар, тыцнуў пальцам ледзь не ў грудзі жанчыне, спытаўся:

— Юдын?

Роза не зразумела, чаго ад яе хочуць.

Тады высокі немец больш настойліва, дакладней, больш гучным голасам паўтарыў запытанне, але ўжо не тыцкаючы пальцам. Слова, якое ён другі раз вымавіў, гучала для Розы не выразна, чамусьці думалася, што гэта цалкам нямецкае слова, і ёй яно зусім незразумелае, нягледзячы на тое, што вельмі хацелася ўлавіць сэнс яго. Пры гэтым ёй здавалася, што калі б яна адказала на пытанне, то адразу скончылася б гэтая недарэчнасць і яе больш не затрымлівалі б тут. Дзіўна, але цяпер ёй не столькі страшна было, колькі яна адчувала сябе вінаватай, што не разумее немцаў, і яна плюскала вачамі, спрабуючы нават усміхнуцца. Між тым вымушаная ўсмешка яе і выгляд увесь для немцаў зрабіліся, як выклік, прыкрыты праставатасцю, бо яны чакалі ад Розы зусім іншага, а не гэтай вінаватай усмешкі, што ішла, як ім здавалася, ад хітрай наіўнасці, таму маўчанне яе нарэшце пачало выклікаць у іх проста лютасць.

Пытаўся ўвесь час адзін немец. І кожны раз ён звяртаўся да яе з адным і тым жа словам:

— Юдын?

Такі допыт, вядома, пры яе няўцямлівасці мог цягнуцца бясконца, а мог скончыцца і хутка, звычайнай расправай.

— Бабы, дак што ета мы стоімо тута? — раптам захвалявалася ў сваім натоўпе Дуня Пракопкіна, што немцы доўга не адпускаюць сяброўку.— Яна ж тама!.. Бабы, дак што ж ета мы, а? — дакорліва, ледзь не са злосцю і крыўдлівымі слязьмі ў вачах крыкнула яна і,

не чакаючы нікога за сабой, рушыла да немцаў, якія трымалі ў сваім коле Розу.

Яна пакладалася цалкам на ўдачу — ат, што будзе, то й будзе!..

Калі падышла блізка да немцаў, тыя ўсе талопілі вочы на Розу, таму ніхто нават не звярнуў на другую жанчыну ўвагі. Тады Дуня рашыла прабрацца ў сярэдзіну натоўпу, дзе стаяла Роза. Дуня і цяпер яшчэ не бачыла Розы, яе засланялі сабой салдаты. Усё роўна як нездаволеная тым, што яе не заўважаюць і не даюць праходу к сяброўцы, Дуня асцярожна, але рашуча распіхнула локцямі крайніх немцаў, што стаялі заспіной да яе, і пачала праціскацца далей. Яе не затрымлівалі. Здавалася, нават з ахвотай прапускалі ўсярэдзіну, адно кіне хто з салдат нібыта здзіўлены позірк, а тады адвернецца, каб пачуць да канца размову, якая пакуль не давала вынікаў. Але вось Дуня прабілася наперад, абвяла дакорлівым позіркам вакол сябе і, звяртаючыся да Розы, сказала з тым жа дакорам, што быў у вачах:

— Якая бессаромная! Мы цябе чакаем тама, а ты!..

Яна, нават сама не думаючы таго, зрабіла выгляд, што Роза знарок тут бавіцца, а не тое, што яе затрымліваюць. Пры гэтым Дуня ўжо зусім не баялася — выйшла наадварот, пакуль працярэблівала сабе дарогу, распіхваючы локцямі немцаў, то ў адзін, то ў другі бок, страх, з якім яна падыходзіла сюды, перастаў калаціць яе, і яна адчула ў сабе здольнасць спакойна стаяць у чужым акружэнні і не менш спакойна размаўляць. Яна толькі не здагадвалася, што сярод немцаў не было ніводнага, хто б ведаў яе мову. Таму, кінуўшы Розе гэтыя колькі слоў, яна тут жа, як раўнюткая, пачала ўшчуваць... немцаў, якія цяпер, убачыўшы яе пасярод свайго натоўпу, акурат збянтэжыліся.

— Што вы чапляецеся да яе? Ей ісці трэба, вунь бабы стаяць, чакаюць, а вы затрымліваеце!

Ушчуванне яе, вядома, прагучала нібыта ў скляпенні, адкуль перад тым павыходзілі людзі; але рашучасць, з якой паводзіла сябе сярод немцаў Дуня, не магла застацца не заўважанай, яна адбівалася перш за ўсё на твары яе, а наймацней у голасе, у тым амаль незалежным тоне, які ўдалося ёй узяць ці не адразу. Немец у акулярах, да якога яна звярталася, нават не думаючы, што гэта ён тут цяпер за галоўнага,— проста

раней ён стаяў насупраць Розы, а цяпер, калі была тут і Дуня, апынуўся і насупраць Дуні,— дык гэты немец, бадай, быў першы, хто адчуў яе тон. Здавалася, чужая незалежнасць павінна была б раззлаваць яго, аднак ён не раззлаваўся, толькі абурана, усё роўна як вымушаны быў тлумачыць ёй, сказаў, паказваючы на Розу:

— Зі іст юдын? *

Не ў прыклад Розе Дуня адразу ўцяміла сэнс аднаго з гэтых слоў — «юдын». Дарэчы, Роза цяпер таксама зразумела немца, мажа, якраз таму, што побач стаяла сяброўка. Дуніна рашучасць, з якой яна прабілася сюды, у сярэдзіну круга, і з якой паводзіла сябе тут, нарэшце вярнула Розе здольнасць нармальна, без утрапёнасці, што туманіла розум, валодаць сабой. Але яна чамусьці не спалохалася, адкрыўшы раптам, што немцы палічылі яе за яўрэйку. Яна толькі дужа здзівілася гэтаму, і на твары яе адбілася новае хваляванне, ніколькі не падобнае на ранейшае, калі нічога не ведала і ні пра што не здагадвалася. Амаль гневаючыся, яна з неўразуменнем бліснула вачамі на Дуню, сказала, акурат скардзячыся, з надрывам:

— Што яны выдумваюць? Якая яўрэйка я? Скажы хоць ты ім, а то да цёмнага будуць трымаць, не адпусцяць.

— Ладна, я скажу,— кіўнула ёй разважлівая Дуня.— Але пакуль гаварыць ды тлумачыць буду, ты не стой, бяжы хутчэй адсюль. Бяжы вунь к бабам.

— Як ета?

— А так што, бяжы, і ўсё тута! — злуючыся на Розіну някемлівасць, ажно павысіла голас Дуня.

Роза згодна кіўнула галавой, хоць наўрад ці па-сапраўднаму думала над тым — бяжы, і ўсё тут!.. Адно — сказаць. Зусім другое — зрабіць гэта, калі вакол, амаль плячо ў плячо, ды яшчэ ў некалькі радоў, стаяць салдаты, якія не толькі не разумеюць цябе, але і варожа настроены. Ды і прысутнасць знаёмага і блізкага чалавека, як ёй здавалася, рабіла знаходжанне тут не такім ужо небяспечным.

Немцы чакалі, між тым, адказу. Але ўжо не ад Розы, не. Яны чакалі сабе адказу ад гэтай русявай і мілай з выгляду жанчыны, дарма што славянкі, якая не

---

* — Яна — яўрэйка? *(ням.)*

цабаялася прыйсці сюды сама і стаць побач с яўрэйкай. Смелы і, здавалася, неразважлівы ўчынак падзейнічаў на іх, таму яны нават не сталі чыніць перашкоды, калі жанчыны пачалі перамаўляцца паміж сабой на не зразумелай для іх мове.

Дуня даволі хутка ўцяміла, што цяпер менавіта ад яе немцы чакаюць адказу. Якраз таму яна і сказала Розе, каб тая непрыкметна падавалася да верамейкаўскіх баб. Але яна не запярэчыла немцам адразу, спачатку сама была збіта з панталыку — чаго-чаго, а гэтага, што выдумалі цяпер пра Розу, і ўявіць цяжка. Думала, немцы, дурэючы, і праўда кінуліся ў забаву. На справе ж выходзіла іначай.

— Не, пан, Роза — не юда,— нарэшце сказала Дуня, гледзячы скрозь шкельцы акуляраў у нецярплівыя вочы высокага немца.— Яна не яўрэйка. Яна — наша. Мы ж з адной вёскі, дак і яна беларуска, як і ўсе мы тама. Не, пан, Роза...

Яна яшчэ не паспела давесці сваё, як убачыла — чыесьці закасаныя па локці рукі пацягнуліся спераду да Розы, гатовыя ўчапіцца ёй у курчавыя, схопленыя на патыліцы карычневай стужкай, валасы; зноў загаманілі, ажно закрычалі кругом чужымі галасамі салдаты; Дуня ад гэтага вэрхалу схамянулася і ў той жа момант зразумела, што словы яе займелі нейкае адваротнае дзеянне. Яшчэ не ведаючы дакладна, у чым справа, яна памкнулася загарадзіць сабой сяброўку і найперш з усяе моцы, на якую хапіла замахнуцца, пляснула немца па закасаных руках.

— А лю-юдзечкі, што ж ета ро-біцца! — услед за гэтым у бяссільнай роспачы залямантавала кабета, акурат спадзявалася, што нехта блізка пашкадуе.

Але прыйсці на дапамогу не было каму, нават калі б хто і памеў адвагу,— акрамя верамейкаўскіх баб, якія стаялі гуртам на дарозе, на ўсёй гэтай вуліцы, занятай нямецкімі салдатамі і грузавікамі, не траплялася воку ніводнай іншай душы.

Тыя ж закасаныя рукі, што не дацягнуліся да Розы,— яны адно пахіснуліся ўніз ад удару жанчыны,— не мяняючы напрамку, тыцнуліся Дуні ў грудзі, і Дуня адчула, як учэпістыя пальцы пачалі сціскаць шаўковую блузку, загаляючы і здзіраючы яе са спіны. Дасюль Дуня рабіла ўсё акурат неўзнарок, падпарадкоўваючыся толькі кароткім унутраным штуршкам, якія

хутчэй былі вынікам не заўсёды асэнсаванага пратэсту — дзіва што, крыўдзілі яе сяброўку! — а тут зразумела раптам, што небяспека ўжо стала пагражаць самой. Умомант яна напружынілася ўся, налілася непрытворнай, а ўжо сапраўднай злосцю і моцна ўхапіла немца за запясці коўзкіх ад насычання бензінам рук, патрымала іх у адным становішчы, быццам яшчэ не цалкам верачы, што падолее мужчыну, тады моцным штуршком уніз адарвала ад сябе, ажно паляцелі ў самой, быццам пырхнулі адкуль, эмалевыя гузікі з блузкі. Цяпер, калі ніхто не гнуў яе галаву кнізу, Дуня ўбачыла немцаў твар, перш за ўсё чырвоную, у палец шырынёй, палоску пад левым вокам, якая, няйначай, была нейкім абгарэлым следам,— альбо ў дзяцінстве падпякло блазнюка чым, альбо ўжо цяпер, на вайне, зачапіла,— затым вочы, мутныя і набрынялыя невыразнай вадкасцю, усё роўна як ў п'янага, бо ў іх не толькі не было прыкметна разумнага бляску, але і жывой рухомасці. Здавалася, гэтага намагання яе хапіла ўжо, каб немец зусім адчапіўся. Ды дзе там! Той нават і не збіраўся выпроставаць да яе свае закасаныя, з растапыранымі пальцамі рукі, наважаючыся ўхапіцца за расхрыстаныя грудзі, на якіх яна не паспела захіснуць блузку. Тады Дуня рашылася на самае простае, да чаго звяртаюцца ўжо ў апошнім выпадку ўсе жанчыны,— раптам з агідай плюнула гвалтаўніку ў твар. Але гэта было ўжо, як кажуць у такім разе, зусім занадта. Нават немец у акулярах, які лічыўся ці не старэйшым у іх, і той падаўся назад, баючыся, што калі не адумаецца і не сціхне гэтая жанчына, то наступны плявок атрымае ён, як самы, бадай, блізкі.

— Фэстнэмэн! * — крыкнуў ён зрывістым голасам і для пэўнасці яшчэ ўзняў на ўзровень сваіх вачэй вывернутую вонкі далонь, маючы намер засланіцца так.

Дуня больш не абаранялася ад немцаў і сама не нападала. Здавалася, у яе кончыліся сілы, і яна ўжо няздольная стала на супраціўленне. Таму яна дазволіла двум немцам, якія кінуліся да яе па толькі што пачутай камандзе, заламаць за спіну сабе рукі, а сама, яўна стыдаючыся, пачала захінаць барадой на грудзях

* — Узяць! *(ням.)*

блузку, спрабуючы дацягнуцца такім чынам да абедзвюх манішак.

Немцы, папіхваючы адзін аднаго то плячамі, то спінамі, тут жа расступіліся на бакі, утвараючы ў натоўпе праход, а тыя два салдаты, што заламалі за спіну Дуніны рукі, штурханулі Дуню наперад, павялі па гэтым праходзе. Не засталіся стаяць на месцы і астатнія немцы, што складалі дасюль натоўп. Яны таксама з неспакойнай гаманой рушылі ўслед, утвараючы цэлую працэсію. У выніку атрымалася так, што на нейкі час немцы забыліся пра Розу, і яна засталася на абочыне дарогі, адна. Стаяла і з жахам сачыла за тым, што будзе з Дуняй далей. Вось немцы нарэшце давялі Дуню да крайняга грузавіка, і хоць там была металічная прыступка, але яны яшчэ адкінулі і задні борт. Дуня вызваліла рукі, мусіць, ёй ужо не заміналі гэта зрабіць, азірнулася па баках, усё роўна як развітвалася з усім, што навокал, тады паставіла калена на край адкінутага борта і, хапаючыся за дно кузава, сама палезла ўсярэдзіну, пад тэнт. За ёй лёгка скочылі туды і тыя два немцы, што вялі яе сюды. Яны адразу засланілі сабой у кузаве Дуню, і Роза колькі ні прыўзнімалася на дыбачкі, каб стаць вышэй, але не магла ўбачыць сяброўку.

За сябе Роза не баялася. У яе чамусьці было такое разуменне, што недарэчнасць, якая здарылася з ёй, больш не паўторыцца і што немцы пакінулі яе ў спакоі свядома. І наогул, па прастаце душэўнай Роза схільна была думаць, што ўсё-ткі дарэмна Дуня гэтак неразумна павяла сябе, урэшце, яна б, Роза, і сама паступова неяк выбавілася б з нечаканай пасткі, няхай нават што палічылі яе за яўрэйку, бо ці мала што выдумаць можна, калі меркаваць пра чалавека толькі па знешняму выгляду. Але ж на самой справе яна ніякая не яўрэйка, значыць, і баяцца надта няма чаго. Нябозе зусім няўцям было, што адно ўжо імя — Роза, якое нічога не падазраючы вымавіла яе сяброўка, узбурыла немцаў дарэшты. Не здагадвалася яна і пра тое, што пройдзе ўсяго некалькі хвілін, і немцы спахопяцца, зноў успомняць пра «юду», бо сам учынак, які зрабіла Дуня, кінуўшыся бараніць яе, будзе разглядацца як недапушчальны крымінал — супраціўленне вермахту і свядомае спачуванне яўрэям... А пакуль пра Розу яшчэ не ўспомнілі немцы, то яна ста-

яла сабе ціха на месцы, быццам пакінутая восеньскай чарадой пакалечаная птушка. Роза чула, як ужо колькі разоў нясмела, бы ў кулак, гукалі яе верамейкаўскія бабы, што тоўпіліся воддаль, за скрыжаваннем, але яна чамусьці нават не паварочвала ў іхні бок галавы, акурат баялася, што яе пачнуць ушчуваць там ды вінаваціць ва ўсім. Можа, якраз гэта вось адчуванне і падказала ёй нарэшце зрабіць іначай — паспяшыць не туды, куды клікалі яе спадарожніцы, а наадварот, падацца да грузавіка, дзе знаходзілася пад вартай Дуня Пракопкіна. Паволі і зусім непрыкметна, усё роўна як не ў сваім розуме, маладая салдатка пачала перамяшчацца з абочыны на дарогу, тады бліжэй да плота. Калі нарэшце яна апынулася на паўдарозе да грузавіка, раптам нехта аклікнуў яе з гарода — проста, узяў ды выгукнуў штосьці зусім невыразнае, ды кашлянуў, пэўна, адно каб прыцягнуць у свой бок увагу. Роза зразумела гэта, тут жа кінула скоры позірк на плот. Там, за рэдкім зялёным хмызам, можа, насаджаным маліннікам, скрытна стаяў чалавек. Відаць, то быў мясцовы жыхар, гаспадар хаты, што знаходзілася па левы бок вуліцы, ад скрыжавання другой па ліку; хата тулілася ў зацені старых ліп, на якіх віселі, прымацаваныя да ствалоў, пакрытыя бяростай круглыя вуллі. Круцячы галавой па баках, чалавек клікаў Розу пальцамі да сябе, выразна даючы зразумець, што мае нешта сказаць ёй.

— Ты што ж гэта робіш? — пачаў гаварыць ён паспешліва і паўшэптам, калі Роза падышла па яго знаку да плота.— Уцякай, пакуль не позна! Уцякай, дзеўка!

Ці то гэты паўшэпт вывеў яе з душэўнага здранцвення, ці то ён з'явіўся толькі зыходным штуршком, нават не штуршком, а тым псіхафізічным момантам, якога яна ўнутры, можа, сама несвядома чакала, аднак Роза раптам сапраўды памкнулася бліжэй да плота. Затрымалася перад ім на момант, а тады ўхапілася абедзвюма рукамі за верхнюю жардзіну. Пералазіла яна цераз плот па-жаночы, не адразу і скокам, як робяць гэта звычайна мужчыны, а паступова, лучаючы нагамі ўгору па кожнай прыступцы. Немцы ў гэты час, няйначай, заняты былі размовамі пра здарэнне, якое толькі што адбылося, таму Роза зусім без перашкоды пералезла па той бок плота і, падхапіўшы ле-

вай рукой падол шырокай спадніцы, пабегла мяжой па гародзе, забылася нават пра чалавека, які, уласна, падказаў ёй гэтак ратавацца. Бегла яна няспрытна, чаплялася за бульбоўнік, што аплятаў мяжу, да таго ж гарод выгляд меў узгоркавы, схілам спадаў да вуліцы, і бегчы ўвесь час даводзілася ўгору. Неўзабаве Роза адчула, як горыч пачала захаланаць ёй у сярэдзіне грудзі. Ёй бы па сіле якраз спыніцца цяпер, каб хоць перавесці дыханне, а яна ўсё бегла і бегла. Нарэшце адолела пагорак. Думалася, па роўным ужо будзе нашмат лягчэй уцякаць, аднак адразу за ўзгоркам пачынаўся нечы другі гарод, хоць і без плота, ды ўзараны ўпоперак мяжы, па якой дасюль шыбавала Роза. Горыч, якая спярша нібыта заткнула адны грудзі, цяпер працінала як не наскрозь усё нутро, а сэрца, здавалася, вось-вось праб'е збоку грудную клетку, выпырхне адтуль спалоханай птушкай. Ды і ногі зрабіліся зусім непаслухмяныя, яны не тое што адубелі ці падкошваліся ад знямогі, проста ажно балелі, усё роўна як перад гэтым вытрымалі вялікі цяжар на сабе. Роза яшчэ прабегла гэтак трохі ўздоўж разоры, павярнуўшы на новым гародзе направа, тады прымусіла сябе спыніцца.

Сонца якраз вісела над тым пагоркам, па якім Роза толькі ўзбегла сюды. Цяпер ён засланяў усю мястэчковую вуліцу, дзе стаяла нямецкая калона. Можна было спадзявацца, што немцы таксама не маглі бачыць яе адтуль. Але ж там, пасярод вуліцы, засталіся верамейкаўскія бабы!.. Таксама недзе ў грузавіку сядзела Дуня Пракопкіна, якая адна цяпер мусіла адказваць за ўсё!.. Роза адно толькі ўявіла, што можа здарыцца па яе віне, як раптам закалацілася ўся ў адчаі і, слепнучы ад горкіх слёз, бухнулася ніцма ў разорыну. Хоць яна і ўсведамляла сваю бездапаможнасць, хоць яна і разумела, што мала чаго можа, аднак у душы не збіралася доўга хавацца тут, на гэтых незнаёмых гародах, ёй здавалася — яна толькі паляжыць трохі нацодшыбе, а затым вернецца назад, на вуліцу, няхай ужо будзе там што будзе!.. Ды і ў дачыненні да Пракопкінай Дуні льга было захаваць звычайную чалавечую прыстойнасць, тая не спалохалася і не падумала пра сябе, калі ішла на выручку ёй!.. Тым часам міналі хвіліны, а Роза ляжала нерухома ў разорыне, быццам не магла хоць колькі адарваць ад зямлі сваё цела.

* * *

Між тым немцам нарэшце спатрэбілася гэтак нечакана злоўленая «яўрэйка». Але на абочыне мястэчковай вуліцы яе не было ўжо. Тады яны кінуліся шукаць Розу па дварах, якія стаялі абапал старога тракту. Разбегшыся па тры, па чатыры, заклапочаныя салдаты ўрываліся з рашучымі тварамі ў хаты, шнарылі скрозь па хлявах, заглядвалі ў паграбы. Аднак дарэмна — Розы нідзе не знаходзілі. Адзіны, хто мог штосьці канкрэтнае сказаць пра яе, быў той чалавек, што нядаўна цікаваў на гародзе з зялёнага хмызу. Але і яго не відаць было на ранейшым месцы — гаспадар сігануў з малінніку адразу, ці не следам за Розай, толькі не пабег далёка па гародзе, а павярнуў да сябе ў хату. З акна адтуль яму было відаць усё — і як немцы неўзабаве замітусіліся вакол, шукаючы зніклую «яўрэйку», і як вясковыя кабеты, што прыйшлі з ёй у Яшніцу, змаўляліся аб нечым на дарозе. Яму толькі дзіўна зрабілася, чаму пры такой сітуацыі гэтыя кабеты ўсё яшчэ не разбегліся, адно стаяць ды талопяць, быццам неразумныя авечкі, на немцаў вочы.

Вядома, здзівіцца хоць з чаго не надта цяжка, асабліва калі ёсць на гэта падстава. Але, як падумаць, то зразумець верамейкаўскіх кабет таксама можна было — куды раптам пойдзеш адсюль, калі дзвюм спадарожніцам пагражае небяспека? Натуральна, яны не ведалі, чым канкрэтна магла пагражаць і Дуні, і Розе небяспека, бо ніхто з кабет не бачыў нават збольшага, што адбылося — усе запомнілі толькі, як спярша дураслівы немец злавіў каля плота і сілай павёў за руку цераз дарогу Розу, затым туды на выручку сяброўцы накіравалася Дуня... І вось цяпер не было ні Розы, ні Дуні!.. Праўда, Дуня ў грузавіку. За гэтым ужо верамейкаўскія жанкі пастараліся прасачыць акурат. А Роза дык і зусім знікла з вачэй, падобна было, што яна альбо ўцякла, альбо проста схавалася дзе паблізу, вось толькі ніхто не згледзеў, як ёй удалося зрабіць гэта: немцы, здавалася, наогул забыліся пра яе існаванне, а верамейкаўскія кабеты, пераканаўшыся, што яна не абзываецца — ні рухам, ні голасам — на іхняе гуканне, звялі вочы з салдаткі ў другі бок, пачалі назіраць за немцамі.

Немцы, між тым, сапраўды колькі хвілін паводзі-

лі сябе спакойна, усё роўна як у іх і ў галовах не было нічога пра нядаўні інцыдэнт. Магло здавацца, што наогул ніякага выпадку не адбылося, і Дуня Пракопкіна трапіла ў грузавік зусім па добрай згодзе, па сваёй ахвоце, дальбог, хоць падумай: няйначай, гэтыя маладыя немцы ўгаварылі яе паехаць кудысьці разам, быццам казакі тую Галю... Але вось аднекуль з галавы калоны прыбег да скрыжавання унтэр-афіцер, той самы немец у акулярах, што дапытваў спярша Розу, пасля — Дуню, і тады каля аўтамашыны зноў прыйшло ўсё ў рух. Было відаць, як салдаты пачалі недаўменна круціць галовамі, азірацца вакол, нарэшце забегалі ўдоўж вуліцы. Пакуль унтэр-афіцэр звярнуў увагу на верамейкаўскіх кабет і падумаў, што «яўрэйка» за гэты час, як ён бегаў дакладваць аб інцыдэнце камандзіру роты, магла далучыцца да іх, салдаты паспелі абшукаць вуліцу ўдоўж платоў, і па той і па гэты бок, перавярнулі ўсё ўверх дном у бліжэйшых дварах. Да верамейкаўскіх кабет унтэр-афіцэр падышоў у суправаджэнні чамусьці толькі двух салдат, сярод якіх быў той Макс, што пачынаў нядаўнюю гульню-забаву. Праз яе тады і пачалося ўсё. Макс гэты стараўся цяпер найбольш — падскокваў да кожнай жанчыны, пільна ўглядаўся ў твары, наогул неяк празмерна мітусіўся, усё роўна як адчуў за сабою віну. Унтэр-афіцэр таксама акурат не знаходзіў сабе месца — яму край неабходна было адшукаць «яўрэйку» вось зараз, гэтую ж хвіліну, бо камандзір роты не захацеў займацца нечакана ўзнікшай справай, ды і не было калі, таму што канчаўся адведзены на прыпынак у гэтым мястэчку час, і загадаў перадаць абедзвюх кабет — і злоўленую «яўрэйку», і тую, што аказала супраціўленне яго ным салдатам пры затрыманні «яўрэйкі»,— альбо ў штаб тылавога раёна, дзе па штату ёсць чыны палявой жандармерыі, альбо проста ў тутэйшую камендатуру ці нават у паліцыю.

«Вэг!* — нарэшце ўзбурыўся сваёй няўдачай унтэр-афіцэр, і Макс з другім салдатам кінуўся адпіхваць аўтаматамі верамейкаўскіх баб.— Вэг!»

«Вэг!» — з нейкай зацятай ахвотай паўтаралі яны, акурат ляскалі пугамі, кароткае унтэр-афіцэрава слова і ўсё далей адпіхвалі аўтаматамі баб, ажно пакуль

* — Прэч! *(ням.)*

не загналі ўсіх у бакавую вулачку, вузкую і кароткую, звычайны завулак, што недзе злучаў сабой другую, паралельную гэтай, вуліцу.

Зноў, як і на тым скрыжаванні, верамейкаўскія кабеты збіліся ў гурт, але не шумелі, стаялі моўчкі, толькі некаторыя, найбольш трапяткія і жаласлівыя, ціха ўсхліпвалі ды выціралі рукамі вільготныя ямкі пад вачамі.

Неўзабаве стала чутно, як на скрыжаванні загурчалі маторы, адразу запахла скрозь дымам, які неўпрыкмет паплыў на местачковых гародах. Можна было здагадацца, што нямецкая аўтакалона нарэшце збіралася рушыць далей. Але жанчыны яшчэ доўга не адважваліся падысці па завулку ды глянуць уздоўж шляху. І толькі тады, як шум матораў аддаліўся ад скрыжавання і пачаў паступова сціхаць, смялейшыя з верамейкаўскіх кабет набраліся духу датупаць да таго месца ў завулку, адкуль направа і налева праглядвалася ўдоўж сама вуліца. Ад скрыжавання яна ішла ўгору, дужа гарбацілася за якога паўкіламетра адсюль і ўся была пустая, адно ў прыдарожнай канаве, якраз насупраць таго двара, дзе на ліпах віселі вуллі, ляжала нейкая скрыня.

— Ну, што? — падышла да смялейшых кабет і Анэта Прыбыткова.

— Не відаць,— не паварочваючы галавы да яе, а ўсё гледзячы ў той бок яшніцкай вуліцы, куды зніклі за пагоркам нямецкія грузавікі, адказала Варка Касперукова.

— Во нарабілі бабы клопату! — зусім пасмялеўшы, абурылася тады Кузьмова нявестка.

— Каб жа аднаго клопату! — дакорліва паківала галавой Гэля Шарахоўская і раптам схапілася рукамі за твар, быццам збіралася загаласіць.

— Ну, Дуню павезлі яны,— маючы на ўвазе немцаў, разважыла Варка Касперукова.— А дзе ж Роза?

— Дак, можа, і Розу тады павезлі з сабой? — усё роўна як спыталася ў самой сябе раздумлівым голасам Прося Рацэева.

— Наўрад ці...— адразу ўсумнілася Анэта Прыбыткова.— Хто ж ета бачыў?

— А хто іх ведае,— развяла рукамі Гэля Шарахоўская.— Можа, й павезлі...

— Дак чаму тады немцы ўзбегаліся былі? — не

пераставала сумнявацца Кузьмова нявестка.— Во і нас загналі сюды. Можа, якраз Розу шукалі? Не, бабы, так не трэба гаварыць. З Дуняй — тут усё, здаецца, ясна, яе немцы павезлі з сабой на машыне, а Роза...

— Анэта праўду кажа,— падтрымала Кузьмову нявестку Палага Хахлова.

— Яй-бо, Розу немцы шукалі,— пачалі падаваць упэўнены голас і другія кабеты.

— Анягож...— паступова згаджаліся амаль усе.

Варка Касперукова кіўнула галавой:

— Ета ж каб і праўда з нармальнымі людзьмі справу меў. А то ж немцы!.. Што яны табе скажуць на сваёй мове? Да і ім што ты ў адказ скажаш? Адно і чуеш — гер-гер...

— Як ужо так выходзіць у нас, дак лепей было б нам і саўсім не ісці сюды,— уздыхнула, зажурыўшыся, Анэта Прыбыткова.— Тады ў тым Ключы праява выйшла, а цяпера й тута. Вярнуліся б яшчэ з Ключа тады, дак...

— Дуня як прадчувала, не хацела ісці.

— Дак...— Анэта пастаяла задуманая, тады і сама быццам асуджаць Дуню пачала: — Я таксама етак вам скажу — трэба вярнуцца было.

— Але ж каб ета знаццё!..

— Ага, каб знаццё! — пачалі бедаваць бабы.

Аднак стаяць у завулку і разважаць доўга тым часам не выпадала.

— Ладна, бабы! — гледзячы з-пад рукі на сонца, спыніла дарэмныя нараканні Варка Касперукова.— Бяду з вамі цяпера во, етую мінуту, мы не паправім. Давайце думаць, што рабіць далей.

— Трэба пашукаць Розу...

— Што Роза? — Варка нахмурыла чорныя бровы, якія на яе светлым твары былі ўсё роўна як непрывычныя.— Роза, калі што якое, калі яна і праўда схавалася дзе, дак Роза выйдзе, сама неўзабаве будзе шукаць нас. Але што нам рабіць? Можа, пакуль што да чаго, дак сходзім да таго лагера? Трэба ж неяк паглядзець, ці ёсць нашы тама, каб пасля дарэмна не думалася.

— Тады зробім так,— пачала распараджацца Анэта Прыбыткова.— Вы ўсе ідзіце да царквы, вунь, бачыце, булавы дзе тырчаць, дак вы зараз ідзіце туды. Лагер недзе ля царквы. А я тым часам тута пабуду.

Можа, Роза адкуль вынікне. Не сядзець жа ёй да самага вечара ў схроне. Дак я і прывяду яе адразу к вам. І пра Дуню яна ўсё скажа. Толькі глядзіце, бабы, ужо і майго тама, можа, й мой трапіцца, дак скажыце, што я таксама з вамі прыйшла.

— Не,— упарта замахала рукамі Варка Касперукова,— не дзела ты зараз гаворыш, дзеўка! Трэба неяк разам трымацца. Альбо тута застанемся стаяць усе, альбо наадварот — пойдзем туды разам. А то пагубляемся ўсе ў етай Яшніцы і знаць пасля не будзем, хто дзе. Хопіць ужо і таго во, што Дуні з Розай няма. А цяпера ты во нешта такое захацела. Каб і самой трапіць у якую неспадзяванку. Не, Анэта, і не думай заставацца. Пойдзем з намі. Во паглядзім на той лагер, пашукаем сваіх, а тады ўжо кінемся ўсе па слядах. Не вяртацца ж нам без кабет у Верамейкі. Колькі сірот адразу наробім тама! У Дуні двое заплачуць у хаце, і ў Розы таксама...

Але Анэта не кранулася з месца. Тады Варка Касперукова паклала ёй руку на спіну і лёгенька падпіхнула наперад.

— А ма-а-амачкі мае-е!..— як не заплакала зрушаная з месца Анэта.

— Цыц! — строга сказала ёй Варка, нібыта і праўда занепакоеная тым, што салдатка зараз пачне лямантаваць.— Слязьмі не паможаш. Можа, яшчэ ўсё абыдзецца. Я вось толькі думаю, дарэмна тады Дуня сама пайшла да немцаў. Роза б і адна выбавілася ад іх. Ну, падурэлі б трохі, а тама й адпусцілі.

— А я думаю,— яшчэ больш скрывілася Кузьмова нявестка,— што ета мы вінаваты. Каб пайшлі на выручку ўсе разам тады, а не адна Дуня, дак... Можа б, і не здарылася такое.

— Думаеш, мне не шкода нашых баб? Думаеш, адна ты такая жаласная да харошая?

— Дак...

— Усім нам шкода іх,— уздыхнула Варка Касперукова.— Але што цяпера зробіш? І наогул, хто ведае, што цяпера рабіць? Ну, будзем блукаць па мястэчку да вінаватых сярод сябе шукаць, а тады што? Не, лепей і праўда мы зараз во сходзім сябе к таму лагеру, паглядзім мужыкоў, пасля ўжо прыкідваць станем, што да чаго.

Лагер ваеннапалонных у Яшніцы сапраўды быў ля

царквы, дакладней, у самой царкве, даўно непрыгоднай для службы. Але яшніцкая царква мела яшчэ і старую агароджу, таму лагерам называлася ўсё разам — і дзіравы з даху будынак царквы, і агароджаны царкоўны двор. Побач размяшчалася кірмашовая плошча.

У сярэдзіне мястэчка, на вуліцах, ужо сустракаліся людзі, па ўсім тутэйшыя — яшніцкія жыхары. Але ніхто з местачкоўцаў надта не дзівіўся з вялікага гурту чужых кабет, бо такое цяпер нярэдка даводзілася бачыць.

Плошча з краю да краю была пустая, і тым з верамейкаўскіх кабет, якія траплялі сюды раней, яна бачылася такой, бадай, упершыню: у кірмашовыя дні тут заўсёды поўна, ажно іншы раз не пратачыцца, народу, таксама вазоў, на якіх прывозяць прадаваць у мястэчка ў драўляных скрынях гусей, свіней ды іншую хатнюю жыўнасць. У вокнах местачковых дамоў, што стаялі прыбудовамі шчыльна адзін да аднаго, адсвечвала трапяткой ружовасцю сонца, якое дагарала сёння акурат над старым, парослым крывулямі-вербамі валам, насыпаным яшчэ ці не ў Паўночную вайну, калі ў гэтых месцах Пятровы войскі адбівалі ад Масквы шведаў. Больш як за дзвесце гадоў вал ужо амаль зраўняўся з плошчай, і толькі па старых вербах угадваўся колішні абрыс яго. Друхгаловая цагляная царква, што вонкава нагадвала хутчэй касцёл, узвышалася з паўднёвага боку кірмашовай плошчы, таму сонца высвечвала яе ад самага мармуровага цвінтара да канічных купалаў, на якіх блішчалі пустацелыя, акурат выгнутыя з дроту, крыжы. Агароджа вакол царквы стаяла з керамічных сотаў, і праз іх скрозь праглядваўся царкоўны двор, па якім лянівa, як тыя манахі, снаўдалі палонныя ў чырвонаармейскай форме. На далёкім рагу агароджы, там, дзе цераз дарогу да яе туліліся местачковыя двары, была ўзведзенаназіральная вышка, збітая з дошак і паднятая ўгору на драўляныя слупы. На вышцы стаяў і глядзеў на верамейкаўскіх кабет вартавы немец з наведзеным на плошчу кулямётам.

Салдаткі на нейкі момант замуліліся на сярэдзіне плошчы — ісці альбо не ісці далей, але ўсё ж перамаглі ў сабе атарапеласць, якая ўзнікла пры выглядзе гэтай вышкі з узброеным вартавым. Набліжаліся яны

да лагера, жагнаючы сябе кожная правай рукой, быццам і на самой справе ў думках цяпер нічога не было, акрамя царквы гэтай ды госпада бога.

Між тым палонныя таксама ўгледзелі новы гурт вясковых кабет яшчэ на плошчы, здаецца, хтосьці нават гукнуў пра гэта на ўвесь двор, бо з царквы адразу ж пачалі з'яўляцца постаці ў чырвонаармейскай форме. Усе яны — і тыя, што бадзяліся дагэтуль па двары, і тыя, што хаваліся ў будынку царквы,— накіроўваліся насустрач кабетам, да керамічнай агароджы. Пакуль жанчыны перасякалі плошчу, падыходзячы да самага лагера, з таго боку ля агароджы паспелі пастаць ледзь не ўсе насельнікі двара. Іх было няшмат, сотні дзве, калі трохі не болей. Палонныя былі даўно не стрыжаныя і не голеныя, мелі выгляд змарнелых людзей, хоць і не зусім такіх, каб не трымацца на нагах. Справа ў тым, што ў яшніцкім лагеры палонным ужо давалі харчу для падтрымання сіл, каб людзям не толькі жыць тут, на гэтым царкоўным двары, але таксама хадзіць на работу — на лесапільню, на бальшак, дзе кожны раз даводзілася засыпаць усё новыя і новыя калюжыны ды выбоіны ад гусеніц і колаў, на навал лесу. Да таго ж і сам тутэйшы лагер быў невялікі. Словам, у гэтых палонных пакуль яшчэ някепска трымалася душа ў целе. Але вочы ва ўсіх, на каго ні паглядзець, былі сумныя, як у сапраўдных нявольнікаў.

Па тым, што вартавы на назіральнай вышцы свабодна дапусціў верамейкаўскіх кабет да агароджы лагера, дзе па другі бок стаялі ваеннапалонныя, можна было адразу зрабіць вывад, што гэтакае тут адбывалася часта, прынамсі, ужо не першы раз. На нейкі час кабеты і палонныя, здавалася, наогул былі пакінуты без увагі. І толькі хвілін праз колькі з невялікай хаткі, дзе раней, мусіць, змяшчалася царкоўная гаспадарка, выйшаў нямецкі салдат з аўчаркай на повадзе і аўтаматам на грудзях. Ён таксама не кінуўся адганяць кабет ад агароджы. Трымаючы няўрымслівую аўчарку на повадзе, пачаў моўчкі і няспешна пахаджваць паўз дапаўшых да агароджы кабет. А тыя за гэты час, пакуль іх ніхто не чапаў, ажно пасмялелі зусім — перабягалі з месца на месца, каб лепей бачыць твары палонных, гукалі.

Перш чым назваць Івана, Варка Касперукова гучна спытала:

— З Верамеек ёсць сярод вас? Можа, Пармен Пракопкін альбо Іван Самусь? — Гэта яна клапацілася пра сяброўак, якія не дайшлі да лагера.— А Каспярук Іван? Ёсць Каспярук ці не? Кажу, з Верамеек ёсць сярод вас хто?

Але верамейкаўскіх мужыкоў у яшніцкім лагеры не было.

Тады Прыбыткова Анэта пачала дапытвацца ў кожнага, абы злавіла чый позірк на сябе:

— Можа, хто сустракаў нашых? Верамейкаўскіх?

Нарэшце адзін, высокі і вузкі ў плячах, з акуратнай чорнай барадой палонны нібыта злітаваўся, сказаў:

— Тут мясцовых няма. Прыходзілі вось так, як і вы, жанчыны, і забіралі сваіх. Хоць, зрэшты... А чаму яны павінны быць у лагеры? Можа, ваююць? Вам хто-небудзь сказаў, што яны ў палоне?

— Не, ніхто не гаварыў.

— Дык чаму вы тады шукаеце?

— Ну як жа... Ета ж... мужыкі нашы!.. Хто ж аб іх другі паклапоціцца?

— Але самі бачыце,— счакаўшы трохі, сказаў палонны,— вашых сярод нас няма. Як вы кажаце, верамейкаўскіх?

— Ага.

— А прозвішчы? Як прозвішчы мужыкоў вашых?

— Майго, напрыклад, Прыбыткоў,— з нейкай новай надзеяй сказала Анэта.— Іван Прыбыткоў. І Цімох Прыбыткоў. Ета брат мужа майго. А яе,— Анэта паглядзела на Палагу Хахлову, што стаяла побач,— яе чалавека таксама Іванам завуць. Хахол прозвішча. Іван Хахол. Можа, сустракаліся?

— Не.

— Дак, можа, на вайне сустракалі? — удакладніла Анэта, усё роўна як спадзеючыся, што палонны нешта ўспомніць яшчэ.

— Не, Прыбыткова я не сустракаў,— адказаў Анэце ваеннапалонны.

— А Хахла, Івана Хахла не бачылі? — спыталася ў сваю чаргу Палага.

Палонны пасля гэтага павярнуў галаву направа, налева і гучна, спытаўся:

— Тут пытаюцца Івана Хахлова з Верамеек, не ве-

даеце хто? — І, не дачакаўшыся адказу, паспачуваў: — Бачыце, не сустракалі.

Між тым зняволеныя, страціўшы цікавасць да верамейкаўскіх жанчын — мяўляў, нават ніякага харчу з сабой не прынеслі, пачалі патрохі разыходзіцца ў розныя канцы па двары.

І гэты палонны, што спагадліва размаўляў спярша з Анэтай Прыбытковай, а тады і з Палагай Хахловай, якая таксама старалася хоць што якое выведаць пра свайго мужа, памкнуўся быў ужо пайсці, аднак затрымаўся быццам на момант і раптам зацікаўлена спытаўся:

— Верамейкі? Дзе гэта Верамейкі вашы?

— Дак... За Хоцімскам туды,— адказала яму Палага.— Якраз як пайсці адсюль на Бялынкавічы, а тады ажно да Малога Хоцімску.

— Далёка?

— Да вёрст каля сарака, лічы, будзе.

— Так,— сказаў як сабе палонны.

Тады не стрымалася, каб не спытацца, Анэта Прыбыткова.

— А сам жа адкуль будзеш?

— Я не тутэйшы,— усміхнуўся палонны.— Я — з Масквы.

— А-а-а,— паківала галавой Анэта, быццам яна зразумела штосьці больш за тое, што было сказана.— І колькі ж вам тута, у етай царкве, сядзець прыйдзецца?

— Мусіць, да канца вайны. Хоць... Вось каб хто з вас сказаў немцам, што я... Ну, што я таксама нечы муж.

Паварот такі ў размове зусім быў нечаканы, таму Анэта Прыбыткова ажно сумелася. Затое Палага Хахлова раптам больш уважліва паглядзела на чалавека, быццам прымерваючыся. Нарэшце вінавата ўсміхнулася.

— Дак... Мы, здаецца, не пара ўжо адзін аднаму. Хоць ты і з барадой, і зарос, але ж па вачах бачу — малады. Вось каб Анэта?

Пачуўшы гэта, Кузьмова нявестка войкнула і спалохана замахала рукамі:

— Ты не ў сваім розуме, Палага! Як ета я пры жывым мужыку да назаву другога? — яна нават не ад-

важвалася цяпер паглядзець у той бок, дзе стаяў за керамічнай агароджай палонны.

Палага таксама зразумела, што дарэмна гэтак лёгка сватае салдатцы незнаёмага чалавека. Але перавесці гаворку на жарт і адбыцца адным ім ёй таксама не хацелася, бо чалавек не жартаваў, прасіў сур'ёзна. І яна таму памкнулася да другіх спадарожніц, пачала тузаць іх, шэпчучы ледзь не кожнай на вуха і паказваючы то кіўком галавы, то проста рукой на палоннага. Глянуўшы ў той бок, салдаткі, акурат як і толькі што Анэта Прыбыткова, войкалі ад нечаканай прапановы, сарамліва хіхікалі, быццам Палага падбівала іх на штосьці непрыстойнае.

— Але ж неяк трэба памагчы чалавеку! — нарэшце разгубілася кабета.

Страціўшы надзею ўгаварыць каго-небудзь са сваіх спадарожніц, яна тым не менш абнадзейваючы махнула палоннаму рукой, маўляў, не бядуй, усё роўна выручым, тады павярнулася да вартавога, які, быццам не зважаючы ўвагі на кабет і на палонных, тупаў непадалёк з аўчаркай на павадку.

— Пан,— пачала яна прасіць таго, хапаючы за рукаў,— тама чалавек мой. Вэнь стаіць. Аддайце мне яго.

— О, гут, гут! * — немец зацікаўлена падышоў да агароджы, паглядзеў праз керамічную соту на палоннага, затым павёў прыжмураным позіркам з галавы да ног па Палазе і тут жа грэбліва ўсміхнуўся: дужа яснай была розніца ва ўзросце, каб палічыць іх за мужа і жонку; але спытаўся: — Іст эс дайн зон? **

— Так, муж, так,— не зразумела яго Палага і для большай пэўнасці замахала зверху ўніз абедзвюма рукамі.

— Найн, найн, матка,— чамусьці гулліва запярэчыў вартавы.— Найн ман. Матка — люгт. Матка іст нэ думэ ганс ***.— І абыякава, зусім не раззлаваўшыся, што яго збіраліся абдурыць, патупаў у адваротны бок праз агароджу.

— Дзякуй вам,— вінавата сказаў спагадлівай жан-

---

* — О, добра, добра!

** — Сын?

*** — Не, не, матка. Не — муж. Матка хлусіць. Матка — дурная! *(ням.)*

чыне палонны і сумна ўсміхнуўся: — Гэта мы дарэмна з вамі задумалі...

— А родненькі мой, чым жа памагчы табе яшчэ? — як не залямантавала збітая з панталыку Палага.

— Нічога, дзякуй і за гэта.

— Хоць бы хлеб быў які пры сабе, дак і таго няма,— усё хацела зрабіць нейкую карысную справу душэўная кабета.

У гэты момант з таго боку, ад царквы, паказаўся другі немец, але без сабакі, і аб нечым моцна закрычаў. Палонныя, хто яшчэ стаяў ля сцяны, пачалі азірацца на крык і адыходзіць на сярэдзіну двара.

Час быў штосьці пэўнае рабіць і верамейкаўскім кабетам — ніхто ж тут не спаткаў ні мужа, ні брата, ні свата...

— Можа, і праўда, нашы ў Крычаве...

Сказала гэта Варка Касперукова, але падумалі так у адзін голас усе салдаткі. Разам з тым ісці ў Крычаў адсюль ніхто з іх не планаваў — па-першае, гэта не блізка, а па-другое, ніякай гарантыі, што сапраўды апынецца хто-небудзь там з Верамеек...

— А мы думалі, цётка,— гледзячы ўсмешлівымі вачамі на Палагу, раптам нібыты ўспомніла пра няўдалую спробу Гэля Шарахоўская,— што ты... Словам, што вас адсюль сілай падручкі ўжо адводзіць прыйдзецца. Думалі, не расстанешся са сваім масквічом.

Дзіва, але нават у сённяшнім становішчы настрой у верамейкаўскіх салдатак мяняўся, як пагода ў няпэўны дзень — ужо, здаецца, і не чакаеш, а яна раптам то сонцам выблісне, то дажджом пральецца.

Апошнія словы Гэлі Шарахоўскай патанулі ў рогаце, быццам кабеты, усе без выключэння, толькі і чакалі гэтага паджартоўвання.

Палага таксама не пакрыўдзілася на іх. Толькі напусціла на сябе строгасць, сказала:

— Вам абы!..

Тым часам кірмашовую плошчу патрохі пачынала апаноўваць шэрае сутонне, відочнай адзнакай якога ўжо былі доўгія суцэльныя цені з няроўнымі макушкамі, што слаліся нізам ад мястэчковых дамоў і даставалі праз усю плошчу да брукаванай дарогі паўз царкву.

— Хадзем-ка мы, бабы, дамоў к сабе,— раздумліва, амаль летуценна прамовіла Прося Рацэева.

— Ага, дамоў!..— раптам спахапіліся другія кабеты і загаманілі так, быццам яны зайшлі сёння не далёка ад дому, а былі недзе за Верамейкамі, на блізкіх пожнях.

Між тым наўрад ці забылася з іх якая, што яшчэ ўдзень згаворваліся ўсе начаваць у Трасціне. Там засталася Анюта Жмэйдава і цяпер, няйначай, чакала іх, каб пасля разам ісці двору. Але з таго часу, як была тая дамоўленасць, шмат што змянілася. Ужо не было з імі Розы Самусёвай, Дуні Пракопкінай... І хоць ніхто з кабет не ведаў, якой ў гэтым становішчы можна даць рады, аднак адчуванне віны ў іх было, асабліва цяпер, калі блізка загаварылі аб доме, усё роўна як яны назнарок не збіраліся рабіць для сваіх спадарожніц, што трапілі ў бяду, нават таго, што ад іх залежала. А залежыць магло ад кожнай, таксама як і разам ад усіх, вельмі нямногае, усяго толькі трэба сумленна пашукаць па мястэчку Розу, калі тая сапраўды ўцякла, ды ўведаць нарэшце, куды павезлі немцы Дуню Пракопкіну... Разам з тым тут мелася і свая насцярога — хаджэнне такой парой па мястэчковых вуліцах, ды яшчэ вясковай гурмай, нарабіла б лішняга шуму, а гэта якраз зусім непажадана, бо хто ведае, якія ўскладненні могуць выйсці пасля, хто можа даць гарантыю, што зноў не прычэпіцца якая-небудзь брыда. Лепш за ўсё, вядома, было б падацца ўжо сёння ў Трасціно, пераначаваць там, а заўтра вярнуцца ў Яшніцу.

— Яно калі Роза і вырвалася, дак цяпер ужо недзе ля Верамеек,— разважала далей Прося Рацэева.

Гэты раз яе падтрымала адна Варка Касперукова.

— Ля Верамеек, можа, і не будзе, а вось за Трасцяном, дак ета ўжо да. Не будзе ж яна варон па дарозе лавіць, раз дала лататы!

Хоць некаторыя другія кабеты таксама дадалі няпэўнае:

— Да ўжо ж...

— А ў Крычаў заўтра не пойдзем? — усё роўна як асуджаючы, паглядзела тады на Варку Анэта Прыбыткова.— Сама ж кажаш: можа, нашы тама!

Варка на гэта не абазвалася.

Затое Палага раптам ціха засмяялася, сказала:

— А я як думаю сабе, дак мой Іван ваюе. Праўду

гаварыў той масквіч — чаму ета ўсе салдаты павінны ў палоне апынуцца?

— Ну, ты, цётка, цяпера са сваім масквічом...

— А што?

— Дак...

— А я і праўда думаю — мой Хахол недзе ваюе. Ета вашы... Вашым што, маладым! Абы хутчэй да жонкі маладой пад крыльца. А ваююць няхай старэйшыя.

— Ну, ты ўжо на нашых, цётка, таксама не дужа нагаварвай.

— Дак пойдзем заўтра ў Крычаў, ай не? — зноў падала голас Анэта Прыбыткова, але цяпер больш настойліва, усё роўна як раззлавана, так што і не пачуць ужо нельга было.

— Раніца за вечар разумней,— адказала ёй, уздыхнуўшы, Палага.— Трэба начлегу шукаць, от што я скажу вам, бабы, ці паспеем ета мы дабегчы да таго Трасціна?

— І праўда ж, Анюта чакае...— занепакоена спахапілася Прося Рацэева.

— А Роза?

— Пагукаем і Розу.

— Што гукаць? Трэба шукаць!

— Дзе ж ты цяпера яе ўгледзеш?

— Ага, цёмна робіцца.

— Хадземце, хадзем!..

Гаворачы так, верамейкаўскія кабеты і не заўважылі, як перайшлі нанова кірмашовую плошчу ў Яшніцы.

XI

Разам з паволі астываючым сонцам спадала і гарачыня.

Зазыбу, які шыбаваў праз дуброву да Бесядзі, рупіла ведаць, дзе атайбаваўся Чубар. А ў тым, што Сыркін тады ў мястэчку гаварыў праўду пра яго, сумнявацца не даводзілася, бо навошта было таму выдумляць?

Праўда, лепей было б пачакаць дома, пакуль старшыня падасць знак, аб'явіцца нейкім чынам сам. Але раз ужо запала Зазыбу ў галаву, то ён і не пераставаў кідацца ў здагадках. Не менш карцела дапасці розу-

мам і да іншага, што таксама знаходзілася ў адным паслядоўным радзе: чаму наогул вярнуўся Чубар, якая прычына яму выпала на гэта?

Разважаючы так, Зазыба паступова прыйшоў да высновы, што старшыня, няйначай, падаўся адразу ў Мамонаўку, да Аграфены Азаравай — там, у пасёлку, цішэй, бо не дужа людна, а палюбоўніцына хата стаіць ледзь не ў самым лесе, адно падыдзі з-за дрэў да акна ды паляпай у шыбіну. Ну, а калі Чубар да гэтага часу і не апынуўся яшчэ ў Мамонаўцы, то таксама памылкі вялікай не будзе каштаваць Зазыбу тое, што ён дасць сёння кругу, каб трапіць праз рум у пасёлак; прынамсі, як ён разумеў сабе справу, Аграфена цяпер доўга не застанецца ў няведанні наконт Чубаравага з'яўлення, тады ў кожную хвіліну стане магчымым звязацца са старшынёй з яе дапамогай.

Вада ў Бесядзі здалася Зазыбу занадта халоднай, усе роўна як у яго даўно былі застуджаны ногі, хоць, што казаць,— ёй і на самой справе наставаў час рабіцца такой, бо нездарма ў народзе памоўка: Ілля не толькі прынясе гнілля, а і ваду ўсхаладае; якраз па гэтай прычыне пасля Іллі тутэйшыя вясковыя людзі звычайна перастаюць купацца. Па-буслінаму стаўляючы ногі ў раку, Зазыба хутка перадыбаў на другі бераг, тады сеў на лазовы куст, які рос проста на белым, акурат пазебраным пяску, і ўзбуў боты. З берага адсюль адкрывалася вялікая лукавіна, якую ўтварала рака, а на ёй — рум, месца, адкуль плытагоны высокай вадой сплаўлялі плыты ў Сож. Рум гэты заснаваны быў тут вельмі даўно, нават Зазыбаў дзед, Міхалка, помніў яго ў сваім маленстве, і, бадай, ці не з таго яшчэ часу стаялі па краях на ім дзве, цяпер ужо збуцвелыя, хаты, у адной з якіх пад закуранай столлю месцілася сплаўкантора, у другой жылі — доўга ці мала, гэта як выпадала каму — сплаўшчыкі з аддаленых вёсак. Мясцовыя мужыкі таксама раней з ахвотай хадзілі сюды на промысел: тады ў час сплаву якраз наставалі вольныя ад работы ў гаспадарцы тыдні — вясной, пакуль не пачыналі сеяць скрозь, і восенню, калі з асноўнымі палявымі работамі, за выключэннем малацьбы, было скончана. Разы са два ганяў з бацькам плыты і Зазыба. З таго часу ён помніў увесь працэс сплаву, поўны як своеасаблівай рамантыкі, так і адважнай рызыкі.

Пачыналася звычайна на сплаве ўсё тым, што з ле-

су зімой тралявалі сюды, на рум, спляжаныя і ўжо абкораныя пры дапамозе скобляў дрэвы, якія к таму часу паспеў агледзець бракер, каб потым недзе не трапіла пад пілу гнілое ці крывое бервяно. Тралявалі з лесу сюды таксама і гатовыя брускі — для чыгункі, шахтаў, капальняў. Асабліва шмат вычэсвалі шпал для чыгункі. Брускі, з якіх выходзіла па адной шпале, называлі швэлямі, па дзве — шліфрамі, па тры — тымбарамі.

На руме страляваныя бярвенні звычайна складвалі ў шліхты, якія дасягалі двух метраў у вышыню і больш за чатыры метры ў шырыню. Шліхты гэтыя сціскаліся падпоркамі і нават — а раптам разводдзе залье рум — сцягваліся тоўстым дротам.

Вясной, калі рака ўваходзіла ў берагі і вада трохі цяплела, сплаўшчыкі браліся вязаць плыты. Адзін канец доўгай, ажно на дваццаць метраў, бомы замацоўваўся на беразе, другі — на сярэдзіне ракі, упоперак цячэнню. Затым мужыкі пачыналі расцягваць бусакамі бярвенне са шліхтаў. Каб лягчэй было качаць з берага да вады, пад ніз падкладвалі лягеры — тры-чатыры простыя жэрдкі. Папіхаючы потым бярвенне дручкамі, спускалі яго на ваду, упіраючы камлямі ў замацаваную бому. Цяпер звычайна вяжуць бярвенне ў лаўкі дротам. Але як помніць Зазыба, то яны з бацькам вязалі свае плыты гужбой — лазовымі вяроўкамі, якія іншы хто называў кардзялямі. Да канца такой лазовай вяроўкі мацаваўся кнэпель, альбо, прасцей, драўляны клін, што працягваўся пад кожны з двух тублёў, перакінутых упоперак лаўкі ззаду і спераду. Такі плыт звычайна складаўся з дваццаці і больш лавак, накрыж звязаных між сабой шварай, зробленай з той жа гужбы. Калі плыт нарэшце быў звязаны, ззаду на яго прыбівалі скрынку з валком, на якім мацавалася доўгая шырага — завостранае знізу палена, каб можна было пры неабходнасці тармазіць альбо зусім спыняць плыт. На першай лаўцы з самага пераду ставілася для кіравання апачына, сплаўшчыцкае весла, якое мела метры чатыры ў даўжыню. Але і на гэтым аснастка плыта не канчалася, бо без барбораў, што прывязваліся абапал яго, нельга было доўга ўтрымацца ля берага. Ну і, вядома, не забываліся плытагоны пра шалаш, побач з якім ставілася скрыня з пяском для вогнішча.

Асабліва запомніўся Зазыбу той раз на сплаве, калі яны з бацькам гналі па Бесядзі вялікі, ажно на трыццаць лавак, плыт ужо глыбокай восенню. Запомніўся якраз не рамантыкай і рызыкай, а зусім іншым. Плыт звязалі яны самі. А бацька дык і наогул траляваў бярвенне для яго. А вось чаму той плыт прастаяў лета ля берага на Бесядзі, мокнучы ў вадзе, Зазыба цяпер ужо не помніў. Здаецца, выйшла нейкая няўпраўка ў гаспадарцы. Адным словам, давялося гнаць ім плыт глыбокай восенню. Калі падплывалі да Сажа, у вусці Бесядзі скрозь ужо блішчаў на сонцы прыпай, а пасярэдзіне ракі — то наперад плыта, то ззаду — ішоў цячэннем шарош, гатовы кожную хвіліну спыніцца, сутыкнуўшыся з якой-небудзь перашкодай, каб таксама ператварыцца ў лёд. Затрымаліся б яны з бацькам на дзень-два тут, на руме, ці каб здарылася якая замінка на гэты час у дарозе — і ўсё, стаяў бы плыт, умёрзлы ў раку, зіму, аж пакуль не вызваліўся б з ледзянога палону потым вясной. Аднак галоўныя пакуты пачаліся пасля — на прыёмачным пункце бацьку чамусьці не заплацілі грошы, сказалі, што атрымае разлік за прыгнаны плыт у сплаўной канторы свайго рума. І яны вярталіся амаль ці не з-пад Гомеля ў Верамейкі пешкі, ужо ўзімку без ніякага фунду. Давялося проста жабраваць ад вёскі да вёскі, бо харчоў, якія яны бралі з сабой з дому, хапіла толькі ў адзін бок. Якраз гэтым і запомніўся Зазыбу той сплаў. Спярша бацька, саромеючыся жабраваць, тлумачыў людзям, хто яны такія з сынам, па-сялянску абяцаў за абед ці сняданак аддзячыць пасля, калі давядзецца ў новы сплаў трапіць сюды. Але потым зразумеў, што дарэмна тлумачыць — усё роўна іх прымалі за жабракоў. Як толькі небарака ўсвядоміў гэта, ісці стала лягчэй — ніхто ні на што асабліва не разлічваў, абы хоць і цвілога, а кавалак хлеба ў торбе не зводзіўся дый начаваць пускалі ў хату. Супала, што ў Верамейкі яны прыйшлі к ночы. Аднак і знарок хацелася аб'явіцца ў вёсцы па-цёмнаму, без лішніх сведак, бо на абодвух шкода было глядзець — адзенне зусім не па зіме, абутак стаптаўся ды і завашывілі яны добра-ткі.

Тым часам з пабудовай чыгункі Унеча — Орша сплаўная справа ў гэтым месцы Бесядзі пачала занепадаць — па-першае, само будаўніцтва чыгункі, пакуль яно вялося, патрабавала багата лесу, а па-другое, з уво-

дам чыгункі ў дзеянне з'явіўся новы спосаб перавозкі яго на далёкія адлегласці. Ва ўсякім разе, на ўсю моц нейкі час працаваў леспрамгас толькі ў адзін бок. Але незадоўга перад вайной, акурат без малога за два гады да яе, зноў тралёўка аднавілася на рум: як і ў даўнія часы, калі рум засноўваўся, забесядскі лес пайшоў за мяжу — спярша да Прыпяці ў плытах ажно па трох рэках, затым пры дапамозе лесавозаў у Буг, які стаў пагранічным.

Дарэмна было б шукаць каго цяпер на руме. Нават вартаўнікі, якім належала знаходзіцца круглы год тут, і тыя яшчэ да прыходу немцаў разышліся па сваіх вёсках.

Адразу за румам пачынаўся лес — стромкі пілавачнік, калі гаварыць моваю таксатараў.

Здавалася, што некалі шумная дарога — да рума звычайна ішлі і ехалі людзі — сёння будзе пустая на ўсёй адлегласці да Мамонаўкі. Ды не. Якраз на другім кіламетры шляху Зазыба раптам убачыў ваўка. Акурат па часе — не чалавека, а ваўка. Зусім па-сабачы той сядзеў на абочыне, пазіраючы насустрач. Невялікі страх даросламу чалавеку ўбачыць у лесе ваўка, тым больш аднаго, аднак Зазыба адразу адчуў, што ў руках не хапае дзеля такой сустрэчы дзябёлага дубца ці хоць бы якога-небудзь адсечанага макуша. Але ўжо ў наступны момант патрэба ў абароне адпала, бо Зазыба здагадаўся — на абочыне сядзеў воўк, які даўно ўжо нікому не пагражаў. Проста, не здольны быў. Пра яго ўсе ведалі ў наваколлі. Можа, не кожнаму даводзілася сустракацца з ім вось так, як цяпер Зазыбу, аднак ведаць ведалі. Быў ён дужа стары і ўжо не меў зубоў, таму не нападаў на жывёлу. Людзям таксама не было чаго баяцца яго, бо ваўкі ці не ў дзесяць гадоў адзін раз нападаюць на чалавека, і то ў глухую ПІЛІПАЎКУ, пад час сваіх воўчых вяселляў, а гэты дык і наогул не здольны стаў пагражаць каму б то ні было,— нават задушыць ахвяру ўжо не хапала моцы, не тое што загрызці. Цяжка было ўявіць таксама, чым карміўся ён, мусіць, толькі тым, што не магло ўцячы ад яго — качынымі яйкамі на балоце, бездапаможнымі, яшчэ мокрымі пасля нараджэння, зайчанятамі і г. д. Словам, пра тое, чым жыў гэты воўк апошнія гады, калі знядужаў ад старасці, ведаў, бадай, адзін бог ды ён сам. Зусім не цураючыся людзей ад гэтай сваёй нямогласці, наад-

варот, яўна адчуваючы ўнутраную патрэбу бачыць іх, ён, быццам жабрак які, бадзяўся па наваколлі і, мусіць, як усё жывое, здольнае хоць нейкім чынам разважаць альбо згадваць што-якое, з сумам перабіраў у галаве ўспаміны аб страчаным жыцці. Страчаным!.. Бо хто на схіле дзён сваіх не лічыць, што страціў жыццё?.. Нават самы ўдачлівы сярод жывых ці адважыцца сказаць, што атрымаў ад жыцця ўсё, пра што марыў. Ды і хто застаўся задаволены тым, што атрымаў? Нарэшце, каму аддало жыццё ўсё, што абяцала спачатку?

Без унутранай перасцярогі, што падыходзіць да звера, Зазыба глянуў зблізу на ваўка і з сумам адзначыў незайздросны выгляд таго — клочча поўсці, куды даўным-даўно, можа, яшчэ ў тое лета ўчапіліся дзяды, калі ён бадзяўся недзе па выгане край вёскі, віселі брыдкімі калтунамі скрозь па аблезлай скуры, а ў вачах, што былі ўжо без ранейшага драпежнага бляску, стаяў гной, і небараку з цяжкасцю даводзілася частым плюсканнем адганяць прэч назойлівых маленькіх мух. Зазыба жахнуўся ад такога выгляду звера, ажно сэрца яго зазнібела, быццам гэта ён сустрэў не ваўка, а даўняга знаёмага, можа, аднагодка, які раптам нагадаў яму сваёй прысутнасцю на абочыне лясной дарогі штосьці даволі сумнае і непазбежнае. Але не станеш з ваўком размаўляць!.. Таму Зазыба, усё роўна як стыдаючыся глядзець на дужа несамавітага, ужо бездапаможнага звера, прымусіў сябе больш не паварочваць у яго бок галавы, прашыбаваў міма. Між тым воўк таксама не застаўся сядзець на месцы, пайшоў услед — можа, ад адзіноты, а можа, ад голаду. Колькі часу Зазыба слухаў ззаду мяккі тупат ягоных ног, але паколькі ішоў ён скорым крокам, то неўзабаве воўк пачаў адставаць, нарэшце і зусім сціх.

Якраз ці не ў гэты момант Зазыба вышыбаваў к азярцу, берагі якога параслі трыснягом і чаротам, таму з дарогі, якая агінала яго паўкругам, не кожны мог угледзець люстраную паверхню. Але ў адным месцы дарога ўсё ж падыходзіла блізка да берага, там буяў расхінуты па два бакі чарот, і ў прагаліне, скрозь якую блішчала сярэдзіна возера, стаяў човен, паточаны і патрэсканы, бы звычайнае карыта, якое выкінулі з двара без патрэбы. На чоўне гэтым можна было пераехаць напрасткі возера, тады б скарацілася дарога ў Мамонаўку, але на тое, акрамя жадання, патрэбна пэўная

адвага: хоць і човен, ды мала чым лепей за дзіравае карыта. Адразу за возерам, ужо зусім непадалёк ад пасёлка, была мясціна, якую, ведаючы, рэдка хто мінаў. Мамонаўскі селянін, той самы Баханёк, які апошні пагнаў у Арлоўскую вобласць з калгаса кароў, спілаваў некалі там край балота дубок, а гадоў праз колькі раптам знайшоў, што пень падняўся ў рост чалавека. Яшчэ моцна не верачы сабе, Баханёк пачаў наведвацца туды часцей — сапраўды, год ад года пень вырастаў, як жывы. Тады Баханёк адкрыўся са сваёй тайнай другім. Здзіўленыя мужыкі чухалі патыліцу, круцілі галовамі, аднак не ўстрымаліся, каб не зрабіць на кары блізкага дрэва засечкі. Нарэшце на наступнае лета пераканаліся — пень і праўда ўзняўся вышэй засечкі. Нават старыя людзі і тыя не ведалі нічога падобнага раней — во, гаварылі, нездарма калісьці продкі нашы пакланяліся дрэвам, а найбольш дубу, які лічыўся святыняй у Перуна, галоўнага тутэйшага бога. Хто ведае, можа, Баханёк якраз і натрапіў на самы Перуновы дуб, нездарма ж цяпер працягвае расці нават пень... Праз нейкі час атрымалася так, што ад гэтай дарогі туды пралягла сцежка, якая праз балота вяла далей, да пасёлка. Праўда, хадзіць па ёй можна было толькі ў сухое лета. Але загадкавая таямніца «растучага пня» трымалася да таго часу, пакуль нехта з румаўскіх спецыялістаў, пакорпаўшыся вакол яго з рыдлёўкай, не высветліў надзвычай цікавую, калі не адзіную ў сваім родзе, то рэдкую ўжо, няйначай, з'яву: пень не спыняў росту таму, што карані яго даўно (яшчэ да таго, як Баханёк спілаваў дрэва) зрасліся з каранямі блізкай вольхі і працягвалі жывіцца ад іх. Тым не менш адкрыццё гэтае ніколькі не зменшыла цікавасці да яго. Асабліва таму, што блізка па дарозе быў рум і там заўсёды знаходзіліся людзі, якім таксама карцела падзівіцца з незвычайнага выпадку.

Патрывожыўшы сваім тупатам у чароце чырванадзюбых чыркоў, якія адразу, нават не зрабіўшы прывычнага круга, імкліва паляцелі кудысьці на другую ваду, Зазыба абмінуў азярцо. Ужо чуваць было, як у пасёлку нехта ляпаў па высахлым дзераве сякерай, бо гук здаваўся лёгкім і звонкім. Няйначай, што ад гэтай блізкасці Зазыбу зноў прыйшло ў галаву думаць, чаму раптам адкуль вярнуўся Чубар, што змусіла зрабіць яго гэтак, але вынікам былі адны здагадкі, затое з ней-

ќай трывожнай прыкрасцю ўспомнілася, як яны пагаварылі ў той, апошні, дзень, калі прыходзіў старшыня да намесніка ў хату. І ўсё-ткі час, які мінуў з таго дня, зрабіў сваё. Нечакана для сябе Зазыба адкрыў, што цяпер ён рады ў душы неспадзяванаму Чубараву з'яўленню. Радасць гэтая пакуль была неакрэсленая, нічым не падмацаваная, але тым не менш пачынала набываць жыццё ў ім, даючы надзею — нягледзячы на разыходжанні, якія здараліся паміж імі, Зазыба не сумняваўся ў адным і цяпер, бадай, у найбольш галоўным: нарэшце будзе не толькі пагаварыць з кім, а і свядома вызначыць багата якія варункі, згодна якіх давядзецца дзейнічаць ва ўмовах акупацыі.

Пра нараду ў каменданта таксама варта будзе расказаць Чубару, бо сам ён не асэнсаваў яшчэ яе як след — дзіва, але кожны раз, як падступаўся Зазыба ўзважваць у галаве пачутае ў воласці, знаходзілася раптам нешта такое, што выбівала яго з раўнавагі, нават бянтэжыла. Самы апошні такі момант быў зусім нядаўна, калі Зазыба намацаў у кішэні тую паперчыну, што даў яму ў рукі ля вазоў у мястэчку Брава-Жыватоўскі, а ён у сваю чаргу сунуў яе ў кішэню. Гэта была тая адозва дзяржаўнага камісара ўсходняга абшару Фрындта, аб якой гаварыў на нарадзе Гуфельд і якую камендант загадаў развесіць паўсюль у воласці — мястэчку і ў вёсках. Напісана была яна на чатырох мовах — на рускай, беларускай, польскай і нямецкай — у чатыры слупкі зверху ўніз і пачыналася такімі словамі: «У інтарэсах бяспекі краіны і бяспекі маёмасці і дабра жыхароў будзе праводзіцца з усёй строгасцю нямецкіх улад барацьба з бандамі і групамі тэрарыстаў. Насельніцтва заклікаецца даць гэтаму дзейсную помач». Далей у тэксце ішлі адзін за адным пяць пунктаў, і амаль пасля кожнага з іх буйнымі літарамі было надрукавана: «...будзе расстраляны». Уласна, і вайсковы камендант Крутагорскага раёна, і камендант Бабінавіцкай воласці ўжо дзейнічалі, зыходзячы з гэтай адозвы. Дзіва толькі, што звычайны загад чамусьці называўся адозвай! Чым глыбей Зазыба ўчытваўся пункт за пунктам у радкі, тым мацней, здавалася, стыла ў ім кроў. Але ўтрапёная думка, нягледзячы на гэта, хутка вывела яго да ўсведамлення аднойвельмі важнай акалічнасці: аказваецца, дарэмна генеральны камісар Кубэ ўрачыста абвяшчаў, што

«прагучаў і змоўк бразгат зброі на Беларусі». Адозва, якую трымаў у руках Зазыба, гаварыла якраз наадварот — не, не змоўк!

* * *

Сапраўды, Чубар жыў гэты час у Мамонаўцы. Выходзіла, Зазыба акурат разважаў тады — старшыня, няйначай, перш-наперш падасца пасля вандравання да Аграфены. Ён і раней ледзь не кожнага вечара наведваўся ў пасёлак, а цяпер тым больш не праміне хаты, дзе заўсёды рады яму.

Сувязь іхняя — Чубара і Гапкі Азаравай — была бяльмом на воку ў людзей: асабліва асуджалі іх за тое, што Чубар пачаў хадзіць да гэтай жанчыны неўзабаве па гібелі мужа яе ў фінскую вайну. Такое лічылася вялікім грэхам не толькі ў вёсцы. Таму нават пасля таго, як Чубар сказаў, што збіраецца ажаніцца на Гапцы, верамейкаўцы разам з кулігаеўцамі ды мамонаўцамі не перасталі ў адсутнасці іх з пагардай крывіць губы — адны не маглі дараваць ім тое, што яны не пачакалі са сваімі любошчамі і года, скрозь які Гапцы належала строга насіць жалобу па забітым мужу, другія ж, карыстаючыся парушэннем гэтага даўняга звычаю, проста зласловілі. Тым часам самі вінаватыя, здавалася, зусім не звярталі аніякай увагі на чужыя абгаворы, мусіць, лічачы іх за звычайныя плёткі — вось ужо праўда, што каханне сляпое!..

Чубар прыйшоў у Мамонаўку ўранку, адразу як пераначаваў у лупільні.

Калі ён пасля сну на досвітку выглянуў з хаткі, то быў прыемна здзіўлены — ласяня скрозь усю ноч заставалася на месцы. Вуж — той споўз з парога і кудысьці зноў схаваўся пад падлогу, а ласяня ляжала сабе і, мусіць, моцна спала, бо галаву падняло толькі тады, як Чубар затупаў побач. Убачыўшы чалавека, яно хуценька, бы са страху, ускочыла на ногі, але не адбеглася прэч. Небарака за сваё малое жыццё столькі займела пакуты ад людзей, а тут стаяла і нібыта радавалася, што не праспала, акурат малалетні хлопчык, якога бацька паабяцаў узяць з сабой у паездку ды паказаць там нештачка. Чубар удыхнуў ва ўсе грудзі халоднага паветра, пазяхнуў, дзівячыся, што яшчэ з

учарашняга на небе свяціўся месяц. Ісці ў Мамонаўку належала ў абход Верамеек. Але дарога ўсё роўна збольшага была вядома. І Чубар, доўга не бавячыся на месцы начлегу, рушыў. Ласяня таксама не адставала. Яно толькі пастаяла трохі ля хаткі, быццам па дамоўленасці, гуляючы ў хованкі, а тады кінулася даганяць Чубара, які знік за першымі кустамі. Пакуль не зайшоў месяц і не пачаўся сапраўдны ранак, Чубару неабходна было спяшацца прайсці самыя людныя мясціны, тыя скрыжаванні і ўрочышчы, дзе хутчэй можна напаткаць чалавека, хоць бы нават і звычайнага грыбніка. Але недзе за возерам — якраз на палавіне дарогі к пасёлку — яго, як спадцішка, пачало раздражняць шорганне маленькіх капыткоў ззаду, акурат ласяня ўжо замінала ісці. З прыкрасцю падумалася: «Ну, куды яго прывядзеш, калі сам яшчэ бяздомны?» Гэта і дало ўсяе рады — раптам Чубар сігануў у яловы гушчар, падалей ад сцежкі, а там, з падрапаным тварам, выскачыў на нейкі ўзбалотак, акружаны, быццам назнарок, вузкаю стужкай бярэзніку, і, лішне не робячы шуму, шыбануў наўдаку, каб інтуітыўна выйсці на мамонаўскую дарогу. Праўда, ужо ў Мамонаўцы ён пашкадаваў, што пакінуў за возерам ласяня адно, не прывёў з сабой, дзе яго льга было калі не прыручыць, то хоць патрымаць колькі часу, пакуль не падрасло б для самастойнага жыцця на адзіноце ў лесе.

Гаспадыня ўбачыла Чубара праз акно, калі той націянькі выйшаў з лесу. Яна памкнулася была насустрач яму, але тут жа стрымала сябе, каб дачакацца яго ў сенцах. Як толькі Чубар пераступіў першы парог, Гапка, зусім не саромеючыся дзяцей, павісла ў яго на шыі. У той дзень яна нават не пыталася, адкуль ён узяўся ў іх, чаму і ці доўга збіраецца быць. Яна адно радавалася, што Радзівон неспадзявана вярнуўся да яе, і не хавала гэтага ад яго, цяпер яна не схавала б свае радасці і ад людзей, калі б можна было хоць каму паказаць яе.

Як і ўяўляў сабе Чубар па дарозе ад фронту, спярша сапраўды было ўсё — і гарачая лазня, якую падрыхтавала Гапка к наступнаму вечару, і бясконцыя ласкі. Але неўзабаве, ужо дзён праз колькі, Чубар адчуў, што гаспадыня раптам як бы пачала бянтэжыцца, што нічога не ведае пра яго думкі, пра яго планы. Чубар, вядома, не стаў скрывацца ад яе, урэшце, у

гэтым не было сэнсу, бо некаму ж ён павінен цалкам давярацца, а яна слухала і ўсё тускнела тварам, быццам паступова расчароўвалася ў сваіх спадзяваннях. Бачачы, што ў іх адносінах расце адчужанасць, Чубар разумеў — неабходна, каб паміж імі настала канчатковая яснасць. Але размову такую ўсё адцягваў, дакладней, проста не рашаўся распачаць яе, нібыта ў душы баяўся, што натрапіць на нешта прыкрае, што яму адмовяць у гэтай хаце ў чымсьці такім, без чаго далейшае існаванне не мае сэнсу...

Зазыбу сёння Гапка сустрэла таксама раўніва, можа, нават варожа, усё роўна як чалавек прыйшоў, самае меншае, апісваць за нейкія даўгі маёмасць.

А Чубар, наадварот, узрадваўся.

— Ты як даведаўся, што я тут? — спытаў ён узрушана ў Зазыбы пасля таго, як яны моцна парукаліся ў хаце.

— Сарока адсюль прылятала,— пажартаваў Зазыба, таксама не хаваючы сваёй радасці.

— Ну, а папраўдзе?

— Калі папраўдзе, то бабінавіцкі яўрэй Хоня сказаў мне.

— Дзе ты яго бачыў?

— У мястэчку.

— І ён табе сказаў, што я ў Мамонаўцы? — насцярожыўся Чубар.— Адкуль ён мог ведаць?

— Не, пра гэта я сам здагадаўся.

— То і добра,— супакоіўся Чубар.— А то я ўжо, грэшным дзелам, падумаў... Але сядай,— прапанаваў ён і, як толькі Зазыба апусціўся на самаробнае, з пукатаю спінкаю крэсла, якое нібыта назнарок было пастаўлена зараней падалей ад вокнаў, спытаўся пра самае галоўнае: — Ну, як тут, намеснік? Што новае?

Зазыба ўсміхнуўся:

— Гм, новае.... Новага шмат, лічы, што ўсё новае. І самае першае, гэта тое, што ты цяпер ужо не старшыня, а я не намеснік. Бо калгаса няма.

— А не паспяшаліся вы яго распусціць?

Зазыба паціснуў плячамі, зноў усміхнуўся, але больш нецярпліва.

— Я і сам адзін час думаў, ці не паспяшаліся мы. Ажно палаяўся быў з тым-сім. А тады бачу — самы раз так і зрабіць. Асабліва калі ўлічыць, што камендант таксама нездавальненне выказаў нашым паспяшаннем,

нават праработку зрабіў мне за эта на нарадзе.

— Што за нарада?

— Звычайная. Немцы збіралі паліцэйскіх, старастаў, старшынь калгасаў, там, дзе яны засталіся яшчэ, ну і раіліся, як новы парадак ладзіць.

— А ты пры чым тут? Ты ж не стараста і не паліцэйскі? Нават не старшыня калгаса?

— І я так лічыў, што ні пры чым. А камендант чамусьці не паверыў. Выклікаў таксама на нараду. Ды і кажа пры ўсіх, што мы самаўпраўствам заняліся, падзяліўшы калгасную маёмасць. Гразіўся, што будзе расследаваць справу. Так што, не адзін ты нездаволены.

— Ну, камендант — гэта адно, а я — другое.

Зазыба раптам адчуў у Чубаравым голасе ранейшую ўпартасць, якая часам межавала з безразважлівасцю і якая нярэдка перашкаджала ім шукаць згоды паміж сабой. Таму сказаў памяркоўна:

— На гэта ёсць рашэнне калгаснага праўлення. Пратакол таксама складзены, каб раздаць маёмасць і падзяліць пасевы. Але не насаўсім, а толькі на захаванне калгаснікам, да прыходу Чырвонай Арміі.

— Нешта я не чуў раней такой дырэктывы? Што, паступіла новая? — пранікліва глянуў на Зазыбу Чубар.

— Проста праўленцы самі рашылі так.

— З тваёй, канечне, дапамогай?

— Але.

— А што я табе казаў? Загадана ж было знішчаць усё, знішчаць! Не захоўваць, а знішчаць! Думаеш, немцы такія дурні, каб не адшукаць, што вы дзе пахаваеце? Я сам некалі, пры раскулачванні, займаўся такой справай, дык ведаю.

— Ну, што знойдуць, а што і не.

— Вось, вось!..

Бачачы, што Чубару мала западаюць ягоныя довады, Зазыба рашыў падысці да пытання з другога боку, спадзеючыся, што гэта ўжо, няйначай, падзейнічае як след.

— Вось ты кажаш,— паківаў галавой ён,— што нібыта ўсё трэба толькі знішчаць, каб не дасталося немцам. А, думаеш, мне вельмі хочацца, каб яны сычалі на ўсім нашым? Дарэчы, я пасля размаўляю і з Машта-

ковым. Той таксама не патрабаваў, каб я напрапалую знішчаў усё.

— А чаго ж ён хацеў?

— Ну, канкрэтных указанняў ён не даваў, але знішчаць калгасны набытак не загадваў. Казаў, у прыватнасці, што хлеб і самім спатрэбіцца.

— Калі гэта было?

— Здаецца, ці не на другі дзень, як ты пайшоў з Верамеек.

— Ён да цябе прыязджаў?

— Не, у Кулігаеўку. А мяне пасля ўжо туды паклікалі.

— Ну, і пра што вы гаварылі?

— Збольшага пра ўсё. Дарэчы, пра цябе ён таксама пытаўся.

— А ты што?

— Сказаў, што бачылі цябе на бальшаку, мусіць, падаўся ў Крутагор'е.

— А ён?

— Абураўся. Казаў, што цябе недзе чакалі перад гэтым, а ты не з'явіўся.

Чубар пасля гэтага доўга маўчаў, потым спытаў:

— Як думаеш, ён тут, у раёне?

— Чаго не ведаю, таго не ведаю,— развёў Зазыба рукамі.

Тады Чубар страсянуў паваротам галавы свае валасы, каб не спадалі на лоб і ляжалі раўней, адагнаў з твару ўнутраную задумлівасць, якая ў самы апошні момант прыйшла замест нецярплівасці і рашучасці, і перавёў гаворку на іншае.

— Ну, пра калгас і пра тое, што вы цяпер робіце, я наслухаўся ўжо за гэтыя дні і ад яе.— Чубар кінуў позірк на гаспадыню, якая ўсё яшчэ знаходзіла сабе нейкія справы ў хаце.— Адно не хапала пачуць з вуснаў галоўнай дзеючай асобы. Цяпер і гэта адбылося. Такім чынам трэба лічыць, што новы парадак у Верамейках ужо дзейнічае. І паліцэйскі ёсць?

— Ёсць. Брава-Жыватоўскі.

— Шкада, што да яго ў свой час не дабраліся. Прытаіўся, падлюга.

— Ты з ім асцярожней. Узброены ходзіць, ды і гразіўся неяк, што не пашкадуе цябе, калі сустрэць давядзецца.

— Тут хто каго. Я таксама без вінтоўкі не хаджу. Але паразводзілі тут свалаты рознай!

— А яна неяк сама.

— Бо чакала, пакуль час настане. Брава-Жыватоўскі таксама быў на нарадзе?

— Гэта ж ён мяне і вазіў.

— Значыць, пачаў камандаваць?

— Асцерагаецца яшчэ браць усё на сябе, але справа ідзе к таму.

— Што яго насцярожвае?

— Выгадвае, каб ужо напэўна ўсё было. Каб не выйшла якой неспадзеўкі — а раптам нашы папруць немцаў назад?

— Глянуць бы адным вокам на яго.

— Думаю, што не размінуцца вам.

— Значыць, цябе немцы лаялі, што калгас распусціў? — чамусьці зусім весела, быццам стрымліваючы сябе ад смеху, паглядзеў на Зазыбу Чубар.— А што яны думаюць?

— Як што думаюць? — не зразумеў Зазыба.

— Ну што яны хочуць мець ад калгаса? — удакладніў Чубар.

— Хлеб,— адказаў Зазыба.

— Дык што, яны наогул пакідаць збіраюцца калгасы? — недаўменна заплюскаў вачамі Чубар.

— Здаецца, не. У іх усё прадумана ўжо. Зноў абяцаюць сялянам індывідуальнае землекарыстанне. Але з паступовым пераходам. Цераз абшчыну.

— А якая карысць ім тады марудзіць?

— У іх і на гэты конт ёсць сваё тлумачэнне. Але ўсе тлумачэнні — пустое. Проста, патрэбны хлеб наш. Ну, а з калгаса лягчэй яго забраць. Далей там, маўляў, яшчэ невядома што будзе, а цяпер зразумела — сёлетні хлеб вырашчаны, значыць, не трэба перашкаджаць мужыкам рознымі перадзеламі ўбіраць яго.

— Вось бачыш,— усклікнуў Чубар,— немцы сваёй рахубы трымаюцца, а ты памагаеш ім!

— Я ўжо табе не адзін раз казаў,— паморшчыўся Зазыба,— не трэба ўсё зводзіць да аднаго сэнсу — пакінуць хлеб ці знішчыць. Думаеш, Чырвоная Армія сюды вернецца і з хлебнымі абозамі, каб мужыкоў нашых карміць?

— Перастань ты, Зазыба, гэтак пячыся пра мужыкоў! Ідзе вайна. І нам з табой зусім пра другое трэба думаць.

— Пра людзей таксама трэба думаць.

— Ну, ты як знаеш, а я патураць не збіраюся. Не за гэтым вяртаўся сюды. Ты, мусіць, думаеш, што я ўвесь гэты час па кустах аціраўся? Я паўсвету ўжо абысці паспеў. На-тка вось, прачытай.— Ён выняў з кішэні складзены аркуш паперы з прамовай Сталіна, якую атрымаў ад палкавога камісара, падаў Зазыбу.

Але Зазыба адно глянуў на загаловак ды прачытаў першыя радкі.

— Гэта я чытаў. Яшчэ тады, як друкавалі газеты.

— То было ў газетах, а цяпер, бачыш, мандат. Мне яго даў адзін вялікі чалавек, калі накіроўваў сюды. Бо тут пра ўсё добра сказана, што і як. Таму няма чаго выстаўляць сваю народніцкую палітыку. Цяпер не да яе.

— Ніякая яна не народніцкая, а самая савецкая.

— Але ты нарэшце павінен зразумець, што на вайне трэба ваяваць.

— Дык ці я адмаўляю гэта? Але мы з табой не зусім на вайне. Пакуль што мы з табой хутчэй у вайне, чым на вайне.

— Значыць, неабходна і тут распаліць яе. Дарэмна не захацеў чытаць да канца. Тут так і напісана: «...Трэба ствараць партызанскія атрады, конныя і пешыя, ствараць дыверсійныя групы для барацьбы з часцямі варожай арміі, для распальвання партызанскай вайны скрозь і ўсюды...»

— Я ж табе сказаў — я і так ведаю гэту прамову. Яшчэ з таго, як яна друкавалася ў газетах і перадавалася па радыё. Сталін сам гаварыў. Але як ты са сваёй конніцай збіраешся харчавацца ў тыле? Можа, спадзяешся, што табе і авёс для коней, і кашу грэцкую для партызан з самалётаў скінуць?

— А хоць бы і так! Наладзіш сувязь, і табе даставяць усё, што трэба.

— Дзе яны цяпер, тыя самалёты? Нешта я не бачыў, каб... Нямецкія лётаюць, а нашых не відаць.

— Знойдуцца самалёты, калі спатрэбіцца.

— Ну да, паслухаўшы цябе, дык усё лёгка робіцца, быццам і праўда цяпер іх не відаць таму, што не патрэбны. Я вунь вяртаўся ў Верамейкі з Арлоўшчыны, дык нагледзеўся — іхнія ўвесь час вісяць над дарогамі, бамбяць ды страляюць з кулямётаў, а нашых ча-

сцей і блізка няма, добра, калі артылерысты зеніткамі адгоняць. Не, брат, не так усё проста, як здаецца ды хочацца нам. Тут да ўсяго трэба з галавой падыходзіць. Раз нам пачынаць гэту партызанскую вайну тут, то нам і думаць, як пачынаць яе і з чым. Шчорсава войска некалі таксама партызанскім называлася адзін час, але я не помню, каб мы вось так крычалі — палі, знішчай!.. Праўда, цяпер і абстаноўка не тая, і вайна не тая. Аднак жа людзі ёсць людзі. І тады яны людзьмі былі, і цяпер імі засталіся. І жыць яны мусіць-муць.

— Ты зноў пра сваё!..

— Я не пра сваё,— запярэчыў Зазыба,— а якраз пра тое, пра што і ты. Так што ў нас інтарэс адзін. Не сумнявайся. Але не трэба з бухты-барахты. Неабходна ўлічваць розныя акалічнасці. Ты вось паперчыну паказваеш, а ў мяне таксама ў кішэні нібыта дзеля такога выпадку прыпасена другая. Пачытай, каб і для цябе стала сёе-тое больш зразумела, у кожным разе, каб хоць цяпер ты не пароў гарачкі.

Ён выняў з кішэні адозву дзяржаўнага камісара ўсходняга абшару, падаў Чубару. Той узяў, глянуў на яе і буркнуў:

— Ну от, знайшоў што параўнаць!

— Гэта не для параўнання,— сказаў непахісна Зазыба.— Хутчэй для яснасці.

— А што гэта азначае — дзяржаўны камісар у застэмпоўстве?

— Не ведаю, я такога слова раней не чуў,— адказаў Зазыба.

— «Хто ўбачыць падазроныя асобы,— пачаў з першага параграфа ўслых чытаць адозву Чубар,— асабліва парашутыстаў, асобных савецкіх афіцэраў або салдат, шпіёнаў або сабатажнікаў, савецкіх службоўцаў і гэтак далей, або ведае што-небудзь аб іх знаходжанні, той павінен заявіць зараз жа бліжэйшай нямецкай або не нямецкай уладзе. Хто данясенне занядбае або варожым асобам помач якую-небудзь акажа, прытулак, ежу ці іншае, будзе расстраляны. За дадзеныя, якія дапамогуць злавіць злачынцаў, што парушаюць публічную бяспеку і парадак, кожны можа атрымаць ад камісара акругі ўзнагароду ў пяць тысяч рублёў». Гм, значыць, і за мяне могуць даць пяць тысяч? — усё роўна як здзівіўся Чубар.

— Выходзіць, што могуць,— кіўнуў Зазыба.— Але чытай далей.

— «Прозвішчы тых, хто выдасць злачынцаў, могуць быць па іх жаданню захаваны ў сакрэце. На жыхароў населеных пунктаў ускладаецца адказнасць за бяспеку тэлеграфнай і тэлефоннай сувязі, дарог, у тым ліку і чыгунак, як і за ўсе іншыя нямецкія прылады. За занядбанне абавязкаў будуць карацца жыхары...»

— Бачыш, ты сабе думаеш так, а чорт перайначвае,— сказаў Зазыба, як толькі Чубар скончыў чытаць.

— Чорту чартаваць, а нам трэба яго выганяць. Але калі будзеш дужа ўчытвацца ў такія вось адозвы, як гэта, што напісаў нейкі Фрындт, то наўрад ці выганіш. Такія адозвы разлічаны на тое, каб мы ўсе, хто трапіў пад акупацыю, сядзелі як мышы пад венікам і ні гугу. Яны хочуць нашых людзей рабамі мець, таму і палохаюць, каб адабраць волю да супраціўлення, дэмаралізаваць. Дзе ты яе ўзяў?

— У камендатуры ўсім давалі.

— Нябось, расклейваць наважыліся?

— Раз надрукавана, значыць, будуць і расклейваць.

— І ты памагаць збіраешся?

— Я проста хачу разабрацца, што тут да чаго!

— Здаецца, час ужо быў разабрацца.

— Цяпер кожны дзень нешта новае дадае.

— Яно і дадаваць будзе, але гэта яшчэ не азначае, што мы павінны сядзець, склаўшы рукі, ды чакаць, пакуль усё да канца высветліцца, бо можа позна быць. Па-мойму, ты проста альбо баішся, альбо...

— Не рабі сабе лішняй цяжкасці,— перахапіў Чубараву гаворку Зазыба.— Гэтыя твае «альбо» ў дачыненні да мяне не падыдуць. Я не меншы патрыёт, чым хто іншы, і не менш за каго разумею, што трэба брацца за зброю. Але я таксама і за тое, каб было ўзважана і ўлічана ўсё як мае быць.

Ці то Зазыбавы довады нарэшце памелі вагу, дайшлі да Чубаравага разумення, ці то ён яшчэ не сабраўся з думкамі супраць іх, але раптам перастаў пярэчыць — аблакаціўшыся на край стала, ля якога сядзеў, задумана паклаў галаву правай шчакой на далонь і ссунуў густыя чорныя бровы. Хоць яны — ужо сапраў-

ды былыя старшыня калгаса і намеснік — гэты час, пакуль былі разам у Гапчынай хаце, лічы, спрачаліся, іначай іхнюю размову нельга назваць, каб і хацеў, аднак на твары ў Чубара ўжо не відаць было і следу нават ад узбуджанасці. Гэтая нечаканая перамена, выкліканая, можа, унутранымі супярэчнасцямі, ажно кранула Зазыбу, яму зрабілася ніякавата, акурат ад таго, што пакрыўдзіў чалавека, у шчырасці намераў якога не даводзілася сумнявацца. Чубар колькі часу маўчаў, а Зазыба глядзеў на яго з нейкім вострым, як не шчымлівым пачуццём, здаецца, упершыню выразна зразумеўшы вялікую розніцу паміж сабой і ім ва ўзросце. Дасюль Зазыбу чамусьці ніколі не прыходзіла і ў галаву, што такая розніца існуе, бо Чубар заўсёды быў для Зазыбы чалавекам, які змяніў яго на пасадзе, значыць, іх ураўнялі ва ўсім самі акалічнасці. А тут Зазыба раптам, усё роўна як нечакана, адкрыў для сябе, што намнога старэйшы за Чубара, па сутнасці, той мог быць яго сынам. Пачаўшы думаць так, ён не мог не адзначыць таксама, што Чубар змяніўся нават і з выгляду, пакуль недзе адсутнічаў,— твар нібыта завастрыўся, і шыя патанела, а высокі адкрыты лоб пабраўся глыбокімі складкамі, якія сыходзіліся ўпоперак да носа; пад выпуклымі надброўнымі дугамі, крыху прыкрытыя павекамі, стоена хмурыліся цёмныя вочы.

Няйначай, Чубар неўзабаве адчуў, што Зазыба зблізку разглядвае яго, тады страпянуўся, акурат нездаволены ці злоўлены на чымсьці патаемным, і ўстаў з такога ж самаробнага крэсла, на якім сядзеў і Зазыба, і, залажыўшы рукі за спіну, прайшоўся шырокімі крокамі раз, і другі, і трэці па хаце.

Зазыба, між тым, застаўся на месцы, адно павярнуўся трохі, каб не сядзець да Чубара спіной.

Нарэшце Чубар перастаў мераць крокамі падлогу, спыніўся ля стала і зноў улаштаваўся на сваё крэсла, сціснуўшы каленкамі складзеныя ў далоні рукі.

Зазыба разумеў, што размова яшчэ не скончана, больш таго, на некаторыя пытанні ён так і не адказаў Чубару, бо той вельмі нястрымана паводзіў сябе, паварочваў часта гаворку зусім у іншы бок, асабліва тады, як пачынаў упарта адмаўляць, здавалася б, бясспрэчныя рэчы, адстойваючы свой погляд на іх; але разумеў Зазыба таксама і тое, што ініцыятыва ў гаворцы і на-

далей будзе за Чубарам, менавіта ад Чубара залежыць, на чым яны сыдуцца тут сёння, хоць, вядома, дужа хацелася прымусіць таго глянуць на ўсё вачамі чалавека, што моцны не толькі адданасцю агульнай справе, якая сапраўды цяпер зводзілася да аднаго — да барацьбы з ворагам, але і развагай, здольнасцю ацаніць як след абстаноўку і дзейнічаць згодна гэтай ацэнкі.

Апошняй спробай схіліць Чубара да большай стрыманасці было хоць і нясмелае, але ўсё ж пярэчанне, калі Чубар, пасядзеўшы трохі, сказаў з дакорам:

— Не выканалі мы, Дзяніс Яўменавіч, дырэктывы, не ўсё зрабілі, што ад нас патрабавалася...

— Дык... Можа, дырэктыва памянялася ўжо... Гэта ж калі тое было, а цяпер, мусіць, новыя дырэктывы ёсць. Толькі мы пра іх не ведаем.

— Ніхто той дырэктывы не адмяняў,— смыкнуў шчакою Чубар.— Дырэктыва была дадзена правільная.— І спытаў: — Што ты збіраешся рабіць заўтра?

— Здаецца, нічога,— адказаў Зазыба, але тут жа спахапіўся: — Хоць не, што я кажу — д'ябал, мусіць, ужо знайшоў работу.

— Які д'ябал?

— Камендант.

— Што, ужо дайшло да таго, што камендант загадвае, а ў вас пад каленкамі трымціць?

— Не дужа каб трымцела, а загад выконваць мусіш.

— І што ён такое загадаў?

— На Дзяражні ў Белай Гліне разбураны мост. Ці то нашы ўзарвалі, як адыходзілі, ці пасля хто разбурыў. Дык цяпер вось адбудоўваць трэба. Загадана запрэгчы ўсе падводы, якія ёсць у гаспадарцы, ды накіраваць з мужыкамі ў Белую Гліну.

— Якраз заўтра?

— Дакладна не ведаю, але трэба чакаць, што Брава-Жыватоўскі пачне хутка выконваць камендантаў загад.

— Ну, вось,— пагардліва ўсміхнуўся Чубар.— Чырвоная Армія паўзрывала масты на рэках, а вы, патрыёты, збіраецеся цяпер па загаду нейкага нямецкага каменданта адбудоўваць іх.

— Дык...

— Што «дык»? — не перастаў пагадліва ўсміхацца Чубар.— Паставіць бы там, у саснячку, што насу-

праць маста, станкач з поўнымі лентамі ды свінцом па нас, свінцом!

— А ты гэтак і зрабі! — акурат узрадавана зварухнуўся Зазыба.— Ды з кулямёта не па нас, мы тут ні пры чым, а па фашыстах, па фашыстах свінцом сваім. Вось тады і мы разбяжымся хто куды, як ты пастраляеш іх і не будзе каму загадваць ды прымушаць нас пад палкай, а то і пад пагрозай смерці.

— Думаеш, не зрабіў бы?

Зазыба паціснуў плячамі.

— Быў бы кулямёт,— сапраўды пашкадаваў Чубар,— то не вельмі асцерагаўся б я.

— Ну, а раз няма кулямёта, то няма чаго і гаварыць, а тым больш папікаць,— акурат блазнуючы, бліснуў вачамі Зазыба.— Словам, пакуль кулямёты ў адных немцаў, то выбачай. Ніхто не захоча стаць добраахвотна пад тыя кулямёты. Мы ў Верамейках і то пераканаліся ўжо, як яны могуць наводзіць на людзей кулямёты.

Але Чубар нібыта не слухаў Зазыбу.

— І ты, чырвоны ардэнаносец, паедзеш адбудоўваць мост? — наперад здзіўлена спытаў ён.

— Паеду,— упарта крутануў галавой Зазыба.— І справа не ва мне. Я хоць зараз смерць гатовы прыняць, але каб ад гэтага карысць была. А то што з таго будзе, калі я ахвярую сабой, а справе не дапамагу. Усё роўна немцы мост на Дзяражні адбудуюць. Пазганяюць мужыкоў з навакольных вёсак і адбудуюць.

— Але кроў герояў, Дзяніс Яўменавіч, памагае спецыідэям,— зусім не хвалюючыся, што сваёй жорсткасцю не толькі крыўдзіць, а і абражае Зазыбу,— сказаў Чубар.

— Хапіла ўжо крыві і без маёй для ідэй,— спакойна адказаў на гэта Зазыба.— Кроў тут не паможа. Трэба зрабіць так, каб не мы немцаў баяліся, а каб яны нас. І не крывёй сваёй мы павінны напалохаць іх, а зброяй. Я вось так разумею справу і хачу, каб і ты нарэшце зразумеў гэта.

— А я хачу, каб ты ўсё ж не ехаў у Белую Гліну. Табе трэба з'ездзіць у іншае месца.

— Куды гэта?

— У Машавую. Думаецца мне, што нашы пакінулі для падпольнай работы некага ў раёне. Не можа быць, каб з кіраўнікоў ніхто не застаўся. Столькі дырэктыў

розных было, цыркуляраў. Не, не павінна быць, абавязкова каго-небудзь пакінулі тут. Дарэчы, пра гэта гаварыў і той чалавек, які накіроўваў мяне сюды.

— Што за чалавек? — дапытліва глянуў на Чубара Зазыба.

— Не ўсё роўна. Чалавек і чалавек, вышэй нас з табой!

— Але чаму ехаць акурат у Машавую?

— Мне так думаецца. Справа ў тым, што ў пачатку жніўня, якраз незадоўга да акупацыі, мяне таксама выклікалі нечага туды. Відаць жа, недарэмна збіраў райком камуністаў, якія мелі браню ад прызыву ў армію?

Зазыба задумаўся — супраць гэтай Чубаравай прапановы ён нічога не меў. Наадварот, ухваліў — нарэшце, за столькі часу сказана нешта больш-менш канкрэтнае, хоць яшчэ і не ведаў, да каго там, у Машавой, трэба будзе звярнуцца яму. Нарэшце ўспомніў — непадалёку ад вёскі, у пасёлку Дзяржынне жыў яго даўні таварыш, ляснік Арцём Алейнікаў, таксама, як і Зазыба, удзельнік грамадзянскай вайны.

То быў чалавек цікавага і нялёгкага лёсу. Яшчэ задоўга да рэвалюцыі, ці не ў адзінаццатым годзе, скончыўшы народную школу, падаўся ён з беларускай вёскі на Далёкі Усход і колькі часу працаваў матросам на параходнай прыстані ў Благавешчанску. Затым яму пашанцавала ўладкавацца на службу ў кантору Амурскага таварыства параходства і гандлю. Але пачалася вайна з кайзерам, і яго мабілізавалі ў армію, а там яго, як чалавека «пісьменнага», прызначылі пісарам асобнага артылерыйскага дывізіёна, узброенага, як ён любіў гаварыць ужо ў мірны час, французскімі далёкабойнымі гарматамі. У снежні семнаццатага года, калі выпала магчымасць пакінуць армію, вярнуўся Арцём у родную вёску. Аднак канчаткова парваць сувязь з арміяй не ўдалося. У маі наступнага года ён становіцца справаводам мабілізацыйнага аддзела Клімавіцкага ваенкамата з выкананнем абавязкаў спярша камісара павятовай паштова-тэлеграфнай канторы, потым камісара адразу некалькіх валасцей, у тым ліку і Бялынкавіцкай. Ну, а ў дзевятнаццатым годзе былы пісар, справавод і камісар паступае ў Чырвоную Армію, спярша зноў ваюе з немцамі, з гайдамакамі, затым з белагвардзейцамі і белапалякамі... Быў двойчы паране-

ны. Уласна, па раненню ў дваццаць першым годзе і дамоў вярнуўся. Пачаў працаваць аб'ездчыкам у ляснічтве. Потым падаўся вучыцца — скончыў курсы па лесаэксплуатацыі, пасля чаго быў прызначаны памочнікам ляснічага. Але ў трыццаць пятым годзе Арцёма раптам выключылі з партыі, абвінаваціўшы ў сувязі з класава варожымі элементамі — за тое, што нібыта трымаў на працы раскулачаных. Праўда, на судзе факты яго апякунства над класава варожымі элементамі не пацвердзіліся, і ён быў адноўлены ў партыі нават без партыйнага спагнання. І тым не менш на ранейшую пасаду Алейнікаў ужо не трапіў — у часе папярэдняга заключэння ў яго пайшла кроў з вушэй, чалавек страціў слых. Давялося здаволіцца працай звычайнага лесніка.

Чырвонаармейцам Арцёма ў дзевятнаццатым годзе зрабіў Зазыба. Алейнікаў падаўся з ім да Шчорса, калі Зазыба па даручэнню бацькі Бажэнкі прыязджаў у родныя мясціны вербаваць у брыгаду добраахвотнікаў. Пазнаёміліся яны ў Бялынкавічах, дзе Алейнікаў быў вайсковым камісарам. Вядома, без дазволу камісара праводзіць набор добраахвотнікаў на тэрыторыі падначаленых яму валасцей нельга было. Таму Зазыба пасадзіў на воз Масея, яшчэ зусім падлетка, які таксама вельмі хацеў праехацца з бацькам, і накіраваўся шукаць камісара ў Бялынкавічы, за васемнаццаць кіламетраў ад Верамеек. Якраз перад тым, як ім прыехаць туды, мястэчка заняла налётная банда атамана Кутузава. Хадзілі чуткі, што прозвішча вялікага палкаводца атаман узяў сабе дзеля большай значнасці, мяркуючы адразу зрабіцца славутым. Але потым высветлілася, што гэта было сваё прозвішча. Паходзіў ён родам з Клінцоўскага павета і выдаваў сябе за абаронцу вясковай беднаты, а рабаваў толькі казну ды багатых яўрэяў, якія складалі тады пераважную частку жыхароў павятовых гарадоў і валасных мястэчак. Праўда ці не, аднак хадзілі як не легенды, што нарабаванае ён раздаваў сялянам. І гэты вось «сялянскі заступнік» з атрадам у пяцьдзесят шабляў заняў Бялынкавічы. Першае, што зрабіў ён, узяў у палон камісара Алейнікава, якога атаманавы коннікі знайшлі ў старшыні валвыканкома. Самога старшыню не чапалі — таксама палітыка: маўляў, з выбранай уладай, няхай нават і савецкай, не ваюем... Кутузаўцы шарудзілі ўжо ваўсю па

Бялынкавічах, калі на местачковую вуліцу з калодліўскага боку ўз'ехаў Зазыба. З'яўленне ўзброенага чалавека, вядома, не магло застацца незаўважаным. Таму Зазыба нават не паспеў добра агледзецца, як на возе яго абапал абселі кутузаўцы і сілай павярнулі каня да царквы, дзе ў паповым доме раскашаваў атаман. Там жа з ім быў і камісар Алейнікаў. Кутузаў не лічыў яго сваім палоннікам, прынамсі, атаман кожную хвіліну імкнуўся падкрэсліць гэта перад другімі, аднак ад сябе не адпускаў. Убачыўшы іхняе мірнае застолле, Зазыба спярша падумаў, што тут сапраўды адна кампанія. «Хто такі і што робіш? — спытаў атаман прыезжага. «Прыехаў да вайсковага камісара»,— адказаў Зазыба. «От і камісар табе,— усміхаючыся, атаман паказаў на маладога чалавека ў рамянях.— Гавары, што табе трэба ад яго?» — «А вось гэта ўжо мая справа, гаварыць ці трохі пачакаць»,— з выклікам сказаў Зазыба, які к таму часу зразумеў, што камісар хутчэй за ўсё вымушаны сядзець тут. «Ты, я бачу, прыткі, служывы,— пакрыўджана кіўнуў галавой атаман.— Ну што ж, тады сядай і ты побач з камісарам. Таксама госцем будзеш». І ў той момант, як ён гаварыў гэта, робячы ўслед за кіўком галавы яшчэ і розныя грымасы на твары, Зазыба паспеў злавіць кароткі позірк зняволенага камісара, у якім выразна адбілася папярэджанне. «Але ж у мяне хлопчык застаўся на возе»,— занепакоена сказаў атаману Зазыба, даючы зразумець, што яму за гэтым неабходна выйсці ў двор. «Нічога,— махнуў рукой атаман,— за тваім хлопчыкам паглядзяць там мае хлопцы, а ты спакойна сядай».— «Баюся, напалохаюць твае хлопцы дзіця»,— робячы прастадушны выгляд, паморшчыўся Зазыба. «Тады даручым яго пападдзі,— адгадаўшы Зазыбава жаданне (хоць якім чынам, але апынуцца на волі), насмешліва сказаў атаман.— Гэй, матухна?» З бакавых дзвярэй на яго голас як не ўбегла рахманая, але не дужа вясёлая жанчына. Кутузаў важна сказаў ёй: «Госць наш прыехаў з дзіцем, дык ты паглядзі там, каб... словам, пакармі і абагрэй малога, а мы тут з яго бацькам ды камісарам вашым пасядзім яшчэ за сталом.— І паглядзеў на Зазыбу.— Бачыш, усё ўладзіцца. Пападдзя пастараецца. А ты сядай і расказвай за чаркай — адкуль, за чым? — Тады нібыта ўзбурыўся, што Зазыба не спяшаецца праявіць паслухмянасці: — Ды не глядзі ты на мяне

падазрона! Усе мы тут свае, рэвалюцыянеры. Так што сядай і расказвай. А хочаш, дык і старшыню валаскома паклічам». Нарэшце Зазыба зразумеў, што адсюль яму не выйсці пакуль, таму зрабіў давольны выгляд і сеў на тое месца за сталом, якое ўжо даўно паказваў атаман,— на венскае крэсла, паміж двух атаманавых ад'ютантаў. Кутузаў пачакаў, пакуль усаджваўся яршысты прыезджы, нагнуў вялікую бутыль да канца і гукнуў на другі край стала гаспадару: «Ойча, прынясі яшчэ пітва, бо на аднаго госця паболела ў нас». Поп, нібыта вол з-пад ярма, глянуў на яго, але не пасмеў аслухацца,— сапраўды, цяжка быць паслужлівым, калі ў доме за сталом тваім сядзяць разам і бальшавіцкі камісар, і разбойны атаман, які таксама выдае сябе за рэвалюцыянера. Пакуль поп хадзіў па гарэлку, Кутузаў паспеў пажартаваць, чамусьці звяртаючыся найбольш да Зазыбы: «Я ў яго тут пытаўся: ойча, ці ведаеш ты, чым адрозніваюцца касцёльныя званы ад царкоўных?» — «Не ведаю»,— кажа. А я яму і гавару: «У царкве звоняць — бліны-бліны-клёцкі, бліны-бліны-клёцкі, а ў касцёле інакш — тром-блін-папалам, тром-блін-папалам!» Бачу, падабаецца, але маўчыць ойча, толькі вачамі хітра лыпае. Здавалася б, адна рэлігія, хрысціянская, ды таксама няма міру — праваслаўныя на католікаў, католікі на праваслаўных. А тут хочуць, каб мы, рэвалюцыянеры!..» Вымаўляючы гэтыя словы, атаман перавёў позірк на камісара і, можа, якраз таму не скончыў думку: няйначай, яны дагэтуль паспелі ўжо высветліць свае ідэалагічныя адносіны! Каб не наклікаць на сябе большай падазронасці, Зазыба пачаў піць слухмяна, абы толькі атаман нагінаў над шклянкай бутыль, бо спадзяваўся, што ў п'яным тлуме неяк выберацца з гэтай пасткі. Але дарэмна. Сам атаман хоць і піў таксама нямала, аднак не хмялеў. Па тым, што зброі бандыты не адабралі ні ў Зазыбы, ні ў камісара, можна было здагадацца, што на жыццё іх атаман не меў намеру рабіць замаху, затое ў ізаляцыі збіраўся трымаць да таго часу, пакуль хаўруснікі не перастануць трэсці мясцовых багацеяў. Атаман быў упэўнены, што тут, у паповым доме, дзе не толькі за сталом, а ў кожным кутку сядзеў хто-небудзь з яго хаўруснікаў, ні камісар, ні прыезджы чырвонаармеец не набяруцца смеласці аказаць супраціўленне. Таму паводзіў ён сябе спакойна, нібыта толькі і быў адным заклапочаны, каб

дагадзіць сваім вымушаным нявольнікам. «Кутузаў не запляміць дарэмнай крывёй свайго вялікага прозвішча!» — усклікваў ён час ад часу. І сапраўды, уранку, калі кутузаўцы з поўнымі кашалямі пакідалі мястэчка, Зазыба нават бацькавага каня знайшоў на тым самым месцы, дзе прывязаў учора, а пападдзя прывяла да воза заспанага Масея, які, бадай, мала чаго зразумеў з таго, што адбывалася ўсю ноч у паповым доме. Здавалася, найбольш за ўсіх збіты з панталыку быў камісар Алейнікаў. Быццам аглавушаны, ён колькі часу пазіраў у канец местачковай вуліцы, дзе патрохі, як рэдкі туман, асядаў пыл, падняты атаманавай конніцай, і зусім зацята чухаў даўно не стрыжаную патыліцу. Тады плюнуў далёка ад сябе, акурат наўздагон атаману, спытаў: «Чаго прыехаў?» А як пачуў ад Зазыбы, якую справу меў таршчанец да яго, замацюкаўся, затупаў нагамі: «Не мог сказаць раней! Тайну рабіў! Во каго трэба было агітаваць у войска — бандзюкоў гэтых і іхняга ідэйнага атамана! Гатовы эскадрон меў бы адразу!» — «Нам не трэба такіх,— усміхнуўся Зазыба.— Нам у брыгаду патрэбны свядомыя байцы пралетарскага альбо сялянскага паходжання». Ад гэтага камісар ажно ўзвіўся: «А, думаеш, нам тут свядомыя ўжо не патрэбны? Хто будзе змагацца з такімі вось ідэйнымі атаманамі, як гэты Кутузаў,— несвядомыя? — Затым паспакайнеў, аціхнуўшы раптам, і з надзеяй у вачах глянуў на Зазыбу: — Слухай, вазьмі мяне з сабой, га? К чортавай матары ўсіх гэтых атаманаў! Пайду на вайну як чалавек і буду ваяваць за Савецкую ўладу з сапраўдным ворагам! От зараз прымчыцца з Клімавіч з атрадам Сурта, і буду прасіцца, каб адпусціў. Возьмеш?»

І вось да гэтага Арцёма Алейнікава Зазыба цяпер збіраўся ехаць у Дзяржынне. У кожным разе, калі Арцём і нічога не ведае пра жнівеньскую нараду, якую склікаў у Машавой крутагорскі райком партыі і на якую не трапіў Чубар, то размова з ім будзе ўсё роўна карыснай — звычайна леснікі, нават глухія, чуюць і бачаць больш, чым гэта іншы раз здаецца.

— Ну от,— з дакорам сказаў Чубару Зазыба,— аказваецца, і для мяне работа знайшлася, а ты ўжо хацеў, каб...

— Работа цяпер для ўсіх знойдзецца, абы не ад-

вільвалі,— з прыхаванай нездаволенасцю азваўся Чубар.— Урэшце твая справа, калі ехаць у Машавую — заўтра ці на дзень-два пазней. Але каб доўга не цягнуў. І перад тым як паедзеш, пакліч да мяне Драніцу.

— Ты што, не ведаеш, з кім цяпер Драніца твой дружбу водзіць? — утарапеў Зазыба.— Ён жа заўтра прадасць цябе Брава-Жыватоўскаму!

— Нічога,— знарок не звярнуў увагі на Зазыбаву збянтэжанасць Чубар.— Ты яму толькі скажы, што я тут, а потым ужо мой клопат будзе нанава ў сваю веру перавярнуць яго.

XII

Хтосьці мужчынскім голасам гукнуў з прыцямковае вуліцы:

— Гэта вы з Верамеек?

Салдаткі ад нечаканасці спыніліся, прыціхлі. Нарэшце зусім як з неахвотаю адказалі:

— Мы.

— Тут ваша адна ў хаце ў мяне,— падышоў бліжэй чалавек,— то хадземце і вы.

— Хто, Роза? — умомант абступілі, акурат абсыпалі яго, верамейкаўскія кабеты.

Але ён як не пачуў. Сказаў далей:

— А другая ваша ў камендатуры. Немцы перадалі яе ў нашу, яшніцкую, камендатуру. Будзе разбірацца заўтра камендант, што яна натварыла, у чым вінавата.— Памаўчаў і дадаў: — Але нейкія вы... Другія кабеты хадзілі сюды да нас, неяк ціха было ўсё, а вы раптам нарабілі дзялоў.

— Да ўжо ж...— уздыхнуўшы, усё роўна як павінілася за ўсіх перад незнаёмым чалавекам Анэта Прыбыткова.

У хаце, куды неўзабаве прывёў яшніцкі мужык верамейкаўскую гурму, акрамя заклапочанай Розы Самусёвай, былі яшчэ дзве жанчыны, мусіць, адна гаспадыня, жонка гэтага чалавека, яшчэ маладая, хоць і круглая кабета, і старэйшая, ці то свякруха яе, ці, можа, цешча ягоная, якая, седзячы на маленькім слончыку, гушкала калыску на выроўчатых почапках.

Роза пачула спадарожніц, калі тыя затупалі яшчэ на двары, паўз вокны; яна дакладна ведала, што гэта

ідуць яе вяскоўцы, бо гаспадар хаты абяцаў перастрэць іх па дарозе ад лагера і прывесці сюды; таму яна ўскочыла з мулкага венскага крэсла, на якім сядзела ў тынкаваным прасценку паміж вокнаў, і як толькі адчыніліся дзверы ў сенцы, а за парогам хаты ў цёмным праёме ўзніклі знаёмыя абрысы, памкнулася насустрач.

— Ну, каб ета хто падумаць мог! — пляснула яна рукамі.— Яны ж за яўрэйку мяне палічылі!

— Яшчэ што скажаш! — адразу не паверыла ёй Варка Касперукова.

Тады разважыла маладая гаспадыня.

— А што дзіўнага? — усміхнулася яна.— Як у нас кажуць — рыхтык яўрэечка!

— Ну, якая яна яўрэечка? — паціснула плячамі Анэта Прыбыткова, але і сама неўпрыкмет кінула на Розу дапытлівы позірк.

— Ладна,— звярнулася да кабет нездаволеная чымсьці Палага Хахлова,— яўрэйка дык яўрэйка. Можа, калі балагол які і заначаваў у дзедавай бабкі. Нездарма ж у іх заўсёды добрыя свінні водзяцца. Але ета ўсё жартачкі...

— Ну да, добрыя жартачкі! — усё роўна як заступілася за Розу Анэта Прыбыткова.— Етыя жартачкі ледзь не давялі во!..

— Дак я і кажу,— зрабіла пакутлівы твар ад нецярплівасці Палага Хахлова.— Я і кажу...— Відаць, яна хацела сказаць нешта Анэце Прыбытковай у сваё апраўданне, аднак адмовілася і, павярнуўшыся да Розы Самусёвай, спытала: — Ну, а Дуню? Чаму раптам Дуню забралі?

Роза бліснула пры цьмяным святле бляшанай газоўкі акурат вільготнымі вачамі, страпянулася, усё роўна што чакала гэтага запытання і баялася яго.

— Дак яна ж сама...— Роза сказала гэтак і замулілася на момант.— Яна сама прыйшла. А я стаяла тама і не разумела, што ета яны мне гавораць адусюль, чаго дабіваюцца. А як Дуня прыйшла, дак і я здагадалася — юда ды юда, кажуць. Ну, і лезуць з рукамі. А Дуня заступілася. Тады немцы на яе накінуліся. Пачалі пагражаць ёй.

— Як ета пагражаць? — акурат не паверыла Палага.

— А так, што адзін немец ажно блузку падраў ёй. Хапаўся за грудзі.

— Ну і што, калі хапаўся? — недаўменна паціснула плячамі Палага, маўляў, што за дзіва, і быццам за падтрымкай паглядзела чамусьці на старэйшую гаспадыню, якая хоць і не пераставала гушкаць рукою калыску, аднак павярнулася тварам на хату і слухала чужую размову.

— А тое, што Дуня плюнула яму ў морду! — з раззляваным прыкрасцю адказала між тым Палазе Роза Самусёва, хаваючы ў далонях свой твар.

— Га,— выдыхнула ад нечаканасці старая гаспадыня.

А Палага Хахлова спакойна сказала:

— Ну і дурніца!

Тады ўсхапілася Анэта Прыбыткова.

— А сама ў Ключы не тое зрабіла?

— Тое, ды не самае. Тама быў свой, паліцай, дак ці я буду яшчэ цацкацца з ім? А тута немцы. Не знаеш, што і сказаць. Акурат таму нямому. Добра яшчэ, калі не дурны трапіцца. А як дурны? Ну, і чаго яна дамаглася, што плюнула?

— Дак неяк жа трэба было зрабіць, каб адкараскаліся,— з сэрцам усклікнула на гэта Роза Самусёва.

— Во, то яна сябе за авечку выдае, якая нічога не разумее, то раптам... Дуня што? Дуня... А вось ты! Спярша і крылы, як тая курыца, распусціла, лаві, моў, певень, мяне, тапчы, а тады нават рады не можаш даць, хто ты, яўрэйка ці не.

— Сама ж гаворыш — як нямому сказаць, калі не знаеш, чаго ён хоча?

— Сама, сама! — перадражніла ўсхваляваную жанчыну Палага: яна ўсё больш злавала, няйначай, хаваючы цяпер нейкую непрыязнасць да Розы.

Адчуўшы гэта, маладзейшая з верамейкаўскіх кабет, Прося Рацэева ажно ўзбурылася:

— Ну што ты, цётка Палага! Пашкадуй жа хоць ты Розу! Ей ужо і без цябе хапіла!

Варка Касперукова таксама ўлавіла злую наўмыснасць у папроках Палагі, паспрабавала развесці размову жартам. Але дарэмна. Палага і зусім ужо нечага натапырылася, нібыта і праўда не магла дараваць Розе за Дуню Пракопкіну.

Тым часам у калысцы заплакала гаспадарова дзі-

ця, і ўсім раптам зрабілася сорамна, што гэтак крычалі дасюль, лічы, на ўсю хату. Ушчуваць яго адразу кінулася да калыскі маладая гаспадыня, якай ўвесь час, пакуль верамейкаўскія кабеты гаварылі і спрачаліся між сабой, нечага моўчкі корпалася ў адчыненым шкапчыку, што стаяў у куце пры задняй сцяне і, пэўна, служыў гаспадарам таксама абедзенным сталом. «Цыц, цыц!» — нахілілася маладзіца над калыскай, захінаючы сябе даматканым полагам, што звешваўся з аднаго боку на вяроўчатых почапках ледзь не з-пад самае столі. Дапаўшы да матчынай грудзі, малое тут жа ўлагоджана сціхла, акурат захлынулася малаком, і ў хаце запанавала цішыня.

— А я вось што скажу вам, бабы,— кінуў у гэтую цішыню першае слова гаспадар; ён стаяў у сенцах па той бок парога, усё роўна як прыйшоў сюды не разам, а толькі што, ды прыпыніўся ад нечаканасці на момант, здзіўлены, што ў ягоную хату набілася столькі незнаёмых жанчын; цяпер усе верамейкаўцы ўбачылі, што гэта быў мужчына гадоў пад трыццаць, якраз да пары маладой гаспадыні, хоць і выглядаў не такім мажным, як яна; дзіва, аднак і з твару яны мелі паміж сабой падабенства, жонка і муж,— былі аднолькава смуглявыя, а найбольш збліжала іх у гэтым падабенстве, бадай, тая нясмелая, амаль сарамлівая ўсмешлівасць (іначай яе не назавеш), што ўзнікала ў цёмных вачах, калі яны пачыналі зацікаўлена ўглядацца ў каго.— Гэта ваша шчасце яшчэ, што хоць так выйшла — і гэтую я прымусіў на гародзе схавацца, і тую немцы не павезлі з сабой, а ў камендатуру здалі.

— Ага,— заківалі галовамі жанчыны.

— Але як яе выбавіць адтуль? — асобна падала голас Анэта Прыбыткова.

— Добра было б, каб немцы зусім перадалі яе ў паліцыю,— акурат услых разважаючы, прамовіў гаспадар.

— Што б тады было?

— Дак... у Яшніцы начальнікам паліцыі кум наш. Пацана гэтага насіў хрысціць.

Кабеты з нечаканасці пераглянуліся — маўляў, сапраўды кум куму не адмовіць.

— А ці паслухаецца ён вас?

— Павінен паслухацца,— упэўнена, нават з адценнем самаздаволенасці, адказаў гаспадар.— Я вось

толькі думаю, што адкладваць на заўтра гэтага не трэба. Лепей паспрабаваць уладзіць справу шчэ сёння. Як вы мяркуеце?

— Ну да,— ухапілася за гаспадарову прапанову Палага Хахлова,— трэба пагаварыць з чалавекам, можа, і праўда возьме Дуню ад немцаў?

— Тады вось што,— разважаў гаспадар,— хадземце да кума. Але не гамузам. Ты вось, як старэйшая, можаш пайсці са мной,— паказаў ён на Палагу,— і яна.— Позірк яго лёг на Розу Самусёву.— Няхай паглядзіць, што дарэмна немцы прычапіліся, ніякая ты не яўрэйка. Дакументы ж хоць ёсць?

— Адкуль яны ў нас?

— Ладна, скажу куму, што знаёмыя. І вы таксама ў адзін голас пацвярджайце, моў, начавалі не раз у маёй хаце, як на кірмаш з Верамеек сваіх прыязджалі.

Жанчыны на гэта ўцямліва заківалі галовамі.

— Да ўжо ж...

Тады гаспадар пацёр адна аб адну рукі, нібыта ад здаволенасці, што выпала заняцца чужой справай, і весела гукнуў на хату:

— Мы хутка вернемся. А вы тут вячэру згатуйце. Варыце бульбу. Ды паболей, бо во колькі сабралася вас. І, нябось, усе есці хочаце?

З гэтымі словамі ён выйшаў з сенцаў на вуліцу.

Тым часам Палага Хахлова кінулася да Гэлі Шарахоўскай, шапнула:

— Давай свае залатоўкі!

— Навошта? — збянтэжана спытала тая.

— Давай, давай,— не стала вельмі тлумачыць Палага.

Адвярнуўшыся да сцяны, Гэля злазіла к сабе ў запазуху, выняла загорнуты ў насоўку, як яна казала, матчын пасаг, аддала настырнай кабеце.

— Ну во, цяпера вярней будзе! — усклікнула здаволеная Палага і ўжо зусім весела падала знак Розе ісці з хаты.

У змроку — месяц сёння яшчэ не паспеў узысці — яны ледзьве адгадалі гаспадарову постаць. Той акурат слізгаў ці ляцеў кажаном спярша па нябачнай сцежцы ад хаты, затым па местачковай вуліцы, нават не чуваць было тупату ног, не тое штоб спатыкнуўся раптам або яшчэ нейкім чынам нарабіў шуму. Затое спа-

дарожніцам яго даводзілася нялёгка, каб адно паспяваць за ім — разбітая, няроўная дарога ўвесь час нібыта раскрывалася, правальваючыся перад імі, ажно захалынала сэрцы.

— Значыць, мужыкоў сваіх не знайшлі ў нашым лагеры? — нарэшце спытаў спагадлівы чалавек.

— Не,— адказала Палага Хахлова.

— А яно ўжо, мусіць, у Яшніцы мясцовых і няма нікога,— пачакаўшы, пакуль кабеты наблізяцца зусім, сказаў ён.

— Ага, здаецца, няма,— згадзілася Палага.— Пра ета таксама казаў адзін на царкоўным двары. Кажа, мы тут усе то з Масквы, то яшчэ адкуль здалёку, а вашых няма. Кажа, можа, у Крычаве вашы?

— Ну, там могуць быць,— як пра нешта само па сабе зразумелае сказаў чалавек.— Нездарма ён завецца перасыльным пунктам ваеннапалонных. Але, каб ведалі, у крычаўскім лагеры нават здаровы чалавек доўга не працягне. Гэта не тое, што тут, у Яшніцы. І параўнаць нельга. Тут ужо працаваць прымушаюць. Ну, а калі працы ад чалавека патрабуюць, то і карміць хоць неяк, а мусяць. А ў Крычаве — там ні яды не даюць, ні лекаў. Як не трапіў адтуль куды-небудзь адразу, то, лічы, прапаў, небарака. Альбо немцы скрозь агароджу прыстрэляць, альбо сам з голаду здырдзіцца. Я брата шукаў там, дык бачыў. Думаў, і брат недзе папаўся немцам, але не, дарэмна толькі кума турбаваў, каб даведкі розныя для абодвух у немцаў выпраўляў.

— Не папаўся брат?

— Хто яго цяпер ведае! Гэта ж каб крычаўскі лагер апошні з усіх быў, дык ужо дакладна ведаў бы. А так падумаў, што ў палоне, ну і з'ездзіў, каб пасля клопату не мець, бо сумленне замучае, калі што якое. Але я пра кума таксама пачаў. Не павязло яму ў жыцці, куму майму, хоць сам чалавек ён добры. Якраз у маі гэтым, перад вайной, згарэў. Уначы. Хутчэй за ўсё ад маланкі. Але самога тады не было ў Яшніцы, дык і жонка згарэла і двое пацаноў. Словам, чалавек сербануў гора. Гаварылі мы неяк з ім і пра лагеры. Сапраўды, дзіўна — чаму раптам немцы пачалі дазваляць сяму-таму пакідаць іх? Аднаму выдадуць пропуск, так, сапраўдны пропуск, каб вяртаўся дамоў, а другога жонцы аддаць не пашкадуюць за кавалак

сала, калі прыйшла ды пазнала свайго? Аказваецца, не таму, што немцы пагалоўна добрыя па натуры. На гэта загад ёсць вышэйшага камандавання. Баяцца, што ў лагерах заразныя хваробы пачнуцца. Ну, тыфус там розны ці яшчэ якая чума. Адным словам, баяцца, каб не перакінуліся гарачай парой хворобы з ваеннапалонных на войска, бо заразная вош можа з'есці хоць якую, нават доблесную армію. Вось генералы нямецкія якраз таму і спалохаліся. Але як я сабе думаю, то дабрата іхняя працягнецца толькі да першых моцных маразоў. Тады ніякай заразы не трэба будзе баяцца. Як захварэеш, то тут жа на марозе і адубееш, і вош твая не ўратуецца, нават калі і ў кішэні.

— Да ўжо ж,— згадзілася з павадыром Палага Хахлова.

— Так што спяшайцеся, бабы, шукайце сваіх мужыкоў. А не, дык ратуйце чужых.

Сказаўшы гэта, чалавек крута павярнуў налева, у нейкі вузкі прасценак паміж платоў.

— Ідзіце за мной,— кінуў ён назад.

Нават у цемнаце было відаць, што прасценак паступова шырэў наперадзе, пакуль нарэшце не вывеў на шырокі выган, таксама абгароджаны ■ бакоў платамі. На краі гэтага выгана, ужо на самым водшыбе ад местачковай вуліцы, свяцілася вокнамі хата.

Па тым ужо, што ў хату належала заходзіць не з сенцаў, а проста з выгана — адно адчыні знадворку дзверы ды перасігні парог, льга было меркаваць, што чалавек жыў у ёй нядаўна.

Старшы паліцэйскі якраз вячэраў. Ён сёрбаў варыва драўлянай лыжкай проста з чыгунка, трымаючы ў левай руцэ вялікую лусту хлеба, адкроеную ад буханкі, спечанай не ў хатніх умовах, на подзе ў печы, а ў пякарні,— няйначай, атрымаў на свой паліцэйскі паёк. Здавалася, каб адкусіць ад такога кавалка, мала будзе звычайнага чалавечага рота, аднак паліцэйскі аплятаў хлеб без асаблівай нязручнасці для сябе: быў ён чалавек шырокі ў плячах, з вялікай галавой і, адпаведна, з буйнымі рысамі твару. Ён не ўскочыў з-за стала насустрач увайшоўшым, нават не зрабіў лішніх рухаў, акрамя ўсё тых, што патрэбны былі пры вячэры, аднак галаву падняў адразу.

— А, гэта ты, кум? — прамовіў ён акурат расча-

равана.— Ну, пасядзі трохі, а то я сёння забегаўся дужа, дык не было калі нават паесці.

Кум у адказ кіўнуў галавой, маўляў, зразумела, такая служба, і дастаў для сябе нагой з-пад вялікага драўлянага ложка нізенькі слончык, спрытна падчапіўшы яго наском бота.

Здавалася б, з усіх чатырох, хто прысутнічаў цяпер у хаце, найперш мелі патрэбу ў адпачынку здарожаныя верамейкаўскія кабеты, асабліва Палага Хахлова, якая, лічы, ад самага світанку была на нагах, але ім не паказалі, куды сесці. Зрэшты, нічога дзіўнага не было ў гэтым — просьбіткі ж!..

Пакуль кумы кожны заняты быў сваім — адзін зацята, як напаказ, нібыта дражнячы галодных, сёрбаў варыва, няспешна носячы лыжку з чыгунка да рота і назад, а другі моўчкі сядзеў і цярпліва чакаў, калі згаладалы гаспадар нарэшце апрастае чыгунок, каб пагаварыць аб справе, якая прывяла сюды яго з гэтымі чужымі жанчынамі. Палага Хахлова з Розай Самусёвай, стоячы ў парозе, амаль у прыцемках, бо святла ад лямпы не хапала на ўсю хату, паспелі кінуць вокам па хаце з кутка ў куток. Наогул, яна, гэтая хата, хутчэй нагадвала нейкую вартоўню, чым жылы будынак. Нават гармонік, што вісеў на сцяне па-над голым, без дзяруг і падушак, ложкам, не надаваў ёй патрэбнага выгляду.

Але вось паліцэйскі аблізаў з усіх бакоў лыжку, неяк паглядзеў на яе бліжэй да лямпы, быццам хацеў пераканацца, што на ёй нічога не засталося, тады паклаў нізам на край чыгунка і спытаў:

— Дык гэта яны?

— Ага,— стомленым голасам адказаў кум.

Паміж імі ўжо, няйначай, ішла сёння ў нейкім месцы гаворка пра верамейкаўскіх кабет і пра тое, што здарылася з імі ў Яшніцы, бо нездарма паліцэйскі адразу спытаў так, а потым акурат невідушчым зрокам доўга глядзеў у парог, дзе Роза Самусёва і Палага Хахлова ўніжана чакалі вырашэння Дунінага лёсу.

— І бывае ж у цябе ахвота, кум...— засмяяўся нарэшце паліцэйскі, але ўсё ж дакончыў сваю думку ўголас: — Кажа, і ахвота табе лезці не ў сваю справу. І заўсёды вось так. Колькі я помню цябе, дык ты калі не з адным, то з другім. То раптам сабаку пакалечанага чужога прыгрэеш, то чалавека якога-небудзь гні-

лога дамоў прыцягнеш. А цяпер вось нейкія бабы. Адкуль жа хоць яны?

Палага Хахлова зразумела па размове, што час ужо ёй выйсці на хату з прыцемак зусім ды абазвацца там сваім голасам.

— З Верамеек мы,— сашчапіўшы рукі на жываце, выступіла яна і ныкнула галавой у паклоне.

— З якіх Верамеек? З тых, што пад Чавусамі?

— Не, мы з другіх,— адказала Палага.— Мы з тых, што па Бесядзі ўніз.

— А-а-а,— зразумеўшы, заківаў галавой паліцэйскі.— Дык каторая з вас жыдоўка? — І, адводзячы позірк ад Палагі ў прыцемак, з усмешкай усклікнуў: — Пэўна ж не ты!

Тады Палага крутанулася на босых нагах і як не выхапіла з парожжа вялую і непадатлівую Розу Самусёву.

— Ну, якая яна вам яўрэйка? — павышаючы скорагаворкай голас, з надрывам, быццам пакутуючы ад раптоўнага прыступу даўняга болю, паказала яна на разгубленую маладую жанчыну абедзюма рукамі, узняўшы іх на ўзроўні плячэй перад сабой.— Ці ж вы не бачыце па твары, што яна наша, верамейкаўская, і бацька яе ніякі не яўрэй, і маці вясковая баба. Ну і што, што чарнявая? Дак ці мала ж сярод нашых таксама чарнявых? А яны — яўрэйка! Ну, ладна, няхай немцы, дык яны, мажа, зусім нічога не тулумкаюць, ■ вы-то? Што, і вы не ўгадваеце па твары, якая яна яўрэйка? І-і-іх!..

— Цыц, баба! — чамусьці паставіў локцем руку на стол паліцэйскі і павадзіў з боку ў бок растапыранай далоняй. — Цыц! А то галава распухае. Я і сам бачу, што яна не жыдоўка. Толькі ў адрозненне ад цябе, цётка, я не па твары гэта ўгадваю, а па нагах. Яўрэек трэба пазнаваць па нагах. Ды ладна, зараз не пра гэта. Мне цікава ажно, што думала сабе тая ваша, другая, калі на немцаў з кіпцямі кідалася?

— Хто, Дуня? — нібыта здзівілася Палага Хахлова.

— Дуня, Дуня!

— Дак...

— Яна ж не кідалася сама!..— нясмела падала свой голас і Роза Самусёва.— Ета салдаты яе хацелі, дак яна...

— Аказваецца, вунь што! Цнату бараніла! — падміргнуў паліцэйскі куму.— Надумаліся, што бараніць. Ды калі хочаце ведаць, то ні адзін немец, каб вы нават і прасіліся, не падышоў бы да вас без мыла. А цяпер вось ламай галаву, разбірайся з вамі. Гэта хваліце яшчэ бога, што натрапілі на кума майго, на гэту жалаослівую душу, а то б... і разбірацца доўга не сталі. Так, і разбірацца б не сталі. Ведаеце, што бывае за супраціўленне ваенным уладам? А куму майму таксама трэба і ў гэта нос сунуць!

Гаворачы ўсё гэта, паліцэйскі ўвесь час не зводзіў вачэй з кума, але той сядзеў, ссутулены, на слончыку і, здавалася, абыякавы быў да ўсяго, што рабілася ў хаце, нібыта клопату яму хапіла адно прывесці сюды гэтых жанчын. Таму паліцэйскі ажно гукнуў:

— Ці мо заснуў, Піліп?

— Заснеш з вамі! — паволі падняў галаву госць, акурат баяўся, што раптоўны і рэзкі рух сапраўды выдасць яго.

— Але ж, мусіць, праслухаў, што я тут гаварыў,— ледзь не пакрыўджаным голасам сказаў паліцэйскі.— Дык я нанава скажу табе. Тое, што гаварыў і раней, калі ты адзін прыходзіў да мяне. Добра, памагу табе і ў гэтай справе. Схаджу заўтра да бургамістра. Не, лепей не да Смяглікава. Схаджу адразу да каменданта, раз з немцамі бойка звязана. Няхай аддадуць бабу нам, і закрыем гэтым справу. Так і запішам — гэта не жыдоўка, а тая — чэсць сваю жаночую бараніла, думала, што... Словам, не пра тое падумала баба ды кінулася кошкай згарача вочы драць.

— От дзякуй вам, добры чалавек! — падумаўшы, што нарэшце ўсё абышлося, пачала ныкаць уніз галавой Палага Хахлова.— І самі будзем дзякаваць, што з бяды етакай выбавілі нас, і дзецям сваім накажам, каб ведалі ды шанавалі заўсёды, і мужам раскажам пра ўсё, як вернуцца з вайны...

— Ясна, і ўнукам, і праўнукам! — падхапіў паліцэйскі, але з ухмылкай на вуснах, усё роўна як не верыў, што людзі наогул здольныя на нейкую там удзячнасць, альбо проста не надаваў усяму гэтаму аніякага значэння.

— Дак а што? І ўнукам, і праўнукам! — не разгубілася Палага Хахлова.

— Ну, дапусцім, ад вас я ўдзячнасці не чакаю,—

махнуў рукой ад сябе паліцэйскі, але сказаў ужо мякчэй трохі і, бадай, не так насмешліва-няверліва, як перад гэтым.— Не вы мяне знайшлі, і не вам я падахвоціўся памагчы. Тут кум мой, Піліп, галоўную скрыпку іграе, з яго і спагнанне маё, ад яго і ўдзячнасць буду патрабаваць. Ну як, Піліп?

— Дык хто ж за добрую справу дзякуй пашкадуе даць? — зварухнуў загадкавай усмешкаю вусны кум Піліп.

— Але ж ты ведаеш нашу ўмову? — выцягнуў шыю чамусьці павесялелы паліцэйскі.— Давай канчаткова дамаўляцца: я да каменданта свайго іду ўранку, і няхай твае кабеты гэтыя коцяцца па дарожцы, куды ім зажадаецца, а ты — мне заяву на стол.

— Кум, не пра тое ты зноў гаворыш,— пакутліва выпрастаў ссутуленую спіну Піліп.— Ведаеш, як у святым пісанні сказана пра гэта?

— Успомніў што! — смыкнуў шчакою паліцэйскі.— Ты прачытаў бы, што пішуць у самым найноўшым завеце. Вось падзівіся, пачытай.— Ён вылез з-за стала, падышоў да сцяны, дзе на цвіку вісела нейкая хатняя апранаха, выняў з кішэні яе складзеную ўдоўжкі газету.— Цяпер трэба жыць па гэтым пісанні. На, чытай.

— Але ж... хто старое забудзе, таму вока вон,— беручы з рук паліцэйскага газету, буркнуў Піліп.

— Э-э, не! — сядаючы перадам на хату край стала, зацята закруціў галавой паліцэйскі.— Гэта ты перайначыў. Хто старое памяне, таму вока вон, вось як трэба правільна.

Госць разгарнуў перад сабой на дзве рукі газету, і ўсім адразу кінулася ў вочы назва: «Менская газета».

— Гэта цяпер такая выходзіць? — глянуў на гаспадара прышлы кум.

— Сам жа бачыш па загалоўку.

— Палучаеш?

— Не, гэта бургамістру хтосьці прывёз цэлы пук з Мінска, дык ён і мне адну пачытаць даў. Нам газеты яшчэ не прысылаюць. А то, кажуць, зноў і падпіска будзе, калі хто пажадае дома атрымаць, і так. На службу будуць па пошце газеты прыходзіць. Словам, усё, як і належыць, хутка наладзіцца. Толькі вось, паглядзеў я, дорага выходзіць. Бачыш, напісана цана:

дзесяць фенінкаў па-нямецку, альбо адзін рубель па-нашаму. Дык дзе тых рублёў цяпер набрацца, калі і праўда давядзецца плаціць па рублю за газету. Гэта ж каб накапіў іх хто дасюль. Таксама і без газет быццам нельга. Дык там, унізе злева, чытай.

Але кум Піліп яшчэ спытаў:

— Ну, а немцы, як плаціць за службу збіраюцца? Венікамі ці савецкімі?

— І савецкімі, і сваімі,— усё роўна як не пачуўшы Піліпавых «венікаў», сур'ёзна адказаў гаспадар.— Здаецца, палавіну жалавання тымі, а палавіну тымі. Праўда, адзін к дзесяці: адна марка — дзесяць рублёў каштуе. Я нават здзівіўся тут. Паўсюды паздымалі партрэты Леніна, Сталіна. Ну, думаю, а што будуць рабіць з чырвоненькай трыццацірублёўкай? Там жа таксама Ленінаў партрэт. Ажно не, не чапаюць. Вось што значыць грошы, капітал. Цэннасць. Вышэй нават за палітыку!

— Гм,— хутчэй ад здаволенасці, чым ад здзіўлення, пакруціў галавой Піліп.

— Ну, чытай,— падагнаў яго гаспадар.

Нарэшце госць, як і падказваў гаспадар, кінуў вокам ад загалоўка ў ніжні левы кут газеты. Там пад агульнай шапкай «У апошнюю хвіліну» была змешчана інфармацыя — «Цімашэнка звольнены. Будзённы на Лубянцы».

Зразумела, што мала хто цяпер устрымацца здольны быў, каб не прачытаць гэта паведамленне «Менскай газеты» да канца. Піліп таксама старанна, ледзь не сапучы ад унутранай напятасці, проста глытаў кожнае слова. Не паспеў ён падняць галавы ад газеты, як старшы паліцэйскі задзірліва, быццам у даўнюю адпомсту, сказаў:

— Ну вось, а ты яшчэ сумняваешся. Сталіну сапраўды ўжо кранты. Бо з кім яму цяпер ваяваць? У яго і палкаводцаў сваіх ужо, лічы, няма. Давядзецца яму амерыканцаў ці англічан наймаць, раз сваімі дужа лёгка распарадзіўся. Але не думаю, каб нашы салдаты ды пад началам амерыканцаў або англічан сталі ваяваць.

— Ну, а што Маскву ўзялі, не пішуць? — пакідаючы кумаву гаворку без адказу, спытаў акурат сам у сябе Піліп і пачаў кідацца вачамі па іншых загалоўках.— Здаецца, не пішуць.— Ужо зусім знарок, але

нібыта ад здзіўлення, паціснуў плячамі ён.— А ты казаў, што ўзялі ўжо!..

— Дык газета не сённяшняя!

— Думаю, што і ў сённяшняй немцы яшчэ не напісалі пра гэта.

— Калі не напісалі, то напішуць. На гэты конт будзь спакойны.

— Ды я і так не дужа хвалююся. Але даў бы газету гэтую дамоў мне. Дома я лепей прачытаў бы.

— Нічога, чытай тут.

— Дык жа пара ісці, кум. Бабам заказаў бульбу варыць. Мусіць, ужо гатова недзе, дык трэба весці і гэтых вось таксама, няйначай галодныя.

— Нічога, патрываюць і без бульбы. Ну, а калі ахвота ўжо вялікая на тое, дык няхай сабе ідуць. Іх ніхто не затрымлівае, а мы з табой далей пагаворым па іхняй справе.

— Як жа яны без мяне, кум?

— Ага, дарогі к дому не знойдзем! — падала голас Палага Хахлова.

— Будуць тыцкацца ў пацёмках і хаты не знойдуць,— сказаў далей заступнік верамейкаўскіх кабет.

— Ну, як знаеш, мілы! — недавольна паёрзаў на месцы паліцэйскі.— Але ўмовы сваёй я не адмяняю. Я кабету табе заўтра цалюсенькую вяртаю, камендант дзеля гэтага паслухаецца мяне, а ты заяву ўручаеш. З заўтрашняга дня і служыць у паліцыі пачнеш.

— Але што пра мяне людзі скажуць? — устаўшы з слончыка, падаў Піліп гаспадару газету.

— Тое, што і пра мяне.

— Ну, дапусцім, розніца ёсць,— запярэчыў Піліп.— Ужо нават тая, што мяне ў армію не ўзялі.

— Знайшоў чым хваліцца!

— Хваліцца тут і праўда няма чым,— спакойна разважыў госць,— аднак задумацца ёсць пра што. У армію па здароўю не ўзялі, а тут у паліцыю сам запісаўся. Альбо, можа, я гэтым часам паздаравеў? Уяўляеш, што пра мяне ў Яшніцы заўтра скажуць, абы я павязку гэту начапіў?

— Ну, як знаеш!...— акурат пакрыўджана, пацiснуў плячамі старшы паліцэйскі, але ў гэтай ягонай пакрыўджанасці было болей прыхаванага прытворства, чым сапраўднага пачуцця.

Бачачы, што гэтае наведанне старшага паліцэйска-

га можа не мецъ станоўчых вынікаў, Палага Хахлова раптам сцялася і, яшчэ больш страпянуўшыся душой, адважылася ўзяць далейшыя перамовы на сябе.

— Не, ты ўжо, добры чалавек, пашкадуй нас,— ступіла яна да стала, дзе сядзеў натапыраны гаспадар, і паклала залатоўку, адну з трох, што амаль сілай узяла перад гэтым у Гэлі Шарахоўскай.

Паліцэйскі адразу скеміў, што гэта за метал заблішчаў на стале. Ён тут жа ўзяў залатоўку ў руку, паднёс бліжэй да вачэй.

— Ого, яшчэ мікалаеўская! — падкінуў на руцэ залатую манету.

— Дак ты ўжо і праўда пашкадуй нас,— зноў сказала Палага Хахлава, але цяпер не так уніжана, як рабіла гэта раней, калі таксама звярталася да паліцэйскага, нібыта цалкам была ўпэўнена, што золата памела сваё дзеянне.

— Ну што ж,— плюскаючы вачамі, паглядзеў на яе паліцэйскі,— на каменданта, бадай, гэтая манета мацней паўплывае, чым нават Піліпава заява. Але ж гэта аднаму каменданту. А яшчэ?

— І для цябе во таксама ёсць у мяне,— ужо зусім пасмялела Палага, кладучы на стол астатнія залатоўкі.— Праўда, не свае, пазычаныя, ды няхай ужо. Толькі і зрабі для мяне ласку. Там у лагеры ёсць чалавек адзін. Выручы ты яго, аддай мне.

— Хто ён табе?

— Ніхто. Чужы.

— Адкуль?

— Кажа, з Масквы.

— А навошта ён табе?

— Дак...

Старшы паліцэйскі раптам зарагатаў на ўсю хату, сказаў насмешліва, нават абразліва:

— Ну вось, мужык недзе яшчэ жывы, а яна ўжо другога знайшла! Брыдкія вы ўсё-ткі істоты, бабы!

XIII

На ўсе Верамейкі пахла гарэлым. Куды ні пайсці, у якім канцы вёскі ні стаць — у канаплёўскім ці канчанскім — усюды забіваў ноздры гэты гарэлы хлебны пах. Хоць ужо зіхцела раніца, але патыхала

не ад печаў, што сёння, таксама як і кожнага дня дасюль, дымілі ў неба цаглянымі комінамі. Пахла прэжаным з поля, з Паддубішча.

Стрыманы вецер дыхаў адтуль як не чадам. Здалёку, яшчэ з вёскі, відаць былі адкрытаму воку на схілах жоўтага кургана шматлікія чорныя лапкі, розныя па форме,— гэта ўжо як дзе занялося ад агню ржышча,— над якімі часам яшчэ ўзляталі ўгору трапяткія іскры, што выдзімаў, набягаючы парывамі, вецер. Адсюль жа, з вёскі, было відаць таксама, як пахаджвалі там, рухаліся зданямі чалавечыя постаці.

У Зазыбаў у хаце таксама не сціхала гамонка пра начны пажар. Праўда, гаварыла пра яго, уздыхаючы, Марфа, кожны раз пачынаючы, быццам забыўшыся, нанава, а тады ўжо ёй памагаў Масей, які наогул, здавалася, папярэджваў ледзь не кожнае слова яе. Вядома, у тым, што Масей зрабіўся гэткі гаваркі, нічога дзіўнага не было — гады, якія яны не бачыліся з маці і якія сталі для іх пакутлівай разлукай, тлумачылі ўсё як найлепей. Аднак быў у ягонай словаахвотлівасці і другі бок, дакладней, была другая прычына і, можа, самая важная. Яна заключалася ў тым, што бацька сёння не паказваў не толькі лішняй, а зусім ніякай ахвоты сказаць слова ў хаце. Такім чынам, гэтай сваёй словаахвотлівасцю, якая, уласна, абмяжоўвалася амаль кожны раз самай звычайнай хатняй гамонкай, пра самыя звычайныя рэчы, сын нібыта памагаў маці. Гэта было ў ім старое пачуццё, што выклікалася заўсёды жаданнем, яшчэ ледзь не з малых гадоў, узяць ва ўсім матчын бок, і не столькі паспагадаць маці, колькі абараніць яе, як яму здавалася, ад бацькавай чэрствасці. Дарэчы, гэтае старое пачуццё, як помніцца, ці не адразу ж заявіла аб сабе і ў тую ноч, калі Масей вярнуўся дамоў. Між тым бацька сёння выглядаў ажно чорным ад панурасці.

Ён наогул цяпер увесь час знаходзіўся ў адным і тым жа настроі, які дакладна вызначаўся словам — кепскі, і, можа, толькі тыя нядоўгія хвіліны, калі яны сустрэліся ўначы на ганку, настрой у яго быў зусім іншы. Тады бацька альбо не саўладаў са сваімі пачуццямі, альбо свядома даў ім волю. Ва ўсякім разе, то была сапраўдная сустрэча з сынам, як і належала ёй адбыцца паміж двума блізкімі чалавекамі, якія шмат перадумалі адзін аб адным у часе разлукі. Але тая

першая радасць хутка прайшла, нават магло здавацца, што яна не была радасцю, а нейкай вымушанай данінай у праяўленні пачуццяў з бацькавага боку. Масей хутка адчуў, яшчэ да таго як пайсці ў лазню, што бацьку пачало чамусьці непакоіць ягонае нечаканае з'яўленне, і чым даўжэй ён жыў дома, тым мацней пераконваўся ў гэтым, асабліва калі браць пад увагу, што бацька, бадай, і не хаваўся са сваім непакоем ад яго. Праўда, пасля паездкі ў Бабінавічы бацька неяк трохі ажно пажвавеў, стаў менш задумлівы, быццам яго там, у мястэчку, на самой справе парадавалі чым. (Пра тое, што на зваротнай дарозе давялося наведацца ў Мамонаўку, каб пабачыцца з Чубарам, ён і слова не сказаў.) Але спаць клаўся зноў, як прыгнечаны. Калі вячэралі разам — маці, бацька і Масей,— пачалася, як і водзіцца ў такім выпадку паміж людзьмі, што доўга не бачыліся, гаворка. Спярша гаспадар трохі расказваў пра нараду ў Бабінавічах, што хацеў ад прысутных камендант на ёй і як тыя ўспрынялі паведамленне аб «новым парадку». Потым пачаў расказваць пра сваё турэмнае жыццё Масей. Ужо недзе на палавіне яго размовы бацька, які ці не адразу звёў над пераноссем бровы, раптам у дадатак перасмыкнуў ад прыкрасці левай шчакой, сказаў:

— Ат, і ахвота табе, сын, увесь час язык таміць на адным! І сабе вярэдзіш душу і нам з маткай галовы тлуміш! Ну, было! Але ж я табе казаў ужо!.. Цяпер не час пра гэта ўсё ўспамінаць! Ты адпакутаваў, другі папакутаваў! Ды што нашы тыя пакуты ў параўнанні вось з гэтымі, калі ўвесь народ у бядзе?

— Бяда — яна заўсёды бяда,— спакойна, але нібыта трохі насмешліва паглядзеў на бацьку Масей.— І малая — бяда, бо яна чыясьці, і вялікая — бяда, бо яна таксама нечая. Думаеш, калі я пра сваю гавару дык іншага не бачу ці не адчуваю? Але мяне дзівіць — ты ўсё роўна як не верыш таму, пра што я гавару. Сам жа, нябось, таксама нямала папакутаваў. Ну, няхай праз мяне. Так у нас і выходзіла — ты праз мяне, а я праз каго?

— Гэтага я не ведаю!

— І не хочаш ведаць.

— Гм,— паёрзаў на ўслоне бацька.— Я кажу, не час цяпер пра гэта ўспамінаць! Вайна ж!

— Для цябе, бацька, вайна — усяго толькі вялікая бяда...

— І час вялікага выпрабавання!

— Няхай так. Але ж зразумей — вайна не толькі ўсенароднае гора, яна таксама і вынік палітыкі, якая вялася перад гэтым.

— Ну і што, калі вынік палітыкі?

— А тое, што ў цяперашнім адступленні жалезнай заканамернасці няма, значыць, маглі немцы наступаць, а маглі і мы.

— А-а, вунь ты пра што! Значыць, ты хочаш сказаць, што вінавата савецкая ўлада?

— Чаму? Я хацеў сказаць...

— Ну, вось што, сын! — адразу пацішэў, робячы халодны голас, бацька.— Ты сваё тое, што хацеў сказаць, трымай пры сабе!.. Паслухай лепей мяне!.. Можа ж, я заслужыў хоць сваімі пакутамі, як ты кажаш, сказаць гэта!.. Для мяне савецкая ўлада — як для маці тваёй ты!.. Ей, бачыш, няма ніякай справы да таго, які ты цяпер і што ты гаворыш, і што збіраешся рабіць!.. Ты для яе па-ранейшаму такі самы, якім яна цябе нарадзіла!.. А ўжо ты павер мне — ні адна маці не хоча, каб дзіця ў яе было кепскае!.. Яна б тады і мучыцца не мучылася праз яго. Нават не раджала б!..

Вось гэтак і для мяне савецкая ўлада! Я яе таксама... ну, калі хочаш ведаць, я яе таксама раджаў!.. Я за яе біўся! Я за яе пакутваў!.. Бо мы ўсе, хто за яе біўся тады, ведалі, якая гэта ўлада і навошта яна людзям патрэбна!.. Канечне, цяпер у немцаў ці ў якога-небудзь Брава-Жыватоўскага можна праслыць героем, лаячы савецкую ўладу, расказваючы розныя жахі!..

— Ды не лаю я! Я толькі кажу, што...

— Вось ты ўвесь час кажаш, а я дак і дасюль не ведаю, з чым ты дамоў прыйшоў, што ў цябе ў галаве?

— Ну-у, бацька, ты ўжо зусі-і-ім!..

— І не зусім, а кажу пра тое, пра што павінен сказаць, бо я табе бацька. З такім настроем цяпер, ведаеш?..

— У нас з табой выходзіць так, што, здаецца, далей ужо і няма куды.

— Так, далей ужо і праўда няма куды! — паківаўшы галавой, з задумлівым выглядам сказаў бацька, усё роўна як убачыў за гэтымі сваімі словамі, таксама як і за сынавымі словамі, штосьці зусім іншае, нейкі

другі сэнс, а не той, які ўкладваўся ў іх на самой справе.

Больш яны не загаварылі. Акурат дзеля прыліку пасядзелі колькі часу за сталом па абодва бакі насупраць, а як Марфа пачала прыбіраць апрастаны посуд, усхапіліся ледзь не разам на ногі і разышліся ў розныя канцы — бацька выйшаў нечага ў сенцы, сын, наадварот, даўшы на хату глухое «дзякуй», скрыўся за філёнкавымі дзвярамі на другой палавіне пяцісценкі.

А потым быў пажар у Паддубішчы. Хоць і пачаўся ён недзе пасля паўночы, але ў Зазыбавай хаце сон звычайны тады яшчэ да ўсіх не прыйшоў. Уласна, спала пакуль адна Марфа. Бацьку з сынам як кажуць, не да моцнага сну было. Яны то зусім не зводзілі вейкі, варочаючыся з боку на бок, кожны на сваёй пасцелі, то ляжалі ў паўзабыцці, не губляючы цалкам свядомасці. Думкі ў абодвух віравалі неспакойныя, трапяткія, як і тое полымя, што кідала з Паддубішча водбліскі на вёску, памнажаючы такім чынам агульны неспакой на цёмных вокнах верамейкаўскіх хат. Спярша было цяжка адрозніць, ці гэта ўсё яшчэ свяціў у хату, туляючыся за вёскай, месяц, ці сапраўды штосьці гарэла. Нарэшце, нехта крыкнуў на вуліцы: «Пажар!»

Зазыба быў адзіны чалавек у вёсцы, які лішне не раскідваў у галаве, каб адгадаць, хто падпаліў гэты пажар. Але дзіва — узяўшы адразу пад падазрэнне Чубара, ён не асудзіў яго, што той прывёў сваю пагрозу ў выкананне, толькі скалынуўся душой, быццам у нейкім утрапёным неўразуменні, быццам ўсё яшчэ да канца не верачы, што такое наогул можна рабіць на самой справе.

Прайшоўшы на другую палавіну хаты, якая цалкам цяпер належала Масею, бацька спыніўся насупраць акна, зробленага ў сцяне, што выходзіла ў бок глінішча.

Ад агню ў Паддубішчы чырвань разлілася ў працягу да самай вёскі, здавалася, яна варушылася наперадзе, ўсё роўна як недзе сыспаду яе краталася ад рухомага паветра вялікае, на ўсю шырыню, прасцірадла. Праз акно чырвань мітусілася і на падлозе ў хаце, бліжэй туды да філёнкавых дзвярэй, на грубцы, што стаялі ў пакоі з левага боку ад увахода, таксама трапятала трохі на сценах, на стале. Але больш за ўсё, бадай, клалася яе на Зазыбу. Той стаяў пры акне, відны знад-

ворку па пояс. Твар яго меў ад гэтага зусім пафарбаваны выгляд, а вочы, у якіх разам адбілася мноства палаючых кропак, нагадвалі хутчэй два выпуклыя шкельцы, чым жывыя абалонкі, здольныя не толькі адлюстроўваць усё, што траплялася на шляху, [redacted] таксама выпраменьваць адзнакі жыцця, у першую чаргу думку, якая валодала ў гэты момант ім.

Хоць пажар гарэў далёка, але нават на такой адлегласці, праз шкляную шыбіну, Зазыба адчуў неўзабаве на сваім твары гарачыню, і калі як міжволі дакрануўся рукой да свайго лоба, далонь нібы апякло — гэткім моцным было ўражанне ад бачанага.

Зазыбу чамусьці здавалася, што Чубар недзе там бегае ўвесь час з агнём паміж коп, раскідвае з іх направа і налева ахопленыя полымем снапы. У самым пачатку пажара, яшчэ да таго, як усхапілася на ногі вёска, яно акурат так і было. Але цяпер Чубара ў полі ніхто б не ўбачыў, каб і хацеў. Там наогул нікога жывога не было, гарэлі адны копы — успыхвалі і праз нейкі час патухалі. Зазыба раптам ажно ўздыхнуў [redacted] палёгкай, і адразу нейкая слабасць і тайная здаволенасць авалодалі ім. З гэтым адчуваннем ён адарваўся ад акна, вярнуўся на сваю палавіну хаты. Хутка з вуліцы прыйшла і Марфа.

— Гарыць? — спытаў ён такім голасам, быццам справа ішла аб дажджы ці яшчэ аб нечым нязначным.

* * *

Між тым у вёсцы сапраўды былі два чалавекі, якім калі і не абыходзіла гэта зусім, то ў кожным разе не надта турбавала. Адзін з іх — Зазыбаў Масей.

Так, ён выбягаў разам [redacted] маці на ганак глядзець уначы пажар, гатовы быў нават падацца тушыць яго, каб спяшаліся другія. Так, ён збольшага разумеў, чаго павінны былі ехаць уранні вясковыя мужыкі ў Белую Гліну, у тым ліку і яго бацька. Аднак датычыла яго гэта і праўда пастолькі, паколькі жыў ён цяпер у Верамейках і не мог не бачыць усяго, што рабілася тут, таксама як і не мог не чуць, пра што гаварылі вакол яго вяскоўцы. Словам, Масей пакуль не адчуваў сябе ў роднай вёсцы сваім, тут яшчэ нічога не было яго, зробленага асабіста ім, ягонымі рукамі, альбо выпаку-

таванага душой і сэрцам, хутчэй Масея па пачуццях яго можна было палічыць чалавекам прышлым, які да таго ж не збіраўся доўга затрымлівацца на адным месцы і які здольны толькі ў нейкай ступені спачуваць тутэйшай бядзе.

Першы дзень пасля вяртання ў вёску Масей амаль не пакідаў хаты. Не кажучы пра вялікую дарогу, пройдзеную ім з Мінска ў Верамейкі, была патрэба адпачыць нават пасля лазні. Гэтак рабілі заўсёды людзі, што адпачывалі пасля лазні, абы ставала часу. Ну, а Масею часу цяпер не пазычаць было. Здавалася, над ім раптам спынілася сама вечнасць — у параўнанні з тым, як ён жыў дагэтуль, што ад яго патрабавалася штодня, як ён павінен быў пільнавацца ў кожнай новай сітуацыі, каб іншы раз проста ўцалець, астацца жыць, нарэшце настаў час, калі раптам да яго не стала нікому справы, быццам чалавек атрымаў адусюль бестэрміновае звальненне з-за непатрэбнасці сваёй. Зразумела, што адпаведна становішчу, у якім знаходзіўся, ён і адчуваў цяпер і паводзіў сябе. Пакуль адно вяртала яго з гэтага стану — прысутнасць бацькі, адносіны з ім, размовы; тады Масей пачынаў хвалявацца, усё роўна як нанава актыўна перажываў зведанае ў апошнія гады. Але гэта — калі што датычыла мінулага. Сённяшняе, таксама як і будучае, яго не займала, прынамсі, у такой ступені, як вымагалі таго час і падзеі. Разам з тым бацька дарэмна скрозь папракаў яго і непакоіўся, што Масей будзе рабіць і гаварыць усім у вёсцы лішняе. Як праўдзе, то Масей зусім не адчуваў у гэтым патрэбы. Адна справа працягваць міжвольна жыць нядаўнім мінулым, на тое яно і нядаўняе, асабліва ягонае, жудасна-пачварнае, іначай і не скажаш, другая справа свядома бунтаваць тое мінулае, распальваючы ў сабе, таксама як і ў тых, з кім размаўляеш, непатрэбныя страсці. І ўжо калі разважаць такім чынам далей, дык Масей недзе мог бы нават растлумачыць сабе, чаму ён наогул усчынаў гаворку, якая абурала бацьку: хутчэй за ўсё вінавата ў гэтым была зацятая бацькава непрымальнасць, ад якой Масею рабілася не толькі крыўдна (выходзіла, нібыта ён знарок плёў абы-што), але якая выклікала ў ім упартае жаданне абавязкова пераканаць у сваім, давесці сваё.

З маці Масею было лепш. Ад яе блізкасці, ад яе

клопату прыходзіў той спакой, які, здавалася, ужо адзін адхіляў усё пачварнае. Больш таго, дома Масей паспрабаваў нават складаць вершы — выходзіла, адагрэлі ў аўчыне застуджанае птушаня, і яно адразу стрыпянулася крыламі, запяяла. Але спеў атрымаўся запознены, той, што засеў у горле яшчэ на марозе, Здавалася, у душы абуджалася нешта жывое, гаючае, а на паперу легла зусім іншае, ад чаго сам Масей схамянуўся.

Калі за краты прывяла дарога,
час надышоў зямному мурашу,—
надзеі ўсе на бога ўсклаў нябога,
агнём збавення...

Але ж гэта было складзена яшчэ ў сутарэнні,— схамянуўся Масей.— Ды і пры чым тут бог?.. Адкуль ён?..»

Агнём збавення...

Уражаны, Масей колькі часу нерухома сядзеў над сшыткам, тады, быццам у сутарзе, скамячыў рукою пачаты аркуш, адарваў ад сшытка і кінуў праз расчыненае акно ў палісаднік. Тым не менш недзе падсвядома ў галаве не пераставала біцца ранейшая думка, і ён неўзабаве ўсё-такі дадумаў апошні радок:

Агнём збавення высветліў душу...

Так, агнём збавення...

Масей ускочыў на ногі і пачаў хутка мераць хату ад стала да грубкі, звычайнай печкі-галандкі.

Збавення...

Вось тут, у гэтым «агні збавення», няйначай, пачатак усяго.

Раптам Масей адчуў у сабе нейкую расчараваную стому, нібыта за гэтыя колькі хвілін, што сядзеў за сталом, была страчана ўся душэўная і разумовая энергія. На сшытак ужо было ажно страшна глядзець, усё роўна як належала ўпісаць у яго прысуд сабе.

А ўранні маці паклікала яго ў Паддубішча.

— Хадзем, можа, сынок, паглядзім, што тама пажар еты натварыў,— сказала яна.— Калі і па нашай паласе пахадзіў, дак награбу на копнішчах хоць зерня. Не ўсё ж яно тама пасмягла.— А тады нечага адразу стала закідваць слова і за бацьку, нібыта ўвесь гэты час, што мінуўся ў бацькаву адсутнасць, яна

толькі адно і думала аб учарашняй размове.— А можа, бацька і праўду казаў. Шкада во толькі, што некалі яму. Усё неяк без яго людзі не могуць. Хоць бы і цяпера. Я іншы раз таксама вазьму што-небудзь у сэрца, ляпну абы-што, а пасля сама вінавачу сябе — навошта было? Бытта без естага і пражыць нельга? А яно і сіл маіх ужо на ўсё не стае. Здаецца, дасюль яшчэ мадзела неяк, яшчэ трымалася пакрысе, а цяпера во ногі кожны раз падкошваюцца. Як што якое, дак сэрца бытта апускаецца і ногі падкошваюцца. Ну, да хвала богу, ты вярнуўся, цяпера дома, дак... Але не думай, што бацькава слова абы-якое. Ты яго слухай іншы раз, а то мне ўжо часам і не панятна, каго з вас шкадаваць. Ты, сынок, дабрэй да яго, дак і ён дабрэйшы будзе да цябе. А калі што якое, то я ўжо ў крыўду не дам.

Марфа высмыгнула з лахманоў на тапчане паласатую дзяругу, якой накрываўся ўначы бацька, утаптала яе, не складваючы ў рэдзі, у мяшок і ўсміхнулася Масею, акурат змоўшчыца якая.

З двара яна не павяла сына па завулку, а збочыла адразу з ганка, што ў двары, да той форткі на гарод. Там у яе на дошках, складзеных у шурку пры хляве, ляжаў пранік — аббівала нядаўна проса. Узяла яго, кінула наверх дзяругі ў мяшок. На мяжы, што служыла праз гарод не дужа патоптанай сцежкай, прапусціла паперад сябе сына, і яны пайшлі так, адзін за адным, між бульбоўніку да пералазу. Для Масея ўсё было новае вакол, ва ўсякім разе, успрымалася як новае ці дужа даўно бачанае. Але на гародзе позірк амаль не затрымаўся, вочы, што тыя зайцы, адразу гайсанулі далей, спярша да бальшака, што вызначаўся за аўсом разгалістымі бярозамі, тады нібыта адшукалі кусты на краі глінішча і, нарэшце, спыніліся на соснах, якія раслі на вясковых могілках. Пры гэтым знарок хацелася бачыць усё як нанава, адзначаючы і тое, што з'явілася за ваколіцай у яго адсутнасць, і тое, чаго не стала. Пра танкетку, якая сажай чарнела на аўсяным узмежку, ён неяк пасаромеўся нават пытацца ў маці,— ці мала пакарэжанага, закопчанага металу давялося пабачыць за дарогу ў Верамейкі, а вось пра буслянку, што на бярозе ля могілак, не ўтрымаўся загаварыць:

— Здаецца ж, буслы раней гняздо мелі не там?

— А-а-а,— усміхнулася маці,— запомніў? Дак тае бярозы няма. Пчолы ў дупле знізу былі завяліся, ну, і некаторыя нашы аматары даставалі мёд, усё дупло падразалі шырэй, каб лягчэй браць соты, а тады ў навальніцу бура і саўсім зламала дрэва на надрэзаным месцы. Так што колькі гадоў пасля не было дзе сесці буслам. Прыляцяць вясной, пакружаць над вёскай і паляцяць назад. Ну, [redacted] тады неяк Яшка ўзвалок барану і на ету бярозу. А ты от прыкмеціў ай не, што на ґняздзе ўвесь час адна і адна птушка стаіць, і ніхто к ёй не прылятае?

— Не.

— Дак ета сама бусліха, а бусла няма.

— Чаму?

— Тута ў нас цэлая гісторыя раней [redacted] етым была,— адказала Марфа.— Бачыш, бяроза якая тоўстая, што ажно голлем дастае цераз дарогу на Ляксейкаў гарод? Дак з етага якраз і выйшла ўсё.

Паўз лазню, што стаяла з накінутым на прабой чэпам, яны ўжо выпроствалі па быльніку да глінішча, каб трапіць на сцежку, па якой належала ісці далей, на гуцянскую дарогу, а адтуль у Паддубішча.

Дыхалася Масею, як у звычайную пагожую раніцу, хоць асаблівай узнёсласці, якая здараецца ад раптоўнага далучэння да прыроды, не адчувалася.

Сонца тым часам страціла ўжо ранішні выгляд, было сліпучае і гарачае; стоячы акурат над гуцянскай дарогай і мала не дайшоўшы да жытнёвага палетка на кургане, яно свяціла цяпер у твар.

Убачыўшы злева ніжэй бружмелевага куста на тым беразе рова адкрытыя пячуркі, Масей адразу падумаў: вось добра, трэба прынесці на бацькаў падворак у кашы гліны, можа, сапраўды калі сверб у руках з'явіцца...

Некалі ён збіраўся паступаць у мастацкае вучылішча, але не выйшла па самай простай прычыне, з-за вялікай адлегласці — Віцебск, дзе было ў Беларусі адзінае такое вучылішча, знаходзіўся далёка ад Верамеек; тым часам зусім блізка, у Мсціслаўлі, ужо каторы год працаваў педтэхнікум, дзе вучылася на настаўнікаў сялянская моладзь з усёй акругі. Гэта і вырашыла канчатковы выбар. Тым больш што дамашнія, пачынаючы ад дзеда Яўмена, таксама не ўхвалялі намер «ляпіць з гліны чалавекаў». Іншая справа — настаўнік!

Але захапленне, якое абудзіў у хлопцу ў час грамадзянскай вайны чэх з інтэратрада, не траціла над ім улады.

Маці ступіла першая на сцежку з рудога быльніку, азірнулася на Масея.

— Дак паслухай далей, як яно было з етымі бусламі,— сказала яна, чакаючы, пакуль наблізіцца сын.— Зяць у Ляксейкі завёўся з пасёлка Слабадскога, здаецца. Ты ж, пэўна, помніш іхнюю Зену, дак прыехаў да яе, і не абы-хто, каб сказаць, а настаўнік. Я ўжо не ведаю, што чытаў ён у школе, пра ета табе другі хто скажа, але з вінтоўкай ён бегаў часта па Верамейках. Як прыехаў к нам, дак за школай верамейкаўскія хлопцы адразу нават стрэльбішча выкапалі, значкі розныя на грудзі начапілі. Усё хадзілі страляць па кружочках чорных. Іншы раз ідзеш паўз той роў к возеру бялізну паласкаць, а яны ажно валяюцца тама, тыя намаляваныя на паперах кружочкі, быццам птушка іх падзяўбла. Ну, на што ўжо вінтоўка ў яго добрая была, дак нячутна страляла, груку не рабіла. Шпокаюць паціху тама хлопцы сабе каля школы пад горкай, а нам тута ў вёсцы і не чуваць. Але ж я не пра ета. Вось што было. Глядзеў неяк настаўнік, што буслы носяць у гняздо вужоў. Ну, а яно і праўда — буслы ж кормяцца абы-чым па нашаму людскому паняццю: то жаб на балоце ловяць, то вужоў выглядаюць, а то і гадзюку налучаць. Тады і нясуць усё жывое ў гняздо. А калі бусліха сядзіць на яйках, дак і яе ў тую пару карміць трэба. Я ета к таму, што кожны ведае, чым буслы звычайна кормяцца. Ну, а ён, Ляксейкаў зяць, бытта першы раз убачыў. Кажа, панапускаюць гадзюк у горад, а тыя і ў хату напаўзуць. Схапіў у гарачцы вінтоўку да й стрэліў, доўга не думаючы, забіў бусла.

— А верамейкаўцы што?

— Дак што мы! Пашумелі трохі, а тады перасталі. Ведалі, што буслы адпомсцяць за сябе. Махнытку на страху прынясуць адкуль. І што ты думаеш — разы два ўжо Ляксейкаў двор загараўся, аднак заўсёды хто-небудзь нахопліваўся, то сам Ляксейка, то Ціток таксама аднаго разу выратаваў сям'ю ад пажару, убачыў з сельсавета агонь да падняў шум.

— А зяця Ляксейка пасля таго не прагнаў? — спытаў Масей.

— Дзе ты прагоніш яго! Да і навошта? Што ні кажы, а настаўнік. Такія зяці на дарозе не валяюцца.

Тады Масей яшчэ спытаў:

— Дзе ж ён цяпер, настаўнік?

— На вайне. Усе ж на вайне, дак і яго забралі па мабілізацыі. Кажуць, чалавек ён бытта не благі. Ляксейка заўсёды дайжа хваліў на людзёх, а во што дурны, дык ужо праўда. Тута ніхто нічога не скажа. Навошта было забіваць карысную птушку?

— Бусліха з таго часу адна?

— Адна. Праўда, усё ж вывела ў той год птушанят. Хоць і галодная колькі дзён сядзела на яйках, пакуль тыя не вылупіліся, а вывела. Але ж навучыла лятаць да ў вырай паслала, то, можа, і сама больш ніколі не бачыла іх. Адна кожны год прылятае. Як толькі праталіны зацеплюцца на курганах, дак і ляціць сюды. Займе гняздо першая і сядзіць сабе. Другія буслы папаркуюцца, а яна так. Як не стала яе бусла, дак другога і не завяла. Бывае ж, буслы б'юцца за гняздо, хочуць заняць самі чужое, але на яе, здаецца, ні разу не нападалі. Пакружацца над бярозай і паляцяць у іншае месца, усё роўна, як ведаюць, што не трэба чапаць, акурат здагадваюцца, што аўдавела птушка. А яна сядзіць вось так і сядзіць, з вясны да восені. Нават мала калі па ежу на балота лятае. Да і што ёй адной трэба тае ежы! Ета як і чалавеку аднаму — абы клопату меней. А нашы ўсё гавораць: Ляксейкаў двор пастаіць цэлы толькі да трэцяга разу.

— Цяпер будзе стаяць,— акурат запярэчыў Масей.— Відаць жа, няма каму ў вёсцы падпальваць.

— Можа, й так,— кіўнула галавой, хаваючы глыбокую ўсмешку, маці.— Не бабы ж рабілі ета, што падпальвалі. Ну, а мужыкоў цяпера на вайну пабралі, дак ты правільна кажаш: будзе стаяць, нічога з ім, етым Ляксейкавым дваром, не стане. Я во думаю толькі, чаму яна адна, бусліха? Няўжо не можа знайсці сабе новага да пары?

— А буслы не шукаюць,— сказаў, трохі падумаўшы, Масей.— Дажываюць дні ўжо адзін па адным, калі раптам што здарыцца.

— Глядзі ты, вернасць якая! — па-добраму здзівілася маці, пасвятлеўшы тварам, усё роўна як гэтае адкрыццё дадавала нешта зусім нечаканае ў яе ранейшае разуменне; Масей адчуў нават, што маці парывалася прадоўжыць сваю думку, але ці то саромелася гаварыць пры ім, ці якая іншая прычына стрымліва-

ла; нарэшце ўсё ж загаварыла зноў: — А яно цяпера неяк выходзіць само, што верамейкаўцам часта даводзіцца вачамі свяціць. І хоць бы ў адных сваіх шал у галаве быў, а то і чужыя дабаўляюць. Во і надоечы выйшла нядобра. Тута Раман Сёмачкін прывёў з сабой аднекуль чалавека, кажуць, уцяклі разам з войска, дак той застрэліў дайжа лася. Мы ўсе жыта ў полі жнём, якраз падзялілі, а ён убачыў лася на сухадоле да й стрэліў. Тута звеку таго лася ніхто жывога не бачыў, а ён раптам... Малое ў лася засталося. Кажуць, зусім як цялятка ў каровы. Цяпера недзе нудзіцца адно. Ажно шкода. Хоць ты схадзі куды да пашукай у кустах, каб у хлеў прывесці. Няхай бы вырасла дома, а тады і ў лес не страшна пускаць падужэлае.

Дзіва, але калі б загаварыў вось гэтак пры ім хто іншы, а не яго маці, Масей няйначай прыйшоў бы ў захапленне, уражаны і шырынёй думкі і глыбінёй пачуцця. Аднак, слухаючы сваю маці, Масей далёкі быў нават ад звычайнай замілаванасці з гэтай прычыны, усё роўна як яго маці і павінна была вось так, а не інакш разважаць і адчуваць...

А маці, між тым, гаварыла і хапалася ісці, нават тая немалаважная акалічнасць, што сёння побач крочыў сын, не магла не выдаваць у яе рухах сялянскай нецярплівасці хутчэй трапіць на палетак.

Яны падыходзілі ўжо да гуцянскай дарогі, дзе стаялі расчыненыя вясковыя коўраты, якія насупраць моста з таго боку ўмоўна падзялілі Верамейкі на дзве часткі; з гэтага боку, ад гарбатага поля, што спадзіста прытулілася да самых вясковых двароў з так званымі верхнімі гародамі, перад гуцянскай дарогай сцежка ўзбягала на высокі грудок, усё роўна як знарок насыпаны некалі людзьмі для нейкай няпростай патрэбы; адсюль найперш кідалася чалавеку ў вочы сваёй бліскучай паверхняй сплюснутае возера, хоць на самой справе яно было круглае, потым лес паміж вадою і небам; і што дзіўнае, а можа, і не так дзіўнае, як нечаканае для таго моманту, калі адкрываеш гэта,— бляск, колер неба і вады, здавалася, заўсёды залежалі адно ад другога; затое прыбярэжны лес, скрозь хвойны, кожны раз быў адзін і той жа, акурат даўно перастаў расці. Масей таксама перш за ўсё ўбачыў з грудка возера, за ім лес. А ўжо тады ўвагай цалкам завалодаў выгляд роднай вёскі. Раней яму чамусьці і ў голаў не прыхо-

дзіла, што Верамейкі падобны знешне на сагнуты лук, дзе цецівой была сцяна лесу за возерам, стралой — кароткая вуліца, якая завецца Падліпкамі, а пруткай дугой — сама вёска, якая агінала возера. Адкрыўшы для сябе гэта, Масей нават здзівіўся, што нечакана магло прыйсці такое дакладнае параўнанне. Цеціва гэтага своеасаблівага лука даўно была туга напята, адно залішне блізка сціскала ў абодвух канцах дугу, а страла ўсё не вылятала. Не вылятала, можа, таму, што не мела пакуль перад сабой пэўнай мэты. Уражаны сваім адкрыццём, Масей яшчэ нейкі час не думаў, што яна з аднолькавым поспехам здольна працяць і яго; можа, наогул прызначана для яго з самага пачатку, як толькі дакранулася адным канцом цецівы, а другім лягла на самы выраз дугі; але вось ён нарэшце ўявіў гэта і раптам адчуў штуршок у сэрца, нібыта сапраўды страла дастала яго. Вядома, адчуванне штуршка было выклікана сілай уяўлення, чалавечай здольнасцю даводзіць у сабе гэтае ўяўленне да рэальнага адчування. Аднак галоўнае было ўсё ж у тым, што Масей адчуў штуршок у сэрца зусім як сапраўдны, здавалася, яно зрушылася з ранейшага месца за левай грудзінай і ці то перамясцілася ўправа, ці то зусім павялічылася, заняло ў грудзях больш таго месца, якое яму належыць. І, бадай, не менш значным для Масея сёння было, што за гэтым штуршком да яго прыйшло новае адчуванне — раптам улавіў вакол сябе ў паветры пах іржышча, які не даваў спакою ад самае ночы ўсім у вёсцы, апрача яго. І вось ён нарэшце таксама адчуў яго, зразумеўшы тым часам і матчын клопат, які змушаў яе спяшацца ў Паддубішча. Другім разам ды каб у другім месцы Масей, мусіць, не даў бы веры сам, што так можа наогул здарыцца з чалавекам. Але нечаканая перамена адбылася з ім, значыць, не падлягала сумненню, хоць у гэтым — прымаць альбо адмаўляць яе — не было патрэбы зусім. У Масеевых вачах не было таго павярхоўнага позірку, які коўзае з канца ў канец далягляду, але не можа спыніцца на чымсьці пэўным, каб ад гэтага пэўнага захалынула раптам душу; скрозь па вёсцы ён бачыў зверху ўсё да драбніц, пазнаваў, і чыя дзе хата, і якія дрэвы абапал вуліцы, і шмат яшчэ якія рэчы і прадметы, з чым некалі шчыльна звязана было яго жыццё — у дачыненні да чалавека ўсё гэта называлася і называецца родным і знаёмым. Зноў адсюль,

з грудка, стала відно буслінае гняздо на бярозе і адзінокая бусліха на ім, нібыта яна сапраўды зніякавела там назаўсёды. Між тым з грудка было відаць не толькі блізкае, але зусім і далёкае адсюль — паўзверх лесу, які меў шырыню, бадай, не меней трох кіламетраў, вачам адкрываліся жоўтыя ўзлобкі палёў па той бок Бесядзі, па правы бераг яе. Яны бачыліся якраз на ўзроўні гэтага, грудка, не ніжэй і не вышэй, а лес стаяў у глыбокай нізіне, якая была непрыкметнай толькі дзякуючы высокім і густым дрэвам.

Маці ўжо спускалася з грудка к дарозе, там ад коўрат ішлі ў Паддубішча верамейкаўскія бабы. Тыя таксама ўбачылі Марфу з сынам — у вёсцы ўжо ведалі, што вярнууся дамоў Зазыбаў Масей,— прыпыніліся. Яшчэ падыходзячы к дарозе, Масей пазнаў жанчын у твар, толькі адна, абапал якой стаялі два хлопчыкі, здавалася незнаёмай. Але хутка і яе ён адгадаў — Карпілаву Ганну. Тады, як жыў у Верамейках, Ганна была маладзенькая і без дзяцей.

— Здрастуй, Дзянісавіч, здрастуй,— адказалі на Масеева прывітанне жанкі, зусім без сарамлівасці разглядаючы яго; пасля загаварылі да Марфы: — Што ж ета выходзіць, Давыдаўна, мужыкі пазапрагалі коні, каб ехаць чортведама куды, а тута... Што ета рабіць нам?

— А хто яго ведае,— шчыра прызналася Марфа, акурат давольная, што да яе звярталіся бабы з агульнай для вёскі трывогай.

— Ну, а Зазыба?

— Дак што цяпера для вас Зазыба! — быццам ужо ў злосці паціснула яна плячамі.— Такі, як і ўсе.

Масея жанкі, між тым, усё роўна як не заўважалі цяпер. І толькі дзеці Ганны Карпілавай зіркалі вачанятамі на яго, а тады паварочвалі непадобныя тварыкі адзін да аднаго і ўсміхаліся нечага.

— То пойдзем ужо, бабы? — паклікала жанок старая Цітчыха, якая таксама стаяла ў гурце.

Спярша Масей ішоў трохі зводдаль ад кабет, але неўзабаве з гурту, акурат неўзнарок, выбілася са сваімі хлопчыкамі Ганна Карпілава і, даўшы Масею дагнаць сябе, загаварыла, увесь час рэзка паварочваючы да яго ўсмешлівыя вочы.

— Вы мяне, мусіць, не пазналі, Дзянісавіч? — сказала яна найперш.

— Чаму ж, пазнаў.

— А я думала, не пазнаеце.

— Гэта абодва твае?

— Ма-а-е-е, растуць во, бязбацькавічы,— весела адказала яна амаль нараспеў.

— Па колькі ж ім?

— Большаму...— хацела дакладна адказаць Ганна, але быццам спахапілася чагосьці і не стала гаварыць.— Малыя яшчэ, бачыце?

— Сама як жывеш?

— Жы-ыву,— уздыхнула Ганна.— Але якое цяпера жыццё? Самі разумееце. Як кажуць, было-было, дый пагоршала.

— Замужам была? — спытаўся нечакана Масей, усё роўна як не дапускаў у сваім запытанні звычайнай непрыстойнасці.

Але дарэмна — Ганна нават ценю на твар не пусціла.

— Не была і ўжо, мусіць, не буду,— сказала яна.— Якое цяпера замужжа? Толькі і ўцеха адна, што з другімі зраўнялася, цяпера мы ўсе тута аднолькавыя — і саломенныя ўдовы, і праўдашнія, і тыя, што замужам, і тыя, каму не павязло з етым. Як у той песні пяецца — нам учора праява была, а сягоння другая. Ну, а як вы, Дзянісавіч?

— Ды от, вярнуўся дамоў.

— А я ўсё, бывала, вершы вашы чытала.

— Якія ж? — усміхнуўся Масей.

Ганна трохі памулілася, быццам разгубілася, што пахвалілася, а на памяць нічога не прыйдзе, тады сказала:

— Ну, хоць бы той, помніце, што пра дарогу? Адна дарога адсюль ад нас вядзе на Белы Камень, другая — на Іркуцк.

— Праўда, быў такі верш,— яшчэ больш заўсміхаўся Масей.— Але цяпер я вершаў не складаю, Ганна.

— Дарэмна,— адразу паверыла маладая кабета.— Прыгожыя былі вершы. Дужа неяк цікава рабілася, што наш, верамейкаўскі, складае іх.

— Гэта, мусіць, таму цікава табе, што ты сама ў душы паэт.

Аднак ад гэтае дзіўнае пахвальбы Ганна не закрылася рукой і не пачырванела, толькі не знайшлася раптам што адказаць. Так і ішлі яны колькі часу моўчкі

следам за кабетамі, пакуль меншы хлопчык, які тупаў, бы прыколаты шпількай да матчынай спадніцы, не падаў тонкі галасок:

— Мам, а ці доўга мы тама будзем?

— Во,— не адказваючы малому, усміхнулася Масею кабета,— ледзь не плача, як не хоча ісці разам у поле. Ета ўсё Васілёк, а Петрачок у мяне гаспадар: раз трэба, дак ужо трэба,— вельмі ласкава пахваліла яна свайго большага, ажно Масей не вытрымаў, каб не заступіцца за Васілька, сказаў, пераводзячы позірк з аднаго на другога хлопчыка, у захапленні:

— Сапраўды, добрыя ў цябе мальцы!..

— Ат, звычайныя,— адчуўшы Масееву знарочыстасць, махнула рукой Ганна.— Як і ўсе малыя. З імі часам і гора набярэшся, а іншы раз дак і радасці. Ета ж толькі каб расказаць каму!.. Во, нядаўна стаяць пад бярозай, дзе буслянка ў нас, і плачуць. Кажуць, пашкода буслісі. Стаіць на гняздзе і лятаць не хоча. Памрэ [illegible] голаду. Ну, а мне самой не да етага, дак я і скажы сярдзіта: а вы занясіце ёй туды, на бярозу, ежы. Сказала, [illegible] сама, дурная, пайшла ў амбар. Думаю, паплачаце, дай дамоў пойдзеце, нікуды не дзенецеся, бо самі хутка есці захочаце. А тута, у гадзіне якой, прыбягае к амбару Лістратава ўнучка, крычыць, хлопчык твой большы на бярозу палез. Ну, мне й цюкнула ў галаву — дурная ж я, дурная!.. Выходзіць, сама падбіла нéсмысляў. Пабегла, як стаяла, туды, а ён ужо, мой Петрачок еты, да палавіны бярозы далез з акрайцам хлеба за пазухай. Накарміць бусліху рашыўся. Ледзь угаварыла, каб апусціўся на зямлю. Што ты будзеш пасля рабіць — пашаснецца тама й паляціць уніз на карэнне. Будзеш потым валасы на сабе рваць, каяцца ўсё жыццё. Во якія яны ў мяне, яшчэ і праўда зусім несмыслі. Возьмуць сабе ў галаву глупства, а ты пільнуй тады іх, каб што не натварылі.

Пярэднія кабеты, між тым, дайшлі да канца, ад якога пачынаўся жытнёвы палетак, але не затрымаліся на крыжавіне — адны падаліся далей па гуцянскай дарозе, другія павярнулі на бакавую, каб адтуль ужо рушыць кожная на сваю паласу.

— Ну што, Дзянісавіч, мне таксама туды,— паказала Ганна на бакавую дарогу.— Пайду глядзець. Можа, засталося трохі снапоў. Дак у госці тады прыйдзіце. Пастаўлю во соладу з етага гарэлага ў начоўкі,

прарашчу дай самагонкі націсну. Буду частаваць. Такшто прыходзьце, Дзянісавіч!

Масей недарэчна заплюскаў вачамі — маўляў, самагонкі дык самагонкі, хоць у жыцці сваім ён, здаецца, ніколі не піў яе і не ведаў нават смаку, а тады пачаў прыспешваць крок, каб дагнаць маці, якая ўсё яшчэ ішла са сваімі канчанскімі бабамі.

— А што, Ганна гэта і праўда адна ўвесь час жыве? — пацікавіўся ён у маці, калі яны нарэшце засталіся ўдваіх.

— Дак а з кім ёй яшчэ быць! — быццам не залюбіла ў адказ маці.

Масей адчуў гэта і больш не стаў пытацца.

Хутка яны ўзышлі цераз прыдарожную канаву на ржышча. Ад самай дарогі копы не загарэліся ўначы, таму ржышча тут кругом мела выгляд учарашні, жоўты, без аднаго чорнага лапіка. Пажар палютаваў пасярод палетка ды бліжэй да бакавой дарогі, куды пагнаў полымя вецер. Але спрактыкаванаму воку было відаць, што пачынаўся пажар не ў адным месцы, хтосьці пераносіў знарок агонь уздоўж бакавой дарогі.

На Зазыбавай паласе ўцалела некалькі коп зусім зводдаль, на схіле кургана; туды агонь не дастаў, ужо праўда што — не пусціў вецер. Па чорным іржэўніку, які чамусьці не здолеў увесь высмылецъ, бо дзенідзе тырчалі пеньчукі, маці падышла да таго месца, дзе яшчэ ўчора стаяла ў яе акурат пасярод паласы самая вялікая капа, паварушыла нагой, абутай у гумавы бот, попел. У паветра адразу пырхнулі з попелу іскры, якія датлявалі ў пажарышчы, а на самым дне згарэлай капы бліснулі, быццам адкрытае золата ў прамыве, жытнёвыя зярняткі.

— Во, і малаціць не трэба! — акурат узрадавалася Марфа, хоць Масей ужо разумеў, што яна гэткай прымушае сябе быць; але вось яна сунула руку ў папялішча, дзе залацілася зерне, зачарпнула адтуль яго бокам далоні, здзьмухнула попел — залаты бляск аказаўся падманлівы, жыта было нежывое, бо спяклося ў агні, і нават тыя зярняткі, што не паспелі абвугліцца, наўрад ці гадзіліся ва ўжытак; маці адразу зразумела гэта і перад тым як ссыпаць іх з далоні назад на папялішча, паказала Масею.

У гэты момант пачулася, як зашоргалі па ржэўніку чыесьці крокі. Масей глянуў туды. Ад гуцянскай

дарогі праставала да сваёй паласы Касперучыха.

— Каб на табе гарэла, каб на табе смылела, каб на табе курэла валоссе,— бубніла яна на хаду.— Каб на табе гарэла і трашчала, як гарэла і трашчала етая наша салома,— не пераставала яна праклінаць.— Каб ты насіўся ўсё жыццё з адным-аднюткім у роце хворым зубам, каб ты не знаходзіў ад яго месца сабе!..

Не даўшы суседзям нават «дзень добры», Касперучыха са змрочнай нястрыманасцю прайшла далей, смурыжачы лапцямі па калянаму ржэўніку.

— Сын, ішоў бы ты двору назад,— раптам занепакоілася Марфа і ўсё роўна як з дакорам паглядзела на Масея.— Тута й без цябе мне рабіць, бачыш, няма чаго. Адно будзеш слухаць ету кляцьбу бабскую. Ета я дарэмна саўсім вяла цябе. Ну, да ладна, прайшоўся сабе, і добра. А цяпера ідзі дамоў. Я сама спраўлюся.

* * *

Дзіва, але другі чалавек, які трапіўся ў баку ад агульнага верамейкаўскага клопату, быў Парфён Вяршкоў...

Дужы селянін, якому, здавалася, зносу не будзе, раптам адчуў па сабе, што ў той надвячорак, калі пастаяў на вясковым пляцу пад наведзенымі на яго нямецкімі аўтаматамі, пачало разбурацца ўнутры ў ім штосьці такое, на чым трымаецца жывое жыццё. Уначы ён ляжаў на пасцелі мокры ад халоднага поту, які немаведама адкуль браўся, бо наўрад ці было столькі вадкасці зусім у ягоным целе, акурат у хаце са столі выпадала раса, і ён купаўся ў ёй, увесь час трызнячы. Спаў ён нямоцна, чуючы сваё трызненне, а ў прамежках, тады, калі галаву засціў туман небыцця, бачыў адзін і той жа сон, дакладней, не адзін, а цэлых тры, якія зліваліся у адзін. Спярша ён, седзячы на нейкім ліпкім карчы, ад якога не адваліліся камякі балотнай багны, закручваў на ногі каляныя анучы. Яму было балюча гэта рабіць, бо на нагах нацерліся вялікія мазалі. Побач ужо стаялі боты, у якіх ён павінен быў неўзабаве ісці ў нейкую вялікую дарогу. Але Парфён так і не запомніў з усяго сну, які паўтараўся не адзін раз, ці нацягнуў ён нарэшце боты, каб ісці. Бачанне раптам перапынялася, мазалі на нагах пераставалі ба-

лець, а затым да яго прыходзілі новыя малюнкі ў сне: нібыта ён прысутнічае пры бацькавым кананні, калі той паміраў далёкім зімнім днём. Звычайна старыя людзі паміраюць пад ранне, а яго бацька расставаўся з гэтым светам удзень. Парфён сапраўды быў пры бацьку ў тыя хвіліны. Аднак таго, што бачыў цяпер у сне, у сапраўднасці не было. Бацька паміраў не ў сваёй памяці, бо перад гэтым доўга хварэў і, мусіць, ужо не меў сілы вярнуцца да свядомасці. Парфёну цяпер бачылася ўсё наадварот. Вярзлося штосьці неверагоднае і жудаснае: ужо задыхаючыся, бацька раптам расплюшчыў вочы і дакорліва паківаў сыну пальцам, быццам толькі што даведаўся пра нядобры ўчынак. Дзіўна, але Парфён і на самой справе адчуў сябе вінаватым, ён толькі не мог здагадацца, што меў на ўвазе бацька — віну сваю адчуваў, а ў чым заключалася яна, не мог уцяміць... Трэцяй часткай таго сну, калі можна назваць так, было ўжо зусім нядаўняе. І не выдуманае соннай фантазіяй, а самае што ні на ёсць сапраўднае. Ён стаяў на пляцу, перад калгаснай канторай, побач з прыдуркаватым Цімам, а насупраць, пахаджваючы па пляцу паміж імі і натоўпам верамейкаўцаў, гаварыў нейкую зусім не страшную прамову, падобную хутчэй на звычайную казань, той цыбаты жандарскі афіцэр у светла-зялёным мундзіры з чорнымі абшлагамі і чырвонай істужкай, прадзетай у пятліцу на грудзях... Гэтым Парфёнаў сон канчаўся, бо якраз тут Парфён чуў свой голас, кідаючыся ў трызненні. Парфён абуджаўся, праводзіў рукой па твары, зарослым шчэццю, тады цераз бараду абмацваў шыю да самых ключыц, сціраў са скуры густы пот, шкадуючы, што няма блізка ручніка, але разбудзіць Куліну, якая спала ў бакоўцы, не рашаўся. І вось у гэтыя свядомыя хвіліны, калі канчалася трызненне, ён пачынаў разумець, спалоханы і здзіўлены, што нешта адбылося з ім такое, чаго ён яшчэ не мог растлумачыць, што нешта змянілася назусім... За сняданкам, калі ён падносіў лыжку да рота, Куліна раптам сказала, што ў яго дрыжаць рукі. Парфён ажно затрымаў лыжку, каб пераканацца самому, і яшчэ больш здзіўлены, чым Куліна, успомніў, што тады, на пляцу, вось так трымцелі ў яго каленкі. Быццам не верачы сабе, Парфён выйшаў пасля сняданку ў двор, прайшоўся ад ганка да варот і, адчуўшы няверную хаду сваю, уздыхнуў, сказаўшы ўголас: «Слаб

чалавек!..» — усё роўна як хацеў суцешыць гэтым філасофскім прызнаннем сябе і вярнуць назад былую дужасць. Зайшоўшы нанова ў хату, Парфён зноў лёг на ложак, але ўжо, здаецца, зусім бездапаможна, як пасля вялікага застолля. Куліна заўважыла і гэта, пасля хліпаць носам, акурат Парфён чымсьці пакрыўдзіў яе, тады не ўтрымалася і загаласіла, вінавацячы яго ва ўсім — навошта было заступацца за таго вар'ята, маўляў, табе заўсёды больш за другіх трэба, ты нідзе не праміне́ш, каб не зачапіцца за што, і чым далей, тым болей. Больш Парфён у той дзень не выходзіў з хаты.

Калі да іх прыйшоў Брава-Жыватоўскі, каб змусіць гаспадара ехаць у Белую Гліну аднаўляць спалены мост, Куліна адразу накінулася на яго:

— Не дасцё чалавеку пахварэць нават!

Стоячы ў парозе, Брава-Жыватоўскі зняважліва сказаў:

— Ну от, спярша ў героі лезеце, а тады косці ў каленках лічыце! — Аднак, няйначай, быў таксама ўражаны Парфёнавым выглядам, бо тут жа павярнуўся і, лішне не грукаючы ботамі, заспяшаўся вонкі.

Пасля паліцая Куліна быццам дзеля прыліку, каб нямоглы Парфён не падумаў крыўдліва, панікала колькі часу па хаце — уранні заўсёды хапае непарадку, то адно не так, як трэба, стаіць, то другое,— тады сабралася ў Паддубішча.

Застаўшыся адзін ў хаце, Парфён пачаў думаць. Уласна, ён не пераставаў думаць і раней, нягледзячы, што брала сваё стомленая адчужанасць, аднак да таго часу, пакуль не пайшла Куліна, адчуваў нейкае вонкавае абмежаванне, перашкоду, даволі было жонцы грукнуць чым-небудзь у чалесніку альбо зрабіць неўзнарок які іншы гук у сенцах ці ў хаце, як думка ў ягонай галаве абрывалася адразу, быццам адсечаная чымсьці вострым, і ён ужо не мог нанова выкіравацца на яе, каб раскруціць, бы тую цэўку, да канца; замест страчанай думкі ў галаву прыходзіла новая, запаўняла ўсё сабой, і пра старую неўзабаве ўжо нават не помнілася, але ўвесь час і старыя і новыя думкі былі звязаны не з ім самім, гэта значыць, думалася не пра сябе, не пра сваё асабістае жыццё, не пра свой лёс, а пра іншых людзей — альбо пра верамейкаўцаў, альбо пра даўно знаёмых з другіх навакольных вёсак; і якраз, можа,

таму, што думкі гэтыя былі пра староннiх людзей, яны ўсе мелі спакойны лад, пра такія не скажаш, што адна нечакана апякла свядомасць, а другая ўстрывожыла душу; проста, думалася ўсё роўна як здалёку, у паўза-быцці бачылася; і толькі тады, калі ў памяці ўсплыла дачка, Парфён, здаецца, крануўся душой, зноў займеў жывую яснасць у галаве і падрабязна, дзень за днём прасачыў ва ўспамінах сваю паездку на Кубань, дзе жыла дачка, але хваляваца дужа за даччын лёс не было вялікай патрэбы, бо не верылася, што вайна ад-сюль дакоціцца да тых далёкіх стэпаў,— неяк пражы-ве там, а можа, яшчэ і мужыку бронь далі, дык і зусім добра ў іх будзе, супакоіў ён адразу сябе, не даўшы часу бедаваць; ва ўсім іншым, што прыходзіла Парфё-ну ў галаву, не было той вастрыні, той нецярплівасці, якія звычайна вымагаюць асэнсавання, напружанай работы думкі.

Парфён не баяўся смерці. Ён не баяўся яе так, быц-цам упэўнены быў, што яна здарыцца не з ім, а з кім-сьці іншым. Дзіўна, але адчуванне гэтае прыйшло да яго яшчэ ў першую раніцу, калі ён знарок, не верачы сваёй слабасці, прайшоўся па двары ад ганка да варот і назад. Тады ён, яўна суцяшаючы сябе, падумаў, што паміраць наогул не страшна, асабліва ў такі час, калі людзі вакол гінуць сотнямі, тысячамі, а можа, і міль-ёнамі, бо невядома, хто з усіх мае большае права жыць, раз ужо камусьці край трэба з прычыны склаўшыхся абставін развітацца з жыццём. Яму толькі дзіўна ста-ла, як гэта здарылася, што раптам падступае чарга да яго, чалавека, які па ўсім павінен быў жыць — ён не-хварэў і не ваяваў. У сувязі з гэтым смерць здавалася яму недарэчнай, ён нават сабраў рашучасці пажарта-ваць у думках: цяперашнім часам і ў рай можна про-стаму чалавеку не трапіць, бо вайна, мусіць, рабіла праведнікаў больш, чым здольны прыняць іх рай, нездарма кажуць, што загінуўшых у бітве архангелы прапускаюць туды без праверкі... Сваім нядаўнім учын-кам, які, уласна, стаў прычынай усяму, Парфён не га-нарыўся, але і не шкадаваў, што пайшоў на яго... Словам, Парфён быў поўны памяркоўнасці, добразычлі-васці і цвярозага разумення. Аднак цяпер ён усё выразней пачынаў разумець адну акалічнасць, якая раней ніколі не займала яго. Уласна, і акалічнасці, як такой, не было. Проста была самая звычайная спро-

ба паглядзець з усіх бакоў на чалавека, як на жывую істоту, якая нараджаецца на гэты свет, пабудзе ў ім, а тады абавязкова павінна знікнуць чамусьці, адысці ў нябыт. Паглядзець і зразумець, што да чаго тут. «Чалавек нараджаецца, каб памерці. І тут не мае ніякага значэння, колькі павінен пражыць — урэшце, днём даўжэй, днём карацей. Аднак няўжо чалавек сапраўды нараджаецца толькі дзеля таго, каб памерці? Відаць, прамежак ад нараджэння да смерці, які называецца жыццём, даецца чалавеку, каб не толькі жыць, але і штосьці рабіць — дабро, зло... Але чаму зло? Значыць?..» Запярэчыўшы сабе, Парфён адразу зрабіўся неспакойным, быццам паехаў па дрогкай дарозе, якая вытрасла з яго той, амаль урачысты, стан, які зусім нядаўна, хвіліны назад, выглядаў, як памяркоўнасць, добразычлівасць і гатоўнасць да ўсяго. «Канечне,— снавалася далей думка,— чалавек павінен рабіць толькі дабро. Зло тут ні пры чым. Яно — прыўнесена аднекуль, яно ўжо — вынік пазнейшы, калі з чалавекам пачало рабіцца штосьці ненармальнае. Цікава, а як пра гэта ўсё гаворыцца ў Евангеллі?» І тут жа Парфён пашкадаваў, што ніколі свядома не чытаў гэтай кніжкі, адно чуў, як чыталі з яе папы ў царкве. Таму нічога, што б пацвердзіла ягоныя думкі, ён не ўспомніў і адразу забыўся пра Евангелле. «Так, чалавек павінен рабіць дабро,— зноў падумаў Парфён,— і калі б ён рабіў толькі адно дабро, тады не хапіла б месца ў жыцці ўсяму недарэчнаму, у тым ліку і гэтай вайне. А вось жа людзям чамусьці няймецца, нібыта і праўда спакушае і падбівае іх д'ябал. Пра сябе, пра свой удзел у жыцці Парфён цяпер не думаў. Усю ўвагу яго пакуль займалі агульныя разважанні. Але настаў час, і Парфён нарэшце ад агульных разважанняў перакінуўся ў думках на сваю асобу: цікава было супаставіць, наколькі адпавядала гэтаму асноўнаму патрабаванню — рабіць дабро — яго асабістае жыццё. Дзіўная рэч, аднак вялікага суцяшэння такое супастаўленне яму не прынесла. Парфён цвёрда ўпэўнены быў у адным — зла ён нікому не зрабіў. Жыў сумленна, добра ставіўся да сумленных людзей. Але ж як гэта стасавалася з тым, што чалавек, жывучы, павінен рабіць дабро? Сумленнасць — яшчэ ж не дабро! Калі гаварыць шчыра, то жыць сумленна, гэта яшчэ не рабіць дабро! Выходзіла, што і ён, Парфён, жыццё сваё пражыў не так,

як трэба!.. Значыць, дарэмна яму дасюль здавалася, што для жыцця хапае аднаго сумлення. Аказваецца, для чалавека мала працаваць, мала любіць блізкіх — гэтага ўсяго толькі і стае, каб пражыць самому. Ты любіш — цябе любяць. Ты працуеш... Але ж працуеш таму, што без працы не будзеш мець кавалка хлеба... Выходзіла, такім чынам, што Парфёну належала яшчэ жыць, каб апраўдаць сваё з'яўленне на гэты свет, жыць, а не думаць пра смерць, не супакойваць сябе і не шукаць у гэтым спакоі бясстрашша перад ёй.

Усхваляваны, а дакладней — унутрана ўзбуджаны сваімі разважаннямі, Парфён адчуў раптам, што ляжаць вось так у хаце і думаць яму нельга больш, што трэба неяк скінуць з сябе цяжар гэтага здранцвелага спакою. Трэба знайсці ў сабе сілы рухацца, гаварыць!..

Асцерагаючыся рабіць рэзкіх рухаў, каб не закружылася галава ад слабасці, ён пасядзеў крыху ў ложку, усё роўна як яшчэ не ведаючы, што будзе рабіць потым, тады пачаў намацваць звешанымі нагамі абутак, звычайныя боты без халяваў, якія называюцца тут абрэзнямі і ў якіх зручна хадзіць, акурат у мяккіх чунях. Боты стаялі на падлозе якраз на ўзроўні ног, і яму без цяжкасці ўдалося сунуць у іх босыя ступні. Цяпер заставалася стаць на ногі. Але тая няўпэўненая хада, якая прымусіла яго пераканацца ў сваёй нечаканай слабасці, насцярожвала зрабіць гэта, і ён, даючы сабе часу на такую насцярогу, павёў вачамі па хаце, дзе ўсё начынне і рэчы здаліся яму чужымі, акурат гэта Парфён нейкім чынам трапіў не да сябе. Нават старадаўняя каляровая літаграфія, якая была куплена яшчэ бацькам у японскую вайну на кірмашы ў Сілічах і якая вось ужо многа гадоў вісела ў іх на сцяне на адным і тым жа месцы пад вышыванай шырынкай, дык гэтая літаграфія таксама здалася Парфёну незнаёмай, аднекуль прынесенай сюды, і ён спыніў на ёй новы позірк, у якім адбілася разам і недаўменне і цікаўнасць. На літаграфіі на фоне маскоўскага Крамля быў намаляваны нейкі ружовашчокі вусаты асілак у жоўта-сінім кафтане і чырвоных ботах з загнутымі ўгору мысамі. Асілак трымаў аберуч расейскі сцяг. Унізе, пад нагамі асілка, былі два радкі слоў: «Доўга будуць дзеці нашы помніць славутыя справы...» Парфён з маленства ведаў усе тыя словы, ад пачатку да канца, іх чыталі ў гэтай хаце і тады, калі ніхто не

ўмеў чытаць,— на памяць, пачуўшы аднойчы ад кагосьці пісьменнага, можа, таго чалавека, які прадаў на кірмашы літаграфію,— чыталі і тады, калі ўжо з'явіліся ў хаце Вяршковых свае грамацеі. Аднак цяпер Парфён быццам нанова пачаў унікаць у надпіс, што ў сваім працягу быў наступнага зместу: «...Як бацька іхні, воін славуты, пабіў ворагаў няверных і вярнуўся дамоў з пераможным сцягам».

Затрымкі гэтай з разглядваннем літаграфіі якраз хапіла Парфёну, каб забыцца пра нядаўнюю насцярогу. Ужо зусім не думаючы пра тое, што ад слабасці падкосяцца ногі ці закружыцца галава, Парфён абапёрся рукамі на край ложка, падштурхнуў сябе і зрабіў некалькі парывістых крокаў да парога. Надзейнасці ў нагах не было, але і страху, што яны не вытрымаюць, падвядуць, таксама не было. Затое было імкненне хутчэй выйсці з хаты, быццам яе пачало запаўняць атручанае паветра. Націснуўшы вялікім пальцам на плясқаты язычок клямкі, Парфён піхнуў — адразу рукой і нагой — ад сябе дзверы, зусім не клапоцячыся, што яны расчыняцца напята, грукнуцца другой клямкай аб сцяну, і хутка, ледзь не вобмацкам, ступіў на ганак. Бляск сонечнай раніцы, што падаў на загароджаны хлявамі двор проста з неба, адразу нібыта асляпіў яго, а паветра, якое захоўвала на двары яшчэ халаднаватую свежасць, бадзёрым хмелем патыхнула ва ўсё, чым прагна дыхаў ён. Усё гэта — і рэзкі бляск сонечнай раніцы, і хмелем б'ючае свежае паветра — умомант падзейнічала на аслаблены арганізм. І Парфён дакрануўся плячом да бакавой лутکі. Зноў як і ў тую раніцу, калі выходзіў выпрабоўваць свае сілы, ён сказаў сабе, дакладней, падумаў: «Слаб чалавек!..» Гэтыя два словы цяпер ён прамовіў з нейкай асаблівай ахвотай, усё роўна як добрае закліnанне, пасля якога чалавек знаходзіць і сілу, і ўпэўненасць, адкрываючы раптам для сябе суцяшэнне ў тым, што ён усяго толькі мае дачыненне і падзяляе тое, да чаго маюць дачыненні і што падзяляюць усе астатнія людзі.

З саду пахла яблыкамі і яшчэ нечым, што разам моцна заглушала іншыя пахі, якія, няйначай, маглі адчувацца на сялянскім падворку,— гэта быў знаёмы пах, які застаўся ад кісла-салодкага лета.

«Пайду-тка я ў сад»,— спакойна, з нейкаю радасцю ў душы падумаў Парфён і, прыслухоўваючыся да свай-

го ўнутранага адчування, адштурхнуўся ад луткі, паволі сышоў па сходках з ганка.

Сад быў, як кажуць, ва ўсім спелым харастве, якое настае ў канцы жніўня ды яшчэ працягваецца і ў верасні, пакуль на летніх дрэвах не пачынаецца масавы яблыкапад; на грушах і яблынях суччa гнулася ад чырвоных, жоўтых і светла-зялёных крамяных пладоў; на голай зямлі пад дрэвамі пераліваліся сонечныя ясвы; угары, паміж густога веццяя, пырхалі, акурат па лясным малініку, валлякаватыя птушкі, якіх ужо даўно ніхто не палохаў тут не толькі знарок, а і знячэўку. Сад быў Парфёнавым гонарам, справай ягоных рук, бо хоць Вяршковы — і дзед Парфёнаў, і бацька — лічыліся ў вёсцы гаспадарамі, у якіх ёсць сад, аднак толькі Парфён даў яму належны толк. Дзедаў і бацькаў сад (а Вяршковы ўсе спакон веку жылі на адной сядзібе) заўсёды стаяў запушчаны, здаралася, што па некалькі гадоў дрэвы, з'едзеныя паршой, не прыносілі пладоў, грушы і яблыні часта вымярзалі — абы зіма трохі палютавала маразамі. Парфён жа, як толькі падрос і займеў у доме вагу, здаецца, першае, што зрабіў, гэта выкарчаваў увосень дуплаватыя і малаплодныя дрэвы, а замест іх накупляў у Шкарняка і прывёз маладыя саджанцы. Праз дзесяць гадоў з тых Шкарняковых саджанцаў выбуялі тут цудоўныя «бэры», «сапяжанкі», «ільінкі», «антонаўкі», «пладавіткі», «пуцінкі» ды «баравінкі»... Ніводнае дрэва ў Парфёнавым садзе не паўтаралася, акрамя «антонавак». Іх было ў яго тры, і яны стаялі абапал грушы, унізаныя цяжкімі, быццам з жалеза адлітымі, яблыкамі звычайна да самага лістабою, калі па краях неба пачыналі грувасціцца адна на адну цёмныя хмары, з-пад якіх паволі высоўваліся ў сіняе прадонне дагор'і снегавых аблокаў. Уратаваў Парфён свой сад і ў нядаўнія маразы, пад час фінскай вайны.

Паўз крайнія дрэвы, якія гулка, акурат ратуючыся, каб не абламіцца ад цяжару, гублялі па адным яблыкі, Парфён абмінуў з сонечнага боку сад, няспешна накіраваўся да плота, што адгароджваў сядзібу ад загуменнай дарогі. Там ён прыпаў грудзьмі да верхняй жардзіны, перакінуў на той бок абедзве рукі, усё роўна як павіснуўшы на ёй падпахамі. Так стаяць было зручна і спакойна, не адчувалася нават цяжару на ногі.

Адразу за мурагом, што здавён пакідаўся тут неў-

заранным, шырылася поле, якое ішло правым краем уздоўж бальшака да пясчанага ўзлобка, нібыта ўторканага прысадзістымі, вырасшымі пад сонцам сасонкамі, а левым увесь час выгіналася паўз сіўцовыя лагі, пашыраючы светла-зялёны прасцяг, і закруглялася, падыходзячы да бальшака, на тым жа ўзлобку.

Доўга стаяў Прафён адзін ля плота, ажно пакуль не ўбачыў здалёку чалавека. Убачыў і ўзрадаваўся, хоць не пазнаў.

Чалавекам тым быў Зазыба Масей. Пасля настойлівых матчыных угавораў Масей усё-такі рушыў з Паддубішча ўніз да сухадолу, напіўся там з крыніцы вады, з захапленнем сказаўшы ўсё роўна як абавязковае ў такім выпадку: «ex ipsa fonte libere» («напіцца з самой крыніцы» — *лат.*), затым зрабіў вялікі круг да былых наддаткаў і павярнуў к глінішчу.

У адрозненне ад Парфёна Вяршкова, які доўга не мог пазнаць Зазыбава сына, Масей яшчэ зводдаль лёгка здагадаўся, хто гэта выйшаў на Вяршковым гародзе да плота.

Не зварочваючы да сябе ў завулак, ён прамінуў, шыбаючы па дарозе, выган, з якім межавала сядзіба Вяршковых, і яшчэ крокаў за колькі павітаўся:

— Добры дзень, дзядзька Парфён!

Тады і Вяршкоў кінуў насустрач сваё здзіўленае, але спаважнае запытанне:

— Ці не Дзянісавіч ета?

— Так,— усміхаючыся, падышоў Масей да плота з другога боку.

— А я гляджу — ідзе хтось паўз глінішча, стаю і гадаю сабе, бытта знаёмы чалавек і незнаёмы, а цяпера бачу, дак ета ажно і праўда ты, Дзянісавіч! — Парфён адчуў у сабе здольнасць гаварыць без перашкоды, яму нішто не замінала ўнутры гэта рабіць, таму ён не стаў чакаць наступнага Масеевага слова, спытаў: — Адкуль жа ты?

— Хадзіў, глядзеў.

— Значыць, ты ўжо даўно тута?

— Даўно.

— А я і не чуў,— акурат пашкадаваў Парфён.

Масей не бачыў Вяршкова даўно. Добра не помніў нават, ці даводзілася сустракацца ім у яго апошні прыезд у Верамейкі, ужо з Мінска. Затое ў трыццаць чацвёртым годзе, у завейным снежні, яны размаўлялі

часта. Балазе тады хапала пра што размаўляць. У той месяц нарэшце была адменена ў краіне картачная сістэма на хлеб. А наогул — снежань у трыццаць чацвёртым годзе пачаўся нядобра: стрэлам з нагана ў будынку Смольнага... Былі, вядома, і другія падзеі, якія адбываліся ў снежні трыццаць чацвёртага, напрыклад, краіна з вялікім уздымам рыхтавалася ды выбараў у Саветы, і сярод кандыдатаў у дэпутаты называліся першыя Героі Савецкага Саюза, лётчыкі, якія выратавалі з лёдавага палону чалюскінцаў; у строй дзеючых уступіў Кузнецкі металургічны завод, дарэчы, да будаўніцтва якога меў непасрэднае дачыненне славуты расейскі доменшчык Курака, якога ў Верамейках, таксама як і ў іншых навакольных вёсках ад Унечы да Казельскай Буды, ведалі па дзевяцьсот пятым годзе, калі ён, унук адстаўнога генерала, узнімаў сялян на паўстанне супраць мясцовых памешчыкаў; Савет народных камісараў і Усесаюзны Цэнтральны Выканаўчы Камітэт з вялікім жалем паведамлялі народу аб смерці кавалера ордэна Леніна, «буйнейшага вучонага, актыўнага барацьбіта за навуку» славутага акадэміка Мара... У газетах амаль кожны дзень з'яўляліся паведамленні — «у народным камісарыяце ўнутраных спраў», дзе сустракаліся часам знаёмыя ўсім прозвішчы. Вяршкоў звычайна прыходзіў да Зазыбаў у хату, абы толькі гаспадары паспелі павячэраць, і заставаўся там да першых пеўняў. У Масеевай памяці ўтрымалася з тых вечароў адна Парфёнава думка, якой пасля даводзілася не адзін раз здзіўляцца. Трымаючы газету ў руках з чарговым спісам засуджаных ворагаў народа, Парфён са скрухай сказаў: «У такой справе заўсёды небяспека ёсць. Хоць ты як сцеражыся, хоць які ты сумленны ды крыштальны ні будзь, а небяспека ёсць. З каго першага пачынаць, людзі звычайна ведаюць. А вось на кім скончыць еты свой пачатак, не ведаюць. Адсюль і бяда. Сянні ты яго забярэш, а заўтра па цябе самога хто другі прыйдзе. Так што... Словам, ета як тое проса ў мяшку, абы дзірачку маленькую пракалупаў хто ногцем, тады ўжо і не стрымаеш, усё роўна як вада адтуль пацячэ».

Цяпер Масея здзівіў Парфёнаў выгляд. На твары ляжала нейкая нежывая зямлістасць, што, няйначай, сведчыла пра агульны стан здароўя.

Адчуўшы, што Масей здзіўлены, нават уражаны

ягоным выглядам, стары з прыкрасцю падумаў: «Значыць, сапраўды мае справы кепскія», а ўслых засаромлена сказаў:

— Хварэю, Дзянісавіч.— Памаўчаў трохі, а тады зноў быццам спахапіўся:— Ну, а скажы, Дзянісавіч, ці варта чалавеку наогул жыць?

— Як гэта? — Масей расплыўся ў шчырай, можа, таму трохі паблажлівай усмешцы.

— Ну, можа, не зусім так я сказаў,— паправіўся Парфён.— Я меў на ўвазе вось што: ці трэба чалавеку доўга на свеце жыць?

— Усё роўна дзіўнае пытанне. Я не магу вам адказаць на гэта, дзядзька Парфён. Ды і чаму раптам такая размова?

— Кажу, хварэю вось, дак таксама думаю. А цяпера цябе ўбачыў, спытацца рашыў.

— Значыць, я пад настрой трапіў?

— Лічы, што так.

— І ўсё-такі, дзядзька Парфён, я не ведаю, што адказаць вам. Але адзін разумны філосаф, дарэчы, немец, сказаў, што ніхто з нас не створаны для шчасця, затое ўсе мы створаны для жыцця. Значыць, усе мы павінны жыць. Ну, а наконт таго, доўга ці нядоўга жыць, тут ужо як каму на раду напісана.

Але Парфён, здавалася, ужо не цікавіўся апошнімі Масеевымі словамі.

— Няўжо бываюць і неразумныя філосафы, Дзянісавіч? — раптам спытаўся ён.

— Бываюць.

— А як прозвішча таго, разумнага?

— Феербах.

— Не, не чуў,— пакруціў галавой Парфён.— Значыць, кажаш, немец?

— Так.

— Глядзі ты!.. А цяпера во еты Гітлер! Таксама ж, пэўне, разумным сябе лічыць?

— Ды яшчэ якім! — чамусьці засмяяўся Масей.— Ажно фюрэрам!

— Ну, ладна, чорт з ім, з Гітлерам! — паморшчыўся Парфён.— Ты ўсё ж падумай, Дзянісавіч, дзеля чаго трэба чалавеку жыць, раз яму і ў шчасці твае філосафы адмаўляюць?

— Ды не адмаўляюць,— засмяяўся Масей.— Проста, не кожнаму яно выпадае. Тут розныя прычыны

здараюцца. Адзін — хварэе, другі — шалее, трэці — дурэе, чацвёртаму проста паабедаць няма за што.

— Ну, каб ета толькі так было!..— не паверыў Вяршкоў.— Я пра другое хачу даведацца. Узяць хоць бы мяне во. Ну, што добрага ў маім жыцці, каб доўга жыць? І наогул, каб саўсім жыць? Дзеля чаго маё жыццё? Колькі і помню сябе, дак адно араў вось етае поле. Узару, пасею, збяру, паядзім. Дак ці ж варта варочаць да варочаць ету зямлю толькі дзеля аднаго, каб жыць? Не, Дзянісавіч, для жыцця чалавечага ёсць альбо іншы сэнс, якога і твае разумныя філосафы не ведаюць, альбо тады і праўда, што зусім яго няма. Таму і назаляю табе. Перад тым як выпаўзці сюды з хаты, я таксама вось так думаў. А тут, бачу, ты. Дак з кім пагаварыць, як не з табой? А можа, і праўда, Дзянісавіч, што чалавеку ўсё адно колькі на етым свеце пражыць — дваццаць пяць гадоў ці ўсе сто?

— Калі б так было, як вы кажаце, то, вядома, розніцы ніякай. Але чалавек не толькі арэ ды есць.

— Дак ета я толькі к слову, што ён арэ ды есць,— нібыта ён і нітку сучыць, ён і колы вырабляе. Але ж памяркуй, Дзянісавіч,— страпянуўся на гэта Парфён.— Ен і тапаром махае, зноў — ён усё гэта робіць для сябе, каб жыць: тапаром махае, бо без хаты не пражыве, нітку сучыць, бо голаму тады давядзецца хадзіць, колы на парні гне, бо ездзіць трэба. Так што, сам бачыш, не дужа вялікая ва ўсім етым мудрасць.

— Не, дзядзька,— лёгка засмяяўся Масей,— якраз у гэтым вось — каб жыць — бадай, і мудрасць уся закладзена. Мусіць, у гэтым і сэнс нашага знаходжання на гэтым свеце. Ну, а што датычыць вашага песімізму, то...

— Ета не песімізм, як ты кажаш, Дзянісавіч,— заспяшаўся гаварыць Вяршкоў.— Ета — другое. Ета — спроба высветліць: што да чаго тута і адкуль. Жыццё чалавека можна параўнаць з хуткай яздой. Толькі і паспяваеш перапрэгчы іншы раз каня. А так усё імчыш куды-та, ажно пакуль не апынешся на краі стромкага абрыву. Вось тады і пачынаеш думаць-гадаць: і чаго ехаў, і навошта спяшаўся? Так і са мной адбылося. Усё жыццё не думаў, чаго жыву, а тута раптам пачаў.

— А няўжо, дзядзька Парфён, у вашым жыцці не было нічога такога, што б апраўдала нават у вашых вачах яго сэнс? Я чаму кажу: у вашых вачах? Дужа

вы вялікую мерку да ўсяго бярэце. Дык няўжо вы нічога не зрабілі, з чым шкада было б расстацца, каб... і сапраўды давялося памерці?

— Не помню... Можа, й зрабіў... Можа, з дачкой, з унукам...

— Вось бачыце!

— Але ж ета, калі падумаць таксама...

— Правільна,— усклікнуў Масей, зразумеўшы наперад Парфёнаву думку.— Аднак чалавек разам з усім жыве і дзеля таго, каб паўтарыцца ў другім. У евангеллі напісана пра гэта так: «Праўду, праўду кажу вам, калі пшанічнае зерне, упаўшы на зямлю, не памрэ, то астанецца адно, а калі памрэ, то прынясе багата плода».

— Значыць, ва ўсім ёсць сэнс? — зразумеў Парфён.— Нават у смерці?

— Ёсць.

— І ў вайне?

— Так. Бо ў вайне звычайна змагаюцца дабро са злом.

— Многа ж, дужа многа падае етых зярнятак на зямлю,— уздыхнуў Вяршкоў,— ажно сорамна часам, што ты яшчэ сам жывеш. Але ж цікава выходзіць,— сказаў, счакаўшы трохі, Вяршкоў.— Кругом я вінаваты. Нешта я стараюся гаварыць сваё, а ты мне, Дзянісавіч, наадварот усё.— І пранікліва, быццам з крыўдлівай няверлівасцю, паглядзеў на Масея.

— Чаму вінаваты? — схамянуўся ад гэтага позірку Масей.

Вяршкоў скрушліва ўсміхнуўся:

— Ведаеш, Дзянісавіч, лезе ўсякае ў галаву. Дзіва, але ж нават... Мусіць, і праўда скора памру. Здаецца, што б прасцей магло быць, аднак не мог адзін растлумачыць сабе, што такое ёсць етае само дабро. Ляжу і не магу даўмецца, быццам я таго дабра сам не бачыў ні ад каго і нікому не рабіў. Во да чаго раптам дайшоў, Дзянісавіч, за етыя дні ў хваробе. Таксама, няйначай, філосафам станаўлюся. Ну да ладна. Дзянісавіч, я ўсё пра сваё ды пра сваё. А як ты? Адкуль ты? Здаецца ж?..

— Было, дзядзька! — зусім весела, як пра нейкую дужа даўнюю сваю хлапечую правіннасць, якая раптам адкрылася, стала вядома, сказаў Масей.

Вяршкоў пасля гэтага нечага ссунуў бровы і, адвяр-

нуўшыся, выразна, з прытворствам, пакашляў, акурат пракрактаў ад прыкрасці. Ён па-ранейшаму стаяў за плотам з перавешанымі цераз верхнюю жардзіну рукамі, і гэтая акалічнасць раптам кінулася Масею ў вочы асаблівым сэнсам — няйначай, чалавек стаў так не дзеля адной позы ці зручнасці. Значыць, Парфён выйшаў сюды, не разлічыўшы сілы, і цяпер яму нялёгка будзе вярнуцца на ранейшае месца — у сад ці ў хату. Колькі хвілін назад Масею дзіўным было бачыць хваравітасць на Парфёнавым твары, аднак зусім незраўнаным стала яго адчуванне пасля таго, як уявіў Парфёнаву бездапаможнасць. Між тым ніхто ў вёсцы за гэтыя дні і слова мімалётнага не сказаў аб Парфёнавай хваробе. Ледзь не ўтрапёны, Масей цяпер глядзеў збоку на вывернутую патыліцай Парфёнаву шыю з глыбокімі маршчынамі і востра, ажно да пякучасці ўсярэдзіне, думаў пра ўсю гаворку, якую яны вялі перад гэтым адзін з адным, усё роўна як дапусціў у ёй нейкую недаравальную нетактоўнасць, калі не больш. Тым часам Масей проста не мог дазволіць сабе нічога падобнага, бо заўсёды паважаў Вяршкова за вельмі разумнага і разважлівага чалавека, ад гаворкі з якім, ад зносін з якім ніколі не страціш, а, наадварот, набудзеш. Кожны раз, як Масею даводзілася размаўляць з ім у свае прыезды ў Верамейкі, ён захапляўся гэтым чалавекам і разам з тым дзівіўся, як той, лічы, малапісьменны селянін, умее ахопліваць сваім уяўленнем вялікія праблемы, што заўсёды набывалі грамадскую значнасць, і даваць ім правільнае тлумачэнне. Калі гаварыць пра народ і пра носьбітаў мудрай народнай сталасці, то Вяршкоў якраз і быў адным з тых лепшых прадстаўнікоў народа, у свядомасці якога акумуліравалася ўсё найбольш чыстае, здаровае, сумленнае і непадатлівае, на чым трымаецца ўклад жыцця. Дарэчы, бацьку свайго Масей таксама адносіў да гэтай катэгорыі людзей, хоць у параўнанні з Вяршковым той меў ужо большы грамадскі вопыт, напэўна, больш ведаў, нездарма ж столькі гадоў з'яўляўся галоўнай фігурай у Верамейках. Дзіва, што з бацькам Масей спрачаўся, даказваў сваё, а вось з Парфёнам ужо нібыта і не хацеў, саромеўся нават гаварыць пра тое самае.

І ўсё-такі ён паспрабаваў апраўдаць гэтае сваё нежаданне.

— Разумееце, дзядзька Парфён, у жыцці ёсць рэ-

чы, пра якія не заўсёды хочацца лішні раз успамінаць.— Праўда, гаворачы гэтак, Масей быў не зусім шчыры, прынамсі, успамінаў гэта ніяк не датычыла; затое цалкам ён стаў шчыры тады, як далей растлумачыў: — Бацька мой наогул кажа, што цяпер размовы пра ўсё, што са мной адбылося, акрамя шкоды, тут нічога не прынясуць. Так што...

Масей не спадзяваўся, але Парфён раптам павярнуўся і зусім без хоць якой нездаволенасці падтрымаў бацьку.

— Дзяніс, Масейка, абы-што гаварыць не стане. Раз кажа, значыць, так трэба. Ну, а я чаму спытаў? Дак таксама паняць можна. Заўсёды ж, калі новага чалавека сустрэнеш, то запытаеш — дзе быў, што бачыў? Ну, а раз ужо загаварылі пра твайго бацьку, Дзянісавіч, дак я таксама скажу, што думаю. Я, праўда, не ўмею гучных слоў вымаўляць, ета не па мне, асабліва калі й не трэба іх, аднак бацька твой сапраўды чалавек рэдкі, за ім заўсёды людзям пражыць можна. Ты думаеш, ён, радзячы табе маўчаць, думае пра аднаго цябе ці пра сябе. Не. Ён не такі чалавек. У етым усім другога сэнсу трэба шукаць. От каб кожнай вёсцы ў галаву такога чалавека, а тады кожнаму раёну, пасля вобласці, ну і так далей, во тады б сапраўды для ўсіх царства настала, тады б не страшна было ні стыхійнага бедства, як у газетах пішуць, ні навалачы. Спытай у нашых верамейкаўцаў, табе мала хто не скажа, што мы і пажылі тыя гады, што за тваім бацькам. Канечне, не за адным тваім бацькам, ета б ужо саўсім няпраўда была, тута галоўнае — улада, яна ўсяму прычына, але ж нават і савецкую ўладу можна альбо пад сябе падмяць, альбо... Словам, я хачу сказаць, што нават пры такой добрай уладзе можна не паўсюль аднолькава жыць. Вунь нашы суседнія вёскі. Яны і ў калгас свой па-рознаму ішлі, яны і ў голад, што настаў пасля, неаднолькава жылі, чаго ўжо тута граха таіць... А ў нас у Верамейках тым часам усё ладна, усё, здаецца, па-людску. А ўсё таму, што праз твайго бацьку — за ўсё ён у адказе, усё на сябе бярэ недзе, а ў вёсцы каб адзін што ўзяўся рашаць, дак таксама такога не было. Спярша ў людзей папытае, а тады ўжо справу пачынае. Так што... Я вось табе к слову раскажу. Ты ж адсюль даўно паехаў, а калі і прыязджаў, дак усё роўна не пра ўсё ведаеш. Дак я табе і раскажу, раз ужо мы

пра ўсё загаварылі сянні. Бацька твой раней, як і мы ўсе, касы да сахі з рук не выпускаў, а тады ўжо стаў старшынёй у нас. Праўда, парцейны быў заўсёды. Ну, а тута якраз калгасы пачалі рабіць. І да нас у Верамейкі прыязджае ўпаўнаважаны з раёна. Як цяпера помню, Жабацінскім звaўся. І чалавека з сабой на старшыню прывёз. Склікалі, канечне, сход вясковы. Мужыкі, між тым, маўчаць: справа, вядома, новая, еты калгас, хто яго ведае, куды шыю сунеш, у які хамут. А тута ж пакуль усім няблага — і зямлі, дзякуй савецкай уладзе, хапае, і жыўнасць розная ёсць, абы толькі здароўе не падводзіла. Словам, жыць і без калгаса можна. А Жабацінскі падганяе. Нарэшце кажа — хто супраць калгаса, той супраць савецкай улады. Тута нашы мужыкі і зажурыліся. Хіба ж хто ў нас проці савецкай улады? Пачалі галасаваць — хто за калгас? Уладу савецкую шкадуюць усе, а рукі за калгас паднялі толькі твой бацька да яшчэ тры ці чатыры гаспадары з вёскі. Бачыць Жабацінскі, справа правальваецца. Ускіпеў і кажа: «Галасаванне адмяняю. Галасуйце так — хто супраць савецкай улады?» Ну, мужыкоў нашых і ўзарвала. Закрычалі, загаманілі — не хочуць паднімаць рукі. «Ну,— кажа тады Жабацінскі,— вельмі моцны яшчэ сярод вас класавы вораг. Трэба прыняць іншыя меры. Трэба правесці індывідуальную апрацоўку. Сход сёння распускаю, а заўтра выклічу да сябе самых злосных шкоднікаў. Паглядзім, што вы тады запяеце мне!» І што ты думаеш, сапраўды ўранні пачаў выклікаць да сябе некаторых мужыкоў нашых. Мяне таксама не абмінуў увагай сваёй. Кажа: «Я напэўна ведаю, што ў твайго бацькі ў адна тысяча восемсот дзевяностым годзе месяцамі працаваў падзёншчык, а сам ты ў адна тысяча дзевяцьсот дваццаць першым годзе аддаў у арэнду ўдаве Ігната Самуся адзін гектар зямлі. Цяпер мне ясна, чаму ты не хочаш уступаць у калгас. Ты з'яўляешся класавым ворагам, праціўнікам савецкай улады». Ну, што я аддаў некалі Самусёвай Парасцы кавалак зямлі, ета я ведаю. Аддаў і назад не ўзяў. Аддаў насаўсім,— бо яна сына тады жаніла, а ета, можа, ведаеш, радня маёй першай жонкі. І аддаў яшчэ таму насаўсім, што ў мяне лішняя аблога была. А вось што да бацькі... Дак тут я і сказаць нічога не маю яму. Ці ж я помню, быў у майго бацькі ў адна тысяча восемсот дзевяностым годзе па-

дзённік альбо не быў? Я сам тады яшчэ пад стол без штаноў бегаў. А Жабацінскі ўсё мне пагражае. Ну, а я сабе тым часам думаю таксама — не, ты тута вярні на мяне хоць што, але прыпісаць класавага ворага не можаш, бо ніякі я не эксплуататар. Пра ета ўсе ведаюць у Верамейках. Чуем, і другіх мужыкоў упаўнаважаны рознымі выдумкамі палохае. Тады твой бацька ціха запрагае каня да ў раён хутчэй. Ну, і забралі ад нас пасля на другі дзень Жабацінскага, а старшынёй дазволілі выбраць бацьку твайго. Ён, праўда, стопрацантовай калектывізацыі не патрабаваў ад мужыкоў, аднак цераз паўтара гады ўжо ўсе мы самі ў калгасе былі. Нават раней. І грозьбы, аказваецца, не патрэбны ў етай справе і просьбы. Вось яно часам бывае як. Не, Дзянісавіч, бацька твой рабіць абы-што не будзе, ну, і гаварыць таксама. Раз ён гаворыць, дак ета ўжо, лічы, край. Я колькі тыдняў таму назад ажно млеў. Бачу, і нашы ўжо ледзь не ўсе адступілі адсюль, і немцы вось-вось прыйдуць у вёску, а яго ўсё няма. Як пагнаў калгасных кароў кудысьці ў Арлоўшчыну, дык і няма. Думаю, прападзем без яго. Так што, Дзянісавіч, зважай. Я сам быў не пазней як надоечы ўзбурчэўся — і тое было не так да вайны, кажу, і ета лепшага жадала. А ён мне: «Цяпера, Парфён, кожны злыдзень здатны савецкую ўладу ўшчыкнуць, бо цяжка ёй стала, не ўсюды паспявае адмахнуцца. Цяпера сумленныя людзі павінны клапаціцца, каб памагчы ёй, бо без яе нам усё роўна не будзе жыцця». Падумаў я пасля гарачкі: праўду кажа Дзяніс. Таму і цябе я зараз зразумець магу, Дзянісавіч. Але скажы мне і вось пра што, Масейка. Ай не ведаеш?

— Ну, а раптам ведаю?

— Дак скажы тады. Дужа ведаць захацелася. Дак скажы. Хто на етай зямлі, дзе мы цяпера, жыў да нас? Што ета за народ быў і калі ета было? Мне тута настаўнік адзін расказваў, нібыта нейкія радзімы да нас жылі і па той, і па еты бок Бесядзі. Чуў жа, нябось, як гавораць часам — радзімец цябе возьме! Дак няўжо і праўда жылі тут нейкія благія людзі?

— Як вам сказаць, на гэтай зямлі сапраўды некалі жылі радзімічы. Яны прыйшлі сюды аднекуль з прапольскіх зямель са сваім правадыром Радзімам і пасяліліся паміж Дняпром і Дзясной, гэта значыць, канкрэтна на берагах нашых рэк — Сажа і яго пры-

токаў Бесядзі і Іпуці. Разам з войскам Кіеўскага князя Алега хадзілі на Царград, гэта ажно ў цяперашняй Турцыі, за Чорным морам. Відаць, яны мелі нават немалы свой флот і былі надзвычай ваяўнічыя, бо часта адмаўляліся плаціць даніну нават Кіеву. Кнігі расказваюць, што на сваіх «ігрышчах» яны прыгожа танцавалі і задушэўна спявалі, выкрадалі сабе жонак у суседніх плямёнаў, якіх мелі ажно па дзве, па тры. Пры пахаванні нябожчыкаў наладжвалі вялікую трызну, а потым іх спальвалі на вогнішчы, попел збіралі ў скрыню і ставілі на слупе каля дарогі. А вось чаму слова «радзімец» стала гэтакім, што ім яшчэ і цяпер палохаюць, зрабілася своеасаблівай кляцьбой, я дакладна не ведаю. Хіба, можа, таму, што радзімічы выкрадалі сябе за жонак у другіх плямёнаў, сваіх суседзяў, маладзенькіх дзяўчат, часам яшчэ зусім падлеткаў, якія потым выраслі ў іхніх дамах у прыгажунь.

— Значыць, то былі нашы продкі?

— Але ж да іх тут таксама жылі людзі. Па той бок Бесядзі, у Клеявічах, напрыклад, археолагі раскопкі вялі, мясцовае курганішча вывучалі, дык знайшлі стаянку старажытных людзей, якія жылі на ёй зусім даўно, ажно каля ста тысяч гадоў да нас.

— Тады і ў нашым курганні,— паказаў Вяршкоў направа ад бальшака,— можна знайсці такую стаянку?

— Можа, і можна,— адказаў сур'ёзна Масей.

Вяршкоў пасля гэтага колькі часу маўчаў, яўна ўзважваў пачутае, тады спытаў:

— Ну, а радзімічы, куды падзеліся яны?

— Анікуды. Проста змяшаліся з другімі плямёнамі. З суседзямі — дрыгавічамі, крывічамі, вяцічамі, севяранамі.

— Значыць, яны ўсё-такі засталіся тута?

— Бадай, так.

— А потым, што потым было?

— Княствы былі. Спярша — Мсціслаўскае. Пасля — Літоўскае. Чуў, нябось — Вялікае княства Літоўскае? Затым тутэйшыя землі разам з Літоўскім княствам падпалі пад Карону. Але заўсёды яны называліся рускімі. Нават у Рэчы Паспалітай і то не страцілі сваёй назвы — так і пісаліся: рускія землі.

— А калі ета Вашчыла бунтаваў? Яшчэ і цяпера

крычаўскіх баб вашчылкамі завуць? Нават калі і наш хто, здараецца, бярэ адтуль сабе дзеўку, дак вашчылкай яе за вочы дражняць.

— Вашчыла бунтаваў пры паляках. Якраз хутка будзе дзвесце гадоў таму паўстанню.

— Ага, помню, пра ета яшчэ і цяпера розныя гісторыі расказваюць. Асабліва ў Мурын Боры. Значыць, і раней неспакойная наша надбесядская зямля была, Дзянісавіч? Не давалася?

— Выходзіць, што так, дзядзька Парфён,— задаволена згадзіўся Масей.

— Дак хадзем, Дзянісавіч, цяпера мо ў сад? Яшчэ я ў цябе маю намер што спытаць. Да і яблыкі з грушамі сёлета, бачыш, якія нараслі? Хадзем, пакаштуеш!

Ён нават не стаў чакаць, пакуль Масей скажа пра сваю згоду, усё роўна як быў упэўнены ў гэтым, таму адпіхнуўся рукамі ад плота, крута павярнуўся і зрабіў некалькі цвёрдых крокаў па сцежцы. Але дарэмна — раптам страпянуўся, адкідваючыся галавой назад і падаючы дагары. Уражаны гэтым, Масей, амаль не чуючы свайго цела, пераскочыў цераз плот, кінуўся да Вяршкова. Нават не нахіляючыся над ім і не слухаючы сэрца, можна было без памылкі вызначыць — Парфён ляжаў на мяжы мёртвы!.. Бадай, гэта быў першы чалавек, які з часу вайны сканаў у забяседдзі сваёй смерцю. Падаючы на зямлю, ён нават вочы паспеў заплюшчыць, акурат не хацеў, каб потым убачылі ў іх пустату.

XIV

Верамейкаўцы выбраліся ў Белую Гліну, бадай, ужо апошнія з усіх, каму было загадана з'явіцца туды на падводах.

Ехалі хто на чым — на драбінах, на калёсах, а хто і проста на кранджолах, паклаўшы дошку ўпоперак: запрагалі коней каля стайні таксама абы ў што трапілася.

Зазыба заняў месца ў абозе адразу за Сілкам Хрупчыкам. Пасля яго ехаў ужо Мікіта Драніца.

Мікіта сёння чамусьці стоена, ажно загадкава маўчаў, адно круціў, як той пугач, сваёй вялікай галавой, зіркаючы па баках, быццам яму штосьці дужа

рупіла ці здавалася, і ён спрабаваў згледзець тое абапал сябе. Тым часам у Зазыбы было на прыкмеце перадаць Мікіту Чубараў наказ з'явіцца ў Мамонаўку. Там, ля стайні ў Верамейках, ён не рашыўся падступіцца з гэтым да Драніцы, бо гаворка ва ўсіх была тады пра пажар, і Зазыба проста асцерагаўся, што Драніца спалохаецца, плявузгне пры ўсіх. І адразу стане вядома пра Чубара і пра тое, што начны пажар у Падлубішчы мог быць справай яго рук.

Ад самых Верамеек абапал карэністай дарогі ішоў лес — спярша старыя, ужо даўно выбракаваныя, але непаваленыя ды нявывезеныя к руму сосны, тады маладых хвойны падлесак, сярод якога на галых мясцінах адзінока пракідаліся беластволыя бярозкі, пасля зноў пачыналіся вялікія дрэвы з сёлетняй падсочкай. Колы пустых вазоў гучна ляскалі па карэнні, якое выпінала ся вонкі, і ад гэтага на ўвесь лес, здавалася, ішоў несціханы грукат і гул, праз які чалавечы слых ужо няздольны быў ні да чаго дапасці. Ехаць па такой няроўнай дарозе было дрогка і нават ласкотна, таму сёй-той, прывязаўшы зашмаргам вяроўчатыя лейцы да бакавой гнушкі, адбягаў акурат кумільгом побач, каб высмагнуць на ўзлеску ахапак кучомістага, светла-бурага верасу пад зад сабе; паклаўшы, кожны пазіраў на астатніх з выклікам, быццам толькі што зрабіў нешта зусім заліхвацкае ці ўжо, няйначай, такое, што няўзнак іншым. Трымаючы лейцы ў руках, Зазыба амаль не паганяў каня, ды і патрэбы, здаецца, не было ў гэтым, бо яго мышасты захапіўся агульным рытмам скорай язды, стараўся сам паспяваць за пярэдняй падводай. Зазыбу толькі і клопату заставалася, што ўсяго час ад часу кідаць вокам на сякеру, уторкнутую ў шчыліну паміж бакавушак, каб тая не згубілася на дарозе.

Перад тым як ад'ехаць ад стайні, паміж верамейкаўскіх мужыкоў адбылася размова. Пачаў яе Брава-Жыватоўскі. Нездарма кажуць, што на пажары, акрамя ўсяго іншага, можна пагрэць таксама рукі. Брава-Жыватоўскі якраз і скеміў скарыстаць момант, балазе верамейкаўцы ўранку па-сапраўднаму былі ўзбураны падпалам, нават тыя, што звычайна адмоўчваліся пры розных акалічнасцях, і то сёння гневаліся ў душы, гатовыя на ўсё.

— Цяпер самі бачыце,— нібыта ўшчуваючы адна-

вяскоўцаў, кінуў першыя словы Брава-Жыватоўскі,— без узброенай аховы нам не абысціся. А то ж сёй-той з вас падумаў, нябось,— Антон здурнеў, не за тое хапаецца. А я пра вас, пра вёску ў першую чаргу думаю. Вінтоўка — яна... не толькі ваўкоў пахам адпужвае, а і двухногіх прымушае паводзіць сябе, як трэба. Вінтоўка — сіла.

— Ат, закінь ты яе знаеш куды!..— раптам скрывіўся і махнуў пагардліва рукой Раман Сёмачкін, у якога пагарэлі ўначы ці не ўсе копы.— Што толку з тваёй етай бяльгійскай ламачыны, калі самога і з вучоным сабакам нідзе не знайсці!

— Дапусцім, сёння я сапраўды праспаў,— зніякавела заплюскаў вачамі Брава-Жыватоўскі, быццам хацеў паказаць гэтым, што без лішніх слоў прымае Раманаў дакор.— Але ж гляньце на справу з другога боку. Дапусцім, у вёсцы не адзін я паліцэйскі, а некалькі. Дарэчы, на Верамейкі і так паложана на кожныя траццаць двароў яшчэ па адным. Ды на два пасёлкі. Значыць, ужо цэлы стан будзе ў вёсцы.

— А начальнікам немцы, няйначай, паставяць Раманавага Рахіма,— таксама ў адпомсту Брава-Жыватоўскаму, што праспаў пажар, кінуў Сілка Хрупчык.— Раман жа яшчэ калі хваліўся, што Рахім сабе забярэ ўсю ўласць у нас.

— Не, цяпер ужо гэта не так,— зусім сур'ёзна, быццам не чуючы Сілкавай знарочыстасці, запярэчыў Брава-Жыватоўскі,— Рахім у нас не будзе. Яго ў Печы, пад Барысаў, зямляк забірае.

— Во ета зямляк, га? — падміргнуў Іван Падзерын.

А Сілка Хрупчык дадаў:

— Ну, а то ўсё нас Раман палохаў — ста-а-а-не Рахім начальнікам і ўсіх тады ба-а-аб... Га-га-га!

— Відаць, шышка вялікая той Рахімаў Ахмет? — акурат зайздросцячы, пачухаў патыліцу стары Ціток, якога Брава-Жыватоўскі таксама змусіў ехаць на шарварак у Белую Гліну.

— Да ўжо ж...

— Але ж, Раман, мусіць, так і не звадзіў яго ў Верамейках на разгавенне? — успомніў Іван Падзерын, усё роўна як на ім дасюль ляжаў гэты клопат.

Мужыкі зарагаталі.

— Дак... а Ганна Карпілава? — падказаў хтосьці з натоўпу.

— Ну, да Ганны, скажу вам... Да Ганны хоць каго завесці няхітра, праўда, Раман? А вось...— Іван Падзерын, відаць што, надоўга браў на сябе гэтую гаворку. Таму Раман Сёмачкін, перабіваючы ёрніка, сказаў:

— Ты б, Антон, расказаў хоць, што тама дзеецца наогул у воласці. А то сам, нябось, ездзіш ледзь не кожнага дня, а нам ні слова.

— Я ж не адзін езджу,— каб усе чулі, сказаў Брава-Жыватоўскі.— Вось і Зазыба таксама быў разы са два ўжо. Папрасілі б яго, няхай ён раскажа.

— А пра што мне расказваць? — пацінуў плячамі Зазыба.

— Як пра што? Пра ўсё раскажы,— акурат падначыў яго Брава-Жыватоўскі.

— І пра тое, як цябе выганяў з царквы староста? — праціаючы паліцая насмешлівым позіркам, спытаў Зазыба.

Але Брава-Жыватоўскага Зазыбава насмешка, на дзіва, зусім не ўзбурыла.

— Навошта пра гэта? — сказаў ён спакойна.— Раскажы лепей пра нараду. На нарадзе ж у каменданта мы разам былі.

— Разам-то разам, але кожны ў сваёй ролі. Мяне ж ты вазіў, няйначай, на расправу?

— Калі б вазіў толькі на расправу, то і расправіліся б, будзь пэўны!

— Так я табе і павёрыў! Гэта ж камендант чамусьці хутка душой адпусціўся, а можа, проста не паслухаў цябе, а то б...

Зазыба адчуў, што мужыкі кругом натапырылі вушы, слухаючы іх, хоць па тварах можна было зразумець, што ніводны пакуль не браў чыйго-небудзь боку; проста талопілі ад насцярожанай напружанасці вочы, акурат пазіралі на паядынак, пасля якога павінна рашыцца ўсё. Адчуў гэта і Брава-Жыватоўскі.

— Вам цяпер хоць на галаве стань, усё роўна не паверыце,— быццам у адчаі, усклікнуў ён.— Думаеце, каб не я, то вам бы даравалі за таго немца, што ў калодзеж трапіў?

— А што там даравань было? — не мяняючы на-

смешлівага тону, паціснуў плячамі Зазыба.— Не спытаўшы броду, палез нейкі недарэка ў воду, дак хто яму вінаваты?

— Не дужа б вас і слухалі,— бліснуў вачамі Брава-Жыватоўскі.— Як стаялі там, на пляцы, так і перашылі б з браневіка ўсіх!

Відаць было, што зацяло абодвум — і Зазыбу, і Брава-Жыватоўскаму. Таму Іван Падзерын сказаў:

— Ладна, мужыкі, сапраўды ў сляпога няма чаго пытацца пра пабітыя гаршкі. Добра, што ўсё абышлося. Ты вось, Антон, лепей скажы нам, каго возьмеш у напарнікі да сябе. Мяне ці Сілку?

Але дарэмна Іван стараўся.

— Не лопнула б ад цяжару кіла твая, каб таксама панасіў вінтоўку,— груба кінуў яму Брава-Жыватоўскі.

— Дак...— сумеўся Падзерын, але не надоўга, мусіць, разважыўшы, што не ўсякая абраза цяпер лічыцца.— Мяне ж вызвалілі насіць вінтоўку нават па мабілізацыі. І не такую цяжкую, як твая вось, а лягчэйшую, нашу, мосінскую. Так што... А ты хочаш, каб я сам цяпер ўзяў?

— Не возьмеш ты, возьмуць другія.

— Дак і Сілка ж таксама... Ён хоць, як ты кажаш, і не кілаваты, але ці саўладае з тваёй бяльгійскай руляй адной рукой?

— А ты за Сілку не турбуйся. У Сілкі свая галава. А наконт вінтоўкі? Калі бяльгійская цяжкая, дадуць лягчэйшую — альбо рускую, альбо сваю, нямецкую. Дакладны бой.

— Не-е-е,— заматаў галавой Іван Падзерын, якому, няйначай, падабалася ўжо такая гаворка, ён нават забыў, што ўстраваў у яе спярша толькі дзеля таго, каб развесці Брава-Жыватоўскага з Зазыбам.— Ні трохлінейкі, ні сваёй немцы нікому з нашых у рукі не дадуць. Яны нават табе во не далі, а сунулі бяльгійскую. Моў, не надта параскашуеш, стралок, калі ўсяго чатыры патроны маеш. Пяты ж ты недзе аддаў Мікіту сапсаваць. Я так думаю, Антон,— хоць ты сам, без вярбоўкі, служыш у іх, але яны табе не зусім давяраюць, бо патронаў мала даюць.

— Нічога, пастраляю гэтымі — яшчэ дадуць.

— Дадуць-то дадуць, але ж па іх трэба збегаць у Бабінавічы ды папрасіць тама. Нябось, яшчэ і пад ад-

чот дадуць. Ета што было б, каб усе далёка так бегалі па патроны? Моў, ты пачакай, я вось збегаю зараз па патроны, а тады цябе застрэлю. Які б ета дурань цябе чакаў, каб ты яго застрэліў?

— Думаеш, міліцыянерам болей давалі? — павёў вачамі па ўсіх Брава-Жыватоўскі...

— Ета калі-і! Ета ў мірны час. Тады і страляць не было ў каго. А я так думаю — немцы не дурныя, моў, хоць вы і добраахвотнікі, але чорт вас ведае. Сёння такая ахвота ў вас, а заўтра, глядзіш, другая. Дай вам уволю патронаў, дак вы... А раптам вам ляйчына якая пад хвост трапіць? Словам, не давяраюць яны вам. І Сілку вось не дадуць таму лягчэйшай вінтоўкі, калі ён і праўда паддасца на твае ўгаворы. Бо да нашай трохлінейкі ці да іхняй з крывым затворам лягчэй патронаў раздабыць — хто ўкрадзе, а хто і сілай возьме. Куляй тады сабе колькі ўлезе. Таму і ўзбройваць яны вас бяльгійскімі. Здаецца, пры зброі, а раз, два стрэліш дый няма з чаго.

— Ну, ты контру мне тут не разводзь! Многа ты знаеш!

— А тута й знаць многа не трэба,— зусім не спалохаўся Іван Падзерын.— Тута й так усё ясна. А пужаць мяне нявартa. Я пра немцаў тваіх нічога благога не сказаў. Сведкі во ёсць. Так што...

— Дык і няма чаго абы-што плявузгаць. Урэшце, цябе не прымушаю ў паліцыю паступаць. Я толькі сказаў, што трэба ўмець бараніць сваё. А то сёння жыта згарэла, а заўтра вёску хто-небудзь падпаліць. Падпаліць і не паглядзіць, што вы...

— Дак ты скажы Адольфу, каб яшчэ паліцэйскіх прыслаў. Уласць жа павінна абараняць людзей, калі яна людская. Ці аддай зусім вінтоўку Драніцы вось. Няхай ён бегае вакол вёскі.

— Ага, як тэй таго, ты будзеш спаць з бабай на пасцелі, а я бегаць, сцерагчы цябе,— не залюбіў Мікіта.— Разумнікі, як тэй таго, знайшліся!

— Чакай, Мікіта,— нецярпліва паморшчыўся Брава-Жыватоўскі.— Урэшце не абавязкова ў паліцыю ўсім ісці,— сказаў ён да астатніх мужыкоў.— Можна самаахову наладзіць.

— Як ета?

— Проста будзем ахоўваць вёску без зброі, каб ніхто чужы не заходзіў. А то цяпер швэндаюцца ўсе,

каму не лянота. Можа, й копы гэтыя падпаліў які валацуга. Спаў, а тады прамёрз, захацеў пагрэцца.

— Ага,— адразу ж не паверыў Іван Падзерын,— мала яму было пагрэцца на адной капе, дак цэлае поле падпаліў.

— Тым больш! — нібыта не зразумеў Івана Брава-Жыватоўскі.— Трэба тады вачэй зусім не спускаць. Я ж недарэмна кажу, самаахову пара ладзіць. Няхай кожны пячэцца за сваё.

Можа б, паліцай і яшчэ агітаваў, але раптам Кузьма Прыбыткоў, які таксама быў каля стайні, крактануў нечага, акурат толькі цяпер спахапіўся, што дарэмна маўчаў, тады ўставіўся доўгім няверлівым позіркам на Брава-Жыватоўскага і, торкнуўшы неразлучным цапком у неба, сказаў:

— Глядзіце, мужыкі, каб вам з етымі Антонавымі хоцькамі-няхоцькамі чорта лапаю не накрыць. Яно ж спярша цапу-лапу, а потым...

Цяпера Зазыба з усмешкай успомніў гэтае Кузьмова «цапу-лапу» і застаўся дужа давольны, быццам неспадзявана пашчасціла небараку — як кажуць, дасюль не было і блыхі на аркане, а тут раптам цэлы табун скакуноў дарма аддавай.

Тое, што Брава-Жыватоўскі паспрабаваў выкарыстаць сённяшні пажар у Паддубішчы, каб узбурыць няведама супраць каго верамейкаўскіх мужыкоў, Зазыбу не вельмі здзівіла. Праўда, спярша ён злякнуўся быў, згадаўшы нядобрым словам Чубара, што ўзяў сабе ў галаву спаліць калгаснае, а дакладней — цяпер ужо сялянскае жыта, і гэтым даў Брава-Жыватоўскаму прычыну праводзіць сваю агітацыю. Аднак паслухаў, як адмахваліся мужыкі ад кожнай прапановы Брава-Жыватоўскага, прытоена ўсміхнуўся сабе: дарэмна чорт услед за начным пажарам спрабуе і балота падпаліць!

Але ж Брава-Жыватоўскі!.. Зазыба дзівіўся той паслядоўнасці, з якой паліцай праводзіў сваю лінію ў Верамейках, імкнучыся не прапусціць ніводнага прыдатнага выпадку, каб умацаваць сваё становішча. Сёння гэта выявілася, бадай, мацней за ўсе разы, калі ён адкрыта рабіў захады стварыць у Верамейках паліцэйскі стан. Аднак сёння ж раптам для ўсіх стала зразумела і тое, што наўрад ці ўдасца яму гэтая задума — здаецца, ніхто з верамейкаўцаў, у тым ліку і Раман

Сёмачкін, добраахвотна не збіраўся браць ад немцаў зброю. Нават бяскрыўдную на першы погляд прапанову — ствараць самаахову ў вёсцы — мужыкі і тую сустрэлі зусім без энтузіязму, нягледзячы што пажар у Паддубішчы мог прымусіць пайсці на такі крок.

Разважыўшы такім чынам, Зазыба ў думках вярнуўся да Чубара, зноў звязаў з ім сённяшні пажар у Паддубішчы. Але ў душы ўжо не было ранейшага абурэння гэтым Чубаравым учынкам, нават звычайнага асуджэння і то не ўзнікла. Чамусьці больш думалася пра тое, што Чубар цяпер сядзіць недзе пустэльнікам у Мамонаўцы і чакае яго, Зазыбу, калі ён злітуецца ды выбера часу з'ездзіць у Машавую. Хоць Зазыба тады наперад гаварыў, што спярша давядзецца ўсё-такі ехаць у Белую Гліну, бо такі загад, аднак тым не менш усярэдзіне было адчуванне вінаватасці. Дзіва, але яшчэ ўчора, шукаючы апраўданне свайму рашэнню, Зазыба нават і дапусціць не мог, што сёння адчуе гэтак сябе. Здаецца, нічога асаблівага не здарылася б, калі б Зазыба ўрэшце і адмовіўся ехаць у гэтую Белую Гліну, бо ці мала якую прычыну можна прыдумаць, напрыклад, хваробу. Вунь жа Парфён Вяршкоў... Але падумаўшы так, Зазыба раптам сарамліва спахапіўся, бо не простай хітрасцю тлумачылася сённяшняя Парфёнава адсутнасць. Вяршкоў сапраўды вельмі захварэў!..

«Трэба наведаць Парфёна, а то што ж атрымліваецца!..»

Не ведаў Зазыба, што Вяршкова ўжо не было на гэтым свеце...

Дзіва, але з гэтай хвіліны ўсё, што Зазыба думаў, і ўсё, што адчуваў, ужо не было такім значным, як ранейшае.

На вочы па дарозе трапляла ўсё, што мела неспакойныя абрысы альбо хоць якім чынам варушылася. За мелкім пагонам, дзе стаяла ўжо, няйначай, адна дажджавая вада, якую адразу змяшаў з гразёю абоз, праехаўшы ўздоўж па ім коламі і пратупаўшы капытамі, пачыналіся дымчатыя зараснікі чароту. Трохі далей, паміж лесам і Топкай гарой, дзе звычайна верамейкаўцы ставілі ў касавіцу стромыя стагі, каб пасля перавезці сена на санях у вёску зімняй дарогай, узвышаліся дубы. Іх было там усяго некалькі, можа, дзесяцак ці меней, аднак стаялі яны блізка адзін ад аднаго,

да таго ж, на фоне хвойнага лесу, таму за кіламетр ад іх здавалася воку, што там іх цэлая диброва. Дубы ўсе былі зімнія, лічы, рэдкая з'ява для тутэйшай зямлі, і людзі іх ашчаджалі, нават не зачапілі тады, калі дзялілі тут былы панскі луг на тры вёскі. Адзяваліся гэтыя дрэвы ў лістоту ў май, недзе ў сярэдніх днях, і аблятаалі таксама ў май, у тых самых чыслах, толькі на працягу года мянялі колер — ад зялёнага да жоўклага і наадварот. Але дзіўна было, што яны не давалі патомства — як выраслі некалі вось гэткай купкай, так і засталіся адны, усім на пералік, быццам кожны год атрэсвалі з сябе толькі зачаўраныя альбо зусім бясплодныя жалуды. У кожным разе, цэлы век — а ім ужо не менш за сто грукнула кожнаму — пад іхнімі шатамі не вытыркнулася з-пад мурагу ніводнага парастка... Пад гэтымі дубамі здавён узялі сабе за звычай начаваць верамейкаўскія канюхі. Зазыба таксама ў маладыя гады вадзіў сюды бацькавых коней. Дарэчы, адсюль ён пайшоў у вёску і ў тую ноч, калі цыганы ўкралі жарэбку,— праз гэта пасля давялося Зазыбу падавацца да Шчорса.

О, як даўно гэта было!..

У атрадзе, які прыходзіў тады з Унечы ў забяседдзе, былі дзве кулямётныя тачанкі і адна гармата на драўляных, відаць, самаробных колах. Накіроўваючыся сюды, Шчорс меў на мэце ўсяго набраць у сваё войска добраахвотнікаў. Аднак для гарматы нечакана знайшлася баявая справа. Бабінавіцкія эсэры якраз стварылі ў воласці «рэспубліку», якая дзейнічала, як яны гаварылі, «на савецкай платформе», але была «самастойная і незалежная». Павятовай улады ў мястэчку не прызнавалі, а прадстаўнікаў рэўкома, якія прыязджалі з Чэрыкава, арыштоўвалі, трымаючы ў царкоўным сутарэнні. Шчорсаў атрад таксама паспрабавалі не пусціць за Бесядзь, паставілі баявыя заслоны на ўсіх дарогах, якія вялі ў Бабінавічы. Але дарэмна. Даволі было артылерыстам паставіць насупраць Прудка гармату і зрабіць некалькі стрэлаў з яе, як «рэспубліканская армія», разбеглася па дварах. І калі Шчорсаў атрад уступіў у мястэчка, там ужо не было не толькі «рэспублікі», але ніводнага эсэраўскага завадатара — кудысьці жваванька збеглі ў Чарнігаўшчыну, можа, загадзя напытаўшы сабе прытулак. Сяляне з навакольных вёсак пасля доўга смяяліся з

гэтай бабінавіцкай рэспублікі, а местачкоўцаў яшчэ і цяпер часам дражнілі на ўкраінскі манер — «самасційнікамі». Усё гэта Зазыба пабачыў на свае вочы, бо ўжо к таму часу запісаўся ў атрад к Шчорсу і, як былы кулямётчык, ездзіў па вёсках на тачанцы. Ён нават трохі пастрачыў тады з кулямёта, але не цэлячыся: загад быў ад Шчорса адно паўз галовы палахаць абаронцаў «самастойнай рэспублікі»...

Нарэшце верамейкаўскі абоз выкіраваўся па звілістай лугавой дарозе да броду супраць Гончы, і першыя падводы пачалі пераязджаць шырокую ў гэтым месцы, але не дужа плыткую Бесядзь. На тым беразе, акурат у глыбокай каляіне, стаяў чалавек, усё роўна як выйшаўшы напярэймы. Аднак спыняць ён нікога не збіраўся, адразу перад першай падводай сышоў збоч дарогі і, на моцна затравянелым высокім бугорчыку,— дарма, што не было канца,— чакаў, пакуль праедуць астатнія. Параўняўшыся з ім, Зазыба раптам пазнаў па абліччы таго смуглявага чалавека, што надоечы на нарадзе ў Бабінавічах пытаўся ў каменданта Гуфельда, ці будуць пры немцах навучаць у школах дзяцей беларускай мове.

Зазыба яшчэ тады, на нарадзе, памеў цікавасць да гэтага чалавека, здагадаўшыся, няйначай,— чалавек з «ідэяй»; хацеў даведацца хоць што пра яго, але не знайшлося ў каго спытаць. Чалавек таксама хутка пазнаў Зазыбу, хапіла толькі спыніцца на ім позірку, ён тут жа заўсміхаўся, можа, спадзеючыся на ўзаемнасць, затым паспешліва, каб, крый бог, не спазніцца, спытаў скрозь ляскат колаў:

— Куды гэта вы, мужыкі?

— У Белую Гліну! — круцячы за складзены канец лейцы над галавой, акурат пахваліўся з воза Мікіта Драніца.

— Вы з Верамеек? — ужо наўздагон гукнуў чалавек і саскочыў з бугорчыка на дарогу, кінуўся даганяць абоз.— А я гэта збіраўся да вас у Верамейкі,— сказаў ён Зазыбу, сядаючы з другога боку да яго на калёсы.— Добра, што перастрэў вас. Не трэба будзе лішняга круга даваць ды ногі дарэмна трапаць. А мы з вамі, здаецца, ужо бачыліся, праўда?

— Праўда,— прыязна ўсміхнуўся Зазыба.

— У камендатуры?

— У камендатуры. А якая патрэба вам у Верамей-

ках? — спытаў Зазыба, крутануўшы цераз правае плячо галавой, каб лепей было чуць.

— Хацеў пабачыць жонку Бутрымы, дырэктара вашай сямігодкі.

— Дык яна ў эвакуацыі даўно. А што? Навошта яна вам?

— Бачыце, справа такая. Я — Мурач. Можа, чулі? Настаўнікам быў у Бабінавічах, а тады, год перад вайной, працаваў у Бялынкавічах. Дык я таму Бутрыму вашага добра ведаю, яшчэ з даваеннага. А цяпер у палоне разам былі, у адным лагеры сядзелі. Вось я і хацеў, каб жонка туды скора падышла.

— Дак... няма яе цяпер у Верамейках. Адразу, як прызвалі Бутрыму, падалася з дзецьмі ў бежанцы.— Зазыба памаўчаў.— Але што шкадаваць цяпер, некаторыя нашы салдаткі пайшлі па мужыкоў у лагер, можа, і Бутрыму пабачаць. Так што...

— А куды яны пайшлі?

— Здаецца, у Яшніцу.

— Не,— дробна куснуў ніжнюю губу Мурач.— Вашых, Верамейкаўскіх, у Яшніцы не павінна быць. Хіба, можа, тыя, што пайшлі па першай мабілізацыі. А так не павінна быць. Крутагорскія былі сабраны ў адну дывізію, што фарміравалася ў Яльцы. Усе, хто падпаў пад другую мабілізацыю, з Кручкоўскага гаю сёмага ліпеня пайшлі да Яльца — праз Вялікі Хоцімск і далей туды. Таму я і кажу, што вельмі малая верагоднасць, каб у Яшніцы вашы апынуліся. Адразу трэба было падказаць жанкам ісці ў Зёрнава.

— Дзе гэта Зёрнава, я не чуў?

— Каля горада Сярэдзіна-Буда. Чыгуначная станцыя завецца так. Дык там вось і зрабілі немцы вялікі лагер для нашых палонных.

— Ну і як там?

— Дзе? — не адразу зразумеў Мурач.— А-а, у лагеры?

— Але.

— Як у чорта за пазухай.

— Не ведаю, як гэта,— усміхнуўся Зазыба.— Ніколі не трапляў да чорта ў запазуху.

— Ну што тут ведаць! — акурат раззлаваўся настаўнік.— Пекла і ёсць пекла.

— Кажаце, пекла? А як жа вы вырваліся з таго

пекла? Па-мойму, з пекла яшчэ ніхто не вяртаўся? Нават у казках і то гэта цяжка даецца.

— Мяне адпусцілі.

— А чаму тады Бутрыму затрымалі?

Зазыба хоць і свядома задаў гэтае сваё пытанне, аднак непрыязнасці да чалавека пакуль не адчуваў. Справа ў тым, што ён не даў веры настаўніку, не паверыў у тое, што немцы ўзялі вось так проста ды адпусцілі яго з лагера ваеннапалонных. На чым была заснавана гэтая вера ў адваротнае, сказаць цяжка, можа, на адной ранейшай прыхільнасці, бо для Зазыбы такога пачуцця звычайна хапала, каб не кідацца ў крайнасці і не мяняць крута думку пра чалавека нават тады, калі той, здавалася б, і даваў ужо для гэтага падставу. З другога боку, маўчанне, раптоўная збянтэжанасць, у якую прывяло настаўніка Зазыбава запытанне, таксама сведчыла на карысць апошняга. Хутчэй за ўсё, чалавек некалі вырашыў для сябе гэтак адказваць людзям, якія пыталіся ў яго, бо тут была для яго нейкая пэўная рацыя, а Зазыба раптам вельмі лёгка і нечакана разбурыў логіку ягонай версіі — на самай справе, чаму толькі цябе аднаго, чаму Бутрыма не ўдастоіўся ў акупантаў такога?

Было відаць, як білася ад унутранай натугі ў Мурача ў адным месцы на патыліцы, туды бліжэй да вуха, жылка, акурат спрабавала прабіцца там дзюбачкай з-пад скуры маленькая жывая істота...

Ніхто Мурача не выпускаў з таго зёрнаўскага лагера, што побач з горадам Сярэдзіна-Буда. Ён сам уцёк. Але каму цяпер пахвалішся гэтым, бо можа адразу дайсці да немцаў, і тым нядоўга будзе атрыштаваць яго, зноў пасадзіць за калючы дрот.

У палоне Мурач прабыў усяго дванаццаць дзён.

Новую калону, у якой быў і ён, немцы прыгналі на чыгуначную станцыю Зёрнава пад вечар. Але перад тым як пусціць палонных у лагер, наладзілі кіназдымкі. Спярша акупанты ўзмацнілі канвой — абапал калоны пасталі дужыя аўтаматчыкі, якія пасаскоквалі з двух крытых грузавікоў, што стаялі непадалёк ад варот лагера. На трэці грузавік, у кузаве якога блішчаў лінзамі на трынозе кінаапарат, залез, паставіўшы нагу на металічную прыстаўку, афіцэр.

— Зараз мы будзем раздаваць вам хлеб! — сказаў ён картава па-руску.

Два другія немцы, што сядзелі на бакавой лаўцы, ускочылі і пачалі прымервацца да кінаапарата, а трэці і сапраўды дастаў аднекуль з-пад ног у сябе буханку хлеба.

Прызнацца, палонныя на нейкі час паверылі ў гэта. Думалася, адна справа — у дарозе, там, калі б і хацеў нават, то ці накарміў столькі народу. А тут — лагер. Няйначай, пры ім працуе ўжо кухня. Можа, нават пякарня... Словам, галодным ды знясіленым дарогай палонным на момант здалося, што пакуты нарэшце скончыліся, прынамсі, хоць галадаць не давядзецца, раз апынуліся на месцы. На кінаапарат мала хто звярнуў ўвагу, бо ў кузаве мог стаяць проста які-небудзь прыбор, напрыклад, артылерыйская бусоль, а тым больш не падумаў, што гэтая раздача хлеба прыдумана немцамі знарок, каб зняць яе на плёнку і потым паказваць у якасці хронікі ў кінатэатрах рэйха.

Побач з Мурачам стаяў калгаснік з Сібіры, Пятро Самуцін. Некалі ён жыў у Беларусі, дзесьці ля Пухавіч, а ў дваццатым годзе, перад польскім наступленнем, падаўся з малодшым братам і маткай у Сібір, да дзядзькі, які пераехаў туды яшчэ задоўга да рэвалюцыі. Дык гэта сібірскі беларус усю дарогу чамусьці супакойваў Мурача. Здавалася, яго не бянтэжылі нават тыя здзекі, якія чынілі канваіры над палоннымі, а часам і проста выпадкі дзікай расправы — абы згаладалы палонны зрабіў забаронены крок ад дарогі, каб ухапіць на гародзе качан капусты ці бурак, як услед яму грымеў стрэл; адставаў хто-небудзь, знясілены, на недазволеныя некалькі крокаў ад калоны, зноў чуўся стрэл.

— Гэта ўсё таму,— тлумачыў перасяленец, якому чамусьці вельмі хацелася апраўдаць немцаў,— што яны наогул вельмі парадак любяць. Вось дойдзем да месца прызначэння, пабачыш, адразу ўсё іначай стане.

Можа, чалавек у гэтым апраўданні бачыў свой ратунак. Да таго ж у першую імперыялістычную яму ўжо даводзілася сустракацца з немцамі. Кайзераўскія артылерысты тады стаялі ў іхняй вёсцы амаль з год, да таго часу, пакуль у снежні васемнаццатага года ў Германіі не адбылася рэвалюцыя. То былі, як ён казаў, самыя звычайныя людзі. Размяшчаліся яны па сялянскіх хатах і нікому не рабілі нават звычайнай крыўды, не тое што гвалцілі ці рабавалі. Спалі ўпокат на

падлозе, пасцяліўшы салому пад бок, і ніколі не патрабавалі, каб гаспадары аддавалі ім свае лыжкі. Карміліся кайзераўскія салдаты таксама ледзь не за адным сталом з гаспадарамі, не шкадавалі пачаставаць дзяцей мармеладам, які атрымлівалі ў пасылках з Германіі. Самуцін бегаў тады з хлапчукамі да гармат, што стаялі на вясковым пляцы. Там заўсёды паходжваў вартавы, і дзеці, высунуўшы слюнявыя языкі, дражнілі яго: «Немец-перац, тухлая капуста, з'еў кабылу без хваста і сказаў, што скусна». Вартавы рабіў выгляд, што злуецца, здымаў вінтоўку з пляча, клацаў крывым затворам і пачынаў цэліцца, каб вясковыя падшывальцы разбягаліся ва ўсе бакі...

Але вось афіцэр узяў з рук салдата буханку і кінуў на мурог перад натоўпам палонных. Натоўп скалынуўся, і чалавек дзесяць палонных ірвануліся да буханкі, адпіхваючы, хто мацнейшы ды спрытнейшы, адзін аднаго. Самуцін таксама не стрымаўся. Неўзабаве па мурагу перад грузавіком пакаціўся жывы клубок, які нагадваў драпежную гайню, што шкуматала трапіўшую ёй ахвяру. Тым часам у кузаве, бліскаючы шкельцам, стракатаў кінаапарат. Але спектакля, на які разлічвалі фашысты, не атрымалася. Астатнія ваеннапалонныя не паддаліся спакусе. Усе ўжо зразумелі, што гэта звычайная правакацыя і што невядома, чым яна можа скончыцца. Нават тады, калі з кузава на мурог адна за адной паляцелі яшчэ буханкі хлеба, ніхто нават не зварухнуўся. Перад грузавіком валтузіліся ўсё тыя ж дзесяць чалавек. Афіцэр, які рабіў рэжысуру спектакля, падаў рукою знак спыніць здымку.

— Чаму вы стаіце? — пацiснуў ён плячамі.— Вы не захацелі есці?

Палонныя маўчалі.

— Значыць, не хочаце есці? — ужо з віскліваи злосцю крыкнуў афіцэр.

Зноў адказу не было.

Тады афіцэр паспакайнеў і з пагрозлівай усмешкай сказаў:

— Ну што ж, мы пачакаем другую калону. А вам яшчэ не адзін раз прысняцца гэтыя буханкі, бо ў вас быў добры выпадак пакаштаваць сапраўднага салдацкага хлеба.

Расчыніліся вароты лагера, і тыя ж дужыя аўта-

матчыкі, што змянілі ранейшых канвойных, пачалі заганяць палонных усярэдзіну.

Афіцэр недарма злавесна ўсміхаўся — сапраўды, палонным сніліся пасля тыя буханкі!..

Зёрнаўскі лагер быў, як і належыць, абнесены калючым дротам, з кулямётнымі вышкамі па чатырох кутках. Уранку, калі палонныя прачыналіся ў норах, то нават не жахаліся, што шмат хто з сяброў і знаёмых застаўся ляжаць нерухома: голад рабіў сваю справу. За два тыдні мала хто ўцалеў з тых, што прыйшлі ў адной калоне. Але тут Мурач нечакана сустрэў Бутрыму і пазнаў яго, хоць і быў вельмі змарнелы і зарослы. Яны прызываліся ў армію разам, з Кручкоўскага гаю, таксама і фарміраваліся ў адной дывізіі, але на фронт трапілі ў розных эшалонах. Мурач раптам ажыў душой — было каму даверыцца, бо думаў ужо ён уцячы з лагера.

Але Бутрыма, у якога хапала сілы ў нагах толькі прайсці з канца ў канец лагер, адмовіўся прыняць удзел ва ўцёках.

Сказаў:

— Бяжы, Сцяпан Канстанцінавіч, адзін. Сам бачыш, які з мяне ўцякач. Ходзяць чуткі, што неўзабаве пачнуць вадзіць нас адсюль на палявыя работы. Тады, можа, неяк ад'ямося — дзе бульбінку патраплю, дзе проста цавінку. Словам, надзею пакуль на жыццё не губляю. А здарыцца, што і праўда вырвешся адсюль, перакажы там жонцы маёй ці сам у Верамейкі наведайся. Скажы, моў, так і так, тут, у Зёрнаве, няхай прыйдзе. І, калі ласка, пашукай другога, раз адзін не рашаешся.

Здаецца, простая справа, але Мурач не стаў шукаць напарніка сабе для ўцёкаў — як кажуць, хоць бяда і адна на ўсіх, аднак усё роўна чужая душа — пацёмкі. Яго ўразіў адзін выпадак, які адбыўся ў лагеры дзён колькі назад. Удзень палонныя звычайна трымаліся бліжэй да агароджы, бо з таго боку часам падыходзілі хлапчукі з чыгуначнай станцыі і навакольных вёсак і ўпотай ад лагернай аховы перакідвалі цераз дрот то акраец хлеба, то вараную бульбіну, то яшчэ якую-небудзь ежу, што мела цвёрдасць і магла ляцець. Уласна, надзеі вялікай, што якраз табе, а не каму іншаму пашанцуе схапіць на ляту хоць маленькі калавачак, не было, але на тое яна і надзея, каб на

нешта спадзявацца. Мурач таксама выйшаў у той дзень на паляванне да агароджы. Там ён і стаў сведкам, як да варот лагера, дзе знутры стаялі вартавыя, нейкі палонны вёў за каўнер другога палоннага.

— Пан,— сказаў вартавому,— гэта камісар!

За каўнер ён трымаў спалоханага чалавека з усходнім абліччам. Ахоўнік замахнуўся цяжкім дубцом, які трымаў у руцэ (такія дубцы ўнутраная ахова насіла пры сабе), і выцяў раптам па карку камісара, а тады бліснуў у паветры дубцом другі раз і зноў выцяў камісара. Можна сабе ўявіць, ці пашкадаваў бы вось такі чалавек, каб хоць няўзнак даведаўся, што нехта збіраецца ўцячы з лагера. Таму Мурач і не стаў шукаць сярод незнаёмых людзей сабе напарніка. Уцякаў адзін, у дажджлівую ноч, калі нават пражэктары, якія ўключаліся на вышках, не маглі асвятляць усю тэрыторыю лагера: дапоўз да агароджы, разгроб рукамі пад калючым дротам зямлю і праціснуўся ў шчыліну. Няйначай, дождж да раніцы змыў сляды і зраўняў тую яму. Ва ўсякім разе, пагоні за сабой на другі дзень Мурач не адчуў. Так і дайшоў, туляючыся, да Бабінавіч. А ў мястэчку сказаў валасному начальству, што яго адпусцілі з лагера самі немцы: паверылі ў валасным упраўленні ці не, а да ведама прынялі. Дык ці мог ён сказаць цяпер іначай і Зазыбу? Тым часам, калі ўжо на тое, яму дужа нялёгка зрабілася ад Зазыбавага запытання — сапраўды, чаму тады не адпусцілі немцы і Бутрыму, чаму аднаму гэтакая прывілея? Разам з тым ён верыў у Зазыбаву прыстойнасць. Няважна, што яны не сустракаліся вось так раней, у савецкі час, але Мурач яшчэ з таго, як настаўнічаў у Бабінавічах, помніў гэтае прозвішча, асабліва па сыну, які да арышту часта друкаваўся ў газетах. На нядаўняй нарадзе ў каменданта, куды ён таксама быў пакліканы, як прадстаўнік мясцовай інтэлігенцыі, Мурач адразу падумаў — няйначай, гэта бацька таго верамейкаўскага паэта. А цяпер вось выпадак звёў іх зноў, і яны нават на адных калёсах едуць.

Мусіць, Мурач усё ж знайшоў бы ў сабе духу прызнацца Зазыбу, што ніхто яго не адпускаў з лагера, што ён сам уцёк адтуль. Але на гэта быў патрэбны час, ну, хоць бы яшчэ некалькі доўгіх раздумлівых хвілін.

За Гончай дарога пайшла лёгкая, па палявой абочыне бальшака; адразу за канцавымі дварамі выгуля-

ныя коні заварушыліся і самі пабеглі шпарка; зноў затарахцелі падводы, хоць ужо і не так моцна, як нядаўна ў забяседскім лесе. Па левы бок ад бальшака далёка распасціралася поле, на якім сям-там то купкамі, то па адной чорнай чалавечай постаці; бліжэй да вёскі рухаліся палявой дарогай бухматыя вазы, гружаныя не то сенам, не то снапамі — адсюль не пазнаць. Справа таксама ляжала поле, але зусім вузкае, яно ўвесь час горбілася і на краі, акурат абрываючыся, крута спадала к рацэ, за якой тануў у зыбкім марыве лес і яго асмужанай і непрагляднай далячыняй. Хоць Зазыба і сядзеў на гнушцы па гэты, правы бок калёс, адкуль адкрываўся краявід на асмужанае забяседдзе, аднак галаву ён часцей паварочваў наадварот, жадаючы ўбачыць тое, што рабілася цяпер вакол вёскі; Зазыба ўвачавідкі прымерваўся,— маўляў, чым гэтыя дні займаюцца людзі тут і ці так робіцца ўсё, як у Верамейках. Параўноўваючы такім чынам «чужое» са «сваім», ён нібыта шукаў для сябе заспакаення і апраўдання таму, што рабіў сам і што рознымі шляхамі прымушаў рабіць іншых.

Нарэшце Зазыбу стала зусім няёмка, што гэтак доўга вязе чужога чалавека і не гаворыць, няважна, што той сам тады не азваўся. Фармальна Зазыба ўсё яшчэ чакаў ад яго адказу. Таму спытаў так:

— А што, з лагера ўцячы нельга?

Настаўнік крута павярнуўся тварам да яго, загадкава ўсміхнуўся, але адказаў проста і, можа, нечакана для Зазыбы:

— Чаму ж нельга? Я ж вось уцёк! — пры гэтым ён колькі часу нібы выпрабоўваў Зазыбу, не адводзіў вачэй ад яго, няйначай, жадаючы бачыць, як той паставіўся да гэтакага прызнання.

Зазыба таксама ўсміхнуўся.

— Я адразу падумаў,— сказаў ён,— наўрад ці так было на самай справе, як вы гаварылі спярша. Словам, я не надта паверыў, што немцы выпусцілі з лагера вас.

— Чаму ж?

— Ды так.

— А ўсё-ткі?

— Ну, не паверыў, і ўсё.

— Хіба што,— неяк невыразна паставіўся да Зазыбавай настойлівасці настаўнік.

Тады Зазыба яшчэ спытаў:

— Ну, а раз вы здолелі ўцячы, значыць, і другія могуць?

— У прынцыпе, так,— адказаў Мурач.— Але справа ў тым, што адны ўжо не могуць рашыцца на ўцёкі, проста не маюць фізічных сіл, а другія ўсё роўна як чаго чакаюць. Вось-вось, спадзяюцца, нешта пераменіцца. А я не стаў чакаць. Не стаў пасля таго, як зразумеў, што, няйначай, прападу. Не выжыву. Бо трэба ведаць, якія там, у лагеры, умовы. Я недарма кажу: сапраўднае пекла. Такога здзеку над чалавекам нават уявіць цяжка. Трэба пабыць там, каб ведаць. І вось гэты, увогуле-то вельмі невясёлы, вывад, як ні дзіўна, прыдаў мне сілы. Я рашыў — калі паміраць ужо, то неяк іначай, а не так, як паміраюць у лагеры — з голаду ці ад хваробы.

— Ну, а чаму раптам,— спытаў Зазыба,— у лагерах апынулася столькі народу?

— Звычайна. Дарэчы, вы самі ваявалі калі-небудзь?

— Ваяваў. І ў тую германскую, і на грамадзянскай быў.

— Значыць, павінны ведаць.

— Павінен-то павінен, але не зусім. У германскую я на румынскім фронце ваяваў. І асабліва не помню, каб нас вельмі бралі там у палон. Бывала, канечне, на вайне не без таго, але ж не параўнаеш... Не параўнаеш з тым, што робіцца цяпер.

— Ну, на румынскім фронце, дапусцім,— запярэчыў настаўнік,— румыны ды чэхі самі траплялі ў палон. А вось на другіх франтах... Дарэчы, каб ведалі,— у тую вайну нашых палонных было ў Германіі і Аўстра-Венгрыі ў агульным ліку каля трох мільёнаў.

— Але ж нямала іх было і ў нас, аўстрыйцаў ды немцаў,— раўніва сказаў Зазыба.

— Гэта таксама праўда.

— Ну, а ў грамадзянскую?

— Тады чырвонаармейцаў мала бралі белыя ў палон. Адразу шашкамі, калі што.

— У тым-то і справа. Помню, у дзевятнаццатым у Армавіры нашых тыфозных многа ляжала. А белыя якраз наступалі на горад, дак якая там паніка была ў шпіталях — нават тыфозныя хворыя баяліся заставацца ў горадзе. Давялося ў горы перавозіць, ратаваць. Таму мне і цікава, як гэта цяпер выходзіць, што адно

толькі і чуеш ад баб — і там лагер ваеннапалонных, і там...

— Цяпер немцы і самі раскідваюць лістоўкі, моў, здавайцеся ў палон, будзеце і накормлены, і жыццё ўратуеце.

— Гм,— прытоена ўсміхнуўся Зазыба,— чытаў я, будучы ў Бабінавічах, у іхняй газеце пра гэта. Дак там нават пропуск у палон надрукаваны. Па ўсёй форме. Толькі выраж ды прад'яві. Але я не пра тое. Вы ж адукаваны чалавек, дак ведаеце, белыя таксама не супраць былі, каб мы ўсе пакідалі зброю...

— Я разумею, што вы маеце на ўвазе,— сказаў нецярпліва настаўнік.— Але ж у палон трапляюць не таму, што хтосьці раскідвае лістоўкі ды пропускі друкуе. Усё не так проста, як можа здавацца. Звычайна, прычыны да канца становяцца зразумелыя пасля вайны. Тады толькі людзі пачынаюць разбірацца, што да чаго. А пакуль ідзе вайна, ці мала да чаго можна дадумацца. У тую вайну, напрыклад, палонных было багата альбо тады, калі войскі дрэнна наступалі, узяць хоць бы генерала Самсонава з яго арміяй, альбо тады, калі наогул усе павальна адступалі, як, напрыклад, у пятнаццатым годзе, у час так званага «вялікага адступлення». А пра лістоўкі я к слову сказаў. Хоць, можа, хто-небудзь і паддаецца на іхнія заклікі. Толькі, думаю, гэта адзінкі будуць сярод палонных. Урэшце, такія і ў лагеры паводзяць сябе не так, як астатнія, стараюцца ўладкавацца то ў санчасць, то на кухню, а то і проста ідуць у памагатыя да нямецкай аховы. Немцы ж ад паслуг таксама не адмаўляюцца. Ну, яны і лезуць у кожную шчыліну, абы чуць-чуць засвіцілася дзе. Але нельга меркаваць па іх аб усіх палонных. Вось вы пачалі гаворку пра лагеры, моў, чаму іх багата? Не ведаю, ці настолькі іх багата, як нам здаецца, сам я падлікамі не займаўся. Але раз ужо ў нас зайшла такая гаворка, дык раскажу пра сябе. Раскажу, як апынуўся сам у палоне. Думаю, гэта дасць вам нейкае ўяўленне пра ўсё. Я ўжо казаў, фарміравалася наша дывізія, як водзіцца, і накіравалі яе на чыгуначную станцыю. Мы не ведалі, што к гэтаму часу на фронце варожыя танкі ўтварылі прарыў і што нам загадана стаць ледзь не на вастрыні іх галоўнага ўдару. Як і трэба, са станцыі палкі ўжо сваім ходам рушылі на прызначаныя рубяжы. Наш полк спыніўся каля моста на

рацэ Няруса, гэта амаль пры ўпадзенні яе ў Дзясну. Кіламетраў за колькі па той бок Дзясны яшчэ ішлі баі, і войскі нашы знаходзіліся ў міжрэччы. Я добра помню, што Трубчэўск тады не быў заняты фашыстамі. Можа, нават і Унеча заставалася не пад акупацыяй. Канечне, камандаванне вышэйшае пра ўсё гэта ведала лепей, чым мы, салдаты. Аднак і чырвонаармейцы збольшага арыентаваліся ў агульнай абстаноўцы. У кожным разе ўсе ў нашым палку разумелі, што ў бой уступіць нам перш за ўсё давядзецца з танкамі, якія вось-вось выйдуць у гэтым месцы да Нярусы. Пакуль батальёны акопваліся ўздоўж ракі, у небе ўвесь час віселі нямецкія самалёты-карэкціроўшчыкі. Рамы. Кажуць, яны не цалкам нямецкія, гэтыя самалёты, выпускаюць іх нібыта італьянцы ў сябе, але на ўзбраенні «рамы» знаходзяцца і ў немцаў. Я камандаваў аддзяленнем, і маім байцам выпала займаць абарону трохі збоч моста. Акопы рылі, як кажуць, добрасумленна, каб можна было стаяць на дне. Не забыліся таксама і пра траншэю, якая вяла ад агульнай лініі абароны ў лес, што знаходзіўся метраў за чатырыста ад ракі: туды і мы пракапалі свой ход злучэння: словам, здаецца, падрыхтаваліся, як і палажана ў абароне. Але ў той дзень нямецкія танкі не паявіліся. Рокат іхні мы пачулі ўжо ўранні, праз ноч. Танкі падыходзілі да ракі ў тумане. Здавалася, вось-вось першая машына выскача на мост. Але не. Відаць, самалёты-карэкціроўшчыкі добра высачылі зверху ўвесь гэты бераг, таму немцы мелі дакладныя дадзеныя пра нашу абарону. Наступаць яны пачалі толькі тады, як рассеяўся туман па абодва бакі Нярусы. На нашы акопы раптам адтуль, з-за пагорка, абрынуўся шквальны агонь артылерыі. Няйначай, стралялі з танкаў. Выпадкова ці як, але акопы майго аддзялення гэты шквал неяк абмінуў, снарады чамусьці рваліся толькі вакол. Кананада такая працягвалася хвілін дваццаць. За гэты час снарады паспелі літаральна ўзарваць і луг, як бачылася воку, і ўзлесак, і сам лес патрушчылі далёка ўглыбіню. Нарэшце ўсё аціхла, дакладней, спярша сапраўды аціхла, а затым і зусім зрабілася ціха. Аднекуль з-за дарогі, быццам з-за высокага насыпу, выскачыў наш камбат і пабег, прыгінаючыся, уздоўж акопаў, відаць, хацеў упэўніцца, ці засталося што пасля такой калатэчы ад батальёна. Дабег да нас, крыкнуў, нібыта глухі ўжо:

«Падрыхтавацца, зараз танкі пойдуць!» Мы пачалі азірацца, атрэсваць камякі зямлі, папраўляць на галовах каскі, выкладваць на брустверы акопаў звязаныя ручныя гранаты, бутэлькі з запальнай сумессю. Так і выйшла, як папярэджваў камбат: танкі не прымусілі доўга чакаць. Зноў за пагоркам пачуўся рокат матораў, і мы ўбачылі, як адтуль пачалі выпаўзаць танкі. Рухаліся яны не адзін за адным, а франтальна, захопліваючы па той бок ракі ўвесь шырокі пагорак. Здавалася, што танкі і рынуцца так, фронтам, на нашы пазіцыі, спрабуючы адразу фарсіраваць Нярусу. Аднак ужо ў наступную хвіліну яны пачалі выцягвацца клінам, кіруючыся к мосту па адным. Перад самым мостом запаволілі рух, нібыта палохаючыся чаго. І вось у гэты момант нашы саракапяткі, схаваныя за кустамі, робяць першы залп. Затым другі, трэці. Адзін танк пачынае дыміцца, спыняецца якраз насупраць моста. Але ёсць месца рухацца далей, і палаючы танк абмінаюць другія, спяшаюцца ўз'ехаць на мост. Зноў страляюць нашы саракапяткі. Аднак цяпер снарады чамусьці ўзрываюцца побач. Тады пачынаем дзейнічаць мы, стралкі. Кідаем на танкі бутэлькі з запальнай сумессю, гранаты. Некалькі танкаў загараюцца на дарозе, па гэты бок ракі. Але ўсе мы ўжо разумеем, што нашымі сродкамі — бутэлькамі ды гранатамі — не стрымаць іх. Спраўныя танкі спаўзаюць з дарогі, імчацца кудысьці па лузе... Пад іхнімі гусеніцамі гінуць палкавыя саракапяткі. А неўзабаве ўсё навокал пусцее, такні знікаюць і ваяваць ужо быццам няма з кім, бо пяхоты на танках зусім не было. Выходзіць, што за якія-небудзь лічаныя хвіліны апынуліся мы нечакана калі не ў акружэнні, то адрэзаныя ад свайго тылу. Нарэшце прыйшла каманда выбірацца з акопаў. Хутка мы далучыліся да іншых падраздзяленняў. Разам усе рушылі праз лес. Там быў і палкавы абоз. Доўга наша калона прабіралася па вузкіх, мала наезджаных дарогах, ажно пакуль на другія суткі не выйшла да нейкай вялікай вёскі. У гэтым населеным пункце знаходзіліся батальёны другіх двух палкоў нашай дывізіі з артылерыяй, а таксама частка эскадронаў кавалерыйскай дывізіі, што рыхтавалася да нейкага прарыву. Зрабілі і мы прывал. Нам тут жа выдалі па кавалку сырога мяса; інтэнданты казалі, што мясцовы калгас парэзаў знарок для нас сваіх валоў, ажно

па пятнаццаць пачак махоркі і яшчэ таго-сяго з недатыкальнага запасу. Не паспелі мы хоць трошкі парасканшаваць, зноў пачулася каманда — стройся. Праз некалькі хвілін ужо зусім вялікая калона з артылерыяй на коннай цязе, здаецца, толькі дзве ці тры цяжкія гарматы былі прычэплены да трактароў, кранулася з вёскі. Кіраваліся ўсе чамусьці на паўночны захад. Помню, чырвоны дыск заходзячага сонца вісеў трохі лявей нашай калоны. Дзесьці апоўначы ў полі раптам загарэліся сціртры саломы. І тут жа пайшоў поголас — моў, варожыя карэкціроўшчыкі падаюць умоўны знак сваім. Сапраўды, не прайшло і чатырох хвілін, як здалёку пачуліся гарматныя стрэлы, а на дарозе, па якой толькі што прайшоў ар'ергард калоны, пачалі рвацца снарады. Артылерысты спазніліся, і снарады патрапілі ў прамежак паміж ар'ергардам і канцом калоны. Ахвяр, вядома, на такой адлегласці, не было. Затое ўзнікла паніка, нібыта ўжо за кожным пагоркам, за кожным ляском стаялі немцы. На світанні пачалі акопвацца. Маё аддзяленне неспадзявана апынулася побач з камандным пунктам камандзіра дывізіі. Можа, таму, што былі мы ў поўным складзе і мелі яшчэ зусім зухаваты выгляд, палкоўнік спыніў свой выбар на нас. «Ваша аддзяленне,— загадаў ён мне,— перадаецца камендацкаму ўзводу. Вартуйце КП і НП, назірайце вунь за тым лесам». Было відаць, як у той бок, куды паказваў камдзіў, рухалася вялікая група нашай пяхоты. Неўзабаве адтуль пачуліся стрэлы. Падобна было, што там ушчынаўся бой. І раптам з лесу выпаўзлі нямецкія танкі. Штаб дывізіі, перад якім не было артылерыі, тут жа зняўся з месца і перамясціўся на край вёскі, метраў за паўтараста па правы бок яе. А тым часам мы не атрымалі на гэты конт ніякага загаду, таму разам з камендацкім узводам засталіся на ранейшай пазіцыі. Уся ўвага была скіравана цяпер на танкі. Без артылерыі, канечне, мы не маглі затрымаць іх, затое дружна расстралялі ўсе абоймы, спрабуючы паразіць глядзельныя шчыліны. І калі нарэшце ўбачылі: вакол немцы, ужо не было чым страляць нават па пяхоце. Уласна кажучы, нас бралі ў палон безаружных. Пасля, ужо ў калоне ваеннапалонных, я часта думаў — чаму гэтак нечакана здарылася, што мы апынуліся ў немцаў, бо ніхто ж з нас перад тым і не думаў, што ўсё можа скончыцца палонам. Я кажу

за сваё аддзяленне. Немцы тут жа загадалі нам скласці пустыя вінтоўкі ў адну кучу і пагналі па той самай дарозе, якая вяла да моста па Нярусе. Здавалася, кружылі па лясах многа, а далёка не адышліся. Дарэчы, мы толькі цяпер як след убачылі, колькі падбілі варожых танкаў. І як вы думаеце, колькі мы іх танкаў падбілі там, а?

Зазыба пацісную плячамі:

— Мяркуючы па вашым расказе, нямнога.

— Дарэ-э-эмна,— павесялеў настаўнік.— Папрацавалі, як кажуць, мы там няблага. І на тым, і на гэтым беразе Нярусы засталося стаяць нерухома ажно дваццаць танкаў. У часе бою гэта неяк не заўважалася, а пасля, праз некалькі дзён, калі глянулі вакол, дык ажно самі дзіву даліся — аказваецца, і саракапяткі, пакуль іх не патрушчылі танкі, сваю справу зрабілі, і мы, стралкі.

— А штаб дывізіі выйшаў з акружэння? — спытаў Зазыба.

— Не ведаю. Ва ўсякім разе, сярод палонных, здаецца, не было нікога са штаба.

Зазыба раптам успомніў, як у 1921 годзе сам трапіў у махноўскі палон. Будзёнаўскі раз'езд, у якім удзельнічаў Зазыба, махноўцы атакавалі недалёка ад Гарэлых хутароў на Украіне. Усе ведалі, што ў гэтым раёне часам паяўляліся «бацькавы дзяцюкі», але мерацца сіламі з чырвонымі коннікамі не мелі ахвоты, дакладней, проста не асмельваліся,— пры набліжэнні будзёнаўскіх раз'ездаў адразу знікалі. Зразумела, што будзёнаўцы ў такіх выпадках і не пільнаваліся надта. Гэты ж раз махноўцы чамусьці напалі на іх проста сярод белага дня. Хаваючыся ў глыбокім яры, спярша далі ружэйны залп, затым атакавалі конна. Пад Зазыбам упаў, прастрэлены ў галаву, конь. Падаючы, ён прыціснуў седаку правую нагу. Пакуль Зазыба спрабаваў вызваліць з-пад яго нагу, махноўцы паспелі пастраляць астатніх коннікаў і ў наступны момант навaліліся на яго. Выйшла, што ён нават не аказаў ім супраціўлення. Канечне, калі б Зазыба ведаў, што не здолее хутка вызваліцца з-пад каня, то паводзіў бы сябе іначай — неяк злаўчыўся б, хоць і ляжаў дагары, ды пачаў страляць з вінтоўкі. А так — ганебны палон. Спачатку палон, пасля смерць. Чырвонаармейцы ведалі, чым заўсёды канчаўся для іхняга брата палон.

Таму і Зазыба не цешыў сябе ніякай надзеяй. Дыбаў, прывязаны доўгай вяроўкай да сядла, і развітваўся ў думках з жыццём. Але махноўцы чамусьці марудзілі. Тлумачэнне гэтаму Зазыба знайшоў толькі ўвечары, калі махноўцы прывялі яго ў сяло і запёрлі ў сельрадаўскай каморы, паставіўшы звонку вартавога. Самі яны ці то балявацъ куды падаліся на ноч, ці, можа, зноў гойсалі па наваколлі ў пошуках лёгкай здабычы. Зазыба сядзеў у каморы і думаў. Думаў пра ўсё — пра жыццё сваё, якое гэтак нечакана загубіў, пра Верамейкі, пра тое, як будзе добра людзям жыць, пасля, калі паўсюды запануе рабоча-сялянская ўлада... За дзвярыма каморы тым часам, гучна тупаючы, хадзіў тудысюды вартавы: то замармыча сабе пад нос штосьці неразборлівае, то прытворна пачне кашляць, няйначай, каб напомніць палоннаму лішні раз, што ён тут і што няма чаго думаць аб уцёках. Нарэшце Зазыба не вытрымаў, гукнуў скрозь нятоўстыя дзверы:

— Што гэта вы са мной робіце? Канчалі б, га?

— А табе надта хочацца на той свет? — засмяяўся канвойны, усё роўна бы ўзрадаваны, што выпала магчымасць пагаварыць.— Не спяшайся, на той свет заўсёды паспееш. А мы вось да бацькі цябе даставім заўтра, няхай ён вырашае, што з табой рабіць. Можа, яшчэ да нас перакінешся. Пашкадуеш паміраць дый дасі згоду ў бацькі служыць. Звычайна, такія пераверцені становяцца пасля самымі зацятымі служакамі, бо назад ужо дарогі няма, усё роўна свае кокнуць.

— І багата ў вашага бацькі такіх?

— Пераверценяў? Багата не багата, а ёсць.

— А калі я не паддамся?

— Тады — прапала,— прастадушна засмяяўся канвойны.

Зазыба плюнуў у кут каморы. Хацеў сказаць разважліваму махноўцу ў дадатак што-небудзь такое, ад чаго б не адзін раз ікнулася нават ягонаму атаману, але змоўчаў — ад нечысці словам не адбаронішся. Разам з тым, Зазыба падумаў — значыць, у «бацькі» ўсё менш становіцца надзейных ваякаў, раз гэтакае значэнне надае розным пераверценям!

Уранні Зазыбу пагнаў паперад каня другі махновец. Мусіць, ужо недалёка быў галоўны штаб, бо па дарозе часта сустракаліся не толькі конныя, але і пешыя махноўцы. Пыталіся:

— Каго злавіў, Міхайла?

— Будзёнаўскага камісара,— важна адказваў канвойны.

— Куды вядзеш?

— Да бацькі ў штаб,— з яшчэ большай важнасцю адказваў канвойны: у Зазыбы паступова складвалася ўражанне, што той трохі як бы недапечаны...

Але вось за сялом напаткалася тачанка, а на ёй два пажылыя махноўцы пры кулямёце-«максіме». Канвойны спешыўся, папрасіў закурыць. Тады Зазыба нечакана і рашыўся: раптам выхапіў у канвойнага з ножнаў шаблю і секануў яго ззаду па шыі. Другія два махноўцы, што сядзелі на тачанцы, не чакалі ад палоннага такога спрыту, таму на момант разгубіліся. І гэтага моманту хапіла Зазыбу, каб кінуцца з акрываўленай шабляй на іх...

Прыгадваючы цяпер, больш як праз дваццаць гадоў, лічы, неразважны ўчынак той, які быў высока адзначаны камандаваннем конарміі і, такім чынам, узведзены ў подзвіг, Зазыба зусім не меў намеру свядома рабіць нейкія аналогіі. Але ж падумаць — што яго чакала тады ў Махно? Адно з двух — смерць альбо здрада! На апошняе, вядома, Зазыба пайсці не мог і не таму, што не даражыў жыццём. Проста так, а не іначай ён разумеў свой абавязак перад рэвалюцыяй...

— Значыць, вы яшчэ нядаўна былі на фронце? — спытаў Зазыба настаўніка.

— Так.

— Тады скажыце, дзе цяпер фронт наш?

— Недзе за Унечай.

— Ну, гэта тут, у нашай мясцовасці. А наогул, дзе ўвесь фронт?

— Знаю, што Ленінград немцы не ўзялі. А вось Смаленск яшчэ ў пачатку жніўня, гаварылі, здадзены. Значыць, немцам прамая дарога на Маскву.

— І што тады?

— Усё можа быць.

— Значыць, канец?

— Чаму раптам? — пацiснуў плячамі настаўнік.— Нават калі немцы і Маскву возьмуць, вайна на гэтым не скончыцца. У крайнім выпадку, пяройдзе ў партызанскую. Не думаю, што бальшавікі дадуцца проста. Зноў пойдуць у падполле, зноў пачнуць усё нанава. Ці мала гісторыя ведае выпадкаў, калі захопнікаў вы-

ганялі нават пасля іхняй перамогі. Увесь народ нялёгка скарыць. Пад чужым ярмом ніхто доўга не захоча жыць. Асабліва цяпер. Да таго ж немцы самі распускаюць чуткі, што наступаць у нас збіраюцца толькі да Урала.

— А тады?

— З усходу прыйдуць японцы. У іх жа — кааліцыя.

— Дак якая розніца для нас — што немец, што японец?

— Для нас-то розніцы няма,— сказаў спакойна настаўнік.— Захопнікі — яны ўсе адным дзёгцем мазаны. Але немцы расказваюць, што за Уралам будзе замірэнне з бальшавікамі, нібыта яны нейкую тэрыторыю збіраюцца пакідаць за хрыбтом для бальшавікоў. А самі павернуць адтуль у Індыю, цераз Каўказ або Сярэднюю Азію. Кажуць, што ў іх са Сталінам дамоўленасць ужо такая ёсць.

— Плёткі! — абурыўся Зазыба.

— Канечне, прапаганда,— кіўнуў галавою настаўнік.— Моў, вы дарэмна, сяляне ды рабочыя, ваюеце з намі, мы толькі бальшавікоў ад вас прагонім, а тады пакінем усіх у спакоі!..

— Ага, і я чытаў пра гэта ў газеце,— пацвердзіў Зазыба.

— Ну, вось, аказваецца, і ў газетах ужо пішуць. Лухта, вядома. Але мяркуючы па тым, як разгортваюцца цяпер падзеі, як немцы паўсюды шалёна наступаюць, наўрад ці ўдасца нашым да зімы што-небудзь зрабіць ім.

— Зноў надзея на мароз? Але ж... мароз страшны больш для крапівы.

Мусіць, у Мурача Зазыбава заўвага выклікала нейкую сваю думку, бо той раптам зарагатаў. Але гэта нядобра ўкалола Зазыбу. Таму ён ажно зазлаваў:

— Што тут смяяцца?

— Ды не, гэта я так,— зніякавеўшы, перастаў умомант рагатаць настаўнік.

— Мяркуючы па вашым настроі,— адвярнуўся Зазыба,— то вы ўжо і сапраўды цалкам пакладаецеся на мароз. мусіць, лічыце, што самі адваяваліся?

— Выходзіць, так,— не стаў апраўдвацца настаўнік, але потым усё ж вінавата сказаў: — Раз аддаў зброю, значыць, ужо не ваяка.

— Ну, а калі раптам справа да таго дойдзе, што бальшавікі, як вы кажаце, пяройдуць на партызанскую вайну? Як тады?

— Ці мала што можна казаць! Урэшце, мы ж з вамі не ведаем, чым распалагаюць яны. Можа, цяпер якраз недзе войскі па ўсёй лініі збіраюць. Ды і Масква яшчэ стаіць. Так што, рана адпяваць, выходзіць!..

— Значыць, якраз час сядзець склаўшы рукі?

— Асабіста я не збіраюся складваць рукі,— неяк новым тонам, упарта сказаў на гэта настаўнік.— Справы заўсёды чалавеку знойдуцца. Даеду вось з вамі да Белай Гліны, пасля пешкі пайду ў Бялынкавічы. Мяне прызначылі туды настаўнікам, на ранейшае месца.

— Будзеце памагаць устанаўліваць новы парадак, як гаворыць камендант?

— Новы ці стары, аднак народ доўга ў цемнаце заставацца не павінен, а то некалі дойдзе да таго, што зусім ніхто не адрозніць новага парадку ад старога. Акрамя таго, усё роўна ж дзяцей трэба вучыць. Ды і не сам я да настаўніцтва свайго дадумаўся. Вы ж былі на нарадзе ў каменданта, значыць, чулі. Школы будуць дзейнічаць, як і раней. Праўда, сёлета вучоба пачынаецца пазней.

— Але чаму ў тых школах мусяць навучаць?

— Таксама ж, нябось, чулі... Урэшце, калі ўжо на тое!.. Калі мяне аднаго папракаеце!.. Вось вы самі едзеце ў Белую Гліну мост адбудоўваць, які знішчылі, адступаючы, чырвоныя. Гэта ж таксама дапамога немцам. Чаму тады вы не адмовіцеся?

— Ну, мост — адна справа,— памаўчаўшы трохі, цяжка разважыў Зазыба,— а вучыць дзяцей — зусім іншае. Мост сёння ёсць, а заўтра яго можа і не быць. А вось чалавек... Яго як навучыш аднойчы, так і думаць будзе ўвесь час, панясе тыя вашы веды з сабой скрозь усё жыццё.

— Таму немцы і збіраюцца адкрываць школы, каб...

— А вы памагаеце! — не даў дагаварыць настаўніку Зазыба.

Тады настаўнік крута павярнуўся, прыжмурыў вочы і сказаў, усё роўна як страціўшы цярпенне:

— Вось я размаўляю з вамі, хутка гадзіна ўжо, а яшчэ не зразумеў — што вы ад мяне хочаце, чаго дамагаецеся. І тое вам не так, і гэта. Урэшце, вы пытаеце-

ся, я адказваю. Адказваю так, як разумею што ці хацеў бы разумець. Плёткі? Дык я і сам прызнаю, што найбольш гэта адны плёткі. Канечне, мог бы і памаўчаць. Але зноў жа — вы за язык цягнеце, таму і расказваю.— Нарэшце ён ажно засоп ад узбуджанасці.— Ну, а вы самі? Што вы ў такім разе разумнае ў адказ сказалі, калі я адно глупства гаварыў? Нічога. Вам не падабаецца, што збіраюся настаўнічаць? Але што вы параіце, каб я не рабіў гэтага? Ці, можа, вы што-небудзь такое ведаеце, што мне няўцям? Дык гаварыце! Навошта ў хованкі гуляць ды лавіць людзей на словах. Цяпер не тое сказаць хоць каму вельмі проста, абы толькі не сцяміў, з кім справу маеш. Адзін ад цябе аднаго чакае пачуць, другі — наадварот. Таго і глядзі!..

— Ды нічога асаблівага і я пакуль не ведаю,— як ад прыкрасці паморшчыўся Зазыба, але голас зрабіў памяркоўны, даючы зразумець свайму субяседніку, што абурацца, ■ тым больш сварыцца ўсё ж не варта, між тым, сам у душы вельмі ўзрадаваўся гэтай нечаканай настаўнікавай узбуранасці, якая, няйначай, ішла ад чалавечай сумленнасці, значыць, і ён не да ўсяго абыякавы, дарэмна, што спрабуе паказаць сябе такім, значыць, і яму зацяло.

Мурач адразу адчуў Зазыбаву палагаднеласць, нават сумеўся ад яе.

— Усе мы разумныя дакараць адзін аднаго,— уздыхнуў ён, насоўваючы павекі на зрэнкі вачэй.— А ў чалавека, між тым, усяго толькі адна душа і адна галава.

— Галава-то адна...

— І тая на тонкай шыі. А гэта ўжо, каб ведалі, і не такая трывалая рэч.

Зазыба таргануў лейцамі, каб падварушыць каня, які без фурманавага нагляду пачаў трохі адставаць ад пярэдняй падводы, разрываючы тым самым абоз:

— Н-но-о!

Конь рэзка перайшоў на галоп, неяк незвычайна падскокнуўшы перадам у аглоблях, і адлегласць паміж падводамі зноў пачала скарачацца. Тым часам поле з Зазыбавага боку перастала горбіцца, увачавідкі пашырэла, таму Бесядзь нарэшце адышла бліжэй да лесу, выгаляючы там стромы пясчаны бераг, увесь патачаны мітуслівымі гранкамі.

На згоне дарогі, якая ўжо ахоплівала дугой вялі-

кую лучку, парослую рудым балотным хвашчом, вачам адкрыўся ўвесь верамейкаўскі абоз. Наперадзе, як і тады, калі краналіся ад стайні ў Верамейках, ехаў Раман Сёмачкін. Але цяпер з ім на калёсах не было Брава-Жыватоўскага. Той недзе на ходу, але ўжо як мінулі Бесядзь, перабег да Івана Падзерына і сядзеў, звесіўшы ногі, на рашворку кранджолаў.

«Але ж вось паліцай, нават Падзерына прымусіў паехаць! — усміхнуўся Зазыба.— І што ён там, на будаўніцтве моста, гэты Падзерын, рабіць будзе са сваёй грыжай?..»

Між тым у паветры зрабілася горача. Сонца проста пякло ўжо, і толькі вецер, што ўзнікаў больш ад хуткай язды, чым сам па сабе, у выніку перамяшчэння паветра, не даваў узяцца вакол моцнай духаце.

Ад узмакрэлых за дарогу коней запахла потам.

Ужо здалёку выныралі вільчакамі стрэхі белаглінаўскіх хат — таго канца вёскі, што гародамі заходзіў у падлесак, які вырас за апошнія гады, на пустэчы за вялікім ровам, выбітым за многія вёсны бруістымі водамі. Бадай, то была першая ўдача, як помніць Зазыба, пасадзіць баравіну і па гэты бок Бесядзі, у сярэднім яе цячэнні, а то за выключэннем дубровы, што раскінулася трохкутнікам за Прудком, ды невялікай імшары супраць Калодліва, ва ўсім правабярэжжы не было ні аднаго лясного масіву. Праўда, далей туды, кіламетраў за дваццаць пад Чэрыкаў, зноў падступаліся бары. Але паміж імі і Бесяддзю — толькі голыя ўзлобкі палёў.

Гледзячы на стрэхі белаглінаўскіх хат, якія нібыта выкочваліся насустрач абозу, Зазыба раптам спахопліва падумаў, што дарога ў Белую Гліну канчаецца, а яны з Мурачам не паспелі паразумецца. Дасюль размова ўся нагадвала хутчэй падземную раку, якая блукала ўпоцемку, шукаючы выйсця на паверхню. Таму ў ёй шмат было выпадковага, вымушанага, як дзеля праверкі, і не зусім шчырага. Цяпер тое месца, што завецца вытокам, было адшукана, гэта Зазыба адчуваў у першую чаргу па сабе, па сваёй унутранай гатоўнасці нарэшце пачаць гамонку з чалавекам калі не пра самае запаветнае, то хоць з большым даверам адзін да аднаго...

XV

Чубар у гэты дзень доўга спаў. Якраз удзень, бо сапраўды ўжо мінула раніца, а ён не прачынаўся, балазе ў Гапчынай хаце стаяла глухая цішыня, усё роўна як наўмысля, дзеля моцнага сну,— напалоханая пажарам у Паддубішчы, гаспадыня даўно пабегла ў поле, каб, рассцяліўшы дзяругу на паласе, хоць похапкі абабіць пранікамі нажатыя снапы. Чубара ж гэты сялянскі клопат зусім не займаў. Прыйшоўшы ўначы з Паддубішча, ён доўга стаяў на падворку, глядзеў у той бок, дзе за лесам, які сцяною цёмнага ельніку аддзяляў Мамонаўку ад Верамеек, то ўскідвалася раптам угору, то ападала зноў на зямлю зарава. Учора ў яго не было і думкі рабіць пажару ў Паддубішчы. Тады ён толькі памкнуўся дагнаць Зазыбу, каб той не гаварыў пра яго Мікіту Драніцы — Зазыбава перасцярога неўзабаве, як той пайшоў з Гапчынай хаты, перадалася і яму, і ён сам зразумеў, што, мусіць, усё ж не варта выдаваць сваю прысутнасць у калгасе раней часу. Вядома, рабіць вялікую канспірацыю з таго, што ён вярнуўся назад, Чубар не збіраўся, бо навошта тады было зусім ісці сюды, але ж нездарма кажуць, што сцеражонага і бог сцеражэ, тым больш што цяпер ён мог наклікаць бяды таксама і на Гапку. Ва ўсякім разе думка гэтая прыйшла да Чубара, і ён раптам з балючай прыкрасцю пашкадаваў, што не паслухаўся адразу Зазыбавых слоў, а, наадварот, неразважліва запярэчыў, нібыта назнарок затаіўшы злосць, хацеў даказаць свайму намесніку, што ў страху сапраўды залішне вялікія вочы. Схапіўшы вінтоўку, якая, быццам жывая істота, ляжала паўз сцяну пад коўдрай на ложку, ён выскачыў як не следам за Зазыбам з хаты, аднак не толькі згледзець у прыцемку, але і дагнаць намесніка ўжо не паспеў: той быццам скрозь зямлю праваліўся. Адкуль было ведаць, што Зазыба не пайшоў у Верамейкі дарогай, а падаўся адразу да возера прытоенай сцежкай. Разгублены Чубар прабег спорым крокам дарогу да Верамеек, тады абмінуў канцавыя двары і выйшаў на другую дарогу, наезджаную паўз вёску. Пры гэтым у галаве яго не было пэўнай мэты, застаяла толькі прыкрасць на душы, што не дагнаў Зазыбу, і з ёй Чубар тупаў ажно да гуцянскай дарогі, адкуль пачынаўся жытнёвы палетак у Паддубішчы. Вёс-

ка ўжо, няйначай, улеглася спаць, бо ні ў адной хаце, здаецца, не гарэла святло. Ад крыжавіны, якую ўтваралі тут дзве дарогі, можна было паўз глінішча вольна дабрацца да завулка, дзе стаяла Зазыбава хата. Але Чубар успомніў, што Зазыба цяпер жыве не адзін, што вярнуўся Зазыбаў сын, якога Чубар ніколі не бачыў, таму намер ісці туды адпаў хутка. Стоячы ля канца на крыжавіне, Чубар нейкі час вагаўся, куды яму цяпер лепей падацца адсюль. Вяртацца ў Мамонаўку не хацелася — было такое адчуванне, быццам гэта ён прыйшоў сюды на сустрэчу, і той чалавек, да якога ён спяшаўся, усяго толькі позніцца, адно трэба пачакаць. Аднак і стаяць тут, усё роўна як ланцугом прыкутым да капца, таксама не выпадала доўга, бо свяціў месяц, і з вёскі нават на такой адлегласці няцяжка было ўгледзець чалавечую постаць, абы толькі заманулася каму. Таму Чубар неўзабаве адышоўся да першай жытнёвай капы на рагу палетка і, прыхінуўшыся спіной, стаіўся там, маючы думку проста пабыць колькі хвілін у зацішным месцы. Стаў і задумаўся. Дасюль ён ні разу не ўсумніўся, ці правільна зрабіў, што наогул вярнуўся ў калгас. Гэтая акалічнасць для яго была ўжо як сама сабой зразумелая. Здавалася, іначай і нельга зрабіць у ягоным становішчы, асабліва калі ўлічыць, што ішоў ён сюды з больш чым акрэсленай мэтай. Пра гэта ён і Зазыбу ўжо сёння сказаў. А тут раптам быццам што зрушыла ў ім, пахіснулася ўпэўненасць. Можа, прычынай з'явілася стоеная вёска, ягоная цяперашняя адзінота і тое, што скрозь даводзілася хавацца ад знаёмых людзей...

Такія натуры, як Чубар, звычайна добра адчуваюць сябе ў калектыве. Яны аднолькава здольны кіраваць калектывам і падпарадкоўвацца яму. Гэта ўсё роўна як тыя шасцяронкі ў вялікім механізме, якія па адной толькі стаяць ды ржавеюць. Каб прыйсці ў рух, ім неабходна сувязь паміж сабой, узаемнае вярчэнне, калі наогул можна гаварыць так у дачыненні да людзей. Словам, Чубар недзе ўжо гатовы быў нават шкадаваць, што напаткаў за Іпуццю палкавога камісара з яго байцамі, што выходзілі з акружэння. Калі б тады праехаў на кані міма іхняга вайсковага лагера, цяпер не стаяў бы непрыкаяны тут, на верамейкаўскім полі, зусім не было б патрэбы думаць ды непакоіцца шмат пра якія істотныя і менш істотныя рэчы, у

тым ліку і пра тое, што паспяшаўся паклікаць да сябе ў Мамонаўку Мікіту Драніцу. Няма чаго і сумнявацца, што ён, паблукаўшы блізка ці далёка ў наваколлі, павярнуў бы тады назад да абараняльнага рубяжа, каб паспрабаваць зноў выйсці к запаветным Журынічам, дзе фарміравалася апалчэнне. А так...

Ідучы ў забяседдзе, Чубар не спадзяваўся знайсці ў калгасе вялікія перамены. Для гэтага яму давала падставы тое, што бачыў у іншых месцах. Напрыклад, Чубар не мог нават і ўявіць сабе, што калгаса ў Верамейках каторы дзень няма ўжо, што ў вёсцы, таксама як і ў абодвух пасёлках, якія ўваходзяць у калгас, сяляне зноў пачалі рабіць паасобку, падзяліўшы засеяную зямлю. І ўжо зусім не мог здагадацца Чубар, што гэтак хутка, на другі дзень пасля прыходу ў Бабінавічы немцаў, Верамейкі абзавядуцца паліцэйскім у асобе Брава-Жыватоўскага. Пра вясковыя навіны Чубару расказала спярша Гапка, а тады Дзяніс Зазыба. Але з усяго найбольш уразіў Чубара спрыт Брава-Жыватоўскага. Разлічваць пасля гэтага, што былы махновец (і пра гэта Чубару стала вядома ад Гапкі), які сам, добраахвота, стаў паліцэйскім, будзе маўчаць пра Чубарава з'яўленне, ніяк не даводзілася. Атрымаўшы зброю ад немцаў, Брава-Жыватоўскі зрабіўся ворагам...

Згаданыя думкі прыйшлі да Чубара не ў адзін час, не на працягу адной хвіліны, а пастунова, адна за адной, па меры таго як ён знаёміўся з абставінамі, што склаліся за яго адсутнасць, аднак самая апошняя ўзнікла ў галаве толькі цяпер, ужо калі стаяў, прыхінуўшыся спіной да капы і зацята глядзеў паперад сябе на прыцямковую вёску; яна і зрабіла нечакана перамену ў Чубаравым унутраным стане, у яговых пачуццях. Даволі было ўспомніць пра Жыватоўшчыка і пра тое, што паліцай ператварыўся ў сур'ёзную і, можа, пакуль адзіную перашкоду на яго цяперашнім шляху, як зусім нядаўняя Чубарава пахіснутая ўпэўненасць перайшла ў сваю процілегласць — здавалася, толькі ўжо дзеля аднаго гэтага, каб абясшкодзіць Брава-Жыватоўскага, варта было апынуцца зноў тут, у забяседдзі. Непрыкметна гэтая злосць, якая была выяўленнем канкрэтнай рэальнасці, пачала распаўсюджвацца і на другія, не менш рэальныя з'явы. А праз нейкі час, які вылічаўся, вядома, хвілінамі, не даўжэй, яна ператварылася ў агульную злосць, таму безразважную, бадай,

ужо на ўсё... З яе і ўзнік, дакладней, вынік, пажар у Паддубішчы. Раптам Чубару прыйшла ў галаву сённяшня размова з Зазыбам, тая яе частка, што датычыла калгаснай маёмасці, якую належала даўно, яшчэ да акупацыі, знішчыць па дырэктыве. Зайшла гаворка, нават спрэчка паміж іх, і пра гэтае жыта, якое Чубар, па праўдзе кажучы, не спадзяваўся ўбачыць у копах, бо, адыходзячы з Верамеек, аддаў Зазыбу зусім выразнае распараджэнне. Апраўдваючыся, Зазыба спасылаўся на сакратара райкома Маштакова, аднак Чубар схільны быў тлумачыць намесніства непаслушэнства хутчэй нерашучасцю, гэта па меншай меры, калі наогул не бояззю ўзяць на сябе адказнасць. Ды і пры чым тут Маштакоў? Урэшце, сакратар райкома сам знаёміў раённы актыў з дырэктывай СНК СССР і ЦК ВКП(б), і Чубар помніць, якімі словамі суправаджалася яна тады, таму наўрад ці мог пасля Маштакоў памяняць думку. Цяпер, калі Чубар вярнуўся ў забяседдзе, адказнасць за ўсе калгасныя справы зноў лажылася непасрэдна на яго, значыць, і спагнанне будзе з яго. Знаходзячыся цалкам ва ўладзе пачуццяў, адпаведных гэтым разважанням, якія не ўтаймоўвалі, а, наадварот, узмацнялі ў ім злосць, Чубар ледзь не машынальна сунуў руку ў бакавую кішэню «талстоўкі», намацаў там карабок з запалкамі, якія засталіся яшчэ ад таго, калі ён, Шпакевіч і Халадзілаў падпальвалі на Дзяражні мост. Чубар разумеў, што больш зручнага выпадку, чым цяпер, у яго, бадай, не будзе для такой справы: варта было ўжо адно выняць з каробкі запалку ды чыркнуць ёй па сярністым баку, каб умомант запалала першая капа. Чубар адпіхнуўся локцем ад калянай капы, снапы з якой былі ўкладзены калоссем усярэдзіну, і выйшаў з зацішку. Хоць і не моцны, але вецер дзьмуў з поля. Трэба было адысціся далей, ну, хоць на сярэдзіну палетка, каб адтуль вецер потым пагнаў полымя па ржэўніку. Падкідваючы, быццам усяго толькі забаўляючыся, карабок на далоні, Чубар прайшоў метраў чатырыста ўздоўж гуцянскай дарогі, павярнуў рэзка направа і рушыў па ржэўніку, прастуючы ўгору па схіле кургана. Для падпалу капу ён выбраў нечую бухматую, амаль як сцірту, мусіць, сюды былі пазношаны снапы з усяе паласы. Побач, акурат знарок падрыхтаваны, туліўся бабак. Чубар ударыў нагой па ім, падхапіў з зямлі два

снапы, якія разляцеліся ад яго ўдару, паклаў каласкамі адзін да аднаго. Заставалася толькі падпаліць. Але перш чым зрабіць гэта, Чубар азірнуўся па баках, быццам баяўся, што яго раптам заспеюць за такой справай. Нічога падазронага вакол не было. Тады Чубар намацаў у карабку запалку, чыркнуў збоч. Пачакаўшы трохі, пакуль згарыць сера і займецца дрэўка, ён тут жа паднёс агеньчык да снапоў, акурат у тым месцы, дзе былі састыкаваны каласкі, і лёгкае полымя адразу пабегла па саломе, а затым, у наступны момант, пераскочыла на капу. Недарэмна сёлета жыта доўга стаяла ў полі. Салома, таксама як і ржэўнік, была даўно ажно выпетраная, і пажар не прымусіў чакаць ды лішне завіхацца вакол сябе. Зразумеўшы, што тут, каля гэтай бухматай капы, больш няма чаго рабіць, Чубар высмагнуў за самы каляны ніз палаючы сноп і, спяшаючыся, каб полымя, якое раздзімаў вецер, не апякло рукі, пабег з ім да другой капы. Пасля, такім жа чынам выхопліваючы новы сноп, ён бег да наступнай капы, усё далей па зжатым палетку, цаляючы патрапляць сярэдзінай яго, балазе было відна ад месяца, а полымя, якое ў цёмную ноч магло б проста сляпіць вочы, сёння зусім не перашкаджала разбіраць усё навокал. Твар Чубараў ад агню хутка зрабіўся гарачы, рукі, хоць ён і стараўся берагчы іх ад апёкаў, ужо таксама ажно смылелі, быццам скура на іх пабралася пухірамі. Рабіў Чубар гэтую справу спакойна і ўжо зусім без нядаўняй злосці, як нешта самае звычайнае, быццам збіраўся пачынаць тут ляда і перад тым падпальваў лаўжы. Нарэшце кінуў апошні палаючы сноп яшчэ на адну капу, выцер аб «талстоўку» рукі, быццам хацеў пазбавіцца ад сажы, якая наліпла на іх, і азірнуўся на тое, што гэтак лёгка зрабіў, нават не запыхаўшыся ў рабоце. Разлік быў правільны. Агонь ужо ахапіў не толькі тыя копы, што Чубар падпаліў снапамі, але імкнуўся таксама па схіле ўніз, падбіраючыся да ўсё новых і новых. Здавалася, гэта расцякалася ва ўсе бакі палаючая смала. Больш тут, у Паддубішчы, не было чаго рабіць, і Чубар, паправіўшы штуршком, акурат мяшок на спіне, вінтоўку, якая бісела накрыж, рушыў прэч, абмінаючы з тыльнага боку курган. Хоць назаўтра ў вёсцы і гаварыў сёй-той, што нібыта чуў, як хтосьці страляў на пажары, аднак да самай Мамонаўкі ён вінтоўкі не здымаў...

Пастаяўшы на Гапчыным падворку, Чубар ціха, каб лішне не ляскаць, зайшоў у хату і лёг, не распранаючыся, на ложак. Засынаў ён хоць і не дужа хутка, але з такім спакойным настроем, быццам не з пажару вярнуўся, а прынамсі з млына, дзе ўвесь дзень засыпаў у жорны зерне, носячы адным часам зверху ўніз і наадварот поўныя мяшкі на плячах. Чубар быў цалкам упэўнены, што зрабіў у Паддубішчы тое, што край неабходна было зрабіць і што ў ягоным становішчы ніяк нельга было не зрабіць. Словам, засынаючы, ён далёкі быў ад думкі, што, спаліўшы жыта, нанёс гэтым шкоду, таксама як далёкі ён быў і ад таго, што на гэты конт можа быць у каго-небудзь іншая, процілеглая ад яго, думка. Аднак нягледзячы на ўнутраную задаволенасць зробленым, спаў Чубар усё-ткі дрэнна. Дакладней, спярша спаў не так добра, як трэба было чакаць з ягоным настроем. Позняе Чубарава прачынанне якраз і выклікана было вось гэтай акалічнасцю, таму ён і праспаў на другі дзень далёка за раніцу,— зноў, як і тады, на пажары ў Паддубішчы, пякло яму твар, пад заплюшчанымі павекамі білася трапяткое полымя. Але найбольш, здаецца, перашкаджаў заснуць моцна адзін і той жа сон, нават не сон — звычайны кашмар... Даволі было Чубару на момант забыцца, як адразу бачылася — з-пад палаючых копаў кідаліся, разбягаючыся па ржэўніку ва ўсе бакі, палявыя мышы, у якіх чамусьці былі чалавечыя галовы, і ўсе як адна падобныя на Мікіту Драніцу... Нарэшце, недзе пад раніцу ўжо, твар Чубараў паступова ахалодаў, перастала трапятаць пад павекамі полымя, і Чубар моцна заснуў.

Хоць гаспадыня і хапалася бегчы ў поле, аднак сняданак сабраць Чубару на стол не забылася, накрыла ежу абрусам. У сенцах Чубар памыў рукі, спаласнуў твар. Але калі ён зноў вярнуўся ў хату, адкінуў на стале край абруса і ўбачыў, што ляжала пад ім,— Гапка паставіла гладыш топленага малака, паклала гуркоў, шмат жоўтага сала ды некалькі яек, словам, сабрала сняданак, як на касца,— то раптам зразумеў, што нічога з гэтага ён і не возьме ў рот, проста не хоча есці, нягледзячы, што было калі адчуць голад: гэткім часам чалавек звычайна пачынае ўжо думаць недзе пра абед. І тым не менш Чубар не спяшаўся закрываць ежу нанава, стаяў ля стала і глядзеў на яе, усё роўна

як спрабаваў выклікаць у самога апетыт. «Ад'еўся»,— усміхнуўся ўнутрана Чубар, успомніўшы разам тыя, яшчэ надта ж нядаўнія дні, калі даводзілася бадзяцца з галодным жыватом, слухаючы, як плюшчыць вада. Але справа была, вядома, не ў тым, што Чубар паспеў ад'есціся, урэшце, не так ён даўно жыве стала тут. Адсутнасць апетыту тлумачылася іншым. Дарэчы, Чубар і сам гэта хутка зразумеў, бадай, яшчэ да таго, як са скептычнай здаволенасцю падумаў пра сваё цяперашняе сытае становішча. Проста Чубар не адчуваў больш той прагі да ўсяго, тае здаровай ненатоленасці, якая жыла ў ім дасюль, быццам адбіла раптам гэта ад яго нейкім злым духам ці ўнутранай агідай. «Але чаму няма Гапкі?..» — амаль здзіўлена спахапіўся ён, нібыта толькі цяпер свядома заўважыў яе адсутнасць. Асцярожна, каб не зачапіць неўзнарок гладыш ■ малаком, Чубар нарэшце захінуў краем абруса сняданак, акурат так, як і раней было накрыта ўсё, і падаўся на ганак, згінаючы пад вушакамі на двух парогах галаву — спярша ў хаце, пасля і ў сенцах.

Сонца свяціла ад вуліцы, і на падворак, куды выходзіў ганак, ад самага вільчака дзвюхскатнай саламянай страхі падаў у знявечаным абрысе цень. Высвечаны падворак быў бліжэй да плота, дзе стаяў, нібыта плаха, шырокі пень, на якім гаспадары не толькі seклі дровы, але і пеўням галовы. Адразу за плотам, крокаў якіх за паўсотню, пачынаўся лес, скрозь сасновы і таму меднаствольі, з белымі, як у шкілетаў, рэбрамі падсочкі на дрэвах. І толькі на гародзе за лазняй высіліся тры крывулі бярозы, якія выраслі, здавалася, з аднаго кораня, утвараючы ўнізе, амаль над зямлёй, штосьці падобнае на рагазастае сядло. На бярозах, абсеўшы суччa пад самыя макаўкі, кешкаліся нейкія птушкі, напэўна, шпакі, якім час настаў збірацца ў чароды, бо такой парой звычайна кругом ішло ворыва. З лесу пачулася бомканне, але невыразнае, можа, прыглушанае адлегласцю, таму адгадаць, хто рабіў яго, не было магчымасці. Хутчэй за ўсё, там, у ракітавай лагчыне, якая падступала глыбокім ровам к дарозе, пракладзенай з Мамонаўкі ў другі пасёлак — Кулігаеўку, пасвіўся статак, і гэта бомкала званочкам на шыі чыясьці зброддівая карова.

Не надта вытыркаючыся, каб, крый бог, не трапіць

на вочы каму, Чубар шырокім крокам перасігнуў двор, кіруючыся да варот хлява. У хляве ляжала сена, і там у Чубара была схованка: на дзень, калі кожную хвіліну ў хату мог прыйсці няпрошаны чалавек. Уласна, Чубар мог праводзіць тут, на гэтым сене, і ночы, асабліва сённяшнюю, калі з'явіўся з Паддубішча позна.

Чубар ужо ўзяўся за чэп на варотах хлява, як на двор, піхнуўшы рукамі з вуліцы брамку, узбег васьмігадовы Гапчын хлопец Міхалка. Мусіць, ён меў ад маці наказ пільнаваць, калі будзе прачынацца Чубар, каб паказаць на стале сняданак, бо гарэза адразу з гэтага і пачаў:

— Дзядзька Чубар! — Гэта ўжо было звычайным, што малы звяртаўся так.— Матка казала, каб вы елі, на стале ў етай хаце стаіць усё!

Хлопчык заўсёды з непадробным дзіцячым захапленнем пазіраў на Чубара. І гэта Чубар вельмі цаніў, стараючыся хоць чым, але падкрэсліць і сваю душэўнасць да яго. А вось дачка Гапчына Верка ўспрымала чужога чалавека ў доме іначай. Тая не толькі цяпер, у гэтыя дні, але наогул варожа сустракала кожны раз Чубарава з'яўленне. У свае адзінаццаць гадоў яна не так хутка, як яе брат, мяняла прыхільнасці. У яе памяці, таксама як і ў сэрцы, яшчэ цалкам жыў бацька, які загінуў у снежні трыццаць дзевятага каля возера Муаланьярві. Зразумела, што не магла даравац дзяўчынка маці сваёй яе сувязь з Чубарам. Тое, што Гапка спрабавала тлумачыць дзіцячым капрызам, заганай росту, наадварот было звычайным выяўленнем глыбокай непрыязнасці, і не толькі да аднаго чужога чалавека, але разам і да роднай маці, праўда, з той розніцай, што да маці гэтае пачуццё мянялася, даволі было адно пайсці Чубару ад іх, як яна пераставала хмурыцца і станавілася ранейшай паслухмянай дзяўчынкай; тым часам варта было Чубару назаўтра зноў пераступіць іхні парог, і Верка, быццам маленькая птушка, натапырвалася, пачынала нервавацца, рабілася зацятай, знарок патрапляючы паміж Чубарам і маці, пільнуючы не толькі кожны іхні крок, а і рух. Відаць, гэтым таксама тлумачылася, што дачка з вялікай ахвотай заўсёды бегла за маці — ці трэба карову знайсці на лагах пасля пашы, ці яшчэ што зрабіць, адышоўшы падалей ад хаты. Між тым Міхалку, здаецца,

нічым асабліва Чубар і не прывабліваў, сорам прызнацца цяпер, нават цукерак у кішэні ні разу не прынёс, аднак хлопчык гарнуўся да Чубара, асабліва моцна адчулася ягонае захапленне ім, калі ўжо ў вайну Чубар пачаў прыходзіць з вінтоўкай, няважна, што большыя вісусы ў пасёлку пасміхаліся і гаварылі брыдкія словы, дражнячы малога «новым бацькам»...

— А матка з Веркай пайшлі снапы аббіваць,— сказаў далей Міхалка.— Нехта спаліў сянні ў Паддубішчы верамейкаўскія копы, дак усе бабы нашы пабеглі ратаваць свае.

— А вам у Паддубішчы не давалі паласы? — спытаў глухім голасам Чубар.

— Не, мамонаўцам і кулігаеўцам прыпала тута, во, адразу за нашымі лагамі. Ведаеш?

— Ведаю.

— А верамейкаўцам наразалі тама, у Паддубішчы, дак іхняе жыта нехта ўзяў да спаліў!

— Значыць, ваша не згарэла? — быццам у нейкай радасці спытаў Чубар.

— Ага.

— А верамейкаўскае згарэла?

— Ну!

— От бачыш,— шматзначна ўсміхнуўся Чубар, усё роўна як даваў адчуць малому, што мамонаўскае жыта ацалела не так сабе.

Але Міхалка па-свойму зразумеў гэтую ягоную наўмыснасць.

— Няхай бы толькі паспрабавалі спаліць наша! — запальчыва, але надта па-дзіцячы сказаў ён.— Ты б іх з вінтоўкі тады. Вось так — раз, два! — і паказаў рукамі, як бы зрабіў Чубар.

Гэтая дзіцячая запальчывасць, таксама як і вера ў тое, што Чубар расправіцца з кожным, хто зробіць замах на мамонаўцаў ці на іхнюю маёмасць, нечакана збянтэжыла Чубара. Адводзячы позірк убок, Чубар паклаў на бялявую Міхалкаву галаву далонь, збіраючыся пагладзіць, ды так і затрымаўся ў нерашучасці, быццам не меў сілы зрабіць апошні ласкавы рух.

— От што,— сказаў ён,— ты хацеў бы мець ласяня? — Выйшла ў яго гэта запытанне зусім нечакана, аднак надзвычай дарэчы, быццам чалавек увесь час думаў пра ласяня і пра тое, што асірацелага звярка, які недзе бадзяецца адзін, трэба, няйначай, прывесці

сюды, у Мамонаўку, паказаць і аддаць маломy, бо наўрад ці мог хто другі, акрамя Міхалкі, па-сапраўднаму паклапаціцца цяпер пра небараку.

— Якое ласяня? — страпянуўся Міхалка.

— Ну, звычайнае.

— А якое яно?

— Тады пабачыш. Ты толькі скажы — хочаш ці не?

— А яно не кусаецца?

— Не,— засмяяўся Чубар і зноў палашчыў вачамі ўзрадаванага Міхалку. Падумаў: «Ну, канечне, як гэта я не здагадаўся раней, трэба ж зараз пайсці шукаць ласяня!» Для яго цяпер, бадай, не было даражэйшага за гэтыя дзве істоты — Міхалкі і ласяня!

Тым часам Міхалка працягваў радасна плюскаць блакітнымі вачанятамі, і гэта яшчэ мацней падахвочвала Чубара на тое, на што ён нечакана рашыўся. Але Міхалку клікаць з сабой у лес Чубар не браўся. Па-першае, Міхалкава адсутнасць дома ўстрывожыла б маці, бо наўрад ці паспеюць яны вярнуцца назад, пакуль тая з дачкой прыйдзе з поля, а па-другое... Урэшце, ці мала што можа здарыцца цяпер, тады ўжо і зусім замучыць сумленне. Чубар па-змоўніцку падміргнуў хлопчыку. Сказаў:

— Значыць, хочаш мець ласяня? — і, не чакаючы адказу, тут жа дадаў: — Тады вось што, ты сцеражыся тут хаты, а я зараз прыйду.

— А я?

— Ты застанешся дома. Я адзін пашукаю ласяня, а то матка пасля будзе на нас сварыцца. Пападзе ад яе і мне, і табе.

— Ыгы,— насупіўся Міхалка, але, мусіць, не таму, што збаяўся матчыных пагроз.

Спытаў:

— А хлеб яно есць?

— Не ведаю,— пацiснуў плячамі Чубар.— Мусіць жа, есць...

— Тады вазьміце з сабой хлеба. Хлебам і прыманіце. Пакажаце яму мякушак, яно і пойдзе за вамі. Ета нават лепей, чымся вяроўкай лавіць. На вяроўцы дак можа ўпірацца яшчэ, а так — не. Я вэн сваёй Чарняўцы, як малая была, заўсёды даваў мякушак. Дак хадзіла ўсё лета за мной, пакуль узімку не вырасла. А на каго яно падобна, ласяня? Якое яно?

— Ну, як звычайнае цяля. Такое.
— А вы яго самі бачылі?
— Як цябе вось.
— Ладна, прыводзьце,— зусім стала, быццам і праўда даючы дазвол, на які дасюль не згаджаўся, сказаў Міхалка.— А я загончык на гародзе зраблю. Няхай будзе стаяць у ім. Толькі пачакайце самі, я хлеба зараз прынясу.

Хлопчык кумельгам кінуўся праз двор у сенцы, а праз іх у хату і гэтак жа хуценька вярнуўся з акрайцам у руках. Убачыўшы акраец, Чубар падумаў, што і самому не лішне паклапаціцца пра хлеб, раз ужо ідзе з дому. Але як узяў з Міхалкавых рук акраец, то падумаў і пра другое — урэшце, наўрад ці давядзецца прынаджваць ласяня.

— Ну, глядзі тут! — Чубар абышоў хлеў з тыльнага боку, дзе паўз мяжу стаяў пасохлы бярозавы хмыз, па якім чаплялася ўгору струкаватая фасоля, і зацішкам падаўся ў другі канец сядзібы.

Птушкі — а гэта сапраўды былі шпакі — з шумам узляцелі з бяроз пры з'яўленні на гародзе чалавека, закружылі чорнай хмарай над пасёлкам.

З гарода ў лес прапускалі ў плоце маленькія варотцы, збітыя з нятоўстых абапалкаў, і Чубар, адкінуўшы заржавелую жалезную зашчапку, піхнуў на той бок іх ботам. Апынуўшыся за сядзібай, ён кінуў позіркам на дарогу з Верамеек, быццам хацеў прымусіць сябе пераканацца, што сёння ўжо нікога не дачакаецца адтуль, бо ці рашыцца нават Драніца ісці да яго сярод белага дня, тады ўгнуў галаву ў плечы, усё роўна як пажадаў зрабіцца меншым і непрыкметным, і, мякка стаўляючы ногі на зляжалае сасновае шыгалле, пашыбаваў паўз агароджу.

Хоць падсочка на соснах засохла, а ў бляшаных лейках стаяла рудая вада, якую наліло ў дажджы, па ўзлеску, нібы ў спякотнае лета, духмяніў смольны пах. Праўда, ён быў не такі густы, як бывае тады, калі па дрэвах струменіць сама жывіца, затое адчуваўся, здаецца, нават мацней: на пачатку восені, дарэчы, як і ў самую восень, з прыродай наогул адбываецца нібыта прасвятленне, тады і вада ў рэках робіцца гусцейшай, і пахі навокал чуюцца больш выразна, нават паветра і тое, здаецца, праглядваецца наскрозь зусім не замгленае. Зразумела, што смольны пах перш за ўсё

і адчуў цяпер Чубар, бо той панаваў тут, бадай, ужо адзін. Верас у разлік не ішоў. Яго тут было мала, усяго некалькі лапікаў на ўсю выспу.

Але вось Чубар перайшоў дарогу, што бралася з Мамонаўкі к Бесядзі. За дарогай вачам адразу адкрылася вялікая высека, якая ўтварылася тут летась, калі стралявалі леспрамгасаўцы лес да руму. Цяпер на высецы скрозь сінеў мышыны гарох, усё роўна як яго назнарок пасеялі тут. Па гаросе басавіта гулі чмялі, пырхала птаства. Пасярод высекі ўзвышалася магутная елка. Лесарубы чамусьці не спляжылі яе, можа, якраз па простай прычыне, што гэта была наогул елка, прытым расла адна на ўвесь квартал, дык навошта рабіць ёю перасорціцу? Убачыўшы ацалелае дрэва, Чубар нечакана ажно тварам прасвятлеў, нібыта сустрэў даўняга знаёмага. «Няскора вырасце нанава лес, а калі і вырасце, то наўрад ці давядзецца каму з тых, хто жыве цяпер у гадах, стаць сведкам ягонага ўзнаўлення. І толькі смаляныя пні ды яна вось будуць нагадваць, што некалі шумела тут, гнула вершаліны пад ветрам ладная баравіна. Дрэвы — тыя ж людзі, дарма што няздольныя думаць, хадзіць ды шкадаваць, усведамляючы сваё часовае знаходжанне на гэтым свеце. А лёс у іх, бадай, аднолькавы з чалавекам. Пастаяць, пашумяць, і годзе! Калі не самі струхлеюць, то ўжо, няйначай, прыдадуцца на нейкую патрэбу. На дрэва знойдзецца чалавек з сякерай, а на чалавека — свая трасца, а то, глядзіш, і сам чалавек пойдзе на чалавека, як і ў гэтую вось вайну!..»

Думаючы так, Чубар непрыкметна для самога сябе пратупаў амаль сярэдзінай высеку. На краі яе, у засені арэшніку, прыкрытага зверху яловымі шатамі, стаялі буданы. Яны мелі выгляд адмысловага чалавечага жылля, але без людзей. Толькі ў адным будане, у самых галавах, на сене ляжала чырвонаармейская пілотка. Чубар дастаў яе, падчапіўшы на мушку вінтоўкі, патрымаў у руцэ і зноў кінуў на месца. За гэтым буданом віднелася яма, заваленая ватай і акрываўленымі бінтамі. «Значыць, мела прыпынак тут нейкая медыцынская часць»,— здагадаўся Чубар. Звычайна, не паспее такая часць атайбавацца на месцы, а вакол ужо вырастаюць знаёмыя з дзяцінства грудкі, дарма што без крыжоў ды стаўбункоў. На адну такую стаянку Чубар набрыў яшчэ за Іпуццю. І тады найперш

кінуліся ў вочы яму бліз дарогі буданы. Але тыя былі зроблены з разлікам не на адзін дзень,— кожны будан, быццам раскручаным рулонам, накрываўся (і з бакоў, і па вільчаку) яловай карой, так што ў сярэдзіне чалавеку не страшна была не толькі звычайная слата: праліўны дождж не мог прабіць кару. Чубар памеў намер нават заначаваць у адным з буданоў. Ды дарэмна — неўзабаве адчуў трупны пах, потым згледзеў трохі збоч парасцяганыя вакол чалавечыя канечнасці. Варта было Чубару павадзіць вачамі ды ўцяміцца трохі, як стала зразумела: тут дактары аперыравалі раненых, і гэтыя канечнасці — рукі і ногі — скідвалі санітары ў яму, і вось нехта адкапаў яе, тую яму, можа, воўк ці валачашчы сабака. Няцяжка было зрабіць вывад — той, хто з гэтакай ахвотай раскапаў яму, няйначай, пакаштаваў чалавечыны. Дык паспрабуй, абначыся тады адзін у будане!.. Уцяміўшы гэта,— а перспектыва на самой справе была не толькі незайздроснай, але і вельмі жахлівай,— Чубар жахнуўся, сігануў прэч ад тых буданоў. Больш таго, неадчэпная думка, што недзе бегаюць звяры-людаеды, прымушала скаланацца і многа пасля. Праўда, днём утрапёнасць не даймала, бо навошта тады насіць пры сабе вінтоўку, затое кожны раз пад вечар, як толькі выпадала шукаць прытулку пад адкрытым небам, лічы, першая трывожная думка была пра гэта...

Але цяпер магілак каля буданоў не было.

Нібыта супакоены гэтым, Чубар вярнуўся ў думках да сваіх пошукаў. Ён добра арыентаваўся вакол — бадай, гэта быў адзіны куток ва ўсім забяседскім лясным абшары, які Чубар няблага-ткі ведаў, бо не адзін раз хадзіў сюды з Верамеек у Мамонаўку. Таму яму не складала вялікай цяжкасці адшукаць акурат тое месца, дзе ўцякаў праз ельнік ад ласяня. Зразумела, спадзявацца, што звярок усё яшчэ стаіць ды чакае яго, не выпадала, аднак Чубар яшчэ ў Мамонаўцы разважыў — няйначай, небарака будзе блукаць паблізу, калі, вядома, не ўблытаўся за кім іншым. Ды дарэмна. Колькі ні сноўдаўся Чубар вакол знаёмага ельніку, нават слядоў нідзе не пабачыў. Усё роўна як і ў тую раніцу, ласяня не прыбягала сюды. Але ж Чубар за сабой прыводзіў яго! Быў сэнс выбіцца бліжэй да возера, хоць адсюль пачыналася балота, і да самага берага туды давялося б ісці па гразі. Таму Чубар пабрыў кра-

ем балота. Але акрамя птушыных крыжыкаў па-ранейшаму нічога не траплялася і тут. Намацаўшы ў кішэні акраец, які вынес яму Міхалка з хаты, Чубар адшчыкнуў мякішу, кінуў здалёку ў рот. Дзіўна, але і цяпер есці яшчэ не было апетыту, і ён колькі катаў мякіш без усялякага смаку, аж пакуль не праглынуў яго супраць жадання. Пасля зноў машынальна палез у кішэню, гэтаксама адшчыкнуў трыма пальцамі ад акрайца, паклаў у рот. Такога занятку якраз хапіла яму, каб дапяць да наступнай дарогі, што кіравалася з Верамеек у Гончу, амаль паралельна мамонаўскай. Тут Чубар нарэшце спыніўся, стаўшы пад бярозай, якая нізка схіляла старое вецце, утвараючы з яго гатовы шалаш. Угары над дарогай аднастайна шумелі дрэвы, а недзе ў гушчары крычалі, быццам гандляры на рынку, сарокі, якіх хтосьці палохаў альбо раздражняў знізу.

«Што, калі наведацца да лупільні?» — прыйшла Чубару думка, і ён раптам узрадаваўся ёй: не тое, што зноў памеў надзею адшукаць ласяня, хапала самой ідэі ісці далей, урэшце, неяк жа трэба шукаць сэнсу рухацца.

Больш адчуваючы, чым нават усведамляючы сваю непрыкаянаць, Чубар хоць і дужа марудна, але ўсё далей адыходзіў ад бярозы; топчучы леташнюю заваль, ён сігаў напрасткі і амаль наўздагад, бо прыкладна ведаў, як трапіць адсюль на тую грыву, дзе была хатка-лупільня, галоўнае, не ўзяць цяпер, праступочы наўздагад, дужа ўправа, бо тады, няйначай, апынешся блізка ад вёскі, а то і зусім выйдзеш на крайнія хаты; гэтая перасцярога ўсё роўна як была закладзена Чубару ўсярэдзіну яшчэ раней, таму ён, лішне не турбуючыся, і рухаўся ўвесь час з папраўкай на такі даварот. Толькі ў адным месцы давялося крута збочыць — там пачыналася маладая сасновая пасадка, праз якую дарэмна было спадзявацца нават прапаўзці на карачках. Убачыўшы яе, Чубар, быццам губляючы раўнавагу, тут жа скочыў у вузкую межавую канаву, самае дно якой было завалена пасохлай ігліцай. Пайшоў ён па гэтай канаве, бы па глыбокай разорыне ў полі, нязвыкла стаўляў ногі пяткай да наска, усё роўна як цаляў патрапіць на выцягнуты прут. Нарэшце канава вывела да балацявіны, парослай па краі высокай і мяккай хвалістай травой, якая здараецца ў глухім цені. Тут сасновы зараснік сыходзіў на клін, і

далей ужо льга было зноў ісці без перашкоды. Абмінаючы не згарэлыя, можа, некалі прытушаныя ліўнем лаўжы, што чарнелі, бы старыя начлежныя вогнішчы, на залужаным грудку, Чубар апынуўся паміж балацявінай і рослым ядлоўцам. А далей недзе ўжо меліся быць тыя сіўцовыя лагі, якімі дабіраўся да хаткі-лупільні Чубар і тады, у першы вечар, як вярнуўся са свайго вымушанага падарожжа. Скрозь па ядлоўцы зямля выглядала быццам папорканай, але не цяпер, а даўно, бо паспела ўдзірванець. Калдобіны былі неглыбокія, у адну рыдлёўку, затое шырокія, акурат гайны, што часта ўбачыш пасярод сялянскага двара, а то і проста на вясковай вуліцы ў дажджавой калёжыне. Такое маглі нарабіць па сваёй ахвоце толькі дзікі. Але наўрад ці яны, бо, як помніць Чубар, за гэтыя гады, што давялося жыць у Верамейках, нават мясцовыя паляўнічыя пра іх ніколі не азваліся. Другі раз Чубар, можа, і не заўважыў бы гэтых старых калдобін, але цяпер яны чамусьці бы назнарок кінуліся ў вочы, і ён ажно спыніўся на грудку, акурат у вялікім здзіўленні,— вось ужо нечая праўда, што вольнаму часу не займаць! Тут ён і ўбачыў на ладнай прагаліне, паміж ядлоўцавых кустоў, ласяня, ззаду, крокаў за колькі ад ласяня, стаяў, наважыўшыся на яго, воўк... Ласяня мела вельмі нязручную позу — трымалася на каленках, быццам перад гэтым хтосьці піхнуў яго, і пярэднія ногі ад штуршка падламаліся. Але драпежнік чамусьці не нападаў на высачаную ахвяру, усё роўна як забаўляўся чужой бездапаможнасцю. Каб не паскорыць драму, якая вось-вось мелася разыграцца тут, Чубар ажно замёр на месцы, адчуўшы ўмомант, што пацяжэлі ногі. Правай рукой ён паволі зняў з пляча вінтоўку, нячутна падхапіў вышэй патронніка левай і ўжо гатовы быў прыставіць яе прыкладам да пляча, каб цэліцца, як раптам воўк зварухнуўся і неяк дзіўна, бы ламаючыся ў хрыбціне, віхлянуў задам, акурат падаючы на зямлю. Але гэтым ён толькі зрабіў уражанне. Драпежнік быў дужа нямоглы, таму не толькі не меў спрыту па-звярынаму скочыць да сваёй ахвяры, але і звычайна хоць трухам падбегчы. Гэта быў той стары воўк, якога надоечы бачыў Зазыба, калі вяртаўся з Бабінавіч. Недзе там нямоглы драпежнік і напаткаў ласяня. І вось яны хадзілі цяпер адзін за адным па лесе — нямоглы воўк, які няздольны быў насціг-

нуць сваю ахвяру, каб наталіць даўні, ужо закарэлы ў жываце, голад, і гэтае бездапаможнае трапяткое ласяня, што ўсё не давалася яму, кожны раз гатовае ўскочыць на ногі і зрабіць некалькі стомленых крокаў. Але гэтых крокаў якраз і хапала, каб уратавацца.

Хоць самому Чубару дасюль і не даводзілася сустракаць у ваколіцах Верамеек ваўка, аднак ён не раз чуў пра яго ад вяскоўцаў.

Між тым, воўк зрабіў некалькі канвульсіўных рухаў, скалынаючыся пры гэтым усім целам — ад хваста да галавы, тады аблізнуўся, нібыта мазнуў па шчацэ кавалкам сырога мяса, і заціх.

Амаль дакладна на столькі ж падалося наперад ад яго і ласяня. Няйначай, яно ўжо добра вывучыла павадзіны свайго мучыцеля, таму адразу ж, як той перастаў рухацца, шмякнулася на пярэднія каленкі, прымаючы ранейшую позу.

Чубар і цяпер яшчэ не выдаваў сябе, хоць даўно ўжо сцяміў, што нават калі і наробіць гуку, то ўсё роўна нічым не пашкодзіць ласяняці, не паскорыць драму. Тым больш не збіраўся ён пасля ўсяго, што ўбачыў, страляць. Разважыў: «Ці трэба наогул забіваць гэтага няшчаснага ваўка?» А разважыўшы так, апусціў вінтоўку, пастаяў яшчэ трохі, нібыта ў здзіўленні, што здараецца ў жыцці і такое вось, затым таропка збег па грудку ў нізіну. Не разбіраючы пад нагамі частых калдобін, ён заспяшаўся да таго месца, дзе цікавалі адзін за адным воўк і ласяня. Але, узышоўшы на прагаліну, Чубар нават косы позірк не кінуў на ваўка, быццам пагарджаў ім ці наперад ведаў, што пасля будзе гідка ад аднаго выгляду гнойных вачэй яго. Без усялякае перасцярогі ён тут жа падышоў да ласяняці. Убачыўшы Чубара, тое не ўскочыла і не памкнулася ўцякаць, наадварот, зусім цупнулася на зямлю, усё роўна як і праўда зразумела, што са з'яўленнем чалавека прыйшло збавенне.